

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

УЗУН ЮЛІЯ ВАДИМІВНА

УДК 323.172:061.1ЄС(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕРИТОРІАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВ ЄС: СТАБІЛІЗАЦІЯ ТА
КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело

_____ (Ю.В. Узун)

Науковий консультант – доктор політичних наук,
професор Польовий Микола Анатолійович

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Узун Ю. В. Територіальна політика держав ЄС: стабілізація та конструювання політичних систем. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2021.

Процеси трансформації територіально-політичних утворень Європи, пов'язані з руйнацією бінарної конструкції світу та ліквідацією межі поширення простору ЄС наприкінці ХХ ст., продемонстрували потужну динаміку глобальної реконструкції, розпочатої десятиліттями раніше.

Процес інституціоналізації європейської єдності, що розпочався в 1951 р. на тлі зламу колоніальних систем, поширення рухів національного самовизначення, пошуку інструментів підтримки територіально-політичного розвитку актуалізував значення територіальної політики як комплексу заходів стосовно стабілізації територіально-політичних систем в умовах конструювання нових форматів політичних відносин.

Просторова революція в теоретико-методологічних підходах кінця 60 – х років ХХ ст. продемонструвала відмову від методологічного націоналізму та актуальність науково-теоретичного обґрунтування конструювання політичного простору в умовах глобалізації, регіоналізації та детериторіалізації політичних відносин. Базовий концепт територіально-політичного процесу – «територіальне володіння» був трансформований на концепт «просторового розвитку та планування». Тенденцію розмежування територіальних та політичних процесів посилювало утворення інформаційного простору та електронних технологій політичної участі, об'єктивація нових суб'єктів політичної взаємодії (місцеві громади, регіональні громади, меншини, спільноти *sui generis*, заморські країни, заморські колективи,

заморські департаменти та регіони, тощо), для яких нова інфраструктура створила можливості політичної участі та політичного активізму.

Представлене дослідження орієнтоване на аналіз актуальних інструментів стабілізації територіально-політичного розвитку в державах ЄС в умовах зміни акцентів в системі територіально-політичного розвитку: з територіального на просторовий.

В дослідженні показано, що розвиток територіально-політичної системи Європейського Союзу став втіленням ідей реконструкції великих просторів, моделлю реалізації стратегії просторового розвитку в умовах процесу детериторіалізації політичного процесу.

В роботі продемонстровано, що процес реконструкції політичного простору в Європі супроводжується формуванням нових політичних акторів, інституціоналізацією їх як територіально-політичних систем, реструктуризацією національних систем, розвитком регіону як модульної одиниці реструктуризації територіально-політичних систем.

Зазначено, що реформа територіально-політичних відносин в державах ЄС та Європи – реформа децентралізації, оптимізація політико-адміністративного устрою обумовила розвиток регіональної та локальної автономії (вимірюються індексами децентралізації та локальної, регіональної автономії, «податкової влади» місцевих спільнот), забезпечила посилення суб'єктної ролі регіонів як модульних одиниць інтеграції, вплинула на зміну в національних та наднаціональних системах багаторівневих відносин, запровадила механізми вертикального та горизонтального співробітництва.

В роботі визначено, що конструювання нового політичного простору передбачає зміну територіальної та політичної структури системи, зміну правової та договірної основи відносин територій стратегічної реконструкції, а також запровадження спеціальних механізмів підтримки, стабілізації та розвитку децентралізованих територіально-політичних систем.

Представлено процес втрати абсолютного значення територіального простору як умови політичної взаємодії, що є ознакою Постмодерну, де

активна роль суб'єкту полягає в дії, що конструює нову реальність, а значення «ефективного» громадянства – в мобільній політичній участі.

Продемонстровано, що традиційний для Модерну національно-територіальний простір політичної дії втратив однозначний територіальний вимір і став результатом політичного менеджменту. Стратегічні документи інституційних структур ЄС та структур Ради Європи, а також рекомендації та резолюції формалізованих структур, орієнтуючись на програму ООН «Порядок денний на 2030», що визначає 167 цілей сталого розвитку регіонів на основі «локалізації», анонсують подальші реформи, пов'язані з посиленням можливостей регіонів в контексті політики територіальної згуртованості.

В дослідженні показані зміни в логіці розвитку держав ЄС як систем, що впроваджують модель Європи регіонів, стандарти децентралізації та багаторівневого управління. Зазначено, що розвиток систем самоврядування та регіоналізації в ЄС набуває особливого значення. Діалектична двовимірність світу як «локусу» – простору, що має межі, та «топосу» як місця нескінченного розгортання смислів, обумовлює процес самовизначення та розвитку в просторах соціальних, культурних та політичних відносин. Мінімальний носій територіально-політичних ознак – «місце» визначається як безперервний та вкрай політизований процес розвитку.

Реалізація регіональної політики ЄС у міждержавному прикордонні сприяє розвитку мережі транснаціональних систем з гібридними інституційно-поліморфними структурами вертикального та горизонтального виміру, які поглинають державні кордони та розвивають горизонтальні та вертикальні форми політичної взаємодії паралельно з державою.

Поліморфізм та асиметричність представлені ознаками моделей політичних відносин, які демонструють зв'язки в системах територіального володіння держав ЄС, та зв'язки ЄС та віддалених територій держав ЄС, де процеси децентралізації зумовлюють зміни у статусах учасників європейського політичного простору, чи то віддалені регіони, які є частиною ЄС, або заморські країни та території держав-членів ЄС, які не є частиною ЄС.

В роботі обґрунтовано, що актуальність дослідження складних територіально-політичних національних утворень в умовах реформ децентралізації обумовлена практиками їх адаптації до стандартів проведення політики децентралізації в ЄС, та особливостями асиметричного управління їх «особливими територіями» з боку самого ЄС.

Зазначено, що важливим для демонстрації співвідношення систем багаторівневого управління є демонстрація співвідношення політики держав ЄС та ЄС щодо «особливих територій» (особливих спільнот, віддалених департаментів та регіонів, заморських країн та територій) в контексті аналізу порогів включення до складу цих систем та охоплення політичними просторами.

На прикладі таких країн, як Франція та Нідерланди, продемонстровано процес впровадження стандартів територіально-політичного розвитку ЄС, які призвели до формування асиметричної регіональної моделі в умовах збереження унітарної структури. Франція та Нідерланди мають значну кількість віддалених нематерикових територій, щодо яких проводиться спеціальна національна територіальна політика та спеціальна політика ЄС.

Показано, що процес детериторіалізації політичного процесу в ЄС, формування «ефективного громадянства» як наднаціональної системи участі демонструють особливості відносин між системами національного, регіонального та наднаціонального європейського громадянства. Перетворення систем «територіального володіння» на «системи просторового розвитку» демонструє зміну політики ЄС, яка набула стратегічного характеру перетворення простору як умови політичного процесу на його результат.

Дослідження містить аналіз національних моделей розвитку реформ децентралізації, впровадження стандартів територіально-політичного розвитку ЄС, які орієнтовані на пошук компромісу між базовими логіками розвитку ЄС як Європи регіонів та як Європи Націй.

Розглянуто моделі національного реформування в Польщі та Угорщині як нових держав ЄС, для яких впровадження стандартів територіально-

політичної реформи ЄС було умовою інтеграції до ЄС. Показано, що адаптація територіальних політик цих держав відбувається за умов переформатування стратегії національного розвитку з акцентом на поліморфність їх національно-культурного простору та на тлі постійної кореляції відносин з наднаціональними рівнем ЄС та тенденції до рецентралізації.

Продемонстровано значення дослідження процесів трансформації національних політик держав Східної Європи (тих, що вже увійшли до складу ЄС або таких як Україна, що ще реалізують програму реформ, як умову інтеграції), в яких модерні процеси етнонаціонального розвитку накладаються на впровадження постмодерних процесів децентралізації.

Показано, що академічним наслідком політичних трансформацій є переосмислення процесів глобального переформатування та організації територіально-політичних процесів. Дослідження територіально-політичних систем та національних утворень, які впроваджують європейські стандарти розширює предметне коло питань, що охоплюють: еволюцію співвідношення базових категорій аналізу – місто, територія, простір; розвиток концептуалізації аналітичних категорій аналізу політичного процесу – політичний простір, територіально-політична система, багаторівневі політико-адміністративні відносини, територіальна політика.

Зазначено, що політичні науки залишаються переважно орієнтованими на проблеми національного розвитку і проблема комплексного аналізу трансформації національних систем в контексті макрорегіональної стратегічної політики децентралізації залишається мало досліджуваною.

Представлене дослідження спрямоване на розвиток компаративної територіальної політики як інтегрального напрямку досліджень в політології, у яких територіальні атрибути політики чи політичні атрибути території визнаються значимими.

Це дослідження корисне для сприяння національній реформі децентралізації щодо впровадження кращого досвіду держав ЄС з стабілізації територіально-політичних систем в умовах трансформації, а також для

розвитку практик політичної взаємодії у складних територіально-політичних системах. Результати дослідження корисні для розробки спецкурсів з політології, політичної географії, регіоналістики, міжнародних відносин, державного управління в установах вищої освіти.

Ключові слова: територіальна політика, стабілізація, конструювання, політичний простір, політичний процес, децентралізація, ЄС, держави ЄС, регіон, самоврядування, політичні інститути, структури, громадянство, національна політика

ABSTRACT

Uzun Y. V. Territorial Policy of the EU States: Stabilization and Construction of Political Systems. – Qualification scientific work with the manuscript copyright.

Thesis to obtain the scientific degree of Doctor of Political Science after specialty 23.00.02 – political institutions and processes. – South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odesa, 2021.

The transformation of European territorial and political formations, associated with the destruction of the binary structure of the world and the removal of boundaries for the expansion of the EU in the late XXth century, has demonstrated the strong dynamics of global reconstruction that had begun decades earlier.

The process of institutionalization of European unity, which began in 1951 against background of the colonial systems' collapse, spread of national self-determination, search for tools to support territorial and political development, has highlighted the importance of territorial policy as a set of measures to stabilize territorial and political systems.

The spatial revolution in the theoretical and methodological approaches of the late 60-s of the XXth century has demonstrated rejection of methodological nationalism and relevance of scientific and theoretical justification for constructing political space in context of globalization, regionalization, and deterritorialization of political relations. The basic concept of the territorial-political process – territorial possession has been transformed into the concept of spatial development and planning. Tendency to differentiate between territorial and political processes has been intensified by formation of information space and electronic technologies of political participation, objectification of new subjects of political interaction (local communities, regional communities, minorities, sui generis communities, overseas countries, communities, departments and regions, etc.), for which new infrastructure has created opportunities for political participation and political activism.

The present research focuses on analysing current tools of stabilization of

territorial and political development in the EU states under conditions of change of focuses in system of territorial and political development – from territorial to spatial.

The research demonstrates that development of territorial and political system of the EU has become the embodiment of ideas of reconstruction of large spaces, model for implementing the strategy of spatial development in process of deterritorialization of political process.

The research demonstrates that reconstruction of political space in Europe is accompanied by new significant political actors, their institutionalization as territorial and political systems, restructuring of national systems, development of region as a modular unit of restructuring of territorial and political systems.

It has been noted that reform of territorial and political relations in the states of the EU and Europe – reform of decentralization and optimization of political and administrative system has led to development of regional and local autonomy (measured by indices of decentralization and local, regional autonomy, by "tax power" of local communities), has underpinned strengthening of the role of regions as modular units of integration, changes in national and supranational systems of multilevel relations, has introduced mechanisms of vertical and horizontal cooperation.

It has been determined that construction of new political space involves changes in territorial and political structure of system, changes in legal and contractual basis of relations of strategic reconstruction and introduction of special mechanisms to support, stabilize, and develop decentralized territorial and political systems.

The process of loss of absolute value of territorial space has been presented as a condition of political interaction, which is a feature of Postmodernism, where the active role of the subject is in the action that constructs a new reality, and the importance of "effective" citizenship – in mobile political participation.

It is demonstrated that the traditional for Modern national-territorial space of political action has lost its unambiguous territorial dimension and has become the result of political management. Strategic documents of the EU and Council of

Europe institutions, as well as recommendations and resolutions of formalized structures, focusing on the UN Agenda 2030 that defines 167 goals of sustainable development of regions based on "localization," announce further reforms related to strengthening opportunities of the regions in context of "territorial cohesion policy."

The research shows changes in the logic of development of the EU states as systems that implement the model of "Europe of Regions," standards of decentralization and multilevel governance. It is noted that the development of self-government and regionalization systems in the EU is of particular importance. The dialectical two-dimensionality of the world as a "locus" – a space that has boundaries and "topos" as a place of the infinite unfolding of meanings, defines the process of self-determination and development in spaces of social, cultural, and political relations. The minimal carrier of territorial and political features – "place" has been defined as a continuous and highly politicized development process.

Implementing EU regional policy at the interstate border promotes the development of a network of transnational systems with hybrid institutional and polymorphic structures of vertical and horizontal dimensions that absorb state borders and develop horizontal and vertical forms of political interaction in parallel with state.

Polymorphism and asymmetry are represented by signs of models of political relations that demonstrate 1) connections in the systems of "territorial parts" of the EU states, and 2) connections of the EU and remote territories of the EU states, where decentralization processes cause changes in the statuses of participants of European political space, whether outermost regions that are part of the EU, or overseas countries and territories of the EU states that are not part of the EU.

The research substantiates that the relevance of the study of complex territorial and political entities in the context of decentralization reforms is due to their adaptation to the standards of decentralization policy of the EU States and the peculiarities of asymmetric management of the remote territories by the EU.

It has been noted that in order to demonstrate multi-level management systems, it is important to demonstrate correlation of the policy of the EU states and

the policy of the EU related to the special territories (outermost regions, overseas countries and territories) in the context of the analysis of the thresholds of inclusion in the composition of these systems and the coverage of political spaces (national and supranational).

Examples of countries such as France and the Netherlands demonstrate implementation of the standards of territorial and political development of the EU that led to formation of asymmetric regional model, while maintaining a unitary structure. France and the Netherlands have many remote non-continental territories subject to a unique national territorial policy and a particular EU policy.

It has been demonstrated that the process of deterritorialization of political process in the EU, formation of effective citizenship as a supranational system of participation demonstrate peculiarities of relationships between national, regional, and supranational european citizenship systems. Furthermore, transformation of territorial possession systems into spatial development systems demonstrates change in the EU policy that has acquired the strategic character of transformation of space as a condition of political process to its outcome.

The research contains an analysis of national models decentralization reforms development, implementation of the EU territorial and political development standards that are focused on finding a compromise between basic logics of the EU development as Europe of regions and Europe of nations.

The thesis considers the models of national reforming in Poland and Hungary as new EU states, for which implementation of territorial and political standards of reforming of the EU was a condition for integration to the EU. It has been demonstrated that adaptation of territorial policies of these states has taken place under conditions of reformatting the national development strategy with an emphasis on polymorphism of their national and cultural space and against the background of constant correlation of relations with the EU supranational level and tendencies to decentralization.

The thesis highlights importance of studying the processes of transformation of national policies of the Eastern European countries (those that are already part of

the EU or those, such as Ukraine, that still implementing the reform program as a condition for integration), in which modern processes of ethnonational development are superimposed on postmodern decentralization.

The thesis presents that the academic consequence of political transformations is rethinking of global reformatting process and organization of territorial and political processes. The research of territorial-political systems and national formations that implement European standards expands the scope of issues, covering: evolution of correlation of the basic categories of analysis – city, territory, space; development of conceptualization of analytical categories of political process analysis – political space, territorial-political system, multilevel political-administrative relations, territorial policy.

It is noted that political sciences remain mainly focused on problems of national development and issues of a comprehensive analysis of the transformation of national systems in the context of the macro-regional strategic policy of decentralization remains little studied.

The present research aims to develop comparative territorial policy as an integrated area of research in political science, in which the territorial attributes of politics or political attributes of the territory are recognized as significant.

It is noted that the present research may help to promote national decentralization reform to implement the best practices of the EU states for stabilizing territorial and political systems in context of transformation and developing patterns of political interaction in complex territorial and political systems. Furthermore, the study results may be helpful for development of special courses in political science, political geography, regional studies, international relations, public administration in higher education institutions.

Key words: territorial policy, stabilization, construction, political space, political process, decentralization, the EU, the EU countries, states, region, self-government, political institutions, structures, citizenship, national policy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографії

1. Узун Ю. В. Привласнення простору: організація взаємодії в складних політичних системах: монографія / Ю. В. Узун. – Одеса: Фенікс, 2021. – 378 с.

Монографії у співавторстві / Розділи в монографіях

2. Узун Ю. В. Регіоналізм у зовнішній політиці України та її сусідів в епоху пост-правди. *Міжнародні відносини та зовнішня політика в еру «пост-правди»* / під заг. ред. О. І. Брусиловської. Київ: Вадекс. 2018. С. 100 – 137.

Статті, опубліковані у наукових фахових виданнях України

3. Узун Ю. В. Концепт «громадянське суспільство»: принципи сучасної теоретико-методологічної парадигми. *Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки*. Вип. 21. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. С. 612 – 618.
4. Узун Ю. В. Інтерпретація поняття «громадянське суспільство у суспільно-політичній думці незалежної України». *Актуальні проблеми політики: Зб наук. пр.* Одеса: Астропринт. 2003. Вип. 17. С. 292 – 302.
5. Узун Ю. В. Іслам та громадянське суспільство: втілення інтерпретованої ідеї. *Актуальні проблеми політики: Зб наук. пр.* – Одеса: Астропринт. 2004. Вип. 19. С. 261 – 268.
6. Узун Ю. В. Інтерпретація поняття «громадянське суспільство» в Російській політичній думці. *Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки*. Випуск 26. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. С. 562 – 568.
7. Узун Ю. В. Інтеграція як курс сучасної геополітичної стратегії України. *Наукові праці. Науково-методичний журнал*. Т. 47, Вип. 34. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2006. С. 95 – 101.

8. Узун Ю. В. Простір України в системі іноземних геополітичних стратегій. (частина перша). *Перспективи*. 2005. №3 (31). С. 122 – 128.
9. Узун Ю. В. Простір України в системі іноземних геополітичних стратегій. (частина друга). *Перспективи*. 2005. № 4 (32). С. 127 – 134.
10. Узун Ю. В. Моделі устрою територіально-політичних систем з позицій центр-периферійних відносин. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. (Серія: Соціологія. Політологія)*. 2007. Т. 11, Вип.10. С. 239 – 256.
11. Узун Ю. В. «Центр-периферійні» відносини як категорія сучасної геокультури. *Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки*. Випуск 35. К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2007. С. 251 – 257.
12. Узун Ю. В. Місцеве самоврядування, державний устрій, регіональний розвиток як об'єкти реформування в програмах політичних партій України. *Актуальні проблеми політики*. 2007. №32. С. 371 – 379.
13. Узун Ю. В. Миграционная политика как геополитическая практика. *Науковий вісник. Всеукраїнська Асоціація молодих науковців*. [збірник Одеського державного економічного університету]. 2009. №10 (88). С. 10 – 23.
14. Узун Ю. В. Системи і моделі місцевого самоврядування в державній політиці. *Науковий вісник. Всеукраїнська Асоціація молодих науковців*. [збірник Одеського державного економічного університету]. 2010. № 11 (112). С. 96–110.
15. Узун Ю. В. Еволюція теорії геостратегії та сучасний рівень воєнно-стратегічних розробок в Україні. *Науковий вісник. Всеукраїнська Асоціація молодих науковців*. [збірник Одеського державного економічного університету]. 2010. №16 (117). С. 203 – 216.
16. Узун Ю. В. Консолідована демографічна політика ЄС як засіб подолання «геронтофобії» та «синдрому Доріана Грея». *Вісник ОНУ (Серія: Соціологія і політичні науки)*. 2012. Том 17, Вип 2 (16). С. 116 – 128.

17. Узун Ю. В. Сучасні трансформації стратегій міжкультурної взаємодії: щодо проблеми ефективності політичного втілення концепції мультикультуралізму. *Вісник ОНУ (Серія: Соціологія і політичні науки)*. 2013. Том 18, Вип. 2 (18). Ч. 3. С. 41 – 53.
18. Узун Ю. В. Реформування регіональної політики України в контексті європейського досвіду децентралізації. *Держава і право: збірник наукових праць Інституту Держави і права ім. В. Корецького*. 2014. № 64. С. 451 – 458.
19. Узун Ю. В. Геополітичний проект «Велика Сербія»: формування та сучасне використання. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]*. Серія: Політологія. 2014. Т. 248, Вип. 236. С. 105 – 109.
20. Узун Ю. В. Развитие стратегического партнерства между Украиной и Китайской Народной Республикой. *Науковий вісник МГУ. Серія: Історія. Філософія. Політологія: Зб-к наук. праць*. Одеса: Фенікс, 2015. Вип. 10. С. 167 – 172.
21. Узун Ю. В. Чинник концепції «Європа регіонів» в процесах децентралізації в Україні. *Вісник ОНУ. Серія «Соціологія і політичні науки». Випуск «Політологія»*. 2018. Т. 23. Вип. 2 (31). С. 166–186.
22. Узун Ю. В. Управління міграційними процесами: глобальні та регіональні тенденції. *Політикус*. 2019. Вип. 2. С. 56–65.

Статті, опубліковані у виданнях, індексованих в SCOPUS, WoS

23. Uzun Yu. Decentralization vs Centralization: Scenarios of Regional Development of Ukraine in the Context of Internal Stability Establishment. *Przegląd Strategiczny*. 2020. № 13. С. 243 – 262. (co-author Koch S.)

Статті, опубліковані у наукових періодичних виданнях інших держав

24. Узун Ю. В. Фрагментарність геокультури та символічна децентралізація у віртуальній єдності Європи. *Kultura a Rynek / Pod redakcja S. Partyckiego*. Wydawnictwo Katolicki Uniwersytet Lubelski Gana Pawła II. – Lublin, 2008. С.400 – 408.

25. Узун Ю. В. Project «Greater Albania» and Processes of its Practical Realization. *Evropský politický a právní diskurz / European Political and Law Discourse*. 2015. №2. P. 166 – 174.
26. Uzun, U. V. Evolution of the idea of Turkic-Turkish cultural expanse in the twentieth century and its political importance for Turkey's geostrategy. *Evropský politický a právní diskurz / European political and law Discourse*. 2016. Vol. 3, Is. 3. P. 33 – 45.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

27. Узун Ю. В. Концептуальная асимметрия центр-периферийных отношений в Украине: проблемы «внутренней» геополитики. *Тези доповідей XXII науково-практичної конференції «Соціально-політична взаємодія в сучасній Україні: вибір шляхів державного розвитку»*. Одеса, 20 квітня, 2007. С. 126 – 129.
28. Узун Ю. В. Фрагментарність геокультури та символічна децентралізація у віртуальній єдності Європи. *Materials of the International Conference «Kultura a Rynek» / Pod redakcja S. Partyckiego*. Wydawnictwo Katolicki Uniwersytet Lubelski Gana Pawła II. – Lublin, 2008. С.400 – 408.
29. Узун Ю. В. «Громадянська» революція та структура «політичного» в державній системі України. *Революції в Україні ХХ–ХХІ ст.: співзвуччя епох. Присвячено 90-річчю Української держави та 125 річчю від дня народження Павла Скоропадського. Матеріали IV міжнародної наукової конференції*. (Одеса, 25.04. 2008 р.). Одеса: ОДУВС, 2008. С.95 – 98.
30. Узун Ю. В. Місцеве самоврядування в Україні – заручник структурних перетворень в системі публічної влади. *Удосконалення механізмів державного управління та місцевого самоврядування: Матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю (10.04.2009) / За заг. ред. В. К. Присяжнюка, В. Д. Бакуменка, Т. В. Іванової*. – К.: Видавничо-поліграфічний центр Академії муніципального управління. Ч. 1. 2009. С. 233 – 235.

31. Узун Ю. В. Геокультурные провокации в современном полиэтническом пространстве. *Тезисы VII Конгресса этнографов и антропологов России*. Оренбург, 1-5 июля 2009 / Редкол. В. А. Тишков – Оренбург: Изд. Центр ОГАУ, 2009. С. 255 – 256.
32. Узун Ю. В. Модели миграционной политики. *Міжнародна наукова конференція «Migratory processes in Europe: evolution of the migratory interactions of the EU and Central and Eastern European countries»*, Odessa, 24-25 September 2010. Одеса: ПФ «Удача», 2010. Р. 167 – 168.
33. Узун Ю. В. «Эскалация «небезопасности»: факторы перекройки мирового порядка. *Этничность и власть: международные конфликты, терроризм и новые угрозы глобальной безопасности*. Материалы X Международного семинара 12-15 мая 2011 г., г.Ялта / Под ред. Т.А. Сенюшкиной. Севастополь: Вебер, 2012. С. 315 – 320.
34. Узун Ю. В. Региональные риски в условиях несбалансированной этноэкономики Украины. *IX Конгресс этнографов и антропологов России: Тезисы докладов*. Петрозаводск, 4-8 июля 2011 г. / Редкол.: В. А. Тишков и др. – Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2011. С. 527 – 528.
35. Узун Ю. В. Мультикультурализм как «пятое колесо» политики европейской идентичности. *Этничность и власть: коллективная память и технологии конструирования идентичности*. Материалы XII международного семинара 20-25 мая 2013 г., г. Ялта / Под ред. Т. А. Сенюшкиной. Севастополь: Вебер, 2013. С. 301 – 303
36. Узун Ю. В. Мультикультурализм в современной муниципальной политике Украины. *X Конгресс этнографов и антропологов России: Тезисы докладов*. Москва, 2 – 5.06.2013/ Редкол.: М.Ю.Мартынова и др. М.: ИЭА РАН, 2013. С. 54.
37. Узун Ю. В. Проекты пространственной реструктуризации на Балканах в контексте процессов этнонациональной консолидации. *International Conference «Balcan and Baltic States in United Europe – History, Religion, and*

- Culture II», October 1-3, 2014. Sofia, Bulgaria / Ed. E. Anastasova. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences. С. 99.
38. Узун Ю. В. Політико-правові засади регіональної політики та їх вплив на процес децентралізації в Україні. *Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація: матеріали Першої Міжнародної наук.-практ. конф.*, (Київ, 24 – 25 листопада 2015 р.) / Мін-во освіти і науки України, Київ. Нац. ун-т будівн. та архіт. та ін. Київ – Тернопіль: Астон, 2015. С. 199 – 206.
 39. Узун Ю. В. Процес децентралізації в Україні: внутрішні та зовнішні форми співробітництва. *Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання та практична реалізація* [зб. наук. праць]. Вип. II. Матеріали Другої Міжнародної наук. - практи. конф., (Київ, 14 – 15 грудня 2016 р.) / Мін-во освіти і науки України, Київ. Нац. ун-т будівн. та архіт. та ін. Київ – Тернопіль: Астон, 2016. Ч. I. С. 177 – 183.
 40. Узун Ю.В. Глобалізм vs Націоналізм vs Регіоналізм: в контексті регулювання множинного та регіонального громадянства. *Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика* [зб. наук. праць]. Вип III. Матеріали Третьої міжнародної конференції (Київ, 22-23 листопада 2017 р.) / МОН України, Київ. Нац. ун-т будівн. і архіт-ри та ін. – Київ «Економічна думка», 2017. В 2-х ч. Ч. 1. С. 95 – 102.
 41. Узун Ю. В. Трансформации социальных практик локальных этнокультурных групп Одессы. *Соціальні та політичні трансформації у Центральній та Східній Європі (1917 – 2017): чинники, досягнення, проблеми. Тези міжнародної наукової конференції.* – ОНУ імені І. І. Мечникова, 2017. С. 64. (співавтор Коч С. В.)
 42. Узун Ю. В. Децентралізація: критерії оцінювання регіональної політики та результати в Україні. *Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика:* [зб. наук. праць]. Вип IV. Матеріали Четвертої міжнародної конференції (Київ, 23.11.2018 р.) / Мін-во освіти і

- науки України, Київ. Нац. ун-т будівн. і архіт-ри та ін. Київ «Економічна думка», 2018. Ч. 1. С. 237 – 250. (співавтор Коч С. В.)
43. Узун Ю. В. Факторы роста геополитической субъектности КНР в процессах глобального изменения мирового порядка. В *Китай-Україна: перспективи академічного та ділового співробітництва*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 27 – 28 травня 2019 р. Одеса: Фенікс, 2019. С. 66 – 74. (співавтор Коч С. В.)
44. Узун Ю. В. Модерні територіальні системи VS транскордонна регіоналізація в Європі *Регіональна політика: політико-правові засади, урбаністика, просторове планування, архітектура*: [зб. наук. праць]. Вип V. Матеріали П'ятої міжнародної конференції (Київ, 22.11.2019 р.) / Мін-во освіти і науки України, Київ. Нац. ун-т будівн. і архіт-ри та ін. Київ «Економічна думка», 2019. Ч. 1. С. 179 – 186. (співавтор Коч С. В.)
45. Узун Ю. В. Результати реформи децентралізації на прикладі ситуації в регіонах Південно-Західного прикордоння України. Просторове планування: містопланування, архітектура, політичні та соціокультурні засади. Зб. Наук. пр. Вип. 1. В 2-х ч. Київ-Тернопіль: «Бескиди», 2020. Ч. 1. С. 150 – 171. (співавтор Коч С. В.)

***Наукові праці, які додатково відображають
наукові результати дисертації***

46. Узун Ю. В. Идея гражданского общества и её реализация в античном мире. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. 2003. Т.6, Вип.7. Одеса: Астропринт. С. 149 – 190. (співавтор Гребенник Г. П.)
47. Узун Ю. В. Реформування сфери житлово-комунального господарства та місцевого самоврядування. Особливості «Одеського проекту». *Бористен*. 2004. №10. С. 12 – 14.
48. Узун Ю. В. Феномен громадянського суспільства в Україні та дієвість чинника «інтелігентності». *Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Політологія* / Голова ред. кол. Г.І. Гончарук. Одеса: Астропринт, 2004. Вип. №2. С. 130 – 136.

49. Узун Ю. В. Модели миграционной политики в контексте геополитической трансформации Евразии. *Науковий вісник Міжнародного Гуманітарного університету. Серія: Політологія. Філософія. Політологія: [Збірник наукових праць]*. Одеса, 2012. Вип. №4. С. 89 – 94.
50. Узун Ю. В. Диаспоры Юга Украины в системе региональных геополитических отношений. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія. Зб-к наук. Праць*. Одеса, 2012. Вип. 4. С. 139 – 148. (співавтор Коч С. В.)
51. Узун Ю. В. Румынский Унионизм как фактор «внутренней» и «внешней» геополитики: к проблеме государственного управления региональным развитием. *Постфактум: історико – антропологічні студії. Етнічне, соціальне, політичне: перехрестя просторів*. Одеса, 2013. №3. С.47 – 57.
52. Узун Ю. В. Співробітництво територіальних громад в Україні та програми допомоги іноземних фондів. *Політичне життя*. 2016. № 4. С. 34 – 47.
53. Узун Ю. В. Адаптация этнокультурных групп в Одессе: социальные практики «новых диаспор». *Человек в истории и культуре*. Мемориальный сборник научных работ в память лауреата Гос.премии Украины, академіка РАЕН, професора, доктора исторических наук В. Н. Станко / отв ред. А. А. Пригарин. Одесса: Ирбис, 2017. С. 634 – 646 (співавтор Коч С. В.)
54. Узун Ю. В. (Не)скромні обійми Китаю: чинники зростання геополітичної суб'єктності КНР та ознаки глобальної кризи світового порядку. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2019. Вип. 32. С.171 – 207.
55. Узун Ю. В. Транскордоння: локальні суб'єкти, глокальні простори. Рецензія на монографію Світлани Коч «Транскордоння: простір соціального порядку і соціальної дії» [Коч С. В. Транскордоння: простір соціального порядку і соціальної дії: монографія. – Одеса.: Фенкс, 2019. 357 с.] *Міжнародні та політичні дослідження*. 2019. Вип. 32. С. 296 – 300.
56. Узун Ю. В. Південно-західне прикордоння України в процесі державної децентралізації. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2020. Вип. 33. С.106 – 142. (співавтор Коч С. В.)

ЗМІСТ

ВСТУП	23
РОЗДІЛ I. Теоретичні та методологічні підходи в дослідженнях організації складних політичних систем	38
1.1. Диференціація та структурація територіально-політичних систем в політичних концепціях на межі ХІХ – ХХ століть	38
1.2. Теоретизація понять «простір», «територія», «місце», «територіалізація простору»: міждисциплінарний аналіз методологічних підходів та наукових концепцій другої половини ХХ – початку ХХІ століття.....	57
Висновки до розділу	117
РОЗДІЛ II. Структурування простору соціальної та політичної взаємодії: методологічні основи та підходи	120
2.1. Критерії диференціації простору соціальної взаємодії: територіальні суспільні системи та структури.....	120
2.2. Трансформація методологічної основи концепту «політичний простір»	150
2.3. Поліморфізація політичного простору: структурний аналіз систем	172
2.4. Територіальна політика в багатоскладових системах як об’єкт теоретико-методологічного аналізу.....	189
Висновки до розділу	203
РОЗДІЛ III. Територіальна політика в державах-членах ЄС в умовах поліморфізації політичного простору	206
3.1. Основи організації та конструювання територіально-політичної системи Європейської єдності.....	206

3.2. Структури та інструменти впровадження багаторівневого управління та політики «вирівнювання» в ЄС	247
Висновки до розділу	281

РОЗДІЛ IV. Дизайн політичного простору ЄС: реструктуризація територій національного розвитку та простору громадської участі	285
4.1. Децентралізація в державах ЄС: чинники та логіка структурних реформ	285
4.2. Морфологія територіально-політичної системи ЄС.....	306
4.3. «Ефективне» громадянство в державах ЄС: інфраструктура політичної участі	335
Висновки до розділу	356

РОЗДІЛ V. Інструменти стабілізації національних територіально-політичних систем в умовах впровадження територіальної політики ЄС	359
5.1. Асиметричні рішення в ускладнених територіально-політичних системах: територіальна політика Франції та Нідерландів	359
5.2. Інструменти стабілізації територіально-політичних систем в Польщі та Угорщині в умовах реструктуризації європейського простору	394
5.3. Територіально-політична система України: впровадження стандартів територіальної політики ЄС	414
Висновки до розділу	439

ВИСНОВКИ	442
ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА	458
ДОДАТКИ	553

ВСТУП

Актуальність дослідження. Політичні процеси останніх семи десятиліть демонструють глобальну реконструкцію політичного простору, що супроводжується формуванням нових політичних акторів, їх інституціоналізацією як територіально-політичних систем, реструктуризацією національних територіально-політичних систем через посилення регіоналізації.

Процес інституціоналізації європейської єдності, що розпочався в 1951 р. на фоні зламу колоніальних систем актуалізував значення територіальної політики як комплексу заходів з стабілізації територіально-політичних систем в умовах конструювання нових політичних відносин.

Просторова революція в теоретико-методологічних підходах кінця 60-х років ХХ ст. продемонструвала відмову від методологічного націоналізму та потребу в науково-теоретичному обґрунтуванні конструювання нових політичних процесів в умовах глобалізації та регіоналізації політичних відносин. Утворення інформаційного простору та електронних технологій посилює тенденцію розмежування територіальних та політичних процесів.

Розвиток територіально-політичної системи ЄС став втіленням ідей реконструкції великих просторів, моделлю реалізації стратегії просторового розвитку в умовах детериторіалізації політичного процесу, де концепт «територіальних володінь» було трансформовано на «концепт просторового розвитку», а регіон постав головною модульною одиницею реструктуризації, деієрархізації, децентралізації територіально-політичних систем.

Запроваджена реформа територіально-політичних відносин в державах ЄС та Європи – реформа децентралізації та оптимізації політико-адміністративного устрою обумовила розвиток регіональної та локальної автономії, забезпечила утворення модульних одиниць інтеграції, вплинула на зміну в національних та наднаціональних системах багаторівневих відносин, запровадила механізми вертикального та горизонтального співробітництва.

Конструювання нового політичного простору передбачає зміну територіальної та політичної структури системи, зміну правової та договірної основи відносин стратегічних територій реконструкції, запровадження спеціальних механізмів підтримки, стабілізації та розвитку децентралізованих територіально-політичних утворень. Епоха Постмодерну з ідеями мережевості та деієрархічності нівелює територіальний простір як умову політичної взаємодії, передбачає активну роль суб'єкту, що конструює нову реальність, та «ефективне» громадянство як чинник системи мобільної політичної участі.

Традиційний для Модерну національно-територіальний простір політичної дії втрачає однозначний територіальний вимір і стає результатом політичного менеджменту. Стратегічні документи інституційних структур ЄС та структур Ради Європи, а також рекомендації та резолюції суспільно-політичних структур, орієнтуючись на програму ООН «Порядок денний на 2030», що визначає 167 цілей сталого розвитку регіонів на основі «локалізації», анонсують подальші реформи пов'язані з посиленням можливостей регіонів в контексті «політики територіальної згуртованості».

Академічний наслідок політичних трансформацій постає як переосмислення процесів глобального переформатування та організації територіально-політичних процесів. Дослідження територіально-політичних систем та територіально-політичних національних утворень, які впроваджують європейські стандарти та рекомендації розширює предметне коло питань, що охоплюють: еволюцію взаємного співвідношення базових категорій аналізу – місто, територія, простір; розвиток концептуалізації аналітичних категорій аналізу політичного процесу – політичний простір, територіально-політична система, багаторівневі політико-адміністративні відносини, територіальна політика.

Політичні науки залишаються переважно орієнтовані на проблеми національного розвитку та територіально-суспільних систем, що розвиваються в межах національних систем. При цьому, проблема комплексного аналізу трансформації національних систем в контексті

глобальної та макрорегіональної стратегічної політики децентралізації залишається мало досліджуваною.

Актуальність дослідження складних територіально-політичних національних утворень в умовах реформ децентралізації обумовлена практиками їх адаптації до стандартів проведення політики децентралізації в ЄС, та особливостями асиметричного управління їх «особливими територіями» з боку ЄС. Важливим постає співвідношення політики держав ЄС та ЄС щодо «особливих територій» в контексті аналізу «порогів включення» їх до складу цих систем та охоплення політичним простором (національним та наднаціональним).

Не менше значення має дослідження процесів трансформації національних політик в умовах накладання модерних процесів етнонаціонального розвитку та постмодерних процесів децентралізації, яку демонструють країни Східної Європи, які увійшли до складу ЄС і які, як Україна, ще реалізують програму реформ, як умову входження. Це обумовлює зосередження уваги на національних моделях впровадження політики децентралізації та аналізі тенденцій розвитку ЄС.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, темами, планами. Дисертаційне дослідження виконане в межах комплексних науково-дослідних тем: кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» – «Сучасні виклики соціально-політичного розвитку: політико-правові та соціально-економічні виміри» (№ державної реєстрації 0120U002016), та кафедри історії та світової політики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Регіональна специфіка світового політичного процесу: історія, теорія та практика» (№ державної реєстрації № 0114 U 006048).

Метою дослідження є виявлення інструментів стабілізації територіально-політичних систем та специфіки впровадження територіальної політики в державах ЄС. Досягнення мети зумовлює вирішення таких

завдань:

- визначити стан концептуалізації понять «територіально-політична система» та «територіальна політика» в соціальних та політичних науках;
- надати оцінку концептуалізації понять «простір», «територія», «місце», «територіалізація простору», «політичний простір» в міждисциплінарному та політологічному дискурсі;
- визначити методологічні підходи та критерії диференціації простору соціальної взаємодії з метою виокремлення територіальних суспільних систем та територіальних політичних систем як одиниць просторової організації;
- встановити чинники формування теорії територіально-політичних систем як комплексу ідей стосовно розвитку об'єкта територіальної політики;
- обґрунтувати специфіку методологічних підходів щодо аналізу ієрархії територіальних елементів політичного простору в умовах централізованої та децентралізованої систем;
- визначити теоретико-методологічне підґрунтя територіальної політики як комплексу інструментів стабілізації політичних систем в багатоскладовому просторі;
- встановити специфіку територіально-політичної адаптації політичних акторів в умовах перманентної поліморфізації простору;
- з'ясувати підходи щодо трансформації логіки організації та конструювання територіально-політичної системи європейської єдності;
- визначити інституційну основу формування спільної територіальної політики в європейському просторі та виявити інструменти впровадження багаторівневого управління;
- виявити специфіку морфології територіально-політичних систем ЄС та проаналізувати критерії стандартизації територіальної політики;
- надати оцінку розвитку політичного простору ЄС в контексті реформи територіально-політичної структури та трансформації простору громадської та політичної участі;

- з'ясувати адаптаційні стратегії національних держав в умовах впровадження європейських стандартів реформування територіально-політичних систем;
- обґрунтувати інструменталізацію територіальних політик держав-членів ЄС в процесах розширення простору реалізації європейських інтересів;
- встановити особливості процесу конструювання політичної системи ЄС враховуючи специфіку територіальних частин європейських держав за межами Європи та варіативність просторів стратегічного розвитку та розширення.

Об'єктом дослідження є територіальна політика держав в умовах конструювання простору політичної взаємодії в Європейському Союзі.

Предметом дослідження є інструменти стабілізації територіально-політичних систем в умовах реалізації територіальної політики в державах ЄС.

Теоретико-методологічною основою дослідження є системний та структурно-інституційний підходи. *Системний підхід* застосований до аналізу територіальної політики в державах ЄС як комплексу інструментів та заходів орієнтованих на досягнення збалансованості та стабілізації територіально-політичних систем локального, регіонального, національного та наднаціонального рівні. *Методологічну основу дослідження територіальної політики територіально-політичних систем* створює синтез системного і просторово-часового підходів. Цей підхід дозволяє дослідити формування та функціонування територіальної політики держав ЄС та ЄС як різнорівневих, але односпрямованих на інтеграцію систем. *Історико-генетичний підхід* щодо розвитку ЄС в історико-територіальній ретроспективі і в політичній перспективі, дозволив зосередитись на аналізі механізмів та інструментів забезпечення його стабілізації як складної багаторівневої територіально-політичної системи. *Структурно-інституційний підхід* дозволяє простежити структурні та інституційні трансформації в державах ЄС в умовах впровадження стандартизації територіально-політичних відносин. *Структурно-функціональний підхід* дозволяє визначити функціональні

особливості структур з метою відстеження організації політичних відносин в європейському просторі, а також проаналізувати політичний простір як результат структурації – відносин системи з структурами, які функціонально забезпечують динаміку процесів.

Методи *соціального конструктивізму* та *діяльнісно-геопросторового підходу* дозволили дослідити процеси диференціації та структурації територіально-політичних систем як результат суб'єктно-об'єктних взаємодій. Синтез «*діяльнісного*» та «*конструктивістського підходів*» став значимим для визначення особливостей конструювання політичного простору, усвідомлення його як об'єктивної реальності. Методи *конструктивізму* дозволили розглядати політичний простір ЄС як результат конституювання політичної цілісності в процесі втілення образу єдиного простору (*метанпростору*), що виражає зміст, цінності, ідеї та ідентичності його засновників та суб'єктів інтерпретації його базової моделі, що обумовлює трансформацію політичних структур та системи. В роботі використані *методи акторно-мережевої теорії* (деконструкції, аналіз функціональних ролей в гетеротопії, топологічних змін), що дозволили досліджувати процеси в територіально-політичних системах в категоріях пере-масштабування, реконструювання, ремодуляція. Методи аналізу гетерогенності та функціональних ролей в гетеротопії дозволили досліджувати феномени в мережевій системі відносин. *Методи феноменологічного конструктивізму* (когнітивне картування, редукції, інтерпретації) дозволили диференціювання політичного простору; аналіз репрезентації поняття «політичний простір» як об'єктивної реальності; аналіз інтерпретацій відносин в територіально-просторовій системі відносин: місце-територія-простір, а також аналіз розвитку політичного простору ЄС як результату «битви когнітивних карт».

Предмет дослідження має міждисциплінарну основу, що обумовлює використання методів аналізу: *морфологічного* (аналіз морфології політичного простору, морфології територіально-політичних утворень та систем, функціональних ієрархій); *інституційного* (аналіз інституційних структур,

адаптації інститутів до стандартів реформування); *порівняльно-правового* (аналіз нормативного закріплення статусів, обсягів повноважень). *Компаративний аналіз* дозволив дослідити моделі організації територіально-політичних відносин в багаторівневих системах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному дослідженні інструментів стабілізації територіально-політичних систем та специфіки впровадження територіальної політики в державах ЄС. Здійснений аналіз дозволив обґрунтувати положення, що виносяться на захист.

Вперше:

- встановлено, що стабілізація територіально-політичної системи ЄС відбувається в форматі просторового конструювання. Територіальна політика ЄС представлена в процесі трансформації від реактивної стабілізації територіально-політичних систем до стратегічного планування просторового розвитку. В межах методології соціального конструктивізму європейський політичний простір досліджено як результат «битви когнітивних карт» носіїв ідеї єдності як стабілізації, соціального, економічного та територіального «згуртування»;
- регіон представлено як домінуючу модульну одиницю просторової взаємодії в контексті трансформації територіально-політичних відносин в ЄС. Стратегія просторового планування в межах системи інтеграції спрямована на визнання мультимодального набору мережевих систем та поліморфних територіальних одиниць, де регіон демонструє якості обох систем як типова гетеротопія. Підвищення конкурентоздатності регіонів, їх економічної та політичної суб'єктності розглянуто як результат дерегуляції в форматі реструктуризації повноважень держави та субнаціональних рівнів;
- встановлено, що традиційна дихотомія федеральних та унітарних держав втратила інструментальну значимість для визначення системних характеристик територіально-політичних утворень. Застосування комплексу індексів (локальної, регіональної автономії, децентралізації, «податкової влади» субнаціональних одиниць влади, політичної, адміністративної та

- бюджетної децентралізації) доводить тезу, що унітарні держави можуть демонструвати більший рівень децентралізації ніж держави з федеральним устроєм;
- поліморфізм європейського простору представлено як результат комплексу чинників: природного розвитку політико-територіальних систем; програмної реалізації територіальної політики – утворення нових регіональних структур; створення багаторівневої системи політичної участі в формі «ефективного громадянства», яке впливає на просторову організацію політичних відносин; ефекту адаптації стандартів реформи децентралізації в територіальних політиках національних держав;
 - виявлено асиметричні практики національних держав як результат стабілізації територіально-політичних систем і наслідок впровадження стандартів політико-територіальної реформи ЄС. Асиметричні практики проявляються в: формах устрою; нормативно-правовому закріпленні статусів та повноважень (поріг участі); конституційних визначеннях складу територіально-політичних систем (поріг включення);
 - застосовано компаративний аналіз щодо національної та наднаціональної політики в ЄС щодо нематерикових територій; встановлена подвійна асиметрія в системі територіально-політичних відносин ЄС: між національним центром та «нематериковими територіями», та між наднаціональним центром ЄС та «нематериковими територіями». Договірні практики як інструмент територіальної політики для різних типів територій передбачають різні формати позитивної дискримінації, впливають на процес тривалої поліморфізації європейського простору. На рівні політичної участі подвійна асиметрія проявляється як розширення прав участі на наднаціональному рівні та збереження специфічних цензів політичної участі на національних рівнях;
 - обґрунтовано невідповідність швидкості територіальної інтеграції в ЄС до швидкості політичної реструктуризації. Встановлено, що поняття

«європейський простір як простір політичної участі» є більш широким, ніж поняття «європейський простір як простір територіальний»;

- доведено, що зміни умов політичної участі постають інструментом підтримки трансформацій соціально-економічних відносин та територіальної морфології в ЄС, що проявляються як: мобільність робочої сили; згуртування європейського простору; забезпечення інфраструктури реалізації прав громадян та резидентів; конструювання та підтримка національної єдності в мережевих політичних просторах; розширення європейського простору за межі європейських територій; трансформації електорального простору в національних та наднаціональній політичних системах;
- доведено, що інститут громадянства втрачає значення умови політичної участі та набуває інструментального, утилітарного значення, що демонструють процеси надання політичних прав резидентам, практики множинного громадянства. Інструменталізація інституту громадянства сприяє конструюванню нової реальності, де «ефективне» громадянство забезпечує мобільну політичну участь резидента;
- територіальна політика представлена як спеціальний напрям дослідження політології, що включає системи аналізу: розвитку локальної та регіональної автономії, багаторівневої реалізації влади та управління, електоральної географії, компаративної територіальної політики, урбаністичних досліджень;

уточнено та доповнено:

- концептуалізацію поняття «територіально-політична система». Територіально-політична система представлена як територіалізований політичний простір, який розвивається як хронотопічна та гетеротопічна реальність, а досліджується в діяхронічному та діатопічному вимірах. Ієрархічність структури системи визначається кількістю та значимістю базових функцій субсистем (функціональний підхід), масштабністю території та структур (структурний підхід), політичним значенням субсистем (феноменологічний або метричний підхід). Доповнено, що запровадження

категорії «територіально-політична система» як універсальної операційної категорії, дозволяє досліджувати територіально-політичні утворення з різними якостями (держава визнана / невизнана, регіони різного масштабу та функціональної спрямованості, ін.).

- концептуалізацію понять «місце», «територія», «політичний простір». Уточнено співвідношення понять «місце», «територія», «простір», що обумовлюється обраною методологією аналізу. Показано, що концептуалізація поняття «політичний простір» пов'язана з визначенням природи «простору» як *об'єктивної, суб'єктивної чи інтерсуб'єктивної* реальності;
- визначення процесу територіалізації уявного простору, який представлено як процес впровадження політичної концепції, де місце та територія постають категоріями структурування територіально-політичних систем, охоплених ідеєю політичної консолідації;
- періодизацію розвитку методології аналізу територіально-політичних систем. Визначено етапи трансформації за функціональними характеристиками домінуючого об'єкту дослідження. Уточнено трансформацію методології досліджень територіально-політичних систем в залежності від суб'єкт-об'єктних відносин, застосування методів когнітивного, феноменологічного, геополітичного аналізу на різних етапах дослідження «великих просторів», «мезорівнів», «мультимодальних просторових одиниць»;
- визначення трансформації національних суверенітетів в умовах інтеграції європейського простору, як чинника оновлення національних ідеологій;
- якості європейського політичного простору як поліморфного, який проявляється в хронотопічному (імперські, династичні, цивілізаційні, етнополітичні) та в територіально-топологічному вимірах територіально-політичних систем (держави, регіони, комплексні угруповання держав, локалітети), та в інструментальній підтримки різнорівневих Порядків, що пояснюється зміною методологічних концептів «територіального

- володіння», «територіального верховенства», «просторового розвитку», як означення присутності в часі та просторі. Інструментальна підтримка порядків визначається запровадженням статусів учасників утворених Порядків: великі держави, визнані держави, частково визнані держави, залежні спільноти, віддалені спільноти, регіональні спільноти, інші;
- методологічну позицію, за якою просторовий поліморфізм проявляється як репрезентація логік носіїв політичних інтересів, проекція їх внутрішньої структури: ієрархічної, мережевої, мультимодальної, симетричної та асиметричної, закритої, відкритої, моно-, полі- центричної. У територіальному втіленні поліморфізм політичного простору проявляється в територіальній морфології систем;
 - чинники процесу стабілізації просторових політичних систем Європи як результату діяльності системи організацій і структур ЄС та Ради Європи. Деліберативна основа їх діяльності забезпечила стратегічне просторове планування та закріплення нової архітектури європейського простору в комплексі документів політичного та правового значення;
 - визначення фінансових інструментів структурної політики ЄС, що ставить за мету зменшення диспропорцій між регіонами та державами ЄС, досягнення соціальної та економічної згуртованості. Проаналізовано формування та вплив структурних фондів та Фонду згуртування на політику стабілізації та регіонального розвитку;
 - обґрунтування залежності структурації територіально-політичних систем від розвитку інфраструктури політичної участі, що може визначати кордони актуальних політичних систем. Доведено, що інфраструктура політичної участі постає як наслідок розвитку політичної системи, і як засіб її конструювання та розвитку;
 - варіативність інструментальних практик політичної участі як механізму забезпечення лояльності до діючих політичних акторів, що проявляється як: встановлення «порогів входження» та «порогів участі»; надання прав на «привілейоване» громадянство; розширення прав участі на резидентів;

впровадження преференційних квот для меншин в системі представницьких та управлінських структур; впровадження електронних систем участі; розширення електорального простору за межі актуальної територіально-політичної системи з рахунок залучення (діаспоральних структур, громадян держав ЄС в «заморських країнах та територіях», які не є територіями ЄС);

набуло подальшого розвитку:

- визначення стратегії територіального розвитку в ЄС як результату компромісу проектів «Європа регіонів» та «Європа Націй», що проявилось в закріпленні двох типів інститутів (наднаціональних та міжурядових), нової моделі відносин суверенітетів, їх структури, процедур взаємодії держав;
- визначення етапів інституціоналізації в ЄС від 1951 р. до змін за Лісабонським договором. Показано, що формат конструювання європейської єдності став більш гнучким, поєднав елементи федералізму, конфедералізму та міжнародні елементи співпраці;
- обґрунтування національної варіативності результатів реформ децентралізації в комплексі 4D, як: формування розділених суверенітетів; гібридизацію моделей місцевого самоврядування; трансформацію національних моделей взаємодії систем державного управління та систем місцевого самоврядування, які традиційно визначалися впливом правових сімей, теорій суверенітету та муніципального права; укрупнення регіонів та громад; розвитку горизонтальних та вертикальних форм співробітництва; впровадження механізмів етнонаціонального представництва; оптимізації структур субнаціональної влади; впровадження пропорційної системи виборів на рівні організації субнаціональних органів влади.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів зумовлене можливістю використання теоретичних положень дисертації для розвитку наукової концептуалізації таких аналітичних категорій як «політичних простір», «територіальна політика», «багаторівнева реалізація політики та управління», а також розвитку комплексних досліджень компаративної територіальної політики. Результати дослідження розвивають

існуючі у політології методологічні підходи до аналізу складних багаторівневих територіально-політичних систем.

Практичними є положення, які пояснюють нову модель політичних відносин в умовах процесів реструктуризації складних територіально-політичних систем на прикладі аналізу територіальної політики в Європейському Союзі. Показано зміни в логіці розвитку держав ЄС як систем, що впроваджують модель «Європи регіонів», стандарти децентралізації, де мінімальний носій територіально-політичних ознак – «місце» – отримує визнання в якості безперервного та вкрай політизованого процесу розвитку.

Дослідження корисне для сприяння національній реформі децентралізації щодо впровадження кращого досвіду держав ЄС щодо стабілізації територіально-політичних систем в умовах трансформації, пов'язаних з розвитком політичного простору, а також для розвитку практик політичної взаємодії в складних територіально-політичних системах.

Результати дослідження корисні для розробки спецкурсів з політології, політичної географії, країнознавства, регіоналістики, міжнародних відносин, державного управління у закладах вищої освіти, при підготовці методичних та навчальних посібників, статей та аналітичних доповідей.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертації апробовано на міжнародних, конференціях та конгресах: «Культура та ринок» (Люблін, 2008); «Поліфонія VS какофонія: етноконфесійне різноманіття населення Одещини в умовах регіональної демократії» (Одеса, 2013); «Балканські та Балтійські держави в Єдиній Європі: Історія, релігія, та культура» (Софія, 2014); «Одеса багатоетнічна» Національного інституту стратегічних досліджень (Одеса, 2015); «Проблеми забезпечення рівності в країнах Східного партнерства та можливі підходи щодо їх вирішення», ЄЦПМ (Київ, 2015); «Балкани – Україна: міграційні процеси, соціокультурні впливи, людські долі» (Харків, 2015); «Боротьба з ксенофобією та мовою ворожнечі; розвиток толерантності та її ефективність», ЄЦПМ (Одеса, 2016); «Регіональна політика: історичні витоки, законодавче врегулювання,

практична реалізація» (Київ, 2016); «Міжнародні правозахисні механізми та їх роль у протидії дискримінації та захисті меншин в країнах Східного прикордоння ЄС», ЄЦПМ (Київ, 2017); «Соціальні та політичні трансформації у центральній та східній Європі (1917 – 2017): чинники, досягнення, проблеми» (Одеса, 2017); Європейській конференції з соціальних та поведінкових наук (Одеса, 2017); «Між світами: люди, простори і ритуали» (Софія, 2017); «Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика» (Київ, 2017); «Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи» (Одеса, 2018); ІХ «Дриновські читання» (Харків, 2018); «Регіональна політика: історія, політико-правові основи, архітектура, урбаністика» (Київ, 2018). «Китай-Україна: перспективи академічного та ділового співробітництва» (Одеса, 2019); «Міжетнічна взаємодія в етноконтактній зоні» (Тараклія, 2019); «Регіональна політика: політико-правові засади, урбаністика, просторове планування, архітектура» (Київ, 2019); «Угода про Асоціацію між Україною та ЄС і словацько-українське транскордонне співробітництво: наслідки та можливості» (Ужгород, 2019); «Європа в ХХІ ст.: бачення нових та старих членів ЄС» (Слубіца, Франкфурт-на-Одері, 2020); «Болгари Північного Причорномор'я» (Мелітополь, 2020); «Балкани та країни Балтії в Об'єднаній Європі – історія, релігія та культура. Релігійність і духовність у Балтійському та Балканському культурному просторі: історія та сучасність» (Рига, 2020). Результати дослідження обговорено на наукових семінарах кафедри історії та світової політики Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 56 наукових праць: з них – одну індивідуальну монографію (обсягом 22,3 друк. арк.), 1 розділ в колективній монографії, 54 публікації у наукових журналах, збірниках наукових праць, матеріалах наукових конференцій та інше, у тому числі – 20 статей у фахових виданнях з політології, 4 статті у закордонних наукових виданнях, з них – 1 стаття у виданні, індексованому в Scopus,

19 публікацій, що засвідчують апробацію дослідження, 11 статей, що додатково відображають результати дисертації.

Особистий внесок здобувача. Ідеї, які належать співавторам, в дисертаційній роботі не використовувались.

Структура дисертації зумовлена необхідністю досягнення визначених мети та завдань дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, 14 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (загалом 924 позицій, з яких 567 – іноземними мовами) та додатків (таблиці, карти, діаграми). Загальний обсяг дисертації становить 578 сторок, з них обсяг основного тексту – 435 сторінок.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ОРГАНІЗАЦІЇ СКЛАДНИХ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

1.1. Диференціація та структурація територіально-політичних систем в політичних концепціях на межі ХІХ – ХХ ст.

Політико-територіальна організація суспільства в просторі, територіальна диференціація політичних явищ та «структурація» соціальних систем постали предметом комплексних наукових досліджень з кінця ХІХ ст. Фактично, розвиток територіально-політичних теорій пов'язують з датою публікації труда Фрідріха Ратцеля «Політична географія» (1897), в якому було представлено концепцію *детермінуючого впливу географічного простору* (в його фізичних об'єктивних характеристиках та в його соціально-культурних суб'єктивних осмисленнях – сприйнятті) на процес політичної консолідації, розвитку *територіально-політичної системи*.

Зрозуміло, що виникнення нової дисципліни – «політичної географії», а також близької до неї дисципліни – «геополітики» не було спонтанним результатом впливу «біогеографічної концепції» Ф. Ратцеля і мало тривалий період «визрівання» предмету дослідження, накопичення свідчень про політичну організацію держав та особливості їх взаємовідносин. Так, сучасні дослідники і досі задаються питанням щодо фундатора дисципліни «Політичної географії». В 2014 р. Дорех Мірхейдар, Марджан Баді, Ясар Закі, Фатемах Міахмаді опублікували спільну працю де вказують, що вперше поняття «політична географія» було впроваджено в роботах економіста, філософа Анн Робера Жака Тюрго ще в 1751 р. [390], якій використовував це поняття демонструючи зв'язок територіальної та політичної організації. Не применшуючи значення ані А. Р. Ж. Тюрго, ані Ф. Ратцеля, слід визнати історичний період оформлення ідеї систематизації політико-територіальних даних, про що зазначено, наприклад, у Річарда Гартшорна, який, виокремлював 1750 – 1850 рр. як «класичний період» розвитку соціальної географії.

Етапом в дослідженнях територіально-політичних систем, який розділив класичний та сучасний періоди, автори праці «Усі можливі світи» Джеффри Мартін та Джеймс Престон визначають 1859 р. [614, с. VI – VII]. Спеціалізація, яка прийшла на заміну універсальним знанням з середини XIX ст. передбачала виокремлення спеціальних методів аналізу та дисциплін (історії, географії, політології, геополітики) та оформлення авторських концепцій, як результат упереджень (*preconceptions*) та сприйняття (*perception*) [614, с. 3]. Адже, образи і система тлумачень, прийняті одним поколінням вчених, не задовольняють наступні, відбувається пошук способів пояснень, відповідних часу, що і складає зміст історії об'єкта дослідження.

Дату визначеної межі розвитку наукових знань автори пояснюють настанням подій: це рік смерті Александра фон Гумбольдта – останньої людини, яка претендувала на формування універсальної концепції щодо взаємозв'язку природи та соціуму; це також рік смерті Карла Ріттера, який застосував ідеї географічного детермінізму для пояснення соціальних процесів та запропонував досліджувати *політико-правову* (де-юре) *диференціацію простору*, створюючи *хорологічну концепцію*; це також рік народження Альфреда Геттнера – розробника *хорологічної* концепції щодо аналізу унікальних поєднань об'єктів на певній території, які призводять до появи «географічних країн» (*хоросів*, просторів); також 1859 р. – це рік публікації роботи Чарльза Дарвіна «Походження видів». До цих пояснень слід додати, що 1858 р. – народження філософа Георга Зіммеля, який досліджуючи форми соціального життя в роботі «Соціологія простору» вказав, що «просторові кордони є просторовим виразом процесів психологічного обмеження», які слід розглядати як реальні бар'єри між людьми [896].

Друга половина XIX ст. позначилася прагматизацією наукових підходів. Потреби втілення імперських політичних амбіцій правлячих кіл Німеччини обумовили відкриття в Берлінському університеті в 1874 р. першої в історії університетів світу кафедри географії. Роботи Ф. Ратцеля стали концептуальною відповіддю на «політичне замовлення» та результатом

соціально-політичного дискурсу, в якому загартовувалося авторське сприйняття «нової картини світу». Серед концептів Ратцеля: культурні зв'язки як базис для великих імперій (*Großlebensformen*), протяжність, клімат, рельєф, гідрографія (*Raum*); позиція, розташування (*Lage*), як атрибут великих просторів; «сєнс простору» (*Raumsinn*), де ключовим став концепт «життєвого простору» (*Lebensraum*) держави як «біологічного організму, укоріненого в ґрунті», який завдяки творенню *географічної концепції – образу розвитку свого простору* – стверджується як політичний актор, що має «волю до життя», до просторового росту – експансії, з характерним розгортанням месіанізму, прозелітизму, асиміляційної політики і самовідтворення на приєднаній периферії, яка, характеризувалася природною відсутністю власного політичного образу волі та дії [823].

Трансформація поняття «простору» (*Raum*) в «життєвий простір» (*Lebensraum*) визначалася як процес творення «місця Сили» – простору, здатного акумулювати ресурси та спрямовувати їх з метою розвитку. Творення Великої Німеччини як «центрального місця Всесвіту» («пупа Землі», *ombilicum mundi*) як втілення ідеї Серединної Європи (*Mitteleuropa*) задовго до Ратцеля розробляли ідеологи німецького націоналізму – Ернст Моріц Арндт, прусський економіст Фрідріх Ліст, філософ та журналіст – Костянтин Франц, міністр торгівлі Австрії – барон Карл Людвіг фон Брук, теолог та лінгвіст – Пауль де Лагард, монархіст, засновник ліво-ліберальної альтернативи СДПН – «Союзу вільнодумних» – Фрідріх Науман [741; 79].

Концепція Ратцеля формувалася внаслідок макроекономічного та макрополітичного запиту, який супроводжував імперську конкуренцію, розвиток пангерманізму і пангерманістських організацій [326, с. 268]. Цей запит вимагав нових підходів, завдяки яким, за Андерсом Лінде-Лорсеном, «історія територіалізується, а територія історізується» [715, с. 1123]. В той час, в Німеччині виникла ідея формування історичної політики та перший дискурс щодо можливості та доцільності забезпечення «об'єктивності історії» Карла Лампрехта та Леопольда фон Ранке, в якому К. Лампрехт відстоював

залежність національного розвитку від «суб'єктивного осмислення» його «народом як єдиним цілим» і виступав за політичне використання історії.

Методологія дослідження трансформації «простору» в «життєвий простір» держави, як зростаючого організму, будувалася на положеннях *позитивістського* підходу Огюста Конта щодо ефективності застосування методів природничих наук до наук соціальних, а, відтак, положення *дарвінізму, редукціонізму, органіцизму, соціал-дарвінізму, расово-антропологічної школи та примордіалізму* сприймалися доречними. Навіть народження феноменології – Едмунда Гуссерля [674] та Моріса Мерло-Понті [196], зазнало впливу позитивізму і обумовило тлумачення «простору» як «феномену, що є безпосередньою даністю, що існує без усяких умов, і не є зводимою до символу, метафори або ілюзії» [31, с. 211 – 218]. Орієнтація феноменології на розгляд простору в досвіді відносин людини і світу дозволила Гуссерлю в 1907 р. сформулювати «теорію простору» в якості теорії «життєвого світу».

Концепція «*життєвого простору*» Ратцеля отримала розвиток в роботах Карла Гаусгофера [324] та Рудольфа Челлена, які розвивали «теорію держави як... феномену в просторі» [917; 331]. Органіцистські позиції Челлена обумовили визнання ним держави єдиною формою територіально-політичного системного утворення, і втіленням «*форм життя*», активність якої забезпечує формування її «життєвого простору». Він писав: «... держава є формою життя, що має індивідуальність, рухається, розвивається всередині і зовні... вдосконалює свою організацію... прагне до реалізації можливостей, які надають їй якості народу і географічне середовище. Держава як емпіричний факт... одночасно є чимось незакінченим, нездатним перебувати в стані спокою» [332]. Челлен виокремив *три чинника розвитку геополітичних систем*: компактність, розширення та наявність комунікацій. Вирізняв компактні – обмежені в рості, та компактні розширені системи, дисперсні розширені системи з гарними комунікаціями. Визначав важливість *морфологічної основи держави* (округла, замкнена, природно ізольована, така, що не має екславів) як стратегічної цінності. Вказував на недоліки мотузкової

форми територіально-політичної системи, а також, форми, що включає чужорідні анклави та має ексклави, а також форми, що має «неконтрольоване охвістя». За Челленом, «наука про державу повинна її персоніфікувати... сучасна держава постає як триєдність суспільства – її *тіла* (інтересів і потреб), *нації* (душі, характеру народу) і *народного духу*...» [332].

У К. Гаусгофера територіально-політичні системи розглядаються як результат розвитку панідей: «Всі ідеї..., інстинктивно прагнуть до втілення, а згодом до розвитку в просторі, стаючи... реальними явищами... в зрозумілих, що мають світове політичне значення, формах» [326, с. 253]. Посилаючись на праці німецького спеціаліста з міжнародного права Карла Штруппа з його аналізом «панізмів» [878], Гаусгофер зазначав, що панідеями слід вважати лише ті, які, піднявшись над завойовницьким мисленням, – виступали носіями культурних місій. Отже, він виходив з природності формування територіально-політичних систем макро-рівня – панрегіонів, об'єднаних панідеями, – пан-Азії, пан-Європи, пан-Америки, пан-Африки, пан-Австралії – як «великих самоуправних (*eigenwilling*) державно-політичних утворень – від вільної держави типу грецького полісу до діючих на основі міжнародного права союзів, як консолідацій гетерогенних культурних кругів в монархічні просторові утворення з єдиним державним правом» [326, с. 266]. Він описав тогочасний розподіл світу на: 1) *пан-Америку* – «першу організовану на основі міжнародного права» територіально-політичну систему [326, с. 257, 265], яка «є проміжним типом між народністю, нацією, імперією [326, с. 337]; 2) *пан-Європу* – що «задумана» в Женеві Лігою Націй «в якості антидинамічного охоронця статус-кво... поки що у зв'язку з Африкою» [326, с. 337]; 3) *пан-Азію* – пан-Тихоокеанський регіон, ідея якого спрямована проти панамериканської [326, с. 238]. Вказуючи, що «панідеї служать не ідеалістичним цілям конструювання політичних народних союзів на основі культурної єдності, а вузько-національним завданням», і виражаючи інтереси Німеччини, в роботі «Статус-кво та оновлення життя», він висловлював надії на «час історичного оновлення... застарілого *«lex lata»* («діючого закону») та надії на зростання

духу німецького народу, воля якого «викувана в народно-політичний сталевий блок... «зловмисними» діями сусідів» [324, с. 364]. Отже, Гаусгофер розробляв стратегію піднесення Німеччини як центру велико-європейськоазіатської системи, тактичну роль реалізації якої відводячи «континентальному блоку Рим-Берлін-Токіо» [326, с. 265].

Розмірковуючи над державно-правовою основою панідей в історії та їх географічному прояві в централістській чи федеративній формі, Гаусхофер зазначав, що саме «з концентрації надто великої духовної енергії на надто малому просторі вирости історично обтяжені утворення, кожне з яких має настільки різні основи...» [326, с. 327]. На його думку, всі «планетарні утворення», до яких він відносить Китай, США, Британську імперію, СРСР в «просторовому оформленні склалися за необхідністю як федералістські», демонструючи розумний компроміс, любов та мудрість долання надлишкового тиску центру у відносинах «панутворень як проміжних між національною державою, імперією та світовим суспільством» [326, с.326; с. 331]. Він задається риторичним питанням: чи буде здатен той «хто не в змозі хоча б одноразово створити та підтримувати власну державу за зразком водонепроникної системи брати участь в іграх в системах союзів та структур, що охоплюють великі простори?», оскільки децентралізована єдина держава – це «протиріччя саме в собі, яке стикається з величезними перешкодами, які вкорінені в норовливості людської природи» [326, с. 326]. Аналізуючи структуру зростаючого простору, Гаусфгофер вказує на важливість розбудови державних структур, що єднуються, і підкреслює переваги «міцного осередку життєвої форми, побудованої як водонепроникна система» на противагу «осередково-рихлій, нестійкій, федералістській розслабленій системі, а з іншого боку – на противагу надцентралізованій та закостенілій», і далі застерігає: «народ, що володіє вірним інстинктом, повинен розбудувати кожний найменший осередок, щоб його кордон був здатен колись стати кордоном найбільш великої життєвої форми», «слід створювати корінне населення, а не вічних мандрівників, якщо прагнути поглибленого відношення

життєвої форми до життєвого простору» [324, с. 130 – 131]. Міцність осередків розумілася як автаркійність – економічна основа самодостатності та самовідтворюваності, цінність яких визначав ще економіст Фрідріх Ліст в якості підґрунтя відродження та переродження з імперської периферії у національне ядро [718].

Отже, творення держави як стабільної територіально-політичної системи визначалося як залежне від втіленої ідеї *централізму* в межах *регіональних осередків*, що проявляється як здатність забезпечити «замкненість життєвого простору», статичний чи динамічний стан якого демонструє кордон «який подібно шкірі... відчуває напругу зсередини та ззовні» [324, с. 28]. «Сила та гомогенність внутрішньої структури проявляється на кордонах... оскільки стають очевидними лінії відторгнення, анексії, контактних метаморфоз в прикордонних відносинах» [324, с. 152]. Федералізм розглядався як механізм «страхування від силової гри», механізм м'якого варіанту територіально-політичної експансії та забезпечення лояльності периферії.

Територіально-політичні системи у Гаусгофера розглядаються як «мінливості *надуманих* державно-правових конструкцій», які надають формального виразу «життєвим просторам» з приєднаним, суміжним простором («*confinium*»), в якому діє принцип «єдності долі всередині проведених кордонів», де відстежується «система рун, знаків, символічного позначення життєвих форм, як опора людської пам'яті» [324, с. 34].

Розглядаючи різновиди територіально-політичних систем, Гаусгофер акцентує на взаєминах символічних центрів та їх периферій, які він наділяє якостями «*резервуару* для нових життєздатних творень», або «*прикордонної аномалії*» [325, с. 267], «несприйнятливої до порядку», що існує в формі анклаву, ... кондомініуму» – «стані, при якому більш наполеглива правова воля визначає рішення, і де відсутні умови державного життя» [323, с.40].

На відміну від держави, «прикордонні аномалії» він наділяє *інструментальною* долею: «...ці утворення потрібні не більш ніж політичні інструменти» [323, с. 40]. Так, проміжна Європа, як «прикордонний пояс між

Внутрішньою Європою та північноазійським простором Рад (СРСР)» [325, с. 269], як трикутний регіон Східної Європи від Балтики до Адріатичного та Чорного морів, і Бессарабія, що має «долю класичного дворіччя» між Прутом та Дністром, з гетерогенним населенням [324, с. 161] – є територіями, в яких триває боротьба між «правом» та «життям», і які за логікою існування прикордонних аномалій використовуються як інструменти в боротьбі природних життєвих форм [324, с. 40].

Гаусгофер досліджує залежність структури політичних просторових організмів від особливостей територіального простору. За висловлюванням засновника критичної геополітики Джерарда О'Тоала: «Геополітика для Гаусгофера була географічною свідомістю держави» [885, р. 47]. Нова наука мала надати державам алгоритм конструювання політичного простору, в межах якого реалізується національний інтерес.

Ідеї життєвого простору, держави як «життєвої форми», як і ідеї творення «великих просторів» отримали розвиток в роботах німецьких дослідників. Зокрема, в працях О. Мауля [645], Г. Гельмольта [650], А. Дікса [513], Е. Шьоне [860], К. Лампрехта, який зробив «найціннішу післямову до американського видання праці Ф. Ратцеля» [324, с. 48 – 51], Р. Зігера [867, с. 176 – 185], А. Грабовські [275, с. 178 – 182], К. Шмітта [347, с. 168 – 178], Е. Обста [645]. Так, Ерік Обст – професор в Ганновері в другій половині ХХ ст., вказував, що поняття «держава» визначають три чинника: народ, простір та порядок, заснований на законі [275, с. 165].

Порядок, обумовлений законом (*номосом*) взаємозв'язку географічного простору та його соціокультурного осмислення, визначає *системність* територіально-політичного утворення. На думку Карла Шмітта: «Будь-який порядок осілих народів, які живуть рядом... визначається не лише персонально, але і територіально конкретним порядком простору» [347, с. 482],

В роботі «Номос Землі» (1950) К. Шмітт визначає «номос» як порядок, закон, обумовлений типом просторової соціокультурної та господарської організації. Фактично «Номос» у Шмітта є характеристикою «територіально-

політичної системи», що має просторову, часову, соціокультурну та політико-правову характеристики. Категорія «Номос» застосовується до певних періодів розвитку політичного устрою та демонструє природну черговість домінуючого типу територіально-політичної системи. К. Шмітт доводить природну основу різниці територіально-політичних систем – «Номосу Землі» та «Номосу Моря», так званого «третього номосу». Символічною ознакою «Номосу Землі» є визначення ліній-кордонів, що розмежовують володіння, демонструючи стародавність встановлених законів, як правил, в яких проявляються порядок і локалізація традиційного життя людей. Межа, як символ, демонструє силу Права, силу публічного Порядку, дотримання «політичних гарантій» миру [347, с.9, с. 23]. І навпаки, символічною ознакою «Номосу Моря» є відкрите моря, як простір з відсутністю межових ліній або їх умовністю та умовністю системи юридичних правил, які характеризуються змінністю, прецедентним характером права, плинністю та гнучкістю політичного устрою.

Така ситуація, за Шміттом, пов'язана з виникненням умовного розмежування, яке проявилось в період оформлення іспано-португальської системи територіально-політичного володіння, в англо-французькій, в американсько-європейській (лінія Західної Півкулі [347, с. 96]) лініях розмежування, як умовних кордонах на морі, фіксаціях «лінійного мислення». Морські умовні лінії утворювалися для розмежування іспано-португальських колоніальних володінь («*raya*») шляхом підписання Тордесільяського (1494) і Сарагоського (1526) договорів за посередництвом Папського престолу як міжнародно-правової інстанції [347, с. 81 – 83], а також умовні лінії – франко-англійські лінії дружби («*amity lines*») проводилися для визначення володінь Франції та Англії в Новому Світі за Договором в Шато-Камбресі (1559). Договір в Шато-Камбресі розмежував і правові системи Європи та Нового Світу, ним припинялася дія «публічного європейського права» і закріплювався розподіл світу на «простір права» і «простір за його межами». Останній в англійському праві отримав визначення «*Martial law*» («Військовий стан»), що означав простір призупинення дії всякого права [347, с. 88 – 95]. Романська

«*raya*» володіла «розподільним» змістом, а англійська «*amity line*» носила «змагальний» характер через відсутність третейської інстанції. З XIX ст. «ефективна окупація» (в римському цивільному праві – зафіксоване державою «*status quo*» територіального володіння) – стала єдиною правовою підставою оволодіння новою територією, до факту визнання конкурентами як довершене. Третя глобальна морська лінія – лінія Західної Півкулі – стала лінією відмови Нового світу від європоцентричного міжнародного права. Фактичний перехід від «Номосу Землі» до «Номосу Моря» відбувався в період з кінця XV до початку XX ст., коли останній затвердив перемогу як універсальний глобальний Порядок і було сформовано глобальну лінію розділу, яка розділює світ на дві половини: «добру» та «погану», Схід та Захід [347, с. 412, с. 425].

Об'єктом аналізу Шмітта були *Великі цивілізаційні простори* як територіально-політичні системи, з характеристиками залежними від історико-географічних та культурних особливостей і природним тяжінням до імперської інтеграції. Він вказував на їх переваги над «*локальними своєрідностями*» та «*державою*», як «*територіально обмеженої та територіально-замкнутої єдності*», поняття якої з XVIII-XIX ст. набуло абстрактності щодо територіальних уявлень, через розхитаність привнесеним поняттям «народу» [347, с. 482 – 483]. Розмите поняття «держави», обумовлює потребу введення поняття «*конкретного великого простору*», та «*принципу великого простору*». В той час як поняття «*простір*» зберігає загальний, нейтральний зміст, поняття «*великий простір*» виражає зміну уявлень про всесвітньо-політичний розвиток, набуває конкретного історико-політичного значення [347, с. 483] і демонструє «якісно-динамічну величину» як простір сучасного планування, організації, активності, «як зв'язаний простір досягнення» [347, с. 486]. «В економіці формування такого простору може відбуватися знизу, шляхом приєднання малих просторів до мережі великих просторів за планами розбудови мережевих структур великого простору» [347, с. 484].

Міркування Шмітта щодо «несправжніх» та «застарілих» принципів простору містять аналіз таких понять як «простір інтересу», «хінтерланд» (*back*

country), «територіального зв'язку» (contiguity – суміжність, propin'uity – сусідство). Він зазначає, що в правовій науці, зокрема, в роботах німецьких авторів першої половини ХХ ст. «теорія простору» домінувала, проте вони розуміли під поняттям «простору» і «землю», і «територію», і «державну територію», і «вимір поверхні та глибини з лінійними кордонами». Всі ці поняття за Шміттом в другій половині ХХ ст. мають розглядатися як самостійні, як і поняття «конкретний великий простір» – через специфіку правового порядку, який забезпечує реалізацію прав народів в його межах.

Так, творення міжнародного права в його регіональних або універсальних варіантах, демонструє систему територіально-політичного перерозподілу світу, на думку Шмітта. Процес формування універсальних принципів міжнародного права є процесом *творення «конкретного великого простору»*, де «міжнародно-правовий розгляд повинен брати до уваги не лише внутрішню неповторність, але і *співіснування політичних величин*, які є носіями та творцями міжнародно-правового порядку» [347, с. 530]. Майбутнє міжнародного права залежать від «*формуруючих величин*» («ні держави, як це було в XVIII – XIX ст.», але «*рейхи (Reiche)*»). Останнє розуміється як «*зв'язок великого простору, народу та політичної ідеї, як співдружність народів*» [347, с. 530]. Шмітт розрізняв поняття «рейх» та «імперія» через їх відношення до універсалізму: імперія має універсальний (наднаціональний) характер, рейхи – національні, а не державні за природою, Порядки народів.

Як бачимо, в середині ХХ ст. поняття «*формууюча величина*» у К. Шмітта використовується в значенні *рівня територіально-політичної системи*, і найвищим рівнем визнається рейх в традиційному для німецької політики «геобіосоціальному» значенні – «зв'язку (номосу) великого простору, народу та політичної ідеї», або як у Ратцеля – зв'язку «географічної об'єктивної даності та її суб'єктивного культурного осмислення» – «просторової концепції». У Шмітта також очевидною є кореляція з теорією Гаусгофера, зокрема, в розумінні складних (федеральних) територіально-політичних систем, які Шмітт розглядає як «конкретні великі простори».

З другої половини XIX ст. до середини XX ст., в якості об'єктів наукового аналізу переважали територіально-політичні системи мезо- та макро- рівнів, утворювані як національні та макрорегіональні. Органіцистські та примордіалістські погляди на природу територіально-політичних утворень як таких, в основі яких розвиваються спільноти людей, об'єднані кров'ю, ґрунтом та вірою домінували до кінця Другої світової війни.

В 30-ті роки в середовищі російських дослідників ці ідеї також стали популярними. Петро Савицький виходив з того, що «культура народжується як органічне ціле і одразу (конвергентно) проявляється в формах політичних, соціально-господарських, в побутовому укладі, і в етнічному типі, і в географічних особливостях її культури» [252, с. 41]. Савицький використовує категорію «*місцезрозвиток*» в значенні «загальне життє живих істот, які взаємно пристосувались один до одного і до навколишнього середовища» [252, с. 282 – 283]. Про геобіосоціальну єдність, П. Савицький, подібно Ф. Ратцелю, вказує, що «певною мірою раса вирощується *місцезрозвитком* і ...визначає його; раса «обирає» та перетворює місцезрозвиток»... і за посередництвом цих процесів культурні традиції постають «врослими в географічний ландшафт, окремі місцезрозвитки стають «культурно-стійкими, набувають особливий культурний тип...», так поняття «місцезрозвитку можна співставити з поняттям «культурно-історичного типу» М. Данілевського» [252, с. 289 – 290]. Савицький сподівається, що категорія «місцезрозвитку» обґрунтовує нову галузь – «геософію як синтез географічних та історичних основ» і вказує, що «соціально-історичне середовище та його територія мають об'єднатися... в єдине ціле...» [252, с. 283], і що не знаючи якостей території неможливо зрозуміти особливості «*образу життя*» соціально-історичного середовища. Відтак, поняття «місцезрозвиток» є більш ємним, ніж географічне середовище, включає історичні та культурні характеристики певного регіону.

Взагалі, на думку Савицького, «соціально-історичні середовища можна розрізнити за *типами розвитку*, що обумовлюються сукупністю умов, в тому числі географічних, і кожен людський осередок знаходиться в неповторній

обстановці – є «місцерозвиток». Менші місцерозвитки об'єднуються у великі... де земна куля – місцерозвиток людського роду» [252, с. 284].

Категорія «місцерозвиток» дозволила П. Савицькому запропонувати концепцію «типів розвитку», де географічні, расово-біологічні, культурні, соціальні та політичні чинники розглядаються як такі, що взаємообумовлюються та характеризують територіально-політичні системи.

Схоже змістовне навантаження мала категорія «ландшафт, що годує» (рос. «*кормящий ландшафт*»), запропонована автором пасіонарної теорії етногенезу – Львом Гумільовим, для якого було очевидно, що «етноси є феноменами, в яких здійснюється взаємодія природного середовища з виробничою діяльністю, з усією матеріальною та духовною культурою людей, і що в процесі етногенезу присутні соціальні та біологічні компоненти, які проявляються в етнічній історії» [97, с. 292]. Він писав: «У будь-яких людських колективів є жорсткий зв'язок з кормящим ландшафтом... Це і є Батьківщина» [97, с. 16]. Вирішуючи проблему виникнення та руйнації етнічних систем як таких, що складають основу політичних утворень різного порядку (де поєднання етнічних систем – Суперетнос – є основою імперського типу), Гумільов виходив з гіпотези наявності у живих організмах біохімічної енергії живої речовини біосфери, аналогічної гравітаційній, тепловій та ін., яка обумовлює сплески пасіонарності – «здатності людей до підвищеної активності, яка криється в їх психології, але такої, що генерує антропогенні ландшафти». Розвиток етнічних систем, подібний розвитку організмів, розглядався в контексті взаємного пристосування і одночасного пристосування ландшафту до потреб групи, і мав просторово-часові обмеження. В статті «Сутність етнічної цілісності» Л. Гумільов пропонує ієрархію етнічних систем: суперетнос (скупчення етносів, близьких за структурою, поведінкою, генезою, що формується в одному регіоні і проявляє себе в історії як мозаїчна цілісність, як цивілізація, культура), етнос (замкнута система корпускулярного типу, де заряд пасіонарності витрачається, а ентропія зростає), субетнос (структурна частина етносу, яка складається з консорцій та конвіксій) [97, с. 215, с. 225].

Використання понять «етнічна домінанта», «етнічна ієрархія», «етнічний гомеостаз», «компліментарність», дозволили автору розглядати процес співвідпорядкованості систем та етапи розвитку. Політичні характеристики етнічних систем розглядаються як системи цінностей, ідеологічні традиції, які є основою об'єднання. Відтак, категорія «територіально-політична система» у Гумільова виглядає збіднілою, заміненою категорією «етнічна система», яка в процесі розвитку формує політичні характеристики, які стають індикаторами здатності до самоорганізації.

В англо-американській школі аналіз територіально-політичних систем представлено ідеями Хелфорда Макіндера та Альфреда Мехена щодо розділення глобального планетарного простору на сфери впливу континентальних та океанічних держав. Макіндер представив просторову однополярну схему, яка передбачала існування центральної «осьової зони» (Хартленда), «зони внутрішнього півмісяця» – берегової зони Євразії, затиснутої конкурентами; «зони зовнішнього півмісяця», до якої належать США, Англія, Австралія та Нова Зеландія території [725]. З 1943 р. Хартленд, як зона стратегічного інтересу, почав ототожнюватися з СРСР, тоді як тактичною зоною визнавалася Східна Європа [702]. В інтерпретації макрорегіонального поділу світу, представленій Ніколасом Спайкменом з'явився акцент на тактичній ролі «зони внутрішнього півмісяця» (Рімленд) в значенні «окраїнна земля Євразії», «*проміжний регіон*, розташований між Хартлендом і окрайнними морями» [268, с. 49;877].

Макрорегіоналістській тренд в політичних дослідженнях пізніше розвивали такі відомі американські дослідники як І. Боумен [411], Гарольд та М. Спраут [876], С. Коен та А. Страус, М. Каплан [846]. Зазначимо, що в глобальних схемах планетарного розвитку англо-американські теоретики схильні до розвитку образів однополярного планетарного устрою, що проявляється і в ідеї «Хартленда» і в ідеї «глобального уніполя». В той же час, у Великій Британії та США отримав розвиток не лише макрорегіональний тип досліджень. На початку ХХ ст. в працях К. Зауера (засновника американської

«культурної географії») [856], Дж. Престона [818] та Р. Гартшорна [639; 642], використовується поняття «*region*», який тлумачиться як простір всередині країни, але більшого масштабу ніж поселення, та простежується значний вплив теорії Альфреда Геттнера щодо «територіальної диференціації земної поверхні». Детальний аналіз *просторових феноменів* надано в роботі Карла Зауера 1925 р. [856, с. 315 – 317]. Зауер зазначає, що «в ХІХ ст. конкурс між космологічним та хорологічним баченням (морфології простору) зріс...» [856, с. 319 – 321]. Головним об'єктом територіальних досліджень він вважає «взаємовідносини *ландшафтів*», де поняття «ландшафт» тлумачить як «асоціацію географічних фактів», називаючи його аналогом поняттям «*простір*» (*area*) та «*region*» (*region*). Але, пояснює, що поняття «ландшафт» є більш широким і включає: фізичні, культурні та історичні характеристики процесу формування [856, с. 321]. Досліджуючи «морфологію ландшафту», Зауер розробляє методологію комплексного морфологічного дослідження, яке передбачає: підготовку дескриптивного системного опису; розподіл чинників природного та культурного ландшафту; встановлення взаємовідносин між природним та культурним ландшафтами.

Річард Гартшорн в статтях 1927 – 1940-х роках, робить об'єктом свого аналізу поняття «*розміщення*» як чинник територіального розвитку, аналізує популярні поняття «зростання держави» та співвідношення «географічних та політичних кордонів», слідуючи *хорологічним* ідеям німецьких попередників [639; 642]. Пізніше, в 50-60-ті роки, Гартшорн розвиває свій підхід, орієнтуючись на доробок французької школи щодо значення іконографії та «ключової ідеї консолідації простору» [640]. В його концепції втіляться ідеї функціоналізму – визначення ролі території, поведінкових стереотипів, звичаїв та культури її населення. Втім, не можна не побачити, що в роботах К. Зауера 1925 р. та Р. Гартшорна 1939 р. посилення на праці дослідників французької школи були чисельними, і це вказує на циркуляцію знань щодо зв'язку територіальних характеристик та соціально-політичного розвитку, завдяки чому аналіз *територіально-політичних систем* отримав еволюцію.

Дослідження процесів диференціації територіально-політичних систем було розпочато засновником французької політико-географічної школи Жан-Жаком Елізе Реклю в роботі «Земля і люди». Він першим визначив взаємовплив територіальних чинників на розвиток людини, і навпаки, зворотній вплив розвитку людини на зовнішнє середовище. В першому томі роботи він зазначає: «Якщо, за словами Мішле, історія починає ставати «довершеною географією» в часі, то і *географія* стає поступово *історією в просторі*, завдяки безперервному впливу людини на зовнішнє оточення... Людство утворюється і перетворюється, переживає прогрес та регрес, або перебуває у невизначеному стані...» [245, с. 112]. Реклю наводить прислів'я кафарів: «кожне явище породжується будь-яким іншим явищем», – і далі пояснює: «не слід забувати, що все, що здійснюється, має власну генеалогію, але, друге «динамічне» середовище, доєднуючись до первинного, статичного середовища утворює суму впливів, в якій визначити, які сили домінують – важко і часто, навіть, неможливо» [245, с. 112 – 113]. Розмірковуючи над проблемою детермінізму, Реклю вказує, що «іноді природні умови залишаються незмінними, але завдяки загальному ходу історії... сам розвиток націй веде до зміни зовнішніх умов: час безперестанно видозмінює *простір*» [245, с. 116]. У Реклю, знаходимо керівну категорію всієї французької школи: «*образ життя*» – як спосіб адаптації людини до домінуючих умов місцевого середовища, який обумовлює різноманіття способів еволюції і цивілізаційних утворень та стадій розвитку суспільств, які відносяться до певних цивілізацій [245, с. 136 – 137].

Слідом за Ж.-Ж. Е. Реклю і на відміну від німецьких дослідників, французькі – відмовилися визнавати абсолютний характер географічного детермінізму, приділяючи увагу не стільки простору та його фізичним характеристикам (розмір, протяжність, розміщення, ін.), скільки характеру його освоєння, присвоєння, культурної інтерпретації. Експансіонізм німецької школи втратив домінуюче значення, що обумовило зсув предмету аналізу, орієнтуючи дослідника на аналіз проблем внутрішнього територіально-

політичного розвитку, в середину територіально-політичної системи. До того ж, саме французька школа політичної географії головним об'єктом уваги робить мінімальний локальний носій політико-географічних особливостей.

В розділі «Населенні пункти» в праці «Принципи географії людини» французького географа Поля Відаль де ля Блаша найбільшу увагу приділено категорії «місцезоташування» (*les sites* або *locality*). П. Відаль де ля Блаш, вказуючи, що історично, в умовах хронічної небезпеки, *населені пункти (l'établissement – утворення)* демонстрували виключну стійкість, не дивлячись на революційні історичні зміни: переміщалися з місць, які вони займали звичайно; займали нові більш важкодоступні місця в формі укріплень; запобігали руйнації, долаючи несприятливі умови розташування; перетворюючи своє оточення. Так, він вказує, що людина «встановлює важіль для дій в природньому оточенні» і ці поселення (соціальні утворення) стають «цивілізаційною основою» завдяки змінам, які вони впроваджують у навколишньому середовищі. Місто створює передмістя, село об'єднує культури за правилами, що обумовлені сусідством та тривалістю поселення, виникненням традиції наслідування результатів просторової діяльності людини. Відаль де ля Блаш демонструє зв'язок території та людини, відзначаючи ті «перспективні та вірогідно можливі (*possible*)» результати взаємного впливу і, тим самими, стаючи антагоністом ідеї абсолютного географічного детермінізму, характерній німецькій школі. Категорія «посибілізму» далі буде використана ним для розвитку концепції «політичної потенційності географічного простору», залежно від суб'єктивних якостей та «способу життя» людини, яка цей простір населяє [907].

Фактично «населені пункти» розглядаються як *соціальна форма пристосування*, а не долання географії, а історія народна як невідривна від «місця», в якому народ живе [70, с. 15]. Розмірковуючи над класифікацією поселень, П. Відаль де ля Блаш визначає значення *скупчень*, які акумулюють увагу дослідника, виникаючи як «система місць», «значне число копій, що мають тенденцію розмножуватися, скупчуватися, притягувати одна одну».

Так, за його словами, *місцезоташування (le site)* «регулює середовище проживання» і є «серед знаків, які сприяють характеристиці *регіона (une contrée)*» цим «індексом» не можна нехтувати», як таким що «визначає *образ / відбиток (empreinte)* цієї однорідної *місцевості / країни (pays)*, в якій домінує певний *тип / образ життя (genre de vie)*» [908, п. 10]. Однорідність місцевості визначається єдиною формою адаптації та процесом взаємної акомодатії. Так в регіонах з великими зерновими культурами і в регіонах, де земля розділена на огорожені, ізольовані ферми, сформувалися різні типи життя. Ізольовані ферми як *маленькі країни, що «гніздяться»,* були «*прикріплені до мережі... павутиння*» невеликих стежок, які ізолювали та з'єднували, покриваючи всю державу. Відаль де ля Блаш підкреслює, що державне утворення включає масу ізольованих одиниць, є комплексом різнорідних форм адаптації, що обумовлює типи життя та соціального устрою. Він пропонує класифікацію поселень: а) *лінійні поселення (лінії кристалізації)* – уздовж комунікаційних шляхів та уздовж гірських схилів та ліній контакту; б) *агломераційні поселення,* які утворюються як *розсіяні і квадратні або прямокутні* за формою *ферми,* або як *кругові навколо центру,* як результат «системи трьох полей, де трикутник поля з поселенням в центрі дозволяє мешканцям мати смужки в кожному полі» [908, п. 34 – 41]. Розглянуте поняття «*місцевості / країни*» – визнане ключовою категорією автора. *Пей (pays)* розуміється в значенні «*особливе місце*», і хоча одним з його перекладів є «*країна*», тут мається на увазі фізико-географічна країна, категорія вивільнена від політичного змісту [70, с. 29].

В роботі «Географічні картини Франції» де П. Відаль де ля Блаш вказує, що сама *територія є політичним елементом,* спорудженим як привілейована *активна сцена* для нації, що «є географічною особистістю» і яка «утримує єдину форму в картографічному зображенні», яке втілює образ єдності нації і завдяки якому важко уявляти, що *кожна нація складається з різнорідних частин,* які «є *рамками, що встановлені природою для історії*» [70, с. 15]. Відповідаючи на питання щодо природи та «*викарбуваного зображення,* «*образу*» нації як «*географічної особистості*», Відаль де ля Блаш зазначає, що

«географічна індивідуальність не є чимось, що дано природою; вона є лише *резервуаром* природної енергії, яку здатна здобути лише людина» і саме «людина встановлює відносини між елементами; стихійність різних місцевих явищ вона замінює системною співспрямованістю сил» [70, с. 19].

Як прихильнику франкоцентризму, Полю Відаль де ля Блашу, в його уявленні французької єдності як «колективного договору» різних частин країни не вдалося уникнути історико-національних ідеалізацій, але, йому вдалося показати суперечливість процесів формування національної та регіональної ідентичності, підкреслити наявність внутрішньої структури нації, в якій є територіальні, історико-господарські, соціальні особливості, закладені процесом історичної взаємодії людини та географічної даності.

Відтак, розвиток ідей стосовно територіально-політичної диференціації територій як політичних елементів ландшафту, аналіз простору як резервуару для нових надуманих державно-правових конструкцій постав предметом геополітичних концепцій на межі XIX – XX ст., коли в умовах міжімперської конкуренції аналіз «локальних своєрідностей», «місцерозвитків», «місцерозашувань» або «локалітетів» здійснювався як основа для втілення «політичної потенційності», розгортання принципу «великого простору», та структурації його як соціально-політичної системи. Запит з боку геополітичних гравців потребував аргументації на користь формування глобальних систем імперського типу як «якісно-динамічних величин» або «зв'язаних просторів досягнення». Виходячи з ідей географічної обумовленості територіально-політичного порядку або з ідей взаємної адаптації та пристосування географічного простору та соціально-політичної надбудови, автори розробили схеми територіально-політичних структур:

- 1) *центрів* політичного росту як «*резервуарів*», що акумулюють, та *периферій*, «*прикордонних аномалій*», що виступають *інструментом* територіального зростання;
- 2) «*імперій*», як таких що мають універсальний наднаціональний характер та «*рейхів*», як складних однонаціонально-орієнтованих систем;
- 3) «*централістські динамічні системи на основі регіональних осередків*»,

«закостенілі надцентралізовані системи», та «осередково-рихлі та децентралізовані системи як протиріччя у собі»; 4) *централістські системи як результат жорсткого забезпечення експансії та федералістські системи як результат м'якого варіанту експансії*; 5) *«системи етнічного та субетнічного типу»* та *«суперетнічні системи – мозаїчні імперські цілісності»*; 6) *«компактні розширені системи», «дисперсні розширені системи з гарними комунікаціями»; округлі, замкнені, ізольовані, мотузкові, системи з «охвістями»*; 7) *«маленькі країни, що гніздяться», утворюючи «лінії кристалізації» чи «кругові утворення»*; 8) *«регіони як рамки встановлені природою»* та *«нації як географічні особистості, що утворюють єдину форму»*. Елементом розвитку теорій стало обґрунтування дієздатності великих просторів, які задають напрям формування політичних систем та алгоритми розгортання політичних процесів на різних рівнях за допомогою панідей, образів панрегіонів та уніполей (полюсів), в контексті макрорегіонального конструювання переділу сфер політичного впливу.

1.2. Теоретизація понять «простір», «територія», «місце», «територіалізація простору»: міждисциплінарний аналіз методологічних підходів та наукових концепцій другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Друга світова війна, яка продемонструвала силу геополітичних ідей та практичні результати застосування примордіалізму, органіцизму стосовно аналізу територіально-політичних комплексів, призвела до перегляду спадщини класиків геополітики, нівеляції наукового статусу класичних геополітичних концепцій, визначенню багатьох з них такими, що створювалися з метою обґрунтування просторових претензій політичних кіл, виправдання експансії, нормалізації війни.

Напередодні великих зрушень Постмодерну, в 1950-ті роки почався новий період розвитку політико-територіальних досліджень. Увага була зосереджена на аналізі чинників формування територіально-політичних

комплексів *мезорівня*, що відповідало політичній ситуації конкурентної боротьби двох політичних блоків. Це вимагало багатофакторного аналізу та порівнянь якості життя, ресурсного забезпечення, стабільності внутрішньої політики національних одиниць, що утворювали ці блоки, аналізу чинників росту соціально-економічного добробуту, а також провокувало формування ідей «*долання простору*» та «*виробництва простору*» в геополітичному, геоекономічному, геокультурному контекстах розуміння поняття «*простір*».

Ядром західної школи політико-територіальних досліджень 1950-х років визнається триєдність концепцій Річард Гартшорна, Стефана Джонса та Жана Готтмана, в якій знайшли втілення ідеї функціоналізму і де головним завданням визнавався пошук співвідношення доцентрових та відцентрових сил, що діють в кожній державі, союзі держав.

В 1951 р. Ж. Готтман в книзі «Політика держави та їх географія» [409] представив концепцію «іконографії» і «циркуляції», де значне місце посіли поняття «пей» та «образ життя» П. Відаль де ля Блаша. Готтман запропонував інтерпретацію географічного *простору* в контексті діалектики рухів: поділу світу і циркуляції. Перший – *рух просторової диференціації, розділення* світу на частини – обумовлює формування світу як складеного з одиниць: *місце* (використовує поняття «*site*») та *регіонів*. *Місце* постає: результатом множинності рухів, які перетинають світ, і ментальних символічних кордонів, які розділяють світ [623, с. 223]; результатом дії «людського інстинкту соціальної організації», «олюднення простору», за словами Жана-Батіста Дюрозеля [521]. Другий – *рух циркуляції* – виникає внаслідок не лише комунікації, а всієї сукупності рухів в просторі, в тому числі міграцій, плинності обмінів між розрізненими місцями, що свідчить про проникність кордонів [623, с. 119, 215]. Принцип *циркуляції* (плинності, гнучкості) впливає на здатність до адаптації, забезпечує внутрішню організацію держав – «безперервність територіальної маси», і впливає на їх зовнішні межі в історії. Прагнення до стабільності політичної організації розділених просторів забезпечується балансом цих рухів: «Дослідження взаємозв'язку між

географією і політикою... вказувало на фундаментальну важливість систем руху та спротиву руху: системи руху утворюють все, що ми називаємо циркуляцією в просторі» [623, с. 214].

Теорію виникнення *політичних одиниць* Ж. Готтмана, те, що він називає «регіоналізмом», доповнює поняття *іконографії* яке є близьким до поняття «образ життя» у Відаль де ля Блаша [623, с. 157]. Якщо циркуляція сприяє проникності територіально-політичних систем, то іконографія гальмує взаємопроникність. Іконографія – це соціокультурний спадок, пам'ять, артикульована семіотична система, що визначає спільноту [623, с. 516]. Символи приналежності до соціуму можуть «відриватися від *територіальних* коренів і переміщатися в *просторі* разом з представниками спільноти» [18, с. 72]. Остання думка розвивала ідеї теорії «дифузії культури» (Ф. Гребнера, Ф. Боаса, К. Віслера, В. Шмідта, В. Копперса), прихильником якої колись був і Ф. Ратцель. Визнавалося, що іконографічні системи грають важливу роль в конституюванні спільнот.

Ще одним важливим елементом концепції Жана Готтмана є поняття «*перехрестя*» (*carrefour*). Перехрестя, або *вузли* в мережах циркуляцій, утворюються внаслідок перетину потоків людей, ідей, товарів та послуг [624, с. 9]. Перехрестя це також *місця* зустрічі рухів циркуляції та диференціації, при цьому остання проявляється в зіткненні іконографій. Головним територіальним втіленням *перехрестя* він називає *мегаполіс* – розвинуту мережу комунікацій, що сприяє циркуляції, утворенню *нової іконографії* з особливим образом життя [68, с. 39]. Готтман використав термін «мегаполіс», вказуючи на унікальність образу життя урбанізованого регіону північно-східного узбережжя США як «природної лабораторії... що сприяє інноваціям, поширенню інформації, як життєвої сили комерції» [624, с. 190, с. 576], висловлюючи незгоду з негативною конотацією у визначенні поняття «*мегаполіс*», що містилася у автора терміну – Льюїса Мамфорда в праці «Культура міст» (1938). Готтман визначає тенденцію переходу від ізоляціонізму, як полісної системи до космополітизму, як

мегаполісної системи. Ці ідеї пізніше були розвинуті в працях Параги Ханна (автор поняття «коннектографія») [67], Едварда Соджа [266; 872; 873].

В концепції Ж. Готмана поняття «*політичний простір*» постає більш об'ємним ніж поняття «*територія*». Територія акумулює «образи місця» і мобілізує навколо соціально-політичну спільноту, але згодом, ці «образи місця» можуть поширюватися, виходячи за межі первинної території, вони циркулюють, утворюючи іншу «територіальність політичного». Циркуляція постає: процесом творення «*територіальності політичного*»; чинником маніпуляції образами пам'яті, символами соціально-територіальної єдності; чинником маніпуляції статусами (наприклад, центр-периферійними); процесом творення міжнародного статусу держави. Так, політичний простір, за Готманом, розвивається під впливом циркуляції іконографії, успіх поширення якої обумовлює утворення *територіальності політичної єдності*.

Політичний простір у Готмана набуває структуризації. Він складається з територіально-політичних утворень, що мають системні особливості. Цими утвореннями названі: *місця, регіони, перехрестя, держави, наддержавні утворення*, в яких діє «образ життя», що єднає.

Опис «територіальної диференціації земної поверхні» і «дослідження політичних одиниць (районів), які задаються державними або політико-адміністративними кордонами, а також «просторових подібностей та різниць між такими одиницями» були вказані як завдання американської політичної географії в книзі Річарда Гартшорна, який приділив увагу відродженню значення *хорологічного* підходу Карла Ріттера та Альфреда Геттнера (в СРСР цей підхід називали «геттнеріанством» через ігнорування діалектичного підходу та надмірний вплив ідеалістичної філософії). В статтях 1927 – 1940-х років він досліджував значення поняття «*розміщення*» як чинника географічного розвитку, аналізував поняття «*зростання держави*» та співвідношення «*географічних та політичних кордонів*» [639; 642] проте в праці 1952 р. він звернувся до концепції «іконографії» Ж. Готмана, вказуючи, що політик має виявити ключову ідею, без якої державі не вдалося б зберегти

лояльність громадян. Прикладами ідей він назвав відновлення присутності на втрачених територіях, об'єднання етнічної групи в межах однієї держави, захист уразливої ділянки державного кордону, тощо.

Згідно теорії «єдиного поля напруги», яку сформулював в 1954 р. Стефан В. Джонс [687], процес формування територіально-політичної одиниці відбувається в п'ять етапів: 1) виникнення ключової ідеї; 2) прийняття політичного рішення; 3) організація руху людей, товарів, капіталів та ідей; 4) виникнення «поля напруги», аналогічного іншим фізичним полям, в якому співвідношення політичних сил, що виступають «за» чи «проти» ключової ідеї, змінюється від точки до точки; 5) формування *політико-територіальної одиниці*. На основі поглядів С. Джонса, побудовані схеми політичної просторової диференціації світу політологів Айра Страуса та Саула Коена. У першого з них світ в період холодної війни представлений як «земляний горіх» з двома пов'язаними центрами, а вже в 90-ті роки він виокремив «глобальне уніполе», як збалансований триполярний простір – з центрами: США, ЄС, Японія. А другий – С. Коен – запропонував *поліцентричну та ієрархічну модель світового устрою з п'яти рівнів*: 1) класичний для холодної війни поділ світу на дві «геостратегічні сфери»: Євразійську та Морську; 2) розподіл обох сфер на «геополітичні регіони» (по чотири в кожній) та додаткові утворення, такі як *дисконтинентальний розділений пояс Середньої Азії*, незалежний регіон Південної Азії, і регіон-ворота – Центрально-Східна Європа; 3) п'ятірка *великих гравців*: США, ЄС, РФ, Японія та Китай, а також їх ключові території; 4) *національні утворення*, що не мають глобального рівня, але можуть претендувати на регіональне лідерство («*регіональні нуклеуси*»); 5) *субнаціональні території – «ворота»*, які виступають як «вузли», «фокуси зв'язку», які грають ключову роль в умовах ентропії. Також, він виокремлював типи геостратегічних просторів як «*інтерстратегічні сфери*» та «*інтрагеополітичні регіони*», кожен з яких має «простори-ворота» [481].

Концепції Готмана-Гаршорна-Джонса сприяли інтеграції політико-територіальних досліджень, проте лише в контексті аналізу мезорегіональної

проблематики. Акцент робився на опис та інтерпретацію різниці між існуючими де-юре політичними одиницями, при цьому, наприклад, Гаршорн та Джонс, вважали, що локальний рівень аналізу втрачає актуальність через прогресивний процес ринкової інкорпорації – включення сільських спільнот, регіонів та провінцій до складу держави, до якої вони висловили лояльність. Отже, в трьох ключових концепціях 50-х років головним рівнем досліджень був державний та наддержавний, проте ще не глобальний і не локальний.

Теоретизація понять «простір», «територія», «місце», «регіон», «територіально-політична система» відбувалася повільно. В соціальних науках ці поняття отримали чисельні тлумачення і проблема їх співвідношення мала спорадичний характер. Розповсюдженим в 50-60-ті роки ХХ ст. було сприйняття простору як нейтрального «контейнеру» без власних якостей, окрім вимірів евклідової геометрії. «Місце» (*place*) розглядалося як підпорядковане і залежне від «простору» (*space*), або, за визначенням Едварда Кейсі [428, с. 8] вважалося простою модифікацією простору (*place як site, location*), на що вказують, зокрема, роботи Пауля Хірста [655] та Девіда Делані [507]. Традиція спрощення, редукції феномену *місця* і самого поняття «місця» як підпорядкованого поняттю «простір» склалася ще в XVII ст., коли Вестфальська система відносин сформувала нову реальність, де консолідований національний простір інкорпорував чисельні територіально-політичне утворення різного статусу та виступив носієм суверенних прав на територіальне верховенство. Хоча, як вказує Франко Фаріеллі [584], до XVII ст. поняття «місце» визначало самодостатній характер феномену *місця*, починаючи з Стародавніх часів. Відомо, що стародавні грецькі дослідники, і Платон, і Аристотель, використовували два різні, але рівноважні поняття «географічного *місця*» – «*topos*» (*place*) та «*chôra*» (*space*), останнє з яких (*chôra, space*) сьогодні тлумачиться як «простір», що інкорпорує «місце». У стародавніх греків поняття «*місце*» (*place*) розумілося як частина поверхні, яку не можна замінити іншою, не змінюючи нічого, а поняття «*простір*» розумілося як *місце-розміщення (place as location)*, де кожен частину можна

замінити іншою, нічого не змінюючи» [372]. З часів нової, винайденої в XVII ст. традиції підпорядкування *місця* національним *простором* закріпилося уявленням, що *місце* – це традиційний, регресивний, реакційний світ минулого, а *простір* – це прогресивний світ сьогодення та майбутнього, про що писав Джефф Малпас [729, с. 17], простежуючи тенденцію традиціоналізму через онтологічне посилення значення категорії «місце».

Так, з XVII ст. до середини XX ст. в соціальному плані і в системі соціального знання «*місце*» прирівнювалося до колективістської традиційної архаїчної спільноти. Сучасне національне суспільство (*society*) поставало таким, що поглинуло спільноту (*community*). Цей лінійний, еволюційний наратив став домінуючим в соціальних науках під рубрикою *транзиту* від традиційного до сучасного або від *gemeinschaft* до *gesellschaft*. У цьому розумінні ідіосинкратичні традиційні громади розглядалися як такі, що мають бути замінені більш ефективним саморегульованим суспільством. Тоді ж, національну державу визначили основною одиницею обліку, вищою формою політичної та суспільної організації. Поняття «*територія*» почали використовувати як тотожне поняттю «*місце*», але в значенні «*знеособленого*», інкорпорованого національною державою об'єкта докладання її суверенної волі, контролю та влади. Поширеною позицією стало визнання, що «місце» є анахронічним явищем і змінюється «простором» по мірі того, як переважає сучасність [372, с. 16]. Отже, незважаючи на ранню історію використання термінів «простір», «місце», «територія» – їх змістовне значення та співвідношення стали об'єктом наукової уваги лише на межі XIX – XX ст., що обумовило визначення географії П. Відаль де ля Блашем як «науки про місце» (*science of place*) або «просторової науки» (*spatial science*), але наявність двох назв також демонструвало невизначеність головного об'єкту уваги.

Так, аналізуючи еволюцію поняття «місце» в XX ст. Джон Егнью вказує, що в 50-60-ті роки термін «місце» ототожнювався з термінами «регіон», «місторозташування» та «простір», яким надавався пріоритет як прогресивним особливо в роботах представників *школи просторового аналізу* – Ф. Шеффера

[857] – ініціатора кількісної революції в географії, В. Крісталлера [437], В. Айзарда [679], П. Хаггета [634], Б. Беррі [400], Д. Гарві [644; 643], які робили акцент на взаємодії в просторі та на аналізі просторового співіснування соціальних явищ (розселення, демографічного та соціально-економічного розвитку, міграції, формування ринкових зв'язків, урбанізації). Всі представники школи визнавали, що соціально-економічні регіональні явища, як і природні, мають закони, що можуть бути виражені через математичні залежності. Так, за визначенням Рона Дж. Джонстона, наступив період «позитивістської кількісної революції» [110]. Дж. Егню вказує, що в 50-ті рр. ХХ ст. в домінуючій школі просторової географії сприйняття «простору», і тотожного йому в цій школі «місця», зводилося до метричних (протяжність, кілометраж) та топологічних (сусідство, віддаленість) значень. Цю думку Джон Егню підтримує Жан-Марі Шену, за висловленням якого, в ті роки домінував *редуктивний скалоцентризм* через широко визнане уявлення, що три виміри: відстань, напрям та зв'язок пояснюють все [435].

В'ячеслав Шупер вказує, що в 50-ті роки ХХ ст. склалася мова «просторової фізики», на якій всі процеси досліджувалися в контексті поєднання районів, ареалів, вузлів, ліній, мереж, регіонів [348]. В якості прикладу поширення нової «позитивістської методології аналізу» Егню наводить працю Вільяма Бунге «Теоретична географія» (1960), де представлена ідея структурного ізоморфізму – запозичення з геоморфології, що вказувало на тотожність способів просторової організації географічних явищ різної природи. Так, хрестоматійним стало порівняння меандрування річки і зміни траси шосе, так само вимушеного долати «прируслові вали» високих цін на землю [348, с. 42]. Іншим прикладом Егню показує моду на винайдення просторових законів на основі посилянь на евклідову геометрію, або на факторний чи кластерний аналіз, аналіз статистичних даних. Так, в 1970 р. в США Уолдо Тоблер, імітуючи жартівливий стиль, сформулював «перший закон географії»: «Все впливає на все, але найближчі речі впливають сильніше, ніж віддалені» [265, с. 8]. Закон обговорювався Асоціацією

американських географів в 2003 р. як TFL (*Tobler's first law*), хоча і має репутацію такого, що зводить простір до відстані.

Позитивістська методологія аналізу простору розвивалася науковцями радянської школи, які досліджували можливості системного моделювання в економічній та соціальній географії, процеси світової динаміки, розвивали галузь «проблемного країнознавства» та «регіонального аналізу». Серед авторів, які аналізували розвиток понять «простір», «місце», досліджували формування територіальних ареалів та мереж, типів зональності за формою та розмірністю, проблеми залежності властивостей об'єктів від їх розташування в просторі («позиційний принцип та тиск місця») – М. Баранський [25], О. Єлацков [121], Ю. Ліпеца [175], Ю. Саушкіна [256], І. Маєргойз [182], Б. Родоман [246], А. Синявський [250; 262], Я. Машбиц [90; 194], О. Шаблій [342], В. Шупер [348] та інші.

Прагнення віднайти закони просторового розвитку, які доводили б об'єктивність, верифікованість аналізу виявилось несумісним з політичною географією через слабкість науково-теоретичного апарату, невизначеність предмету, та труднощі, що пов'язані з «квантифікацією» політичної географії [153, с. 252]. Найбільш чутливими до «кількісної географії» виявилися «електоральна географія» (А. Зігфріда [868], Дж. Прескота [817], Ст. Роккана [834], П. Тейлора [685], Дж. Егню [370], Р. Джонстона [685]), та «типологія країн за комплексом ознак» (Б. Рассет [849; 848], А. Мелвілл [811]), як специфічні напрями політико-географічних досліджень. Наприклад, в «Політичному атласі світу», виданому під редакцією Андрія Мелвілла в 2009 р. представлено міждисциплінарне дослідження, яке надає типологію країн «за індексами, що вказують їх позицію у глобальній схемі взаємозв'язків..., де світ відображено як набір псевдокарт». Серед індексів: державність; зовнішні та внутрішні загрози; потенціал міжнародного впливу; якість життя; інституційна основа демократії; рейтинг за п'ятьма індексами.

Незважаючи на успіх використання та систематизації статистичних даних в названих напрямках, період кількісної революції швидко минув,

довівши, що математичні розрахунки не є достатніми для пояснення складних соціально-політичних процесів, які розгортаються в часово-просторовій системі координат. Нехтування проблематикою «місць», як і проблематикою філософії «просторової диференціації» дослідниками школи просторового аналізу було піддане критиці, за словами Р. Сека, – «через зневажливе ставлення до проблеми диференціації місцевих особливостей» [853].

Криза позитивістського підходу та редуccionізм в школі просторового аналізу обумовили з 70-х років виникнення нових напрямів: 1) *«регіональної науки»*, за Волтером Айзардом, який зосередився на регіональному аналізі та конфліктології з орієнтацією на дослідження з «зіпфінським», за Джорджем Зіпфом [923], поглядом на простір, коли той визначався «обмежувачем людської поведінки», який слід «подолати», та 2) *«радикальної географії»* (Вільяма Бунге, Ніла Сміта, Девіда Гарві), де дослідники зосередилися на проблемах соціальної нерівності регіонів та визначенні територіальних чинників формування державної та міждержавної політики щодо вирівнювання регіонального розвитку. Радикальна політична географія, заснована на марксистських основах, розглядала природу простору як залежну від економічних умов, а простір таким, що *«виробляється»* за визначенням Анрі Лефевра [643]; Ніла Сміта [871]. Так, в 70-ті роки ідея *«долання простору»* зіткнулася з марксистською ідеєю *«виробництва простору»*.

В 1974 р. критик структуралізму та постструктуралізму Анрі Лефевр в праці «Виробництво суспільного простору» зазначив, що простір не є інертним і нейтральним, а є «створеним», «сформованим» внаслідок розвитку виробничої діяльності, внаслідок розвитку виробничих сил. «Природа... це вихідний матеріал... поле діяльності продуктивних сил..., утворюючих свій простір, який є продуктом того, що виробляється матеріально і в той же час впливає на процеси, від яких не може відокремити себе, оскільки є їх продуктом» [172, с. 3], і далі: «простір... служить інструментом як думки, так і дії». Будучи засобом виробництва, простір одночасно є і засобом контролю, а значить панування і влади, але при цьому... вислизає від тих, хто його

використовує. Соціальні та політичні (державні) сили, які його породили, прагнуть його підпорядкувати, але це їм не вдається; ті ж, хто підштовхує просторову реальність до свого роду автономії, яка не піддається володарюванню, намагаються її вичерпати, зафіксувати, щоб поневолити» [172, с. 27]. В концепції Лефевра, простір є результатом системи виробничих відносин, а не результатом суб'єктивної дії, тому Лефевр ставить питання про те «що», а не «хто» виробляє простір, оскільки суб'єкт в його концепції лише «проживає» те, що створюється колективною дією [550]. У Лефевра соціальні відносини виробництва мають соціальне існування, оскільки існують в просторі; вони «проектуються в простір і, водночас, виробляють його» [709, с. 151–152]. Він закликає досліджувати суспільство просторово, здійснюючи так звану «спатіалізацію» (to spatialize – «опросторовлення») відносин [265, с. 10]. Швейцарський географ Бенно Верлен, критикуючи методологію Лефевра, називає її «подвійною реіфікацією» (*реіфікація* – матеріалізація абстрактних ідей): реіфікації простору і реіфікації відносин виробництва [916, с. 34]. Тобто, щоб визначити вплив соціальних відносин на простір, в якому вони розгортаються, слід спочатку матеріалізувати резидентність (здатність мати місце), наділивши її детермінуючою силою і непроникністю соціального факту, а потім – редукувати її до просторових, матеріальних проявів, оскільки тільки матеріальне може бути просторовим [65, с. 75]. Лефевр заперечує проти феноменології простору, що містить власну міфологію: «ілюзія прозорості простору близька до філософського ідеалізму, друга – ілюзія субстанційної реальності, близька до матеріалізму (натуралістичного і механістичного). Кожна ілюзія містить в собі іншу і підтримує її...» [172, с. 29].

Лефевр базує свою думку на критиці декартівської концепції простору, відокремлюючи ідеальне місце від реального простору. Ендрю Мерріфілд інтерпретує ідеї Лефевра як визнання *простору* та *місця* такими, що діалектично пов'язані між собою так, що *простір* – це «неукорінена, текуча реальність матеріальних потоків» або «сфера безпристрасних об'єктів,

раціонально впорядкованих у просторі» – *царство задуманого*, тоді як *місце* містить локус і зупинку цих потоків – *царство прожитого* [738, с. 521 – 525]. Дж. Егнью звертає увагу, що Лефевр не використовував поняття «місце», він виражає його наявність як «автономну реакцію знизу вгору на пониження агентами капіталу та держави, домінування яких породило абстрактний простір». За Лефевром, абстрактний простір, що виробляється економічними операціями та державною політикою, «*колонізував*» повсякденне життя за допомогою просторових практик (*комодифікації та бюрократизації*) і репрезентацій простору (дискурсів *планування та спостереження*) [708]. В пошуках шляху повернення *простору повсякденного життя* – він наголошував на важливості контрдискурсів на основі просторових репрезентацій, які ґрунтуються на спогадах та залишках старішого автентичного існування та нових практиках у конкретному просторі. Так, Лефевр нівелює значення *місця*, але вказує, що нерівномірний економічний розвиток, що виробляється домінуючою практикою та дискурсами, може бути оскаржений лише людьми та від їх імені у місцях, які намагаються відновити конкретний простір з абстрактного простору [872].

Девід Гарві інтерпретував ідей Лефевра, демонструючи вплив ідей філософії Постмодернізму, зокрема *релятивізму*, навіть не зважаючи на те, що Гарві виступав критиком постмодернізму, яка виражена в його праці «Умови постмодерності» (1989). Релятивізм позиції Д. Гарві проявляється у визнанні, що в існуванні різних уявлень простору є власна логіка, і що простір можна сприймати як контейнер (Ньютон) і, як щось відносне, залежне і від спостерігача (Ейнштейн), і від властивостей об'єктів, що всередині, і від відносин між ними (Лейбниц). Гарві вважає, що всі уявлення можуть перетинатися: межі приватної власності містять абсолютно ньютонівське бачення простору, можна дивитися на місце чи об'єкт з точки зору його відносного розташування, а можна роздивлятися властивості місця або об'єкта в залежності від взаємодій в які вони включені. Для Гарві *простір* вже не просто сцена соціальної взаємодії, а *активний учасник взаємодії*.

Соціопросторову діалектику він використовує в статті «Право на місто» (2010), де вказує: «Право на місто є більшим, ніж індивідуальна свобода доступу до міських ресурсів: це право змінювати себе, змінюючи місто... це колективне право, адже ці трансформації залежать від здійснення колективних повноважень формувати процеси урбанізації... » [77]. Незважаючи на інноваційність та реляційність підходу Д. Гарві, щодо оцінки понять «простір» та «місце» в радикальній географії залишалося девальвованим, оскільки зосередження на аналізі економічних відносин зводило змістовну суть поняття «місця» до розміщення надлишкового капіталу, до проблем комодифікації та кредитування соціальних відносин, коли, за Дж. Егнью, «географічне відчуження людей від світу стає поцілунком смерті за місце» [372, с. 16].

Приділення уваги шляхам вироблення «сил і виробничих відносин» у просторі та часі, аналізу формування регіонів як світ-економік, світ-систем утримало розвиток в *світсистемному аналізі*, що формувався на стику соціальної географії, політичної історії, економіки. Теорія світових систем або світ-системний підхід народився в 60-70-х роках ХХ ст. завдяки працям І. Валлерстайна [910], Ф. Броделя [50], А. Франка та Б. Джілса [611], Дж. Модельскі та В. Томпсона [742; 743], ідеї яких залишаються актуальними в політичному дискурсі, про що свідчать праці авторів: Ф. Аттіна [384], Б. Бузана та Р. Літла [421], А. Беллами та П. Вільямса [396], О. Розенбойма [845], М. Тело [881]. Проблема винайдення підходу щодо диференціації простору та співвідношення понять «місце» та «простір» вирішувалася шляхом запровадження нових категорій аналізу – «світ-система» та «світ-економіка», які дозволяли семантичну заміну одиниці аналізу і фокусували на цілісностях, які мають економічну основу для соціально-політичної структури, і яка позбавляла необхідності дотримуватися стандартної конотації зв'язків понять «суспільство» та «держава».

В 1974 р. соціолог та антиглобаліст Іммануїл Валлерстайн запропонував світосистемний аналіз не стільки як теорію про соціальний розвиток, скільки як прояв морального та політичного протесту проти засобів структурування

соціального дослідження, як «перебування в шорах», сконструйованих в середині XIX ст. [910]. Для Валлерстайна було важливим: а) дослідити системні та історичні соціальні цілісності, використовуючи міждисциплінарний підхід та методологію різних дисциплін (економічної, історичної, політичної, соціальної), залишаючись на власному рівні аналізу; б) поєднати переваги *ідеографічного* (в основі – доктрина, що все постійно змінюється, отже будь-яке узагальнення є хибним, і тому в основі дослідження має бути лише процес «вживання» в послідовність подій) і *номотетичного* (в основі – ідея, що реальність не є набором випадковостей, а є результатом дії законів, що описують повторюваність) *способів аналізу*, які визначалися як протилежні. Номотетична критика ідеографічної позиції полягала в тому, що перерахування подій минулого є вибіркою з реальності і передбачає наявність критеріїв вибору і категорій для опису, які базуються на непідтверджених, але реальних узагальненнях, які схожі на наукові закони. Критика номотетичного підходу з боку ідеографічного полягала в тому, що той нехтує трансформаційними феноменами, які унеможливають повторення структур систематизації. Валлерстайн вважав можливим комбінування підходів та відділення послідовностей в якості предмета для історичного аналізу, а *всезагальності* – як предмета для соціального аналізу. Він визнавав логічну складність *синхронії* як опису в межах трьох-вимірності геометрії, де вимір часу не піддається адекватному опису та узагальненню.

Через логічну дилему, Валлерстайн пропонував шукати рішення в евристичних підставах, в цінності середнього шляху між трансісторичними узагальненнями і описами особливого. Він стверджував, що оптимальний метод – аналіз всередині системних конструкцій, тривалих у часі і великих в просторі, щоб мати правлячу логіку, яка визначає найбільшу частину послідовної реальності, визнаючи, що ці системні конструкції мають початок і кінець. Як результат, вчений доводив дві тези щодо різновидів систем: одна стосувалася зв'язку логіки та форми; інша – історії співіснування форм (*форма* у нього – це визначення кордонів історичної системи, в якій система та люди

відтворюються через певний тип розподілу праці).

Валлерстайн виокремлював *три моделі історичних систем*: 1) *Міні-системи* – малий розмір в просторі і коротке життя в часі, культурно гомогенні. Їх базова логіка – взаємність в обміні; 2) *Світові імперії* – політична структура, що передбачає розмаїття культурних елементів. Базова логіка системи – збирання данини з одночасно локально самоврядних безпосередніх виробників, яку перерозподілює центр; 3) *Світові економіки* – поліморфні структури, розсічені численними політичними структурами. Ключова думка в тому, що прибуток розподіляється нерівномірно на користь тих, хто в змозі отримати монополію в ринкових мережах.

Історично ці моделі співіснували: в до-сільськогосподарську еру було безліч *міні-систем*, чия постійна гибель могла бути результатом екологічних подій та групових розколів. У період 8 тис. до н.е. до середини 2 тис. н.е. на планеті існувало безліч систем всіх 3-х різновидів. *Світова імперія* була «сильною» формою цієї ери, оскільки щоразу, коли вона розширювалася, вона руйнувала або поглинала міні-системи і світові-економіки. Одночасно, *світові економіки* були «слабкою» формою, що мали короткий період життя: вони або поглиналися світовою імперією, або трансформувалися в неї. *Сучасна світ-система* народилася з консолідації світової економіки в 1450 – 1650 рр. Внаслідок цього у неї був час досягти розвитку в якості ринкової, і як світова економіка вона охопила земну кулю, абсорбуючи всі світові імперії.

Менш відомою, але на думку Леоніда Грініна та Андрія Коротаєва більш логічною версією диференціації простору на основі світ-системного підходу є модель Андре Франка [93], яка передбачає одну Світ-Систему, як зародилася на Близькому Сході задовго до XIV ст. Ця думка віддзеркалена в назві монографії, «Світ-Система: 500 або 5000 років» (1993) [611]. Ця Світ-Система, на думку автора, пройшла серію розширень та стиснень, включаючи і себе нові регіони планети, поки в XIX ст. не охопила світ. Франк визнає, що в Новий час Світ-Система пережила трансформації, викликані переносом центру з Східної Азії в Західну Європу, і далі – в Північну Америку.

Світ-системний підхід представлений і в роботах Фернана Броделя [50]. За його визначенням: «Простір, що є джерелом пояснень, зачіпає усі реальності історії, всі, що мають територіальну протяглисть: держави, суспільства, культури, економіки... залежно від того, яку з цих множин ми беремо, значення й роль простору змінюється...» [50, с. 12]. Бродель вважав головним завданням зближення соціальних наук, «математизацію аналізу відносин *соціальних феноменів* та їх структур по відношенню до *географічного простору* та аналізу історичної перспективи існування *довготривалих структур*». Він концептуалізував *категорію «історичного часу»* як внутрішньо неоднорідну, виокремлюючи: 1) короткий час політичних циклів; 2) середній або циклічний час соціально-культурних, демографічних, міграційних та економічних процесів; 3) тривалі періоди існування великих соціальних структур, які підтримують цілісність великих соціокультурних утворень (*цивілізацій*), а також виокремив два типи економічного обміну: підкорений (*public market*) та обмін вищого порядку, що прагне до панування (*privat market*), вказуючи, що в історії було дві фази економічного розвитку: фаза економік, що створюються і домінують *містами* до середини XVIII ст.; фаза національних економік, які функціонують за посередництвом перетвореного державою політичного простору [50]. Також, він розрізнив типи економіки: *світову економіку* (ринок світу) та *світ-економіку* (економіку частини планети, що функціонує як органічна єдність, хоча і вміщує центр та ряд концентрично розміщених зон (центр; середня зона; проміжна зона; периферія) [50, с. 12]. Бродель намагається створити типологію міських систем, звертаючи увагу, на те, що місто поставало центром, який ставав до опозиції центру національному, оскільки будь-яке місто за природою означало огорожене місце, що має стіну в якості кордону, яка робить його ізольованим світом. Наявність розподілу труда, місцевої економічної структури, власної адміністративної системи, суду, та соціальної структури обумовлювали автономність міст. Отже, міста постають як територіально-політичні та економічні системи, які з часом пережили інкорпорацію в утворювану національну єдність. Бродель формулює

правила розвитку світ-економік [50, с. 16 – 34]: 1) межі світ-економіки пролягають там, де починається нова світ-економіка, але межі простору світ-економіки варіюються в історії; 2) в центрі світ-економіки – панівне місто, що виступає полюсом тяжіння; 3) панівні міста змінюють одне одного залежно від зміни знарядь панування (мореплавства, великої торгівлі, промисловості, кредиту, політичної могутності, насильства); 4) зони світу-економіки ієрархізовані; 5) кожна світ-економіка підпорядкована зональній схемі Йогана Тюнена, яка представлена в праці «Ізольована держава» (1826), де центральне місто формує систему концентричних кіл, втягуючи систему сіл і формуючи мікрокосм; 6) світ-економіка – це сполучення пов'язаних зон на різних рівнях, оскільки у просторі окреслюються три ареали: вузький центр, другорядні розвинені регіони і зовнішні околиці; 7) світ-економіка є величезною інфраструктурою. За Броделем, держава постає поділеною на три зони: столицю, провінції, колонії (так, у Венеції в XV ст. знаходимо місто та околиці (*Dogado*), міста і території материкових володінь (*Terra Ferma*), колонії, заморські території (*Mar*) [50, с. 35].

Сучасні прихильники світсистемного аналізу Леонід Грінин та Андрій Коротаєв, визнають Світ-Систему суперскладною та граничною системою, що має властивості: 1) граничність в межах реально-матеріального, а не абстрактного розвитку, що охоплює велику кількість складних ієрархізованих систем нижчого порядку; 2) суперскладність і асиметричність впливів на структурні елементи, де підвищення складності обмежує її системні якості, та обумовлює значимість зовнішніх і внутрішніх імпульсів; 3) багаторівневість Світ-Системи, що включає чотири рівня: 3.1.) політія; 3.2.) регіональна система політій (цивілізація), або регіональна макрополітія (імперія); 3.3.) макрорегіон; 3.4.) Світ-Система; 4) багатомірність та багатоаспектність структури Світ-Системи, що виражається в можливості виокремлювати її просторову, часову, системну проекції [93, с. 18]. Дослідники пропонують об'єднати підходи А. Франка та І. Валлерстайна, та виходити з існування однієї Світ-Системи, в межах суперструктури якої

можливо розрізняти менші одиниці: світ-імперії, світ-економіки, світ-ідеології (цивілізації), світ-суперетноси та інші утворення, як просторово-часові угруповання спільнот. Також, для дослідження політичного розвитку Світ-Системи вони пропонують аналіз відносин реалізації владних повноважень та аналіз можливостей примусу до виконання рішень владної волі. При цьому, дослідження політичних форм організації в Світ-Системі базуються на визнанні держави базовою формою, але оскільки генеза Світ-Системи проходила до виникнення держави і до виокремлення політичної сфери, то аналіз виникнення атрибутів політичних відносин в додержавний період включає аналіз системи владних відносин та управління в родоплемінному типі відносин, а згодом в вождистсько-племінних типах відносин. Тут форми організації варіативні: більш-менш централізовані вождистські політії, самоврядні міські, храмові та сільські спільності, децентралізовані племена, та складні акефальні соціально-політичні системи.

Важливим стає розрізнення типів до-державних політій як міні-систем, зокрема, плем'я та вождівство, що вимагатиме застосування антропологічних та історичних знань. Наприклад, антрополог Маршалл Салінз для розрізнення таких міні-систем диференційованого простору використовує критерії політичного масштабу, структури, історичних звершень, характеру лідерства [254, с. 21]. Він вказує на сегментність племінної структури і егалітарність її політичних елементів та на пірамідальність структури вождівств, що інкорпорує самоврядні локальні територіально-організовані групи (менші одиниці інкорпоровані у більші через систему групового ранжування, а мережа вождів, які представляють групи складають координуючу політичну структуру). Наприклад, порівнюючи геометрію політичних структур Меланезії та Полінезії, Маршалл Салінз довів, що на відміну від меланезійського устрою – дрібних, розрізнених, самоврядних та рівноправних політичних блоків, полінезійська політія являє собою широку піраміду груп, очолювану родиною та послідовниками вождя. Тобто, хоча Меланезія демонструє більше різноманіття соціально-політичних форм,

Полінезія демонструє більш розвинутий рівень політичного розвитку, політії, які більші за чисельністю населення та за площею організованих територій. Салінз доводить, що по мірі збільшення чисельності населення політії зростає і площа території, яку вона займає [254, с. 20].

В політогенезі Світ-Системи Л. Грінін та А. Коротаєв виокремлюють шість етапів: 1) перший (VIII – IV тис. до н.е.) – етап формування Світ-Системи, що супроводжувався початком аграрної революції, виникненням перших міст та складних політій, протодержав; 2) другий (III – перша половина I тис. до н.е.) – як перехід до інтенсивного іригаційного землекористування, завершення аграрної революції, розвитку торгівлі, зростання числа мість, занепаду старих мість, формування держав та імперій; 3) третій (перша половина I тис. до н.е. – перша половина II тис. н.е.) – період зрілості аграрно-ремісничих цивілізацій, форма економіки – товарне виробництво, розвиток державності наздоганяє розвиток урбанізації, зростання числа самоврядних мість та сухопутних торговельних шляхів, накопичення імпульсу глобалізації; 4) четвертий (XV – XVIII ст. н.е.) – початок промислової революції та Великих географічних відкриттів, обміну товарами, зростання міст як торговельно-промислових та транспортних вузлів, формування внутрішніх національних, регіональних ринків та кордонів, ідеї національного суверенітету, посилення інкорпорації малих територіально-політичних систем; 5) п'ятий (XVIII – перша половина XX ст.) – другий етап промислового перевороту, зміни в комунікаціях, зв'язку, в обміні інформацією; виникнення міжнародної міграції та зміна якості процесів урбанізації; зростання територіальної конкуренції та боротьба за ринки збуту, за ключові геополітичні простори; утворення глобальних імперських систем з ієрархічною будовою, утворення регіональних систем права та наднаціональних організацій, геополітична консолідація макрорегіонів як наднаціональних утворень; 6) шостий етап (з середини XX ст. – сьогодні) – технологічна революція, глобалізація ринків та комунікації, співіснування та конкуренція територіально-політичних систем різного масштабу, перфорація національного суверенітету, нівеляція ролі

політичних та економічних кордонів, розвиток ідей транснаціонального права, наднаціональних центрів прийняття політичних рішень; зростання мегаполісів, спротиву глобальних периферій, накопичення імпульсу консервативних культурних революцій [93, с. 266 – 270].

Так, запроваджена категорія «Світ-Система» відкрила можливість розглядати процес планетарної диференціації простору та взаємодії елементів в контексті понять, пов'язаних з соціальною та політичною макроеволюцією: 1) поняття «Світу» (аналіз поняття «простір» та його структури в контексті історико-часового розвитку), та 2) поняття «Системи» (аналіз центр-периферійних відносин, боротьби за гегемонію територіальних систем в контексті історико-географічного та культурного комплексу). Виникнення світ-системного аналізу який має макрорегіональний та макроісторичний характер показало хвилеподібний, циклічний процес розвитку соціальних територіально-політичних систем, дозволило сфокусувати увагу на державі та змінах функціонального значення цього інституту організації влади. В той же час, незважаючи на пошуки методів диференціації та аналізу *простору*, підхід при якому *місце* (локальне) залишалося синонімом *місцезортування* (в просторі соціально-економічних, соціально-історичних відносин) домінував.

Використання поняття «система» при аналізі історико-географічних соціально-політичних комплексів сфокусувало дослідників на фундаментальному понятті «система», розробленому в працях М. Месаровича та Е. Пестеля [739], Л. Берталанфі [402], І. Пригожина та І. Стенгерс [233], Г. Хакена [321] і, як результат, запровадило принципи системного підходу, які були застосовані до аналізу *політичних систем* в роботах Д. Істона [524; 525].

Так, під впливом нових підходів, відбувся перехід до використання структурно-функціонального аналізу в політико-територіальних та соціальних дослідженнях, до використання теорії біхевіоризму, виникнення гуманістичної географії. Структурно-функціональний аналіз постав найбільш поширеним спочатку в електоральній географії, а потім в роботах, присвячених співвідношенню політичних сил в федераціях, ролі та функціям місцевих

органів влади. Відголос у системі соціальних наук отримала теорія політичної системи канадсько-американського політолога Девіда Істона, який представив її у вигляді чорної скриньки. На «вході» – політичні мотивації людей (суспільна думка, очікування, ідеологія, матеріальні інтереси), що визначаються зовнішніми та внутрішніми по відношенню до держави умовами (від екологічних до соціальних), які в свою чергу обумовлювали вимоги громадян до політичної системи, а на «виході» – політичні дії влади. Теорія Істона була модифікована англійськими вченими Пітером Тейлором та Роном Джонстоном в 1979 р. [685]. Дослідженням міських територіально-політичних систем та місцевих органів влади також надали імпульс праці американського соціолога Талкотта Парсонса, присвячені структурам та інститутам територіально-політичних систем, що прагнуть до рівноваги, а також їх функціям, що забезпечують соціальний порядок. Синтезуючи теоретичні підходи М. Вебера, Г. Зіммеля, Е. Дюркгейма, В. Парето, З. Фрейда, Талкотт Парсонс створив загальну теорію дії, зокрема, *соціальної дії як системи, що самоорганізується* [220]. Парсонс виокремлює підсистеми соціальної структури, культури, особистості, а також розглядає соціальну дію як інституційний зразок (*паттерн*), що підтримує системність цілого.

Ключовим поняттям в роботах Парсонса є *«polity»*, що слід перекладати як сукупність відносин з приводу влади, або «образ/форма правління» і що слід розрізняти від *«politics»* як «політична діяльність» або «політичне життя», і від *«policy»*, що безпосереднє означає «політика», але в значенні «сфери політики держави». *«Polity»* у Парсонса синонімічне поняттю «політична система» в значенні, що визначає певний сегмент суспільства, що включає все, що пов'язане з владою та управлінням, як на рівні держави, так і на рівні приватних підприємств [76, с. 32; 787]. *Політична система є варіантом системи дії та соціальної системи.* З одного боку, для політичної системи в соціальній системі характерна функція досягнення мети охорони територіальної цілісності та внутрішнього порядку, підтримки матеріального добробуту та проведення економічної політики, а з іншого боку, для самої

політичної системи характерна внутрішня структура, що складається з 4-х підсистем (адаптація, досягнення мети, інтеграція, підтримка зразка), де адаптивну функцію виконує адміністративна підсистема, інтегративну – законодавча та судова підсистеми, функцію підтримки зразка виконує нормативна система, а функцію ціледосягання виконує підсистема керівників усіх гілок влади. Соціологічна концепція Парсонса характеризувалася надіндивідуальною системною спрямованістю, за Парсонсом, особистість не людина, а система дії, сукупність ролей та очікувань, системний феномен.

В праці «Соціальна система» Парсонс вводить поняття «територіальність» як один з реляційних атрибутів «ego» як біологічного організму. Реляційні атрибути (біологічна позиція; просторове, територіальне та темпоральне розміщення) визначають в якому відношенні певний об'єкт знаходиться до «ego» і до інших об'єктів. Відтак, він доходить висновку, що суспільство – це колектив, члени якого розділяють загальну територіальну область як базис своїх операцій в повсякденній діяльності» [788, р. 91]. Парсонс називає це «резидентним розміщенням». Іншим важливим аспектом територіальності Парсонс називає застосування сили. *Територіальна організація сили* та її можливе використання завжди є фокусом структури суспільства. Суспільство, за Парсонсом політично організовано, і має встановити ефективний нормативний порядок на певній території. Парсонс розрізняє дію «*per se*» (як таку), тобто як аналітично виокремлюваний аспект сукупної реальності, і конкретну подію дії. Перше не просторове, але тільки тимчасове. Друге передбачає тіло, організм діючого. Якщо *простір* пов'язаний з тілами діючих, то час – з очікуваннями. Тіло розміщено в просторі, поряд з тілами інших діючих; переміщення тіл обмежені можливістю виконання соціальних ролей і контролюються суспільством з використанням сили. Члени спільноти розміщені на території, де підтримується нормативний порядок. А перебування на загальній території пов'язано з загальними нормами і силовими гарантіями порядку. Парсонс трактує це як самодостатність соціальної спільноти на певній території. Квазінормативній значущості

простору відповідає значимість нормативного порядку на цій території, а просторовим класифікаціям – сукупність резидентних розміщень. При цьому, абсолютно втрачається розрізнення між суб'єктивним спогляданням простору і об'єктивною перспективою спостерігача. Втрачається розрізнення універсального і конкретного простору [314].

В межах *структурно-функціонального підходу* працював і норвезький політолог Стейн Роккан, який розпочав в 1956 р. довготривалу національну програму електоральних досліджень разом із Генрі Хальвданом Валленом. У зв'язку з електоральними дослідженнями до сфери уваги Роккана потрапили розмежування (англ. *Cleavage*, фр. *Clivage*) суспільства за різними критеріями (класовим, релігійним, расовим та іншими), тобто відмінності і конфлікти, що визначають розмір і характер національних партійно-політичних систем. Роккан запропонував кілька аналітичних схем, що пояснюють причини політизації розмежувань. Всі ці схеми об'єднала увага до відносин по лінії «центр – периферія». В процесі націотворення між національним центром, що швидко модернізується і периферією, що тяжіє до традиційного укладу, виникають численні економічні, юридичні, культурні, політичні суперечності. Атрибутом інституалізації розмежувань є виникнення стійких комплексів політичних уподобань, навколо яких і сформувалися діючі в Європі моделі партійних систем. Після виникнення базових електоральних структур відбувається «замерзання» розмежувань і електоральних структур, їх стабілізація (гіпотеза «замерзання» висловлена в 1967 р. разом із С. Ліпсетом) [130, с. 12]. Роккан дає концептуальне пояснення європейської партійної карти, представивши її як результат взаємодії сил 4-х революцій: реформації (релігійно-інтелектуальна); національної – поява і затвердження націй-держав; промислової; будржуазно-демократичні.

В пізніх роботах Роккан, розглядаючи питання націєтворення і формування держав, пропонує макромодель політичного розвитку Європи на підставі *топологічно-типологічного підходу*, який передбачав систематичне порівняння великих масивів географічних, економічних, політичних,

історичних та інших даних за європейськими країнами. Запропонована концептуальна карта Європи заснована на поєднанні методів ретроспективного і перспективного аналізів, надзвичайно насичена політичними сутностями і охоплює часовий період в декілька століть. В межах цього підходу написані праці Роккана, присвячені формуванню європейського регіоналізму та територіальної ідентичності [547].

Роккан визначав, що в процесі державного будівництва в Європі зштовхувалися сили, що стояли на протилежних полюсах двох осей – *функціональної*, пов'язаної з соціальним діленням суспільства, і *територіальної*, пов'язаної з протистоянням між елітарними групами центру та периферії [547]. Поняття центру і периферії займають важливе місце в працях дослідника. Периферійне положення має політичне, економічне і культурне вимірювання і характеризується залежним від центру становищем, обмеженістю ресурсів і можливістю керувати власними справами. Економіка периферії слаборозвинута, її культура патріархальна або фрагментована через відсутність відповідної інституційної структури. Роккан виділяє два типи *периферійності*: *горизонтальну* (що розуміється виключно в географічному сенсі, коли територія та її населення протиставляються іншій території і населенню) і *вертикальну* (що розуміється в сенсі протиставлення групи осіб, які беруть рішення, і населення, що не впливає на цю групу і на процеси прийняття рішень). З урахуванням такого визначення периферію можна охарактеризувати в термінах віддаленості, відмінності (наявності незахищеної ідентичності) і залежності. Саме загальне визначення *центру* свідчить: це *місце*, що має привілейоване становище в межах території. Висока концентрація основних військово-адміністративних, економічних і культурних інститутів вказує на *моноцефалічну* структуру центру. Навпаки, географічна дисперсія таких інститутів – на *поліцефалічну* структуру центру. В останньому випадку мова йде про існування де-факто декількох центрів, де зосереджені еліти, які спеціалізуються на контролі над ресурсами. В цілому відносини між центром і периферією носять двосторонній характер в тому сенсі, що *спроби*

централізації стикаються зі намаганням периферії посилити власну ідентичність. Навіть в незавершеному вигляді макромодель політичного розвитку Європи, незважаючи на складність, є на думку норвезького дослідника Ст.Ларсена, грандіозною схемою політичного розвитку, що стоїть в одному ряді з теоріями політичного розвитку К. Дойча, Б. Мура, А. Хіршмана, І. Валлерстайна, до цього дня зберігаючи евристичний потенціал, значною мірою ще малоосвоєний [130, с. 14].

Структурно-функціональний аналіз став для політичних географів, соціологів та політологів важливим інструментом дослідження, а його результати залежали від розуміння авторами ролі держави в суспільстві. Втім, на думку В. Колосова та М. Міроненка, «іноді абсолютизація структурно-функціонального підходу вела до зневажливого ставлення до процесів зародження та еволюції досліджуваних систем, надмірного акценту на механізми стабілізації на шкоду аналізу процесів динаміки» [153, с. 256]. В 1970-х роках структуралізм, як методологія гуманітарних наук, і як філософський напрямок, що тлумачить буття, як певну структуру, частини якої пов'язані і утворюють систему, потрапив під критику через антиісторичність, проте чимало теоретиків структуралізму, зокрема, Мішель Фуко, Жак Лакан продовжили впливати на філософію та розвиток методології соціальних наук.

Праця М. Фуко «Інші простори» (1967) пропонує аналіз історії простору як історії *форм влади*, а також аналіз місцезрештування як *місця докладання відносин панування*. Монографія опублікована з дозволу автора лише в 1984 р. і суттєво вплинула на аналіз категорії «простору» у спектрі соціальних наук. З одного боку, на думку Леоніда Смірнягіна, використання поняття «простір» та його перетворення в соціальну та наукову метафору... «обернулося для географів кошмаром... філологічні та герменевтичні виверти, навмисні туманності породжують помилкові уявлення про простір... Фуко запозичив з географії поняття, а ми, географи, читаючи його, намагаємося забрати ці слова знову собі, але поняття вже покалічені» [265, с. 11 – 12]. З іншого боку, праця М. Фуко відкрила нові горизонти дослідження понять «простору» та «місця».

В період, коли праця Фуко була написана (1967), але ще не опублікована, відбувся так званий «просторовий поворот» (*spatial turn*) в соціальних дослідженнях. З одного боку, він постав, за словами Ів Лакоста, як відродження інтересу до геополітики – як «академічний наслідок подій травня 1968 р. та студентського повстання в Парижі», коли вчителі-добровольці Мішель Фуко, Жіль Дельоз, Франсуа Шатле та інші мали знайти аргументи для долання конфлікту через опротестовану тенденцію ігнорування дискусії щодо політичних проблем; долаючи реакційну «аполітичну географію», що призвело, до розгортання дискурсу навколо зв'язку «Стратегії-Географії-Ідеології», про що була написана одноіменна стаття Лакоста (1976) [700, с. 37].

З другого боку, в 1979 р. Пітер Гулд писав про потребу прибирання в «авгієвих стайнах» географії [625]. Він критикував дегуманізацію «кількісної революції в географії в 1957 – 1977 р.», вказуючи, що соціально-теоретичні виклики вирішувалися на основі методологічного позитивізму, коли співставлення кількісних, статистичних даних представлялося як вичерпний інструмент аналізу. Трохи раніше, з подібною критикою виступили Брайн Беррі, який назвав методи політичної географії – застійним болотом, та Річард Мьюір, який написав статтю «Політична географія: дохла качка або фенікс?» (1976) [750; 153, с. 252]. До критики методології просторового аналізу, як такого що базується на позитивістській методології, з позицій *біхевіористського аналізу* долучилися Р. Гартшорн – засновник напрямку «поведінкової географії» [641], Дж. Волперт [918], Т. Гагерstrand (теорія просторової дифузії інновацій) [632], Р. Аблер, Дж. Адамс та П. Гулд [358], Дж. Боннемейсон [406], які пропонували впровадження методу ментальних карт, що забезпечить розуміння простору, який уявляється, відображається та використовується людьми, без попередніх припущень про мінімізацію відстані та зменшення зусиль щодо освоєння. До критики долучилися прихильники *уявної географії*: британський політичний географ Дерек Грегорі, зазначав, що в другій чверті ХХ ст. відбулася відмова від позитивістських претензій просторового аналізу на користь *уявної географії* [629], яка дозволяла

досліджувати зв'язок культурних утворень з особливостями сприйняття місцевості. Згодом, критика позитивістської методології аналізу простору обумовить виникнення *критичної геополітики* [211, с. 189].

Біхевіористський аналіз, відкривав можливості аналізу культурних відмінностей у сприйнятті та використанні простору. Базова теза підходу визначала, що людина поводить себе в просторі відповідно власному уявленню щодо нього, і що як би далекими ці уявлення не були від реального простору, вирішальну роль в поведінці людини грає уявлення, а тому для пояснення *географії соціальної активності* слід досліджувати уявний простір. Сьогодні ця думка вважається трюїзмом, але на той час вона призвела переворот в дослідженнях політичних процесів останньої чверті ХХ ст.

Просторовий поворот 60 – 70-х рр. був ознаменований загальним зрушенням соціально-філософського дискурсу у напрямку вирішення проблем епістемології та методології наукового аналізу, побудованого на концепціях *структуралізму* та *постструктуралізму*. В роботах постмодерністів Р. Барта, Ж. Бодріяра, Ф. Гватарі, Ж. Делеза, Ж. Дерріда, М. Фуко, Ж.-Ф. Ліотара – розглядалися питання пошуку істини, процесу означування як формування змістів та їх розгортання внаслідок моделюючої дії структуралізму, співвідношення часу та простору, синхронії та діахронії, встановлення «порядку з хаосу», значення дискретності та фрагментарності історії, проблеми дискурсивності та інтерсуб'єктивності (виключності суб'єкта в ситуацію діалогу, який і формує феномени) ситуації. Розвивалося уявлення про *соціально-конструйований простір*, як географічний простір, що делімітований соціальними відносинами та зв'язками. Досліджувалися зв'язки між фізичним та соціальним простором [55], процеси територіалізації, детериторіалізації та ретериторіалізації [105]; зв'язок мережових відносин з формуванням регіонів [178]; роль простору у формуванні культурних образів та мовних метафор [109]. Постмодерністський дискурс сформував ідеї: 1) *смерті суб'єкта*, де людина постає як набір ідентичностей, що прив'язані до локально-культурних або територіально-політичних контекстів;

2) *інтертекстуальності*, де будь-який текст як мозаїка, текучість, діалог, утворений контекстом; 3) *деконструкції метанаративів і систем, демістифікації*; 4) *руйнації логіки домінації та ієрархічності, децентралізації* (критика універсалізму, європоцентризму, обґрунтування поліцентричності та *постколоніалізму*) та *детериторіалізації* (зменшення ролі національних держави та виникнення транснаціональних структур та інформаційних систем). Так, в роботі «Тисяча плато» Жюльєн Делеза та Фелікса Гватарі впроваджений концепт «ризоматика» (*корневище*) для позначення позаструктурного та нелінійного способу організації цілісності, для підкреслення множинності значень в системі [105]. Множинність, яка змінює виміри та форму, характеризується детериторіалізацією, а ризоматика, таким чином, привносить принцип картографування для соціально-політичного світу, де карта передуює території, конструюючи її. Ризоматика Делеза та Гватарі проявляється в мікрополітиці як твердження ацентрованих систем, в яких локальні операції координуються, а результат синхронізується незалежно від центру. Звідси розвивається і «номадологічний проект», де людина як номад сприймає простір як відкритий, рухливий, гетерогенний, множинний та детериторіалізований. В такий спосіб вони прагнули показати інший досвід політичного простору та способи здійснення політики [345]. Для Е. Гіденса Постмодерн, як вищий модерн, – це час зростання саморефлексії, переосмислення соціальних практик, традиції, конституювання нового світу для подальшого життя [617]. Ж-Ф Ліотар, який сформулював ідею «Постмодерну», щоб «позначити переростання... капіталізму в глобальну систему, і показати що ситуація постмодерну є процесом, спрямованим на оптимізацію функціонування системи», визначав, що постмодерна ситуація «є катастрофою традиційних цінностей, яка... визволяє споконвічний нігілізм, пов'язаний зі смертю Бога» [176]. На його думку, в постмодерній ситуації «система функціонує вкрай неприродно... відкриває для себе “ніщо” своїх цілей й задумів і у зв'язку з цим виявляє себе населеною чимось, чого вона не розуміє і чим не керує, деякою “річчю в собі”» [176].

Отже, повернемося до праці М. Фуко «Інші простори», яка стала знаковою для позначення «просторової революції» в соціальних дослідженнях ХХ ст., і доля якої демонструвала історичний зсув народження некласичної епістемології. М. Фуко як реставратор авторитету наукового аналізу вказав на багатовіковий перекис у європейській науці, увага якої нав'язливо зосереджена на *часовій* парадигмі з її «зміною епох», тоді як *простір* вважався нерухомим та інертним [318, с. 225]. Так, Фуко зазначає: «Великою нав'язливою ідеєю, що невідступно переслідувала ХІХ ст. була історія: теми розвитку і зупинки, кризи і циклу, теми накопичення минулого.... Сучасну епоху можна назвати *Епохою простору*... Ми живемо у пору, коли світ відчувається не стільки як велике життя, що розвивається, проходячи крізь час, скільки як мережа, що зв'язує точки і нитки, що переплітаються... Можна сказати, що чисельні ідеологічні конфлікти, які живлять полеміку, розгортаються між благочестивими нащадками часу і розлюченими мешканцями простору» [317, с. 191]. В праці «Інші простори» (1984) Фуко ініціював ідею «просторової революції» з переорієнтацією досліджень на просторову парадигму, розвиваючи концепцію «*гетеротопії*» (існування змістовної багатогранності простору всередині іншого простору, існування потенціалу розгортання простору за умов «зміни загальної синхронії культури») [317, с. 197 – 202]. Одним з принципів існування гетеротопій, Фуко назвав створення ілюзорного простору, який «викриває реальний простір – всі місцезрешташування, якими розгороджене людське життя, як ще більш ілюзорний». Досліджуючи еволюцію просторових відносин, він зазначив, що «в наші дні *місцезрешташування* замінює *протяжність*, відкриту Галілеєм в ХVІІ ст. як властивість нескінченно відкритого простору, яка (протяжність) замінила ієрархічний *простір локалізації*, який був характерний Середнім вікам [317, с. 192]. Місцезрешташування визначається через відносини сусідства між точками і елементами; формально його можна описати у вигляді рядів та решіток. В наступних працях Фуко показав множинність способів організації простору як об'єкту реалізації відносин

надзору, управління, реалізації влади [318; 319], запропонував досліджувати різні простори як історію різних форм влади, починаючи з геополітичних стратегій і закінчуючи тактиками розселення, способами господарсько-політичної диференціації [318, с. 224].

«Просторовий поворот» (*spatial turn*) охопив всі соціальні науки. В 1976 р. у Франції був заснований журнал «Геродот», власником та редактором якого є французький геополітик Ів Лакост [651], а в 1982 р. з'явився журнал *Political Geography Quarterly*, що сьогодні має назву *Political Geography*, який тривалий час виходив за редакцією Пітера Тейлора та Джона О'Локліна, а сьогодні його редактори – Девід Слейтер та Джон О'Локлін. Специфіка наукових досліджень демонструвала радикальний методологічний зсув в системі досліджень територіально-політичних систем [812].

Ів Лакост, лауреат Нобелівської премії – премії Вотрена Люда в 2000 р. визнаний людиною, що зробила значний вклад в епістемологічну та теоретичну реформу політико-територіальних досліджень [399]. Лакост розгорнув дослідження в географії, які мали політичний вимір: для аналізу проблем слаборозвинених країн – *соціально-економічна географія*, для аналізу соціальних структур – *географія людини*, для аналізу територіального простору та процесів урбанізації – *геоморфологія*. У відповідь на кризу Ів Лакост видав статтю щодо зв'язку «Стратегії-Географії-Ідеології» в 1976 р. [700, с. 37]. Він вказує, що в ті роки межа між географією та геополітикою знов почала розмиватися, але тепер ігнорувалася специфіка фізичної географії. Більшість авторів, серед яких він називає Роджера Брюне, Жака Леві, Мішеля Люссо зводили географію до «процесу людської діяльності, яка виробляє та організує *простір*» або визначали її як «науку для вивчення просторового аспекту соціального» [700, с. 39]. Лакост пропонує поєднання різних рівнів просторового аналізу у їх взаємодії: від місцевого до національного, та планетарного з урахуванням конкретних картографічних конфігурацій та даних (розмір, ресурсні основи, кліматичні явища, економічні та соціальні структури, політичні та етно-релігійно-лінгвістичні установки). Унікальність

концепції в тому, що і простори, і кордони визнаються пасивними елементами, тоді як детермінуюча роль відведена політиці, яка перетворює їх. Лакост зазначає: «Коли я використовую термін *«геополітичний»*..., я маю на увазі боротьбу за владу на певній території, великій чи малій, включаючи територію в міських районах... » [700, с. 41]. Лакост використовує поняття *«ландшафт»* для дослідження соціальних уявлень, репрезентацій простору [701]. Він розглядає *«просторові множини» (spatial sets)* та *«перетини просторових множин» (intersections of spatial sets)*. Цікавою є ідея створення «уявних множин з ілюзорними або абсурдними просторовими межами, які можуть бути ненауковими, проти стимулюючими» [700, с. 48]. Відтак, він доводить висновок, що «в епістемологічному сенсі географія – це не наука сама по собі, а... наукова дисципліна, яка об'єднує знання, отримані внаслідок поєднання інших наук» [700, с. 49]. Важливим методом аналізу є класифікація *«просторових множин»*, наприклад за порядком величини, коли кожному порядку величини (скажімо, локальній ситуації) відповідає певний рівень просторового аналізу. В той же час важливо досліджувати динаміку взаємодії різних порядків величини: між локальними ситуаціями та ситуаціями планетарного порядку. Лакост вказує на важливість масштабування просторових множин, на діатопічну побудову дослідження за рівнями аналізу, коли масштаб знизу дозволяє відображати ситуацію невеликого порядку величини, шкала зверху забезпечує континентальну або планетарну перспективу, а процес накладання різних слоїв – перетин множин та зв'язки. Ключовою категорією Лакоста стає *внутрішня геополітика*, що орієнтує на діатопічний просторовий аналіз в існуючих територіально-політичних системах [700]. В якості методу аналізу він пропонує *діахронічний* – аналіз розвитку територіально-політичних утворень в певні історичні періоди.

В науковому дискурсі, розгорнутому на сторінках журналу «Геродот» щодо розвитку *територіально-політичних систем*, активну участь прийняв М. Фуше, що досліджує особливості формування *«геополітичних систем та комплексів»* [591]. В праці «Винахід кордонів» (1986) він відновлює поняття

«хорогенез» для дослідження процесу формування територіально-політичних систем, утворення яких демонструє фіксація кордону як лінії «хронічної» чи «відносної» політичної нестабільності. Дослідження хорогенезу, на його думку, дозволяє визначити причини розколів у державах та між державами, дослідити глобальний процес територіального будівництва [593]. З 1989 р. – дати публікації книги «Фронти і фронтири» [592] – Фуше акцентує на ролі міждержавних та внутрішньодержавних (культурних, лінгвістичних, регіонально-економічних) кордонів, як інтерфейсів, які відображають співвідношення політичних сил на даний момент та викликають конституційні дебати щодо розмежування публічної і приватної сфер життя, між сферою релігії чи економіки і сферою держави. М. Фуше виходить з того, що геополітична безперервність світу має внутрішній поділ, який демонструють кордони (фронти та фронтири), в реальній, символічній та уявній площинах. Фронт демонструє реальний поділ простору, відокремлює наше від чужого, позначає «суверенітет як можливість держави здійснювати свою роль» [591, с. 179], тоді як фронтір вказує на розподіл символічний або уявний (наприклад, між релігійними просторами всередині держави), і його індикатором є прикордонна зона з розмитою розділовою лінією через постійний процес взаємопроникнення [18, с.73]. М. Фуше звертає увагу, що кордони територіально-політичних систем часто не збігаються з лінійними кордонами держав, що реально існуючі територіально-політичні системи більші ніж державні в умовах глобалізації [222]. Ілюструє це політичне значення наднаціональної мережі діаспор, які грають одну з ключових ролей в перетвореннях в країнах сучасної Європи (наводить, як вихідці з діаспори отримали пости президентів в ряді країн Східної Європи після 90-х рр.). Він зазначає, що великі географічні регіони, як Європа, насправді є результатом *територіалізації* як пристосування, історико-політичних процесів в географічному просторі» [320, с.75]. Звідси його висновок, що тенденції політичної консолідації в таких регіонах як Європа не ведуть до *ліквідації національних кордонів, детериторіалізації та денаціоналізації* просторів,

оскільки йдеться лише про зміну репрезентацій цих кордонів, які віддзеркалюють зміну репрезентацій територіально-політичних утворень, що всередині них і, «держава стверджує себе де тільки може» [222]. Сучасний процес деконструкції світового порядку він називає «битвою когнітивних карт», які спрямовані на моделювання переорієнтації периферій та нові центри утворюваних геополітичних комплексів [591, с. 185; 795]. За словами М. Фуше, з 1950 р. лише в європейському проекті конкурують «інтелектуальні спадщини двох протилежних ліній: однієї, де йдеться про союз, заснований на цінностях поваги до людської гідності,... прав людини, союз всіх бажаючих співпрацювати на єдиному великому ринку (Жан Моне); і іншій лінії, що прагне об'єднати «пернатих птахів» (Роберт Шуман та розширена Каролінгська Європа) [591]. Розгортаючи ідею, якої дотримувався Ів Лакост, щодо «стимулюючого» значення уявних «просторових множин», М. Фуше наводить вислів польського історика Броніслава Геремека про «важливість мрії (уяви) для політичних дій у поєднанні з інформованим історичним реалізмом: «Немає причин боятися. Уявлення відіграє важливу роль у політиці, тому що формує та надає сенс дії. Європейська мрія включає економічну інтеграцію, але також включає відкриття Сходу, європейських республік колишнього Радянського Союзу. Східний кордон Європи не був промальований ні історією, ні географією, ні культурою: це кордон у стилі США, змінна межа, і це було завжди» [591, с. 185].

Наприкінці 70-х і в 90-ті роки ХХ ст. у відповідь на інтенсифікацію потоків людей, товарів, капіталів, інформації, чинники політичного розвитку стали більш диверсифікованими та їх взаємозалежність зросла, разом із втратою державою монополії на контроль чинників та джерел їх перерозподілу. Це привело до поширення досліджень макrorівня та мікрорівня, через відновлення територіально-політичних систем локального типу. Ключовими проблемами стали: політична роль держави та місцевих влад, організація федеральних та багаторівневих систем, геополітики регіональних блоків, політичних аспектів транснаціональних та глобальних

систем, соціально-політичні проблеми мультикультурного розвитку, інтеграції. Основу досліджень склали питання взаємозв'язку в тріаді «територія – держава – ідентичність». Дослідження територіально-політичних систем стає предметним, чутливим до понять «внутрішня геополітика», «мікрогеографія», «регіон», «територіально-політична система», «рівні територіально-політичних систем».

Синтез структурного функціоналізму, мікросоціології та теорії диференціації простору представляє *теорія структурації* Е. Гіденса. В представленій у 1984 р. теорії, простір визнається об'єктом соціальної дії, соціальним конструктором та об'єктом акціоністського аналізу [65]. В теорії опозиція діяльного (суб'єктивного) і структурного (об'єктивного) аспектів пропонується концепція «дуальності структури», за якою структура є одночасно засобом здійснення діяльності та її результатом. При цьому, дія суб'єкту набуває сенсу лише в контексті структури. Структурні процеси, що відтворюють систему (система структурована, але сама не є структурою) мають назву *структурації*. Останні є рутинними повсякденними практиками, що можуть існувати поза часово-просторових обмежень, тобто не залежати від контексту, що визначають структуру, містити потенціал утворення нових соціальних інститутів [83]. Структури стабільні і відтворюються через соціалізацію та досвід, але можуть змінюватися через ненавмисні наслідки дій. Гідденс розглядає інститут влади як такий, що лежить в основі природи актора, який «вільний діяти інакше», тобто влада визначається через відтворення структур домінування, а тому у Гіденса держава – це «*контейнер влади*», соціальний інститут, який утворюється в національних кордонах і залежить від якостей структурації. Звідси його заклик «демократизувати демократію», адже демократія як система відносин не існує без структурацій [82, с. 88 – 89]. Гідденс відмовляється вважати глобалізацію детермінованою економічними змінами, а також такою, що перетворює політичні системи та структури, змінюючи функції держави як територіально-політичної системи.

Ключовим поняттям теорії структурації Е. Гіденса є поняття

«локальності», що пов'язує в єдиний смисловий комплекс фізичний простір і рутинні щоденні взаємодії. Ідея локальності протистоїть поняттю «місцерозташування» (в контексті соціальної теорії поняття «місцерозташування» не може використовуватися для позначення «точки в просторі») і поняттю «місця проживання» (*habitat* у П. Бурдьє). Поняття «локальності» визначає використання простору як середовища протікання взаємодії, необхідної для визначення *контекстуальності* самого простору [83, с. 185]. Локальність цінна тим, що разом з дією повертає простору сенс, який його конструює. Також, Гіденс використовує категорію «регіоналізація локальності». «Локальності, – пише Гіденс, – можуть коливатися в певних межах – від кімнати в будинку, вуличного перехрестя, фабричного цеху, невеликих міст і великих мегаполісів до держав-націй, що мають чітко визначені територіальні межі. Зазвичай локальності «районовані» всередині і внутрішні зони відіграють роль в процесі формування контекстів взаємодії» [83, с. 185]. Використання поняття «локальності» для дослідження соціально-територіальної диференціації дозволяє ставити питання про *рівні* локалізації. Регіоналізована локальність не може бути безмежно малою або великою: те, що розглядається як локальність на одному рівні, виявляється регіоном на іншому. Місце дії (локальність) – арена первинної диференціації є регіоном локалів, «країна», «штат», «область», «графство» та інше. Однак навряд чи можливо говорити про держави як про регіони локальності, оскільки диференціація держав заснована не на резидентальних умовах. Проте, в територіальних суперечках між державами – фактор резидентності (хто займав цю землю раніше) є актуальним аргументом. В цьому випадку фіксують регіон, що включає ці держави. Наприклад, близькосхідний регіон – не географічне поняття, а політична система, яка є локальністю, що конституїрована взаємодією суб'єктів конфлікту і спостерігачами [65, с. 78].

Віктор Вахштайн, аналізуючи теорію структурації Е. Гіденса в контексті концепції діяльності, де пам'ять, як досвід і результат соціалізації, обумовлює репродукцію простору, вказує, що «введення в проблематику темпоральних

механізмів організації простору категорій «проекту» і «пам'яті» (сукупності проспективних і ретроспективних механізмів) дозволило підключити теоретичні ресурси, які розширюють *акціоністську перспективу аналізу* [65, с. 82; 83]. Поряд з Е. Гіденсом, який запропонував «діяльнісну» *концепцію* пам'яті, механізми соціального відтворення простору досліджували Бенедикт Андерсон, який запропонував конструктивістський підхід до розуміння історичної пам'яті [8], Альфред Шюц, який запропонував ідеї темпоральної організації пам'яті спільноти, висхідні до опису пам'яті через механізми «ретенції – імпресії – протенції» в роботах Гуссерля, а також розуміння інтерсуб'єктивності як індивідуальних відносин із соціальним світом, що забезпечують об'єктивацію знання в соціальних практиках [100; 31], Олександр Вендт розробив конструктивістську теорію міжнародних відносин, за якою характер міжнародної системи (у нього йдеться про «анархічний характер») залежить від процесу міжнародної взаємодії, який конструюється практиками акторів міжнародної системи [914].

Теорія структурації Е. Гіденса, як ідея визначення рівнів локального і регіоналізації локального, є реалізацією установки *на «повернення простору суб'єкта»*, що була також реалізована в дослідженнях англійського вченого Найджела Джона Тріфта, який пропонував «конституювати регіон як структуру взаємодій, що надає можливість розглянути життєву траєкторію як розподіл «часу між місцями» [884, с. 16], та шведського дослідника Торстена Хегерстранда, який в концепції «часової географії» визначав рутинний характер щоденних дій які пов'язані з можливостями людини переміщатися в просторі в межах «життєвого циклу» [633]. Установка на те, що «простір не був би самим собою, якщо б він не був розділений та диференційований» [117], тобто установка на визнання «афективної цінності простору» – цінності, що виникає внаслідок *утилізації* простору людиною, стала наслідком заміни ідеї «місця» як змістовного конструкта ідеєю «місця» як локалізації соціальних фактів та функцій, де джерелом, що *стимулює дію* стає не простір, а людина. Установка на повернення суб'єкта та визнання

пріоритету за людиною була закладена автором теорії «географії дії» Бенно Верленом в 1993 р. в праці «Суспільство, простір і дія» [66], тоді, коли П'єр Бурдьє представив концепцію «соціального простору» та «габітусу» – системи диспозицій, що породжує і структурує практику агента та його уявлення, дозволяючи спонтанно орієнтуватися в соціальному просторі [55]. Верлен критикує *спаціолізм* Лефевра та визначення географії наукою про простір, оскільки простору не існує, а він є *відносинами* (за Г. Лейбніцем). Критикуючи картезіанську логіку Верлен виходив з того, що визнання простору є геодетерміністською помилкою поширення ідей Декарта, за яким простір це тілесна субстанція, що має простяжність та Ньютона, у якого простір є нерухомим та абсолютним.

Прихильники *конструктивізму* або «*акціоністської перспективи аналізу простору*» розвили ідеї Верлена з різних позицій: 1) не всі визнали простір «соціальним конструктом», який не є об'єктивною даністю та не здійснює «детермінуючої дії»; 2) не всі однаково визначили джерело конструюючої сили. Щодо першого розходження в позиціях, то поширення набула ідея «рецепрочної детермінації», за якою простір конструється соціальною дією та взаємодією, але форми взаємодії об'єктивуються в просторі (наприклад, в формі нерівності розподілу) і мають зворотній вплив на простір. Так, П. Бурдьє, досліджуючи механізм відтворення соціальних ієрархій, вказав на значення символічних практик демонстрації влади, домінування, які формують ієрархічні позиції агентів, створюючи простір владних відносин, і нав'язуючи систему координат – ієрархію простору, який відтворює порядок насилля та панування. Звідси – «влада простору» над людиною у Бурдьє [55, с. 40] і звідси «символічна влада як влада що конструює реальність, встановлюючи гносеологічний порядок – почуття соціального миру... або конформізм, як гомогенне сприйняття часу, простору, причини..., всього, що робить можливим узгодження» [52, с. 89]. Простір виступає об'єктом *структурації*; соціальне натуралізується в просторовому і відчуває на собі зворотний вплив соціальних форм, які об'єктивуються в

просторі і впливають на відтворення форм рутинної взаємодії.

Щодо другого розходження, то виявилось, як зазначає Віктор Вахшайн, що «акціоністська суб'єктивістська установка на дію не виникає з визнання конструйованості простору», оскільки простір може бути також сконструйований соціальними фактами (соціальна морфологія Е Дюркгейма), відносинами виробництва (марксистська соціологія простору А. Лефевра), метафорично та символічно, як простір соціальних позицій (М. Фуко, П. Бурдьє) або знаково, семантичними полями і семіотичними кодами (структурна антропологія К. Леві-Стросса, семіотика простору Ю Лотмана)» [65, с. 75; 188]. «Безсуб'єктність» аналізу просторової диференціації була запропонована і А. Лефевром, і П. Бурдьє, проте соціальний простір у Бурдьє як *простір позицій* є більш широким, ніж «простір відносин виробництва» Лефевра, проте механізм «входження» соціального простору в фізичний – той самий: «Соціальний простір прагне перетворитися в фізичний за допомогою викорінення деяких людей...» [55, с. 34]. Отже, люди постають об'єктами дії «прагнень» соціального простору, як абстрактного поняття, і не суб'єкт та його інтенціональна дія, тобто дія індивідуально усвідомлена та спрямована, а *габітус* – структурна диспозиція, успадкована під час соціалізації, формує середовище проживання або Батьківщину (*habitat*). Відтак, і у Бурдьє і у Лефевра простір є конструктором, а «соціальне» об'єктивовано та вписано в простір. Простір є предметом боротьби: для Лефевра, простір – це предмет політико-економічної боротьби за засоби виробництва, а у Бурдьє – боротьба має символічний характер за престижні місця в системі влади [65].

Очевидно, що теорія «структурації» Е. Гіденса розширила перспективи аналізу акціоністської дії щодо відтворення, конструювання, об'єктивації простору соціальними структурами. Теорії Е. Гіденса, П. Бурдьє, А. Лефевра започаткували дослідження *територіально-політичних систем як соціальних конструктів*. Очевидним стало прийняття *позиції відносного методологічного індивідуалізму*, коли більше значення надавалося вподобанням та мотиваціям осіб та соціальних груп ніж територіально-історичному контексту, з якого

можна сприймати індивідуальні та групові мотивації.

Відмова від позитивістських методів аналізу простору стала безповоротною. І. Окунев, який досліджує проблеми методологічного синтезу в сучасній геополітиці вказує, що з 1992 р. коли Дж. О'Тоал та Дж. Егнью опублікували статтю «Геополітика та дискурс: практичні геополітичні розмірковування в американській зовнішній політиці» [374] поширилося визнання ідеї, що всі моделі глобальної політики знаходяться під впливом уявлень або навіть спираються на них безпосередньо. Отже, за думкою Ігоря Окунева, вплив французької школи на трансформацію положень класичної геополітичної школи, в якій було абсолютизовано значення географічного детермінізму, обумовив розвиток альтернативної наукової парадигми, що віддзеркалювала постпозитивістський зсув у науці [181]. Критична геополітика показала, що геополітика не може тлумачитися як одна з теорій міжнародних відносин, а є самостійним напрямком досліджень, що має еволюційну лінію розвитку від географічного детермінізму Р. Челлена до географії людини П. Відаль де ля Блаша, від неореалізму ревізіоністської геополітики (орієнтованої на визнання географічного чинника пріоритетним) Н. Спикмена до постмодерну критичної геополітики Дж. О'Тоала та С. Делбі [722; 886; 503]. Пізніше критика критичної школи геополітики (в роботах Ф. Келлі, Ф. Краточвіла [698; 693]) полягала в тому, що вона зосередилась на семіотичному детермінізмі формування політичного простору. Спів між позитивізмом та постпозитивізмом (так звані «треті великі дебати») зводився до питання про примат об'єктивних інституціональних або суб'єктивних дискурсивних чинників політичних процесів, а також про можливість пізнання світу, здатності суб'єкта залишатися об'єктивним в процесі пізнання [213, с. 30 – 31]. З часом обидва напрями стали зближатися і виникли дві школи: 1) *соціальний конструктивізм* – помірний постмодернізм, оскільки не розділяє епістемологічний релятивізм постмодернізму. Цей напрям розвивали П. Бергер та Т. Лукман, О. Вендт, Ф. Краточвіл та Дж. Реггі, та інші, визнаючи, що соціальна реальність відтворюється людьми в процесах

її інтерпретації та формулювання знання про неї, а також визнаючи вплив структури на процеси. Але структура розуміється не тільки як сталі відносини за Д. Істоном, чи Т. Парсонсом, але і як комплекс ідей, мовні практики та символи, які передбачають постійну верифікацію, що робить саму структуру динамічною; 2) *критичний реалізм* – поєднує онтологічний реалізм, що стверджує наявність незалежної від свідомості реальності, та епістеміологічний релятивізм, що визнає будь-яку думку соціальною похідною, яка може бути помилковою, відтак, тут світ є сформованим з подій, уявлень, дискурсів, структур незалежно від того, чи засвоєні вони в досвіді, чи віддзеркалені в дискурсі. Цей напрям розвивали Х. Патомякі, М. Арчер, Р Бхаскар, Е. Кольєр, Т. Лоусон та А. Норрі та інші [789].

В 2014 р. в журналі «Геополітика» поставлено завдання досягнення методологічного синтезу ревізійної та критичної геополітики для створення єдиного неокласичного бачення обумовленості політичних процесів. Схема впливу простору на політичні процеси визнається складеною з 4-х стадій, але є нульова, яка полягає в існуванні за межами досліджуваного процесу об'єктивного простору [213, с. 33]. Наступні механізми відштовхуються від існування об'єктивного простору, орієнтуються на нього і розвиваються в рамках архетипів, які ним пропонуються. На першій стадії – *неусвідомленої суб'єктивізації* – відбувається первинна інтерпретація простору, що виражається в просторових наративах і досвіді. На другій стадії – *усвідомленої суб'єктивізації* – людська свідомість починає породжувати, (ре)інтерпретувати і трансформувати простір. На третій стадії – *усвідомленої об'єктивізації* – політичні процеси дозволяють закріпити індивідуальні уявлення в масовому дискурсі. На четвертій стадії – *неусвідомленої об'єктивізації* – відбувається інституціоналізація просторових уявлень, вони переходять на рівень колективного несвідомого. Інтерпретації простору закріплюються в інститутах, нормах, символах, що формує уявлення про них як про природні і зумовлені. Формалізовані практики починають надавати системний вплив на суспільство і перестають усвідомлюватися як штучні.

Механізм закріплення політичними процесами суб'єктивних просторових уявлень в формалізованих практиках замикається і стає циклічним [213, с. 34].

Так, отримав розвиток *реалістичний конструктивізм*, як особливий підхід до аналізу соціально-політичних відносин, за яким розуміння сутності соціально-політичних відносин не може бути редуковане ані до раціональної поведінки та взаємодії акторів за умов обмежених матеріальних ресурсів, ані до інституційних структур та обмежень (як доводять представники структуралізму та неолібералізму) [165, с. 98]. Прихильники реалістичного конструктивізму, зокрема, Н. Онуф, М. Фінмор, О. Вендт, Р. Нед Лебо, Дж. Стерлінг-Фолкер [376], вважають, що характер взаємодії суб'єктів соціально-політичних відносин визначається моделлю поведінки, яка формується системою ідентичностей та трансформується протягом часу. Поведінка акторів обумовлюється системою соціальних відносин, яка матеріалізується і трансформується внаслідок дії цих акторів. За визначенням Крістіана Реуса-Сміта, «актори не можуть визначити, якими є їхні інтереси, допоки вони не будуть знати, що вони представляють, або хто вони такі є, і що залежить від їхніх соціальних стосунків» [832, с. 209]. Ідеї конструювання простору та територіально-політичних систем отримали розвиток в роботах Б. Баді [388; 389], Ж. Леві [712; 714], К. Раффестіна [821], Д. Рітейла [830], М. Дюран [520], Ф. Жіро і Б. Антема [381], Е. Шопрада [434], П. Лорота [720].

Соціальну теорію, засновану на *діалогічному системізмі*, що розходилася і з географічним детермінізмом, і з структуралізмом, і з методологічним індивідуалізмом, побудував французький дослідник Жак Леві, який наразився на критику І. Лакоста за надмірне нехтування географічним чинником при політико-географічних дослідженнях. Ж. Леві, на відміну від І. Лакоста, відмежувався від геополітики з її макрорегіональними та уявними територіально-політичними системами. В книзі «Легітимний простір» (1994) він пропонує концепцію територіально-політичних систем, регульованих за допомогою критеріїв легітимності, на відміну від геополітичних систем, які регульовані насильством [714].

Концепція Леві підтримує логіку субстанціоналізації простору і простір розглядається лише як внутрішній для суспільства, а «не для того, щоб він охоплював суспільство та щось інше» [714, с. 19]. Його концепція «простору як виміру» є частиною більш широкого підходу, який він називає «розмірною моделлю» або «розмірним підходом» і який включає інші сфери суспільної реальності [906, с. 211 – 227]. Звернення до вимірювального підходу впливає з усвідомлення, що простір є способом існування суспільства [714, с. 20]. Ж. Леві пропонує перелік вимірів: економічний, соціологічний, політичний, просторовий, часовий, особистісний та інші, які мають перехресний характер у розумінні суспільства. Виміри мають бути здатними автономно розглядати суспільну реальність і жоден вимір не повинен вважатися «більш пояснювальним», ніж інший. Автор обґрунтував ідею діалогічної системи – дисциплінарного поділу суспільних наук без ієрархічного порядку, «щоб використати простір, щоб виміряти все суспільство... і, таким чином, сприяти пізнанню суспільства» [714, с. 21].

Ідея «діалогічного системізму» Леві розвивалася в контексті поширеного на той час постмодерністського дискурсу. Так, під впливом філософії постмодернізму, Ж. Леві представив триєдність: актор / об'єкт / середовище і визначив *простір як набір відносин відстані*, посилаючись на доробок Лейбніца, щоб уникнути «ньютонівського і картезіанського абсолютизму» і ідентифікувати два основних атрибути простору відстань і масштаб в тісному зв'язку з тим, чого в соціальній реальності не існує.

Ж. Леві, слідуючи новій постмодерній епістемі, запропонував *відмову від центризму як морфологічного тропізму*, і зробив об'єктом аналізу політичні електоральні процеси в міських спільнотах та урбанізм, через заміщення розбіжностей між містом та селом розбіжностями всередині міського світу – так званими *градієнтами урбанізму*, мультिवимірностями центральних місць віддалених від периферії. Предметом аналізу стали категоріальні пари територія / мережа, топографія / топологія, місце / територія та міжпросторові простори, аналіз яких Леві здійснював через аналіз взаємодії, спільної

присутності, вкладеності, синхронізації.

Свої міркування щодо кризи теоретичних парадигм в дослідженні територіально-політичних систем представив французький соціолог, що спеціалізується на дослідженнях в сфері міжнародних відносин – Бертран Баді. Все різноманіття форм політичної організації суспільств Б. Баді пропонує класифікувати за моделлю, в основі якої – *спосіб зв'язку центру та периферії політичного простору*. Він називає п'ять моделей: імперія, патримоніальне суспільство, феодальне суспільство, сегментарне суспільство, держава-місто, які ілюструють плюралізм форм політичної організації суспільства в *предсучасну (pre-modern) епоху*. Імперія у Баді характеризується відносною централізацією політичних структур, що залежить не від потреби в координації диференційованих соціальних ролей, а від виконання культурних та політичних функцій, і обумовлює слабке проникнення на периферію. *Патримоніальне суспільство* передбачає «нижчу ступінь диференціації центру та периферії і більш слабку інституціалізацію політичних центральних структур». В такій системі бюрократія повністю контролюється правителем і залежить від його свавілля. *Феодальне суспільство* представляє собою «політичну організацію пірамідального типу, в якій центр прагне до нівеляції через зростаючу автономізацію частин». *Сегментарні суспільства* розглядаються як заперечення самого центру та як організовані на «суто общинній та родовій основі». Специфіка політичної логіки феодального та сегментарного суспільства – в протистоянні будь-якій централізації, наявності дифузної влади, що виключає будь-яку ієрархічну модель владних відносин. Місто-держава ідентифікується виключно з центром.

Сама держава, як модель політичної організації суспільства, за думкою Б. Баді, є продуктом історії Європи епохи ренесансу. Аналізуючи адаптацію держави до змін, він вказує, що керуючись принципом користі, держава поступається транснаціональним викликам і субнаціональним акторам, які висувають примордіалістські вимоги. З цим пов'язані гіпотези щодо втрати значення: державного суверенітету, чинника територіального верховенства;

принципу непорушності кордонів; чинника громадянської лояльності.

Слідуючи модернізаційному тренду і обґрунтовуючи *детериторіалізацію* в умовах *децентралізації* та розпаду великих політичних систем, наприкінці 90-х років, Б. Баді вказує: «*Територія*, і як принцип організації політичних суспільств, і як функціональний референт міжнародної спільноти вмирає... Ми занадто довго вважали, що територія – це даність, універсальна категорія, тоді як у стосунках з політикою це конструкція, інтелектуальна та історична... Територія ніколи не представляла всіх просторів політики.., а сьогодні територія вмирає, бо територія не є місцем реалізації суверенітету» [388]. В якості прикладів, коли межі політичного простору не збігаються з межами державного простору, він наводить приклади: 1) історії формування держави Ізраїль, яка виросла на основі політичної ідеї, а не території; 2) історії формально однорідної держави Сомалі, в якій зберігаються «інші просторові логіки, які перешкоджають функціонуванню державних установ»; 3) процесів колонізації та деколонізації, в яких не було поваги до місцевих способів організації політики.

Кінець територій Б. Баді пояснює не лише втратою фактичного політичного суверенітету в державних кордонах, але і тим, що сучасна політика продумано втілюється через множинні простори ідентичності, які не зводяться до територіальної географії, а будь-яка спроба долати опозицію політичних просторів спільноти є територіальним обмеженням. Вимога державності, володіння територією більше не слугує солідарності суперечливих ідентичностей суспільних груп, які вирішили спільно проживати, а служить твердженню однієї ідентичності проти іншої, або етнічним чисткам. Він звертає увагу, що глобалізація по-новому ставить питання про суверенітет, військові протистояння все рідше організовані як територіальні, а уніфіковані політичні суб'єкти, як ЄС, визначають *територіальність як символічну*. *Втрата «території як еталону»*, – вказує Баді – буде відчутною для країн (подібних Франції), стратегічна культура і історія яких розвивалися внаслідок росту територіального володіння. Таким

країнам буде важче визначати власну міць та зовнішню політику [388].

Відтак, головним питанням кризи теоретичних парадигм є питання щодо значимості та функціональності держави для адекватного забезпечення політичної організації суспільства. В працях «Кінець територій. Есе про міжнародний безлад та соціальну користь поваги» [388], «Світ без суверенітету» [388] Б. Баді задає питання: чи є держава *метою в собі*, чи вона є *інструментом політичної організації* [14, с. 25]. Він виходить з того, що структурний неореалізм і теорія режимів не враховують чинник *«розпаду державної раціональності»*, в обох парадигмах держава постає як «мета в собі», однак глобальна релятивізація суверенітету, нові форми інтеграції та взаємозалежності доводять, що в наш час держава постає вже не як *мета в собі*, а як *інструмент*, функція якого представляти суспільство та служити йому, реалізовувати як національний суверенітет, так і наднаціональні зобов'язання, взяті в контексті міжнародного співробітництва, інститути якого постають останніми bastionami державо-центричної моделі міжнародних відносин.

Для виходу за межі державно-територіального бачення політичного він пропонує триєдність: 1) регіоналізму в світовому масштабі; 2) солідаризму в контексті взаємозалежності; 3) структурованого плюралізму, як ідеї, що веде до консенсусного перевизначення функції кордонів. Ця триєдність має поєднати *логіку територій* як залишків держав та *логіку просторів* реалізації політичного як на рівні субнаціональних та наддержавних одиниць. Концепція Баді демонструє розщеплення центру політичної онтології, про що писали Славој Жижек в праці «Дражливий суб'єкт: відсутній центр політичної онтології» [129], Колін Хей в праці «Політична онтологія» [638], Філіп Абрамс в «Записках про складність вивчення держави» [359].

Епістемологічну реконцептуалізацію ідей, що використовуються при дослідженні територіально-політичних систем, здійснює франко-швейцарський дослідник Клод Раффестін в роботі «Для географії влади» [820]. Розмірковуючи над змістом поняття *«територіальність»* Раффестін визнає, що воно має безліч тлумачень, хоча ще до 1920 р. ніхто не

намагався визначати його як категорію наукового аналізу. В значенні «характерна поведінка, яку приймає організм при оволодінні територією та захисті її від представників свого ж виду» поняття «територіальність» тлумачили Джон Б. Калхун, Карл фон Фріш, Конрад Лоренц. Взагалі, в американській традиції, за думкою Раффестіна, *територіальність* визначається переважно як «поведінковий феномен, пов'язаний з організацією простору за сферами впливу або за чітко продемонстрованими територіям, які виокремлюються і вважаються, принаймні частково, виключеннями для їх жителів» [820, с. 219]. Йдеться про модель просторових відносин, які визначаються включеннями або виключеннями, відносинами до іншого, що дозволяє міркувати про *трикутні відносини*, де симетричні або асиметричні відносини опосередковані територією, де відбувається виробництво, обмін, споживання. Якщо розглядати відносини територіальності як бінарні (людина-територія), то це спричиняє відродження недоречного детермінізму. Раффестін вважає, що *аналіз територіальності* можливий тільки через розуміння реальних відносин, розміщених в їх соціально-історичному і просторово-часовому контексті, і критикує захоплення дослідників критерієм просторової ідентичності, оскільки вважає ідентичність психологічним почуттям належності, яке може бути змінним і взагалі може не узгоджуватися з «уявною» концепцією групи про її *просторову ексклюзивність* і тому дослідження формування територіально-політичних систем через цей критерій вважає хибним. Раффестін акцентує на дослідженні процесу територіалізації простору як його привласненні, навіть символічному. Адже, навіть акт символічного привласнення перетворює абстрактний простір в конкретну територію, на якій реалізуються відносини, встановлюються правила, проявляється влада, формується політика. Територія, у Раффестіна, – це простір, що розкриває відносини влади [820, с. 219].

Як бачимо, французька школа другої половини ХХ – початку ХХІ століття демонструє варіативність концепцій, які по суті є інерційним розвитком ідеї «географії людини» П. Відаль де ля Блаша, «повернення

простору суб'єкта», акціоністська дія якого забезпечує об'єктивацію простору та репрезентацію політичної влади. При цьому, співвідношення категорій «простір», «територія», «територіально-політичних система», «політичний простір», «соціальний простір», «місцерозвиток» та інших, залишається вкрай суб'єктивним. Потреба в нових теоретичних узагальненнях та гіпотезах, прагнення систематизації емпіричної бази в дослідженні організації територіальних систем мезо- та мікро- рівня, знайшла реалізацію в розвитку *урбаністики, в аналізі центр-периферійних відносин.*

Ключовим об'єктом аналізу в працях таких дослідників як Е. Кейсі [429], Р. Сек [851], Е. Соїя (Соджа) [266; 873], І. Туан [889; 8916], А. Пред [816], Д. Мессі [734; 735], Дж. Егнью [371; 372], Д. Лівінгстон [174], Е. Амін [379], Т. Кресвелл [501], К. Рецікас [831], С. Грін, П. Харві та Г. Нокс [627], Е. Релф [829], Н. Тріфт [884] стає «місце» та співвідношення понять «місце / простір / територіальність». Зокрема, Роберт Сек запропонував теорію «*територіальності*», британо-американський дослідник Дж. Егнью, посилаючись на доробок Едварда Кейсі та І-Фу Туана, розробив теорію «*місця*» та його «*розмірності*», теорію «*сінойкізму*», як безперервно політизованого процесу, запропонував Е. Соїя (Соджа), Е. Шилз [866], Дж. Фрідман [612], Е. Геллнер, Е. Гобсбаум, Б. Сміт [870] запровадили дослідження *процесів децентралізації, регіоналізації, фрагментації національних утворень, а також проблем внутрішніх центр-периферійних відносин в територіально-політичних системах.* Примітним стає виникнення праць, де культура географічних уявлень пов'язується з колоніальним рухом, імперіалізмом, зокрема, праць Д. Грегорі [630] та Е. Саїда [253].

Роберт Девід Сек в праці «Територіальність та простір людини» [851] та в праці «Місце, сучасність та світ споживачів: реляційні рамки географічного аналізу» [852] визначає поняття «*територіальність*» як спробу індивіда або соціальної групи контролювати або чинити вплив на людей, явища і взаємозв'язки шляхом делімітації та контролю над географічним ареалом [851, с. 19]. Територіальність постає засобом впливу, тиску на

встановлену взаємодію, з метою її контролю шляхом твердження контролю над географічним ареалом. Р. Сек стверджує, що територіальність – це геополітична стратегія, а не основний інстинкт. «Територія», як поняття у Сека має невизначений аморфний характер, але він виділяє «місце», розмежоване та кероване через «територіальність». Р. Сек [851, с. 20] вказує, що «місця» сплітаються через *простір* рухом і мережевими зв'язками, які і породжують *місця* як мінливі сузір'я людських зобов'язань, можливостей та стратегій. Місця незмінно є частинами просторів, а простори забезпечують ресурси та системи відліку, в яких розміщені місця». З цієї точки зору: «місце передбачає простір, і кожен дім – це місце в просторі» [851, с. 26]. Теорія територіальності Р. Сека містить десять потенційних наслідків та чотирнадцять первинних комбінацій наслідків територіальних стратегій. Він вирізняє територіальність політики і територіальність споживання. Територіальність споживання постає моделлю *консьюмерістського світу*, де вузли та мережі створюють процес споживання, а реклама є інструментом територіальності. Територіальність в політиці виступає моделлю поведінки політичних суб'єктів, метою яких є освоєння та контроль простору. Державотворення як прояв територіальності з боку державотворчих суб'єктів, якими можуть бути соціальні, етнічні та інші групи, а також конкретні лідери. Як бачимо ідеї Р. Сека знайшли розвиток в концепціях французької школи, зокрема в концепції К. Раффестіна.

Комплексний аналіз еволюції відносин понять «простір» та «місце» здійснив Дж. Егнью. Він фактично представив *теорію місця* та значення теоретизації цього поняття для розвитку історії соціально-політичних відносин. За думкою Егнью соціальні основи держави та її інститутів краще розглядати з точки зору історії *місця* [371, с. 1]. Дослідник виділив три елементи теорії місця: 1) *мова* як інструмент соціальної взаємодії; 2) *місцезнаходження*, розташоване в географічному просторі, і 3) *відчуття місця*, або прихильність людей до місця.

Егнью зосередився на етимології поняття «місце», на аналізі історії його дослідження та сучасних тлумачень. Він звернув увагу, що з XVII ст. поняття

«місце» втратило самостійність і було поглинуто поняттям «простір», оскільки і саме «місце» було інкорпороване до складу утвореної держави-нації, що уособлювала первинну територіально-політичну одиницю Вестфальського порядку. З того часу місце (*place*) стало підпорядкованим простору (*space*), таким, що сприймалося як регресивний світ минулого на противагу прогресивному простору, і цей наратив став домінуючим. У цьому розумінні традиційні громади розглядалися як такі, що мають бути замінені більш ефективним саморегульованим сучасним суспільством [372, с. 16]. Тоді, національну державу визнали основною і вищою формою політичної та суспільної організації, *територію* ототожнили з *місцем*, але в значенні *знеособленого* об'єкта докладання суверенної волі держави. Ініціатором нового підходу до визначення значення місця Дж. Егнью називає Едварда Кейсі, який «почав боротьбу за вирішальне значення місця у роздумах про спільноту та публічну сферу... щоб зробити *місце (place)* відмінним від *місцезростаювання (site, location)* та простору (*space*)» [372]. Кейсі пропонує переосмислити *простір як місце (space as place)* в значенні «існування в місці по-іншому», як реалізацію різних аспектів самості, від тілесного до психологічного, інституційного та архітектурного. Отже, місце розглядається не як контейнер, а як процес [429, с.337 – 339].

Крім Е. Кейсі, основоположником нового підходу, Дж. Егнью визнає американського дослідника І-Фу Туана, в роботах якого термін «місце» отримав значення соціального та морального порядку [889]. Примітно, що Леонід Смірнягін, називає саме І-Фу Туана «застрільником нового підходу» [265, с. 8], оскільки той видав працю «Топофілія» (1974), за три роки до публікації роботи Е. Кейсі, і показав як людина *сприймає* простір і як залежить поведінка людини від особливостей сприйняття [890]. Ще раніше – в 1966 р. застосування подібного методу описав антрополог Едвард Холл в праці «Потаємний вимір» [636], порівнюючи сприйняття простору у різних народів і вживаючи термін «проксеміка» для визначення просторових особливостей комунікації. В 1977 р. І-Фу Туан видав роботу «Простір та місце» [889], в якій

доводив, що поведінка людини в просторі залежить від її уявлення простору.

Демонструючи різні тлумачення понять «місце» та «простір», Егнью посилається на Оксфордський словник англійської мови, який дає близько двох сторінок визначення поняття «простору» і близько трьох сторінок визначень поняття «місця». Він звертає увагу, що *простір* переважно розглядається як вимір, всередині якого є матерія або мережа, у межах якої містяться складові елементи, а поняття «*місце*» має різні значення: як «частина простору, в якому люди живуть разом», як місцевість (*locality*), як ранг (на першому місці), як тимчасове впорядкування / порядок (мало місце), як позиція у соціальному порядку (знання свого місця). Дж. Егнью приходить до висновку, що різні тлумачення демонструють розвиток інтелектуальних тенденцій: 1) *геометричної концепції місця* як частини простору (абстрактний просторовий аналіз, де «місця як вузли в просторі, відображають просторовий відбиток соціальних, економічних та інших процесів») та 2) *феноменологічної концепції місця* як своєрідного з'єднання в просторі (аналіз середовища, який уявляє місце, що здійснює роль посередника у фізичних, соціальних та економічних процесах і, так впливає на процеси, що відбуваються. Якщо місце в геометричному значенні можна визначити по відношенню до просторових вимірів або сітки, визначеної непросторовими процесами (ядро-периферія, місто-глибинка, адміністративні регіони), то місце у феноменологічному значенні визначається впливом на процеси, що відбуваються в тому місці. Як приклад двох значень Егнью наводить роботу Ф. Броделя [413], в якій той розглядає Середземномор'я в довгостроковій перспективі як *Великий простір* – просторове перехрестя в обміні, торгівлі, зв'язку між джерелами на півдні, півночі та сході) та роботу Перегріна Гордена та Ніколаса Перселла (2000), які розглядають Середземномор'я як *скупчення місць*, відокремлених соціальними практиками, де зв'язок та мобільність є відповіддю на управління ризиками, а не результатом позарегіональних ініціатив. Так, Егнью демонструє, що Бродель має *геометричний (локаційний, просторовий) погляд на географію Середземномор'я*, тоді як Горден і Перселл мають

феноменологічне (детальне, топографічне) бачення місць, з яких складається середземноморський світ. Він звертає увагу, що більш розповсюдженим є спрощений погляд на *місце як поверхню*, де події просто «відбуваються», ніж уявлення про *місце як географічний контекст для посередництва* в політичних процесах. Цю тенденцію до використання абстрактних категорій, які потім узагальнюються, замість зосередження на конкретних видах діяльності, він вважає результатом модерністської тенденції аналізу.

Розвиваючи *феноменологічний підхід*, ідеї Е. Гуссерля, викладені в «Картезіанських роздумах» ще в 1931 р. [100], Дж. Егнью вказує, що дискурс щодо співвідношення місця та простору детермінований розумінням простору Ньютоном, Лейбніцем, Декартом та Кантом. За Ньютоном, наприклад, простір є абсолютним, незалежно від того, які об'єкти та події його займають, тобто простір – порожнє місце, в якому відбувається рух тіл. За думкою Ньютона, простір може бути активним через те що складається з місць, де речі знаходяться в межах силового поля. За Лейбніцем – простір є відносним, його можна тлумачити лише в контексті відносин до об'єктів і подій. Тобто, активним простір стає через силу подій та об'єктів, що діють в ньому. У Лейбніця і Ньютона простір і місце не можуть існувати один без іншого.

Егнью робить висновок, що *суб'єктивісти*, які мають ньютонівське розуміння простору підкреслюють значення *місця*, яке обумовлює суб'єктивну орієнтацію акторів, тоді як *об'єктивісти*, наголошуючи на ролі причинних сил у житті людини, посилаються на позицію, розташування (*location*) та на просторові відносини (*spatial relations*). В той же час *релятивісти* намагаються подолати розрив між двома концепціями простору, пов'язуючи просторові зміни з їх часовими змінами [435; 686; 713].

Концепцію Едварда Соїя (Соджа) слід вважати ключовою для сучасного процесу реанімації місця та його значення, як самостійно значимої одиниці територіально-політичного аналізу. В роботі «Політична організація простору» [873] та в численних пізніх роботах Е. Соджа визначив просторову гнучкість та зростання метрополярності (нової соціальної стратифікації через

нові чинники нерівності) в якості домінуючих ознак впливу глобалізації на зміни в політичній та соціальній організації. В статті «Як писати про місто з точки зору простору» [266], базовим типом територіально-політичних систем сучасності він визначив місто, яке є вираженням «сінойкізму як безперервного та вкрай політизованого процесу міського розвитку, який пропонує постійне джерело стимулювання соціальної творчості, територіальної ідентичності...» [266, с. 131]. Соджа розвиває давногрецьке поняття «сінойкізм» («*synoikismos*»), де корінь *ойкос* – означає будинок або місце проживання, суфікс *-мос* означає умови виникнення, а приставка *сін* – спільне проживання), вказуючи на його двохтисячолітній період існування як процесу, якому суттєвої уваги приділяли ще і Фуکیدід, і Аристотель. Він пояснює, що *сінойкізм* означає поєднання або сумісне зростання і навіть союз – довколишніх громад, областей, сіл, міст, що приводить до утворення однієї міської політичної одиниці, міста-держави. Але це не тільки безперервний процес творення, але і стан, що сформовано в результаті спільного проживання в певному місці або просторі і варіативність характеру якого демонструють сучасні типи нових міст – екзополіса, постметрополіса, метроплекса, технополіса, міста-фортеці, інше.

Соджа нагадує, що Фуکیدід, описуючи формування Афін як великий *сінойкізм* в 900 р. до н.е. демонструє процес консолідації і централізації двобічно: як фізичну агломерацію людей і як форму політичного об'єднання, зазначаючи, що ці дві форми об'єднання не завжди відбуваються одночасно, а також, що Аристотель тлумачить *сінойкізм* виходячи з структурних особливостей будови консолідованого місця, пов'язаного з утворенням політичної і культурної конфедерації навколо певного територіального центру: *поліса* або *метрополіса* («материнського» міста). Соджа приймає та розвиває ідею Аристотеля, вважаючи *сінойкізм* активним соціальним і просторовим процесом, що становить *суть політики*, специфічної міської політики, пов'язаної зі створенням громадянського суспільства, ідеями громадянства і демократії, сім'ї та ідентичності, творчості і нововведень,

стовпами міської цивілізації. І для Аристотеля, і для Соджа, *сінойкізм* проявляється як процес розрізнення між політично свідомим городянином (*polites*) та варваром, або сільським жителем (*idiotec*). Продовженням цього стає виникнення поліції, політики та політесу (канонів ввічливості) (*urbanity*).

Сінойкізм, як каузальний та стимулюючий вплив міської агломерації на політогенез, пов'язаний з просторовою своєрідністю урбанізму і обумовлений тим, що місто завжди є центром інновацій, що народжуються в умовах економії часу та сил, в умовах кластеризації економіки, в умовах перетину усіх форм соціальних відносин та соціального життя, які вписані в реальний та символічний простір. В цьому аспекті ідеї Соджа перетинаються з ідеями Гіденса, Лефевра, Бурдьє щодо *соціального конструювання простору, як процесу пронизаного політикою та ідеологією*, та ідеями Джейн Джекобс, яка в праці «Економіка міст» (1969) показала як щільність простору та культурна гетерогенність породжує концентрацію інновацій та економічне зростання за рахунок локалізованих ресурсів [266, с. 134; 681]. Досліджуючи *міську геоісторію* і посилаючись на ідеї Д. Джекобс, Соджа називає три міські революції, викликані інноваційним стимулом міської агломерації: 1) міська революція 12 тис. років назад, яка призвела до сільськогосподарської революції та виникнення соціальних надлишків; 2) міська революція – «великий сінойкізм» в аллювіальних рівнинах (6 тис. років назад) – з часу утворення Ура, Вавилону, а згодом давньогрецьких полісів, централізованих держав та імперій, яка призвела до класового поділу, формування професійної бюрократії та армії; 3) міська революція, пов'язана з виникненням міського промислового капіталізму, індустріалізації, новою стратифікацією і появою пролетаріату та буржуазії. Сучасний етап міської реструктуризації Е. Соджа називає «постметрополісним переходом» та пов'язує з революцією «просторового закріплення» (*spatial fix* за Д. Гарві) капіталу в умовах виникненням постіндустріальної економіки та «діджитальних спільнот» та нової метрополярності. Нова міська форма розмила дуалізм метрополісу – розділення між ущільненим, гетерогенним та сінойкічним центром міста та

гомогенним світом передмість. Урбанізація передмість, за словами Соджа, призвела до вивертання сучасного метрополіса і це парадоксальне перетворення центру в периферію привело до міської реструктуризації. Постметрополіс є багатоцентричним, глобалізованим та інформаційно-насиченим містом-регіоном. Багатоцентричні регіональні мережі є головною силою світової економіки та базою для політичної просторової свідомості.

В контексті розвитку концепції «місць» та досліджень динаміки розвитку місць як самостійних господарських та територіально-політичних одиниць, на межі ХХ – ХХІ ст. були відроджені теорії 40-х – 50-х років ХХ ст.: теорія центральних місць Вальтера Крісталлера щодо типології систем центральних місць, як оптимальної каркасно-сітьової структури населених пунктів, що забезпечує ефективне управління територіями через специфічні чинники утворюваних ієрархій місць в системі [437], теорія організації простору Августа Леша [173], теорія поляризованого росту, пов'язана з роботами Ф. Перру, Т. Шульца, Ж. Будвіля, Г. Мюрдаля, А. Гіршмана [612, с. 389 – 390], та центр-периферійна теорія розвитку Дж. Фрідмана та Б. Алонсо [825; 844], розвинута також в працях Е. Шілза [866]. Центральною ідеєю цих теорій є те, що економічний розвиток є неоднорідним, концентрується навколо полюсу (економічного, галузевого, політичного центру), що забезпечує доцентровий рух в утворюваній системі. Цей рух забезпечується через торгівельну експансію базової галузі: розширення виробництва, зростання пов'язаних індустрій, зайнятості, інвестицій, впровадження технологій, зростання агломерації, поширення торгівлі. Ж. Будвіль показав, що в якості полюсів росту можна розглядати не лише об'єднання підприємств галузей-лідерів, але і певні території, які виконують в регіоні функції полюсу зростання [408].

В роботі Дж. Егню та С. Корбріджа «Освоєння простору: гегемонія, територія та міжнародна політична економія» (1995), в якості основної пресуппозиції, що визначає сучасне бачення значення місця в соціально-політичних та геополітичних процесах визначається, що «примат

територіальної держави не є трансісторичною даністю, є специфічним для історичних епох та регіонів. Держави історично та географічно відрізняються зовнішніми повноваженнями та здатністю регулювати процеси на власних територіях. У світовій економіці ряд державних повноважень віддані на користь ринків, а структурна перебудова, спровокована Світовим банком та МВФ, ілюструє межі суверенітету так званих національних держав. Світова економіка, позначена глобалізацією принесла з собою новий виток географічної диференціації та нерівномірність розвитку у всіх просторових масштабах. На цьому тлі територіальна держава втрачає свою географічну першість» [373, с. 5]. Трансформацію геополітичного порядку внаслідок руйнації двополярного геополітичного простору Егню та Корбрідж аналізують як процес виникнення нових просторових форм реалізації влади, критикуючи як ідеї «смерті простору» та «заміни геополітики хронополітикою», так і ідеї «смерті місця та територіальності» через ніби-то їх заміну «швидкістю зв'язку» [373, с. 94 – 95]. І-Фу Туан аналізуючи глобалізацію запропонував поняття «безмісцевості» як її ознаку [891].

На підтримку ідеї трансформації значення місць виступили також автори статті «Глобалізація та нерівність націй» (1995) – Пол Кругман та Ентоні Венаблес. Вони акцентували на процесі конкуренції місць та регіонів у формуванні нового глобального економічного порядку [699]. Процеси *ретериторіалізації* як повторного масштабування (*re-scaling*) міського простору в епоху глобалізації визначалися як пріоритетні для досліджень в працях Н. Бреннера, Дж. Розенау, Дж. Фрідмана та Р. Флориди [173; 613; 415].

Так, Дж. Фрідман, в 2000 р. вказуючи на процес ретериторіалізації в епоху глобалізації, зазначив: «з'являються нові сузір'я сили, нові пристрасті та нове відчуття часу і місця. У цьому новому світі простір все ще має значення, навіть регіони та національні держави все ще мають значення, але ми повинні думати про них по-новому, починаючи від наносекунд (де простір для спілкування та фінансових операцій майже не скасовано) до багатонаціональних торгових блоків та міжміських мереж. Наш світ набагато

менш стабільний, ніж ми собі уявляли; це бурхливий світ, де мислення, орієнтоване на евклідову геометрію, є марним [613]». Фрідман зазначив, що регіональна проблематика у багатих країнах буде формуватися навколо визначення нового статусу міст-регіонів, що більше стосуватиметься механізмів управління, ніж стратегій розвитку, а також розвитком економічно відстаючими регіонами ЄС, але справжня драма європейської політики критиметься у процесах реструктуризації міст «іржавого поясу», швидкісних поїздів, конкурентоспроможності міст та таємничих процесів, які породжують інноваційне середовище. І жодне з цих питань не може бути охоплене «регіональною політикою» [612, с. 393].

В цьому ж контексті розвитку міст як «інноваційних інкубаторів» розмірковували Р. Флорида і Е. Соджа. В 2003 р. обидва дослідника вказали на зміни в соціальній структурі міст: Флорида вказував на зростання нового креативного класу та трансформації повсякденного життя в містах, Соджа – на зростання метрополітарності як нової стратифікації [588; 266]. Аналіз змін в структурі соціального простору є актуальним через процеси демократичного проектування: наближення інститутів реалізації влади до громадян, мешканців міст, розширення форм громадської участі, на що вказує Генрі Санофф в праці «Демократичне проектування. Тематичні дослідження співучасті у створенні середовища мегаполісів та малих міст» [255].

Повернення значення міста в дослідження організації територіально-політичних систем на межі ХХ – ХХІ ст. сприяло процесу ретериторіалізації політичного простору, оформленню системного бачення конструювання територіально-політичних процесів та продемонструвало наявність *вісі* (локусу, міста, системи центральних міст), що акумулює політизовані процеси, які розгортаються як територіальні та позатериторіальні, формуючи транснаціональні політичні простори дії.

Концепції «міста» та «світових систем» демонстрували полярні рівні організації політико-географічних досліджень та консолідації політичного простору. Бачення системності зорієнтувало дослідників, зокрема Дж. Егню,

на встановлення типології територіально-політичних систем [371].

На пострадянському просторі проблематика зміни ландшафту, зростання значення мість та міської політики, зміни статусів провінцій та периферій, співвідношення центральних ядерних зон та периферійних кільцевих зон, особливостей зонально-хвильових структур та процесів, а також проблематика просторово-територіальної інверсії та трансформації простору, в тому числі політичного, через долання системності (політичної, адміністративної, військово-стратегічної, інше) того що вважалося радянським простором, досліджували Є. Аніміца [9], А. Тertiшний [9; 11], Н. Власова та Я. Сілін [10], Б. Родоман [247], В. Шупер [348], О. Єлацков [121], Л. Зобова [136], Г. Костинский [160], Р. Туровский [289], І. Чихарєв [338], В. Каганський [142; 144], О. Цветкова [329], І. Окунєв [214].

При цьому питання антропології простору, зміни культурних ландшафтів, а також формування образів територій, регіонів та міст постали об'єктом досліджень В. Тішкова [276], В. Малькової [186], Н. Замятіної [134], Д. Замятіна [131; 132], та інших. Д. Замятін, Р. Туровський, І. Семененко розмірковують над різними підходами в науці щодо розрізнення метапростору та геопростру, аналізують *метапростір* як простір політичних ідей, який створює проекцію простора фізичного, географічного, що під впливом ідей, архетипів, образів змінює масштаб, протяжність, форму та інші характеристики: дискретність / континуальність, обмеженість / безмежність, відкритість / замкненість, тощо. Дмитро Замятін, підкреслює близькість методологічних позиції з французьким філософом ХХ ст. Гастоном Башляром, який в «Поетиці простору» описує феноменологічний досвід простору: здійснює аналіз простору «приручених» і уподобаних мість (дома, гнізда, раковини, тощо), простору натурфілософських стихій (води, вогню), та вказує, що «простір закликає до дії, але дії передує уява» [30, с. 21]. Замятін вказує, що *топофілія* як дослідження хорологічного елементу «виявилася межевим каменем, біля якого географічний простір став предметом просторово-географічного інтересу... як би зацікавився собою» [131].

Політика міського розвитку в контексті аналізу реального, концептуального та перцептивного простору, а також значення місця та місцевого розвитку в контексті проблеми центр-периферійних відносин досліджувалися вітчизняними дослідниками з використанням методів міждисциплінарного аналізу: М. Дністрянським [112], О. Топчієвим [283], Є. Маруняк [190; 191], С. Лісовським, І. Гукаловою, А. Мозговим, С. Покляцьким, О. Горміз [192], І. Тіщенко [277], В. Нудельманом, І. Савчуком та Л. Руденко [137], Б. Яценко [355; 356]. Геополітичні дослідження В. Бабуріна [19], П. Бакланова [22], Л. Безрукова [32], О. Єлацкова [122], М. Єлсукова [125], Д. Зайця [135], В. Колосова [153].

В Україні дисертаційні роботи присвячені вищеозначеним проблемам, зокрема, з соціальної географії [191], економіки [45], політології (праці В. Лісовського [177], С. Коч [163], Б. Ференс [313]).

З'явилися перші посібники щодо методів дослідження публічних просторів [169]. Корисним є дослідження методів та інструментів публічного управління в забезпеченні сталого збалансованого розвитку територій, здійснене колективом авторів (Т. Гречко, С. Лісовським, С. Романюком та Л. Руденко) в 2015 р., зокрема через аналіз оцінки контекст-індикаторів, що характеризують диспропорції розвитку; аналіз механізмів імплементації програмних заходів та міжнародних угод щодо переходу до сталого розвитку, визначення напрямів вдосконалення інституційної політики та багаторівневого управління для реалізації політики збалансованого розвитку територіально-політичних систем [92].

Проблеми втілення європейського досвіду децентралізації досліджувалися в роботах С. Давимука, Л. Федулової [101], В. Куйбіди [166], С. Писаренко [223], В. Олійника та О. Гончарової [88], А. Мельнік та В. Адамик [2], М. Куриляка [167].

Трансформації політичного простору розглядаються через проблеми посилення глобалізації та транснаціоналізації, спрощення комунікації. Нові дослідження «проблематизують логіку Модерна, «транслуючи» у державу

«політичні простори» (наприклад, простори мережових інокультурних діаспоральних структур), структуровані навколо не пов'язаних з нею політичних, культурних та економічних центрів» [259, с.4; 126].

Концептуалізація політичного простору, вивчення структуруючих його спільнот та інфраструктури системи політичної участі, хронотопічного та хронополітичного черезсмужжя, дослідження співіснування територіальних та позатериторіальних політичних систем, розробка аналітичної моделі осмислення розвитку в просторово-часових категоріях – визнаються завданнями для політичного аналізу. Ці проблеми представлені в працях І. Бусигіної [58], М. Косолапова [159], І. Кудряшової [59], В. Пантін [259], І. Прохоренко [237; 238], І. Семененко, М. Стрежневої [272; 284].

Переломний етап світового розвитку та просторові фактори політичних змін представлені у Є. Баталова [28], О. Динкіна [85], І. Прохоренко [237; 238], М. Косолапова [158], М. Стрежневої [271], Т. Шаклеїної та А. Байкова [21].

Конструювання просторових політичних форм в ЄС розглянуто в працях Л. Бабініної, І. Бусигіної, О. Потьомкіної, М. Стрежневої [259]. На думку Марини Стрежневої у *європейському політичному полі*, де суб'єктом простору є політичний клас інтегрованої Європи, налагоджені множинні канали транснаціональної взаємодії але множення транснаціональних сфер взаємодії еліт без активного залучення сил громадянського суспільства загрожує посиленням демократичного дефіциту на національному рівні [259, с. 3; 284]. Ірина Бусигіна відзначає значимість просторового підходу стосовно вивчення процесів європейської інтеграції через характер взаємин політичного і економічного просторів в Євросоюзі. Обидва простору багатоакторні і асиметричні, проте асиметрія проявляється по-різному. Якщо економічний простір відрізняє *горизонтальна* територіальна асиметрія, то основний вимір асиметрії простору політичного має *вертикальний* характер: «нижній» шар (європейський демос) має слабкий зв'язок з «елітним» шаром верхнього рівня [259, с. 4]. На думку І. Бусигіної, швидкість насичення просторів: економічного та політичного є неоднаковою, економічний простір

розвивається швидше політичного, який не має шансів наздогнати економічний. На думку Людмили Бабініної, економічний і політичний простори в ЄС неможливо розділити, оскільки за процесом розвитку економічного співробітництва стоять політичні рішення. Це проявляється, коли динаміка розвитку зростає. При аналізі даного процесу, на думку Л. Бабініної, слід враховувати різні інтереси національних держав. При розвитку нерозривних між собою просторів ЄС очевидно буде посилюватися диференціація європейського простору, рости асиметрія владних повноважень акторів, наслідком стане ускладнення організації і взаємодії просторів в межах європейської інтеграції. Нові тренди суспільного розвитку, за визначенням Ольги Потьомкіної, здатні коригувати уявлення про ЄС як економічного гіганта та політичного карлика, про недорозвиненість політичного простору ЄС у порівнянні з економічним. За останні 20-25 років карлик встиг підрости, а асиметрія економічної і політичної інтеграції скоротилася, що ускладнило картину сприйняття європейської дійсності. Покажемо, на думку О. Потьомкіної, є формування і трансформація простору свободи, безпеки та правосуддя ЄС як політичного простору. Криза ЄС мала б уповільнити розвиток цього простору, проте останні події вказують на зворотну тенденцію. Прискорення в справі заснування Європейської прокуратури є значущим кроком у напрямку федералізації Євросоюзу.

Проблеми загострення національно-територіальних суперечностей як фактор актуалізації *концепції політичного простору* представили В. Шейніс та С. Перегудов. Зокрема, Сергій Перегудов показав зміни в національно-територіальних відносинах в країнах Європи через реформи децентралізації. На прикладі Великобританії він показав, що процес *деволюції* з 1999 р. призвів до зламу англоцентричної моделі територіально-політичних відносин і поклав початок формуванню принципово відмінної моделі.

Отже, в дослідженні понять «місце», «територія», «простір», «політичний простір» в період з другої половини ХХ – початку ХХІ ст. можна виокремити два етапи. Перший пов'язаний з відстороненням від геополітичних концепцій,

пов'язаних з феноменологією через її орієнтацію на аналіз реальності як відображення в структурах свідомості. До кінця 60-х років завданням досліджень була «об'єктивація» предмету досліджень, що сфокусувало на аналізі соціально-економічного добробуту *територіально-політичних комплексів мезорівня*. Ключовими категоріями стали «*долання простору*» та «*виробництво простору*». Поняття «місце» виражало уособлення архаїки та регресу, «простір» – прогресу. Поняття «*територія*» використовували як тотожне поняттю «*місце*», але в значенні *знеособленого*, інкорпорованого державою об'єкта. Домінуючою методологією аналізу був скалоцентризм. Другий етап був пов'язаний з «просторовою революцією» кінця 1960-х років, коли відбулося повернення суб'єкту в процеси диференціації територіально-політичних систем як детермінованих соціальною дією та суб'єктивним когнітивним переосмисленням реальності. Просторовий поворот 1967 р. продемонстрував відмову від методологічного націоналізму, інверсію значимості відносин «локальне» та «національне», прагнення *деконструкції* систем, *руйнації ієрархічності* в теоріях структуралізму та постструктуралізму. Простір став досліджуватися як *соціально-конструйований*. Ключовим об'єктом аналізу було визнано місце як наближене до суб'єкта дії, як сфокусоване політичне середовище. Відносини понять «територія», «простір», «місце» постали як взаємодетерміновані.

Висновки до першого розділу

З кінця XIX до початку XXI ст. в методології аналізу територіально-політичних систем тричі відбувалися докорінні зміни стосовно визначення домінуючого об'єкту досліджень та функціональних характеристик, необхідних для його виокремлення.

На межі XIX – XX ст. в умовах зростання міжімперської конкуренції та потреб обґрунтування експансії як природнього руху територіально-політичної системи, диференціація територій як модальностей просторового ландшафту визначалася в залежності від мобілізаційної якості просторової концепції «життєвого простору». Простір визначався активним політичним

суб'єктом через когнітивне осмислення географічної об'єктивної даності колективним народним розумом. Нація-держава як «живий організм», уособлення геобіосоціальної єдності визнавалася домінуючим типом територіальних утворень з чіткою політичною атрибутивністю. Морфологічні ознаки держави (масштаб, зв'язаність, компактність, ін.) визнавалися індикаторами її політичної сили. Територіальні «своєрідності», такі як місцерозвитки, прикордонні зони, буферні простори, охвістя розглядалися в контексті їх політичної потенційності і корисності для втілення принципу великого простору. Ієрархічна логіка побудови наднаціональних утворень виражалася в орієнтації на домінуючу націю. Це проявилось в національних доктринах «пан-ізмів», в ідеях панрегіоналізмів.

Навіть після Другої світової війни, головним рівнем досліджень був державний та наддержавний, проте до 60-х років ХХ ст. – ще не глобальний і не локальний. Останній вважався регресивним через прогресивний процес державної чи ринкової інкорпорації, що відображало пост-Вестфальську традицію редукції значення *місця* і поняття «місця» як підпорядкованого поняттю «національний простір». До-Вестфальське розмежування рівновеликих *topos (місце)* та *chōra (простір)* вважалося архаїчним.

Проте, в післявоєнний період відбулася трансформація об'єкту досліджень з чіткою тенденцією до відсторонення від геополітичних концепцій та концепцій, пов'язаних з феноменологією через її орієнтацію на аналіз реальності через аналіз її відображення в структурах свідомості. До кінця 60-х років ХХ ст. дослідження були сфокусовані на максимальній об'єктивації досліджень, тому домінуючою методологією аналізу переважно в сфері проблемного країнозавства та регіоналізму став позитивізм та кількісні методи аналізу, тобто, редуктивний скалоцентризм. Головною функціональною ознакою *територіально-політичних систем* стала їх соціально-економічна самодостатність, внутрішня політична цілісність та соціально-господарська координованість. Простір досліджувався як резервуар господарського комплексу. Категорії «долання простору» та «виробництво

простору» орієнтували на географічне та економічне його освоєння та соціальне згуртування. Поняття «*територія*» використовували як тотожне поняттю «*місце*», але в значенні *знеособленого*, інкорпорованого державою об'єкта докладання її суверенної волі.

Розвиток «світ-системного підходу» продемонстрував зсув акцентів у бік глобальної проблематики, проте акцентував на ієрархії територіально-політичних систем. Акцент на понятті «система», обумовив розвиток аналізу кібернетичних принципів існування систем, аналіз синергетичних процесів в розвитку «політичних систем» та соціальних структур, що формують «соціальні порядки». Виникли нові схеми глобальної та макрорегіональної політичної просторової диференціації, з акцентом на *топологічно-типологічному підході* до регіоналізму та до центр-периферійних систем.

Просторовий поворот після 1967 р. продемонстрував відмову від методологічного націоналізму, методологічну деієрархізацію відносин «локальне» та «національне» в теоріях структуралізму та постструктуралізму. Відбулося розгортання дискурсу навколо зв'язку стратегії-географії-ідеології, повернення методу аналізу *когнітивних уявних комплексів простору*, виникла методологія аналізу *критичної та внутрішньої геополітики*, а згодом критичний дискурс і щодо них. Простір став досліджуватися як *соціально-конструйований*. Функціональною характеристикою територіально-політичних систем були визначені *децентрованість, мережевість, деієрархічність, гетеротопічність, діалогічність, мультимірівність, мультимодальність, здатність до адаптації та ремодуляції*. Процеси детериторіалізації, децентралізації були спрямовані на *деконструкцію* систем. Відбулося переосмислення суверенітету, та запровадження концепції «*кінця території*» через детериторіалізацію політичних процесів. Ключовим поняттям було визнано «місце» не як «локус», а як «топос», не як «розміщення», а як безперервний та вкрай політизований процес місцевого розвитку. Відносини понять «територія», «простір», «місце» постали як нерозривні та взаємодетерміновані

РОЗДІЛ II

СТРУКТУРУВАННЯ ПРОСТОРУ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА ПІДХОДИ

2.1. Критерії диференціації простору соціальної взаємодії: територіальні суспільні системи та структури

Подібно тому як, згідно Фернану Броделю, «історія світу – не один, а множина потоків» [50, с. 15], глобальний геопростір, являючи цілісність, одночасно є сукупністю різнорівневих територіально-суспільних систем (ТСС) з іманентними їм структурними та центр-периферійними відносинами. Ще в 1970-х роках Юліан Саушкін передбачив, що «в перспективі... територіальні системи стануть більш багатограними» [256, с. 511].

За останні десятиліття вчення про територіальну організацію суспільств (ТОС) зазнало суттєвих змін, демонструючи зростання варіацій «*територіальних соціально-економічних систем*» (ТСЕС), «*територіальних суспільних систем*» (ТСС), де, ТСС – за Анатолієм Чистобаєвим та Михайлом Шаригіним є «ведучою формою просторової організації життя суспільства» [336, с. 206], «*територіально-політичних систем*» (ТПС) та «*геополітичних систем*» (ГПС) [146; 286]. Їх формування та функціонування відбувається під тиском глобалізаційних процесів, стає взаємозалежним, детермінується транскордонною активністю в умовах зростаючої соціально-економічної нерівності територій та їх геополітичної взаємозалежності [115].

Дослідження диференціації простору, районування та утворення територіальних систем є багатоаспектною діяльністю, що обумовлюється обранням нормативно-методологічної основи (парадигми). Під парадигмами розуміються різні за типом та змістом рефлексії над диференціацією простору. Питання диференціації простору в різних парадигмах вирішується по-різному, як по-різному визначається і статус дискретних одиниць та їх характеристики. Так, Володимир Каганський, досліджуючи процеси районування простору, виокремлює *конструктивну, семіотичну, онтологічну (копіюючу)*,

соціоконструктивну та ментальну парадигми [143, с. 17].

Так, в *конструктивній парадигмі (А)* районування є конструюванням регіонів, застосуванням системи методів розробки та обґрунтування конкретних мереж (систем) як аналітичних об'єктів. *Диференціювання (районування)* тут розуміється як розчленування території, спосіб дискретизації, створення системи дискретних об'єктів, які описують та репрезентують цю диференціацію. Вимога до районування – реалізація методами універсальності, масштабної специфічності. Інформація про територію може ігноруватися якщо вона нерелевантна задачі і техніці районування. Райони конституюються не як конфігураційні, а представляються їх власними кордонами: зміст, структура, морфологія районів менш важливі, ніж підґрунтя розмежування. Отримання розчленування є більш важливим ніж все інше [143, с. 17 – 19].

В *семіотичній парадигмі (Б)* районування є репрезентацією просторової системи, що також є конструюванням засобів репрезентації районувань. Превалює конструктивна (семіотична, герменевтична) діяльність стосовно знакових засобів вираження існуючих систем районування. Територіальні різноманіття наділяються рисами, які роблять їх репрезентованими системами. Вимога до районування – насиченість інформацією та ефективність її зчитування. Принципи районування – дескрипція, а форми районування носять жорсткий, апіорний характер; їх умовність не усвідомлена і не піддається сумніву; лінійність кордонів, відсутність перетинання, ієрархія районів різних рангів прийняті за замовчуванням. Мова кордонів – єдиний засіб репрезентації морфології районної системи.

Онтологічна (копіююча) (В) парадигма районування визначається В. Каганським як відкриття безумовно існуючих природньо складених систем районів. Вимогою до районів є їх існування, а до районування – об'єктивне детальне вираження існування, репрезентація генетичних, структурно-морфологічних, функціональних аспектів безвідносно до того, чи знаходять вони пряме вираження в мережах районів [143, с. 20]. Опрацювання

інтенціональних, змістовних аспектів тут досягає максимуму: район не може бути виокремлений поза детального дослідження морфологічної структури. Районування в цій парадигмі виконує функції онтологічної схеми просторового устрою, де процедури верифікації гіпотез є формами доказів існування мереж районів. Ця парадигма центрована не за об'єктивно існуючими системами районування, а за гіпотезами, які дозволяють ставити та вирішувати прикладні завдання. Рефлексія цієї парадигми веде до виходу за її рамки та навіть відмови від неї, що обумовлює перехід до *концепції територіальних структур господарювання* (розроблена Ісааком Маєргойзом в 1976 р. [80]) або до *концепцій геосистем* (розроблена Віктором Сочавою в 1978 р., як трирівнева: глобальна, регіональна, локальна [267]). Форми районів ототожнюються з структурами реальності, а їх інтерпретація має онтологічний характер. Кордон району розуміється як морфологічна деталь природного тіла, що задає об'єми індивідуальних географічних понять, а знакова роль кордонів не розпізнається. За В. Каганським, ця парадигма, містить найбільшу кількість форм та структур районування [143, с. 21 – 22].

Соціоконструктивна парадигма районування (Г) є способом організації території та впливу на неї через створення окремих районів та систем районів аж до перетворення їх в державні інститути. Подібно конструктивним практикам райони конструюються, подібно семіотичним – перевіряються на існування використанням мереж районування, подібно онтологічним – тлумачаться як такі, що існують в реальності. Районування постає *соціальною інженерією*: накладається на територію заради досягнення соціальних цілей. Приклад реалізації – творення адміністративного ділення як каркаса просторової організації суспільства і держави. Адміністративна структура має не надто складні форми, але саме тому справляється з політичним нормуванням простору, створенням та утриманням єдиної універсальної системи статусів територій. Оскільки райони конструюються шляхом групування більш дрібних одиниць, то проблема кордонів не превалює, хоча ефект прикордонності є суттєвим.

Остання парадигма районування – *ментальна (Д)* – передбачає районування як схематизацію простору, що перебуває в ментальній свідомості як апіорна схема бачення реальності, що дана «до» та «поза» емпіричного досвіду. Ця парадигма проявляється як особливий, часто зрощений із націоналізмом регіоналізм, де регіональна ідентичність домінує в системах ідентифікації, а районна розчленованість простору постає його структурою, що має риси надцінності та сакралізується. Форми районування визнаються апіорно заданими та наділяються онтологічним статусом, але на відміну від онтологічної парадигми є надзвичайно простими. Проблема кордонів є гострою, оскільки аксіологічно забарвлена: кордони є або справедливими, або ні, а реальність кордонів є символічною.

Представлені парадигми диференціації простору, розроблені В. Каганським, утворюють комплекси, що можуть бути симетричними, де компоненти рівноправні, або асиметричними, де певний компонент домінує, та гетерономними, де позиція осмислення не має віддзеркалення в самій практиці [143, с. 24]. Галузь, де функціонує районування, може бути представлена спеціальним циклом. Наприклад, *основний цикл АБВГА* виглядає так: сконструйована або привнесена мережа районування накладається на матеріал, і, структуруючи його, дозволяє виділити і описати деякі об'єкти, в тому числі ті, що виходять за межі матеріалу, використаного при конструюванні районів. Таким об'єктам присвоюється реальний статус (вони мисляться як *існуючі*), вони; вивчаються, класифікуються, стають предметами впливів, що використовуються в управлінні, стають одиницями збору інформації, що підвищує їх реальність. Останнє підкріплює і підсилює районування як кліше, підтверджуючи продуктивність його застосування, і провокує до проходження циклу з повтореннями [143, с. 25]. *Друга схема – прямий перехід АБГА, минаючи В*, коли репрезентована мережа районування одразу нормалізується та впроваджується в територію. Таке районування здійснюється в доктрині єдності економічних і адміністративних аспектів. *Третя схема – редукований цикл АВА*, коли схема районування прямо

накладається на матеріал, що маскує експертне районування «без методу», далі райони репрезентуються і досліджуються. Використовується в дослідженні країн за їх адміністративними регіонами, що інтерпретуються як реальні райони. *Четверта схема ВАБВ* використовується, коли райони виявляються безпосередньо при польовій роботі і фіксуються на місцевості, і лише після цього проходяться усі ланки аналізу. *П'ята схема* аналізу – *ВАБГВ* – застосовується, коли в реальності виокремлюються райони; поступово оформляються методики районування, включаючи опис та репрезентацію образів та мереж районування, виробляється об'єктивна мережа районування, яка використовується для більш конкретних завдань, що нібито доводить її об'єктивність. Насправді ж гарантом осмисленості є початкова презумпція районування простору, що ототожнюється з його існуванням. Так, виділені парадигми, їх комплекси і цикли здатні описати не тільки практику регіональних досліджень, але і схеми мислення з приводу таких досліджень.

Каганський зазначає, що під регіональними дослідженнями розуміються такі дослідження територіальних систем, коли «райони взяті як дані та представляються як райони та системи районів» [143, с. 25]. Регіональні дослідження не можна віднести ні до однієї з парадигм в чистому вигляді. Це комплекс парадигм районування. В дослідженні регіони беруться як дані, але дослідження породжує нові райони як угруповання схожих регіонів, а останні інтерпретуються як арени або актори соціальної активності. Тоді, ми маємо парадигму Γ – соціоконструктивну, однак орієнтація дослідника вимагає застосування комплексу $A+B+\Gamma$. Якщо практики роботи з районуванням підпорядковані дослідницьким завданням, то використовується комплекс $(B/(A+\Gamma))$, якщо ж регіональне дослідження орієнтоване на соціальну інженерію (наприклад, регіональний аналіз для електоральних технологій), це вимагає застосування комплексу $(\Gamma/(A+B))$ [143, с. 25 – 30].

Просторова диференціація (процес і стан подрібнення соціальної цілісності на елементи, що відрізняються морфологічно, але не генетично) соціально-політичних процесів зумовлена регіональною диференціацією

просторової організації населення та економічної діяльності. Соціально-економічну детермінованість просторової диференціації розвивала радянська школа економічної географії, представлена *концепцією територіальних структур господарювання* Ісаака Маєргойза [80; 229], *концепцією опорного (економічного каркасу)* територіальної структури народного господарства Миколи Баранського, розвинутої в працях Георгія Лаппо, Юліана Саушкіна [25; 170; 256]. Дослідження, проведені за методикою виявлення опорного каркасу населення, виявляли масштаби вузлової концентрації населення та виробництва, наприклад, в 1979 р. виявлено, що великі міста СРСР містять майже 2/3 населення СРСР та 2/3 його міського населення, а також і те, що за 1959 – 1979 рр. в західних регіонах СРСР кількість великих міст зростає вдвічі, що супроводжувалося ростом виробничих сил, ростом лінійної (уздовж транспортних магістралей) та вузлової концентрації поселень, розвитком інфраструктури. На думку Георгія Лаппо, висловленої ним в 1983 р., розвиток «каркасного мислення» сприяє комплексному вирішенню соціально-економічних питань, не має протиріч з районним підходом і долає його обмеженість (орієнтує і на дослідження районів, і зв'язків між ними), сприяє цільовому формуванню групових систем населених міст та орієнтована на вирішення проблем розселення (формує мережу обраних міст – *противага* агломерації) та територіально-господарської інтеграції суспільно-політичних систем [256].

В дослідженнях західних спеціалістів (Брайна Беррі [400], Пітера Хола та Денніса Хейя [638], Маріана Галас та Вероніки Зускачової [635]) питання, пов'язані з територіальним розселенням, оптимізацією систем розселення та різношвидкісних транспортних мереж, регіональною політикою децентралізації, субсидіарності, локалізації політичного процесу, формування самостійних одиниць місцевого самоврядування та посилення горизонтальних зв'язків в мережевих структурах – «екістичні» питання – набули актуальності в контексті переосмислення будови «щоденного міського простору» (Daily Urban System, DUS) як соціально-політичного простору [349]. В 1959 р.

грецький архітектор Константінос Доксіадіс, виходячи, з того, що все повинно мати «власне спеціальне місце» (назва його праці – «Building Entopia» запровадив в науку термін «екістика» (з грецької *oikistes*, від *oikos* – дім, житло) як позначення теорії еволюції людських поселень, створення моделей поселень (міст) різної величини з оптимальним поєднанням елементів їх структури та довкілля; або як теорії *екуменополісу* (*ойкуменополісу*) – системи регіональних агломерацій, всесвітнього міста [515]. З того часу, під *екістичним простором* автори розуміють «територіально уособлений простір життєдіяльності людей, пов'язаних спільністю місця проживання, яке включає мережу поселень, спосіб життя населення, духовне, історико-культурне середовище, що характеризується щільністю зв'язків між учасниками» [349, с. 41]. В екістиці місто розглядалося як динамічне безперервне явище, що розвивається в просторі і часі. Екістичні питання вирішувалися як розвиток міста без руйнації міської «тканини» і як організація простору за ступенями (громадами). Ступені збільшуються з паралельним зростанням населення, тобто 1-а ступінь відноситься до кварталу 100-200 жителів, 2-га ступінь – 500-600 жителів (маленьке село) та інше. Завершується схема кварталом 10-го ступеня, який є екуменополісом. Громада 4-го ступеня є замкнутим осередком, де рух транспорту організовано по периферії і не допускається його проникнення в осередок вузлами і тупиками («осередки внутрішнього руху») [349, с. 36]. Образ великого міста використовувався для уявлення універсуму, а термін «екістика» означив і процес (розміщення в просторі) і результат – утворення місця проживання – поселення. Близьким до терміну «екістика» є термін «сінойкізм», досліджуваний в працях Е. Соїя (Соджа) [873], як базовий тип територіально-політичних систем, де місто є вираженням «сінойкізму як безперервного та вкрай політизованого процесу міського розвитку» [266, с. 131]. Різницю обох визначає наявність частки «*сін*» як такої, що виражає процес колективного процесу організації простору.

Згідно з *теорією екістики*, розвиток поселень відбувається у 4 етапи, як утворення: 1) *динаполіса* – моноцентричне місто, просторовий розвиток якого

відбувається в одному напрямі; 2) *динаметрополіса* – розвиток кількох динаполісів в різних напрямках; 3) *динамегалополіса* – формування міста-гіганта; 4) *ойкуменополісу* – досконала форма розселення населення [106].

П'ять принципів ефективного місцерозвитку, розроблені в *теорії екістики*, передбачають: 1) піднесення до максимуму потенційних контактів з середовищем; 2) зведення до мінімуму енергетичних, просторових і вартісних витрат; 3) оптимізацію безпеки та захисту; 4) оптимізацію взаємостосунків з іншими елементами життя – природою, суспільством, інфраструктурою; 5) синтез всього вищезгаданого в плануванні місцерозташування [42, с. 66].

На пострадянському просторі методологічною основою упорядкування досліджень простору, території, місця і територіальних ресурсів з 70-80-х років стає концепція *територіальної організації суспільства* (ТОС), сформована Борисом Хорєвим, який визначив ТОС як «взаємообумовлене функціонування сукупності взаємопов'язаних, ієрархічно супідрядних територіальних суспільних систем і одночасно процес постійного розвитку і динаміки всього соціально-економічного життя» [327]. Пізніше концепція ТОС отримала розвиток в працях В. Бабуріна [19], П. Бакланова [22;23], Г. Лаппо [170], М. Паламарчука, М. Пістуна, О. Шаблія [219], Г. Підгрушного [225], О. Ткаченко [278], Б. Родомана [247], Г. Костинського [160], Т. Субботіної [236], А. Чістобаєва [337], М. Шаригіна [343] та інших.

Кожен автор додав власне бачення та запропонував визначення ТОС. Наприклад, Олександр Ткаченко, визначив ТОС як «*просторове вираження (прояв) явищ та процесів мезосвіту на земній поверхні, де мезосвітом є світ, який співрозмірний людині: від материків та океанів, з одного боку, до окремих будівель та близьких їм за розміром об'єктів з іншого боку*» [278]. Натомість, Григорій Підгрушний, розвиваючи концепцію ТОС вказує, що територіальна організація суспільства (ТОС) «зумовлена об'єктивними закономірностями та суб'єктивними чинниками *процесу просторового упорядкування життєдіяльності суспільства, що проявляється у формуванні його територіальних утворень*» [225, с. 49 – 50]. Тетяна Субботіна пропонує

інтегральне визначення, де ТОС виступає в формі *процесу* і, одночасно, *результату цього процесу*. Тому ТОС може трактуватися з двох позицій : 1) як *поєднання* функціонуючих територіальних *структур* населення, виробництва, природокористування, що об'єднуються структурами управління – це розселення і елементи господарства в конкретних територіальних рамках, регіонах різного ієрархічного рівня; 2) як *сукупність процесів* або дій стосовно розміщення населення і виробництва, природокористування, з урахуванням їх зв'язків співпідпорядкованості і взаємозалежності з метою прискорення розвитку суспільства в цілому та окремих спільнот [274, с. 35].

Визначаючи ТОС як об'єкт дослідження, О. Ткаченко зазначає, що для її розуміння слід розшарувати суспільство на компоненти: населення, природокористування, виробництво, комунікації, управління, де кожен шар поєднує об'єкти певного класу, але вихідними поняттями при дослідженні ТОС є «простір», «місце», «територія» [278, с. 216; 160].

Дослідження ТОС передбачає аналіз: 1) розміщення (локалізації) об'єктів на поверхні у вигляді точок, ліній, контурів); 2) територіальних особливостей «від місця до місця» – диференціації за певними ознаками; 3) просторих відносин – взаємовпливів та взаємодії; 4) просторових горизонтальних зв'язків, що виражаються в русі людей, товарів, послуг, інформації, капіталу; 5) територіальних систем – як поєднань об'єктів з стійкими просторовими зв'язками; 6) територіальних комплексів – поєднань різних явищ на ділянці поверхні, що скріплені «вертикальними» зв'язками; 7) територіальних структур – взаєморозташувань, включень, перетинань; 8) просторової морфології – форми, конфігурації систем; 9) просторових процесів – змін, що мають горизонтальний вектор; 10) територіального управління – цілеспрямованого впливу на прояви територіальної організації [278, с. 217].

Не менш важливим є визначення *закономірностей* ТОС, які О. Ткаченко називає основами утворення ТОС, які розроблені системою концепцій, зокрема, концепціями «полюсів росту», «опорного каркасу», «сінойкізма»,

«тиску міста», «центр-периферії», «константи Гольца», «зоно-волнової дифузії», «каскадної дифузії», «ієрархічної будови Кристаллера та Леша», «ізольованої держави Тюнена», тощо [278, с. 223]. Основами утворення ТОС є наступні: 1) *Взаємодоповнення місць* (взаємодоповнення та обмін функціональними можливостями, результатами спеціалізації та територіального розділу праці); 2) *Гравітаційна закономірність* (сила взаємовпливу та взаємодії, пропорційна соціально-економічним масам об'єктів та пропорційна дистанції між ними); 3) *Просторова концентрація* (окремі ділянки поверхні мають більшу привабливість і тому є місцями концентрації населення та ресурсів); 4) *Концентрична будова географічного простору* (під впливом місць концентрації, будова ТОС, набуває концентричної структури) 5) *Ієрархічна будова простору* (територіальні системи життєдіяльності ієрархічні у власній будові. Системи, очолювані менш крупними центрами, входять до складу систем, очолюваних крупними центрами. При цьому, ранг центру визначається набором його функцій); 6) *Стадіальність регіонального розвитку*, що виражається в існуванні просторово-часових закономірностей в формі теореми ергодичності (транзитивності, коли в процесі еволюції системи майже кожна її точка проходить поблизу іншої точки системи); 7) *Принцип «місцевої відповідності»*, що віддзеркалює наявність історико-культурних чи природних обмежень розвитку території [278, с. 217]. Кожна з основ ТОС є автономною, але передбачає дію інших основ та їх взаємовплив. Ці основи в сукупному прояві, ускладнені рядами випадкових обставин, визначають картину території будь-якого масштабу [278, с. 224].

Бачення об'єктивних закономірностей, що визначають ТОС в працях Григорія Підгрушного відрізняється від запропонованої схеми Ткаченка. Вона має двоїстий характер, оскільки автор виокремлює *об'єктивні та суб'єктивні закономірності* ТОС. В схемі Підгрушного *об'єктивними закономірностями* ТОС є: 1) *Системно-синергетичний характер суспільного розвитку*, який передбачає наявність у суспільно-територіальних комплексів та систем

синергетичних ознак – емерджентності, неврівноваженості, чергування стійких та нестійких станів та етапів розвитку; 2) *Стадійно-еволюційний характер розвитку суспільства*, що проявляється у послідовній зміні стадій, формацій, циклів та фаз розвитку як суспільства в цілому, так і окремих його складових; 3) *Ієрархічність суспільно-територіальних структур*, в основі якої – відмінності у масштабах розвитку та значимості функцій компонентів цих структур. Ієрархічність проявляється у вертикальній підпорядкованості та взаємообумовленості компонентів в складних утвореннях. Вона пов'язана з дифузним характером територіального розвитку суспільства, коли інновації переміщуються від ядра до нижчого рівня; 4) *Мультиплікативна зумовленість розвитку суспільно-територіальних систем*, пов'язана з впливом чинників та умов розвитку, що спричиняє формування поряд із системоформуючими компонентами низки додаткових, обслуговуючих. Цей механізм складає комплексний розвиток територіально-організованих систем [225, с. 490]. До числа *суб'єктивних чинників*, що визначають ТОС, Підгрушний відносить: усвідомлені втручання в процеси ТОС з боку управлінських структур.

Форми ТОС розглядаються в залежності від складових суспільства: населення, виробничої сфери, соціальних структур, політичних структур та ін. Формами їх територіальної концентрації і зосередження є райони, агломерації, вузли, центри. Інтегральні форми ТОС ототожнюються з таксонами територіально-адміністративного устрою держави. Зумовлено це, за словами Г. Підгрушного, «відсутністю чіткої ієрархічної системи інтегральних форм ТОС, яка б відображала об'єктивну територіальну структуру суспільства і слугувала базисом для розробки прогнозованих моделей розвитку міст та регіонів, заходів регіональної політики держави, засобом підтримки управлінських рішень» [225, с. 50]. Розроблення *ієрархічної системи інтегральних форм ТОС* пов'язано з визначенням неподільної територіальної частини суспільства, що є первинним об'єктом досліджень. Визначаючи якості первинної територіальної одиниці Уляна Садова та Любов Шевчук визначають важливість її системоутворюючого *центру* з властивими йому

зв'язками [243, с. 249]; Михайло Рутинський вказує на системне значення *сукупності* поселень різної величини і господарського профілю, об'єднаних територіально-виробничими зв'язками та інфраструктурою [251]; Микола Дьомін та Олександра Сингаївська підкреслюють значення *просторових зв'язків* [116, с. 61]; Михайло Джаман вважає, що ключове значення має «взаємодія населення та території» через аспект динаміки у просторово-часовому вимірі [108].

Для визначення найпростіших, неподільних об'єктів використовуються поняття: «*сімплекс*» (Енрід Алаєв) [5, с. 54], «*операційна територіальна одиниця*» (Олександр Топчієв) [283, с. 125], «*локалітет*» (Олексій Скопін) [263, с. 116]. На думку Г. Підгрушного, *локалітет* як комплексний осередок геопростору, включає три елемента: *місцевість* (ресурсна основа і середовище проживання), *населений пункт* (місце концентрації населення) і *технокомплекс* (підприємства і комунікації як засоби виробництва) і виступає: по-перше, клітиною суспільного простору, що диференціюється залежно від спеціалізації господарства і зв'язків між господарськими об'єктами, величини та функціонального типу населених пунктів (*локальних форм* ТОС); по-друге, локальною проекцією структури регіону.

Диференціюючи форми ТОС, більшість дослідників, крім 1) *локальних форм* ТОС (населений пункт), під яким розуміють «місце осілого життя людей, яке має просторово-часові форми та межі» [164, с. 52; 349, с. 37 – 38].), виокремлюють також: 2) *агломеративні форми* ТОС, які не завжди мають адміністративно-територіальний статус, як наприклад, столичні регіони Іль-де-Франс (Франція), Великий Лондон (Великобританія), що мають статус окремих адміністративно-територіальних утворень; 3) *регіональні форми* ТОС (регіон як результат організуючого впливу взаємозв'язаних міст як центрів соціально-економічної, громадсько-політичної та культурної активності, що консолідує територію); 4) *лінійні форми* ТОС (інтегроване суспільно-територіальне утворення, що єднає сукупність поселень в функціонуючу систему на основі транспортно-комунікаційних коридорів та магістралей,

територіальної спрямованості та статусу) [225, с. 53].

Втім, така диференціація не є загально визнаною. Микола Дьоміна, та Олександра Сингаївська вказують в якості первинної локальної форми ГОС «*окреме житло, індивідуальний житловий будинок (квартира)*» [116, с. 50]. Цю думку розділяє Тетяна Кравцова, яка вважає первинним елементом поселення «*домогосподарство*» як суб'єкт локального рівня [164, с. 15].

Поняття «*форма поселення*» (форма ГОС) та «*форма розселення*» також не мають єдиного тлумачення та критеріїв визначення. В радянській науці визначали дві *форми розселення* – місто і село, які в результаті еволюції, в тому числі, наукової, набували більшої диференціації за кількістю населення, економічним профілем, функціональною ієрархією. Сьогодні під *формами розселень* прийнято розуміти *конфігурацію* житлових територій [116, с. 57]. Наприклад, У. Садова трактує *місто* як «*концентровану форму розселення, яке має територію (межі), адміністративні, організаційні, економічні та інші важелі впливу на організацію життєдіяльності територіальної громади*» [243, с. 253]. Однак таке визначення не стосується просторових *форм розселення*, а радше *типів поселень* за основними господарськими та адміністративними функціями. Так, Степан Щеглюк, Микола Дьомін та Олександра Сингаївська вказують, що існує неоднозначність у віднесенні *агломерації* до *форм розселення*, оскільки агломерація як *сукупність поселень*, що об'єднані між собою низкою зв'язків та характеризуються територіальною близькістю і є елементом системи розселення [243, с. 59]. Як результат, автори доводять, що слід розрізняти поняття «*тип розселення*» (функціонально-економічні та плановані типи поселень – місто, селище міського типу, село, в окремих випадках агломерації) і «*форма розселення*» (просторові конфігурації поселень, що формуються залежно від концентрації населення, форм рельєфу, водних об'єктів, транспортних магістралей, і відображають характер розташування населених пунктів). Серед форм розселення виділяють: компактні, лінійні, зональні, кущові, лінійно-вузлові, мережеві, дисперсні, урбанізовані ареали, конгломераційні, інші [283, с. 236].

Морфологія простору передбачає гру з простором, його масштабування, районування, таксонування та зонування, що передбачає визначення меж і структури розташування елементів природних і суспільних складових простору, їх багатовимірність і мозаїчність.

Автори обґрунтовують переваги різних *форм* просторової структури. Наприклад, Микола Баранський, який розробив концепцію «*опорного каркасу території*» (ОКТ) доводив, що «міста плюс дорожня мережа – це каркас... на якому все інше тримається, остов, який формує територію, надає їй конфігурацію» [25; 207]. Петро Бакланов вказує на переваги управління в *лінійно-вузлових системах* [23], де в якості вузлових елементів виступають територіальні компактні підприємства, що поєднують вузлові функції виробництва і транспорту, а в якості лінійних елементів виступають інтегровані системи виробництва. На основі теорії центральних місць В. Крісталлера він виділяє два варіанти розташування центрів: міста знаходяться або в вузлах «решітки», або в середині її ребер. У першому випадку обслуговування території забезпечується мінімальним числом «центральных місць», у другому – мінімізується відстань між ними [436]. О. Ткаченко обґрунтовує природність та ефективність *концентричної будови систем* [278, с. 217]. Ряд інших авторів доводять переваги *мережевих систем*. Наприклад, на думку Енріда Алаєва «мережа» це група об'єктів одного виду, кваліфікована ступенем впорядкованості їх розміщення на даній території, отже об'єкти, що входять в мережу, відносяться до одного компоненту ландшафту або району [5]. Т. Субботіна розвиваючи думку стосовно переваг мережевих систем вказує, що суспільний розвиток можна уявити мережами територіальних суспільних систем (ТСС), де комплексні (інтегральні) мережі – це територіальні соціально-екологічні системи (ТСЕС) представлені інформаційними, економічними (виробничими, інноваційними), інфраструктурними (сервісними), екістичними (поселенськими); інституційними; соціальними; політичними мережами [273].

Мережа має алгоритм існування: 1) вона утворена сукупністю вузлів і

потоків, і постає як взаємодіюча сукупність об'єктів, пов'язаних один з одним лініями зв'язку; 2) на чолі мережі є дієва одиниця взаємодії: пункт, точка в мережі, автономний об'єкт, взаємодія якого з іншими породжує мережу, має здатність рефлексивного прийому, передачі інформації та інших ресурсів, що циркулюють в мережі. Центр, що акумулює потоки, може здійснювати не лише передачу, але і перетворення потоків, що входять. Множинні потоки формують вузол в мережі. На думку Т. Субботіної, морфологічний рисунок будь-якої ТСЕС не відповідає її змісту, оскільки сформувався в період індустріалізації, а сучасна *деконцентрація виробничої діяльності вимагає нової просторової організації території*. Наприклад, шляхом: 1) створення конкурентного середовища розвитку муніципальних утворень; 2) виділення опорних ТСЕС (*вернакулярних районів* – таких що існують в суспільній свідомості як ментальні, і найчастіше не збігаються з адміністративним поділом, і не мають офіційного статусу, і згідно з дослідженням Кирила Пузанова, їх можна розділити на 11 груп, серед яких, наприклад, є етнічні, ідейно-культурно-домінантні, елітні, трущобні, тощо [239]); 3) розвитку полюсів зростання; 4) створення умов для розвитку центру і периферії; 5) облаштування об'єктів інфраструктури; 6) розширення внутрішньо- і міжрегіональних зв'язків; підвищення рівня життя населення.

Все вище зазначене вказує, що застосування до категорії «територіальна організація суспільства» (ТОС) поняття «форма» виявляється неоднозначним. Диференціюючи локальну, регіональну, агломеративну ТОС краще використовувати поняття «тип», наприклад, «локальний *тип* ТОС». В той же час, диференціюючи ТОС *морфологічно* краще використовувати поняття *форма*, адже «лінійна ТОС» означає *форму (морфологію)* утвореної ТОС.

Разом із цим, слід визнати, що типологія *форм* ТОС залишається авторською. Так, за Борисом Родоманом, домінантою, переважаючою формою ТОС виступають структури *коннекційні* [247], з вираженими доцентровими ефектами (державні утворення, регіони та міські агломерації, що їх складають) і з властивою їм «нормальною» архітектонікою центр-периферійних відносин,

коли ядро територіальної системи являє собою її «центральною зону», а напівпериферія та периферія своїми «смугами-сферами» визначають контур центру за його зовнішнім контуром [115]. Протилежну за векторами конфігурацію центр-периферійних відносин характеризують як *інверсійну* [115, с. 55]. Вона доповнює «нормальні» центр-периферійні вектори, формується і розвивається паралельно їм завдяки різного роду природно-господарським, історико-географічним, культурно-ментальним, геоекономічним і геополітичним феноменам. Інверсійну центр-периферійну структуру породжують прикордонні порубіжні лінії, транскордонні взаємозв'язки, що перетинають їх, а також детермінована природними, історичними, позиційними і іншими факторами периферійність великих «серцевинних» просторів [115, с. 56 – 57]. Інверсія в центр-периферійних утвореннях можлива, якщо структура характеризується: – *розрідженістю* у внутрішній частині (псевдоядро) регіону; – *дуалістичністю*, коли її внутрішньосистемний компонент доповнюється коригуючим впливом центр-периферійних взаємозалежностей на міждержавному / транснаціональному рівні, породжуючи фактичне напластування полімасштабних просторових центр-периферійних структур з ускладненою системою суспільно-територіальних взаємозалежностей і відносин домінування-підпорядкування; – *наявністю секторальної* політико-територіальної та культурно-цивілізаційної структури; – *дискретністю*, як результатом недоформування, що представляє собою субстрат «повноцінної» центр-периферійної структури, але веде до залежності від глобальної економічної кон'юнктури і відповідних товарних потоків; – *поліцентричністью і нестатичністю*, включаючи високу ступінь поєднання з геополітичною і геоекономічною ритмікою [115, с. 55].

Єдність типів територіальної організації суспільства формує *інтегроване суспільно-територіальне утворення*, яке до сьогодення не знайшло однозначного визначення. Його трактують: 1) як «сукупність центрів (вузлів) і транспортних магістралей (економічних ліній)», як «структуру, опорний каркас» (Героргій Лаппо) [170, с. 17]; 2) як «сукупність

територіальних відносин між об'єктами..., стійкі, повторювані поєднання (яких) утворюють елементи структури» (Олександр Паламарчук) [218, с. 153]; 3) «просторове поєднання (взаємне розміщення, співвідношення і взаємодію) ареалів, центрів і ліній різної економічної значущості» (Віктор Падалка) [242, с. 268]; 4) «взаємообумовлене поєднання господарських центрів та ліній» (Олександр Гладкий) [84, с. 48]. 5) територіальна структуру, що є «формальним аналогом геосистеми, яка розглядається в аспекті територіальної (просторової) впорядкованості її елементів» (Олександр Топчієв) [284, с. 43]; 6) як «геопросторову структуру території країни, що включає столицю та управлінські центри адміністративно-територіального поділу держави разом з системою комунікаційних (транспортних) коридорів, які їх зв'язують» (Борис Яценко) [356, с. 107].

В більшості дефініцій інтегроване суспільно-територіальне утворення розглядається з позицій *системно-структурного підходу* як утворення, що несе в собі статичні ознаки (каркас території – базову мережеву структуру, що інтегрує в собі всі форми ТОС) та з позицій *структурно-динамічного підходу*, що підкреслює значимість взаємодії елементів (центрів різної величини та елементів різних ієрархічних рівнів, а також транспортно-комунікативних систем), що змінюється під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників.

Інтегроване суспільно-територіальне утворення може розглядатися як просторова система, екістична система, територіальна суспільна система (ТСС). За визначенням Наталії Павліхі, *просторова система* – це синтетична та органічна цілісність, що включає різноманітні підсистеми, які взаємодіють між собою в просторі, а саме: населення з його демографічними, соціальними, культурними, етнічними, лінгвістичними характеристиками; економічний розвиток держави та її регіонів; природний потенціал та екологічна безпека; адміністративно-правова структура управління, тощо [217, с. 37]. Андрій Баранов визначає *екістичний простір* складовою соціально-економічного простору, що характеризується множиною зв'язків між поселеннями, які полягають у обміні ресурсами, капіталом, енергією. Міста, особливо великі,

трактуються як *фокальні точки*, соціального та політичного простору, що забезпечують рівновагу в координаційних відносинах, і визнаються всіма учасниками взаємодії [24, с. 21 – 22]. Світлана Щеглюк, розглядаючи взаємозв'язок понять «*просторова система*» та «*екістична система*», пропонує визначати екістичну систему як «органічну єдність усіх внутрішніх складових, що забезпечується за рахунок взаємозв'язків та взаємодій між основними її елементами (формами поселень), які історично й генетично пов'язані із вищою ієрархічною просторовою регіональною системою через сукупність різноманітних зв'язків у її просторово-часових межах», а також, з одного боку, як «підсистему регіональної просторової системи», а з іншого боку, «як «самостійну просторову підсистему із внутрішніми зв'язками між поселеннями». Визначаючи суть понять «екістична система» та «система розселення», Степан Щеглюк називає їх синонімами, які мають право застосовуватися паралельно у наукових дослідженнях. Похідними термінами дослідниця визначає такі: «екістична система» (різноманітні елементи та зв'язки між ними – сукупність міст і сіл), «екістична мережа» (поєднання однорідних елементів – урбаністична мережа, мережа поселень), «екістичний простір» та «екістична політика». При цьому «тип екістичної системи» визначають просторові соціально-економічні зв'язки між поселеннями різного ієрархічного рівня. Тому, наприклад, на думку Тамари Буличевої, під «регіональними системами розселення» слід розуміти «поєднання функціонально взаємопов'язаних і взаємодіючих ієрархічно підпорядкованих міських і сільських поселень, які формуються у процесі розвитку регіональних соціально-економічних комплексів» [243, с. 253]. *Властивостями екістичної системи* дослідники (О. Арманд [15], П. Бакланов [23], Р. Гнято та М. Станюевич [87], М. Каледін [146], Б. Родоман [247], О. Ткаченко [279], А. Трофимов [285] та ін.) визначають: *емерджентність* (виникнення у системи нових якостей, не властивих її підсистемам), *єдність* (проявляється у взаємозв'язках між міськими та сільськими поселеннями завдяки функціональній взаємозалежності між елементами системи на основі

територіального поділу праці, розвиненості транспортної мережі), *стійкість* (означає стійкі темпи зростання поселенської мережі та демографічного потенціалу, здатність соціальної, економічної організації зберігати рівновагу в умовах змін процесів розвитку), а також *динамічність, керованість, інтегрованість та узгодженість каркасу розселення* («каркас» – транспортні магістралі з населеними пунктами на їх перетині) з екологічним, історико-культурним, природоохоронним каркасами; *структурованість* за основними функціональними ознаками; *оптимізація, територіальна збалансованість; поєднання континуальності і дискретності* (що призводить до формування взаємообумовлених форм організації: континуально-мережевої та дискретно-системної); *самоорганізація* територій.

Самоорганізація як одна з головних властивостей системи розуміється як ознака стану «фазового переходу» в умовах втрати стійкості структур через порушення балансу нелінійності та дисипації [321, с. 36 – 37]. Самоорганізація складних соціальних систем обґрунтовується ідеєю індетермінізму та часткової висхідної та нисхідної каузальності відкритих систем в холістсько-емерджентній трактовці Карла Поппера [813; 814, с. 20].

Втрата стійкості структур та порушення балансу в системі, викликані соціально-економічними, виробничо-промисловими, транспортно-інфраструктурними, демографічними, політичними та іншими чинниками обумовлюють трансформаційні зміни в суспільно-територіальних системах різного ієрархічного рівня. Тетяна Кравцова визначає це як процес, що включає якісні й кількісні зміни просторової, функціональної та управлінської структури поселенської мережі та форм зосередження поселень із врахуванням дії умов і факторів, що змінюють середовище [164, с. 15].

Трансформаційні зміни в системах обумовлюють *необхідність зміни управління* ними, що розуміється як заходи, спрямовані на модернізацію систем розселення, зміни функцій поселень та стримування процесів деградації. Микола Джаман, Олександр Федій вважають системи розселення обов'язковим *об'єктом територіального управління* [108]. Уляна Садова

вказує на екістичні системи як *об'єкт територіальної політики*, в межах якої вже сформувалися *моделі впорядкування екістичного простору*, наприклад, *гексагональна решітка Вальтера Крісталлера*; або *модель помірної поліцентричної концентрації економічного розвитку (лінійно-вузлова система)* [243, с. 249; 351; 215]. В той же час, Наталія Павліха, вказуючи, що територіальні системи є *стохастичними (недетермінованими, вірогідними) системами* [217], зазначає, що вони слабо піддаються спрямованому впливу. Їх стабільність залежить від збалансованості процесів самоорганізації та управління, оскільки динамічність системи відображається на мінливості її кордонів, які не співпадають з рамками адміністративно-територіальних одиниць, і тому управління системами розселення не може здійснюватися лише за адміністративно-територіальною ознакою.

До процесів самоорганізації простору відносять процес територіалізації – обмеження територією і акваторією, як проектування структурної сутності простору. В результаті відбувається формування мереж і регіональних та локальних систем. Територіалізація трансформує простір в конкретну *територіальну реальність*, сприяє організації суспільства і трансформації хаосу в територіальну регулярність [344, с. 43]. Територія виконує такі функції, як просторова субстанційність і впорядкованість, просторовий ресурс і фактор організації видів діяльності населення, середовище суспільних явищ і процесів. Територія стає ареною розгортання глобалізації та регіоналізації, ареною конфлікту універсальних і унікальних цінностей, загальносвітових і місцевих інтересів суспільства. Територіалізація простору розкриває можливість усвідомити і регулювати територіальні процеси концентрації і розсіювання, адаптації та відторгнення, інтеграції і диференціації. Сукупність цих процесів створює процес просторово-часової організації суспільства, що проявляється в *континуально-мережевій структуризації* видів діяльності людей. В результаті зростає взаємопов'язаність елементів, що проявляється в глобальних структурах, таких як Світова організація торгівлі (СОТ), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк реконструкції і

розвитку (МБРР), Організація Об'єднаних Націй (ООН). Друга форма організації суспільства проявляється в *дискретно-системній регіоналізації*. Просторовий вплив на розвиток цих систем відрізняється поліструктурністю та інтегративністю, в результаті чого відокремлюються регіони, кожен з них має «власний» простір і складну просторово-часову організацію [344, с. 44].

Планетарний простір, поєднуючись з простором регіонів, територіалізується і створює середовище людського буття. При цьому виявляються такі закономірності організації життєдіяльності людей, як просторова регулярність, ієрархічність і територіальне системоутворення. У соціально-економічних (нуклеарних) регіонах просторова регулярність проявляється в наявності центра, напівпериферії і периферії. Їх формування є наслідком територіальної концентрації і деконцентрації населення, виробництва, енергії та інформації.

Ієрархічна структура макрорегіонів включає рівні районів: 1) *мезорівень* – регіони-суб'єкти країни; 2) *мікрорівень* – міжмуніципальні округи; 3) *топорівень* – муніципальні райони й міські округи; 4) *нанорівень* – міські і сільські поселення [344, с. 44; 285]. Кожен рівень територіального розподілу – представляє інтегрально-системне утворення – *територіальну суспільну систему* (ТСС), в основі якої функціонує *територіальна спільність людей* (ТСЛ). Під ТСС розуміється соціально і економічно ефективно, екологічно безпечно просторово-часове поєднання сфер життєдіяльності людей, які активно використовують територіальний потенціал для підвищення добробуту. ТСС за визначенням Михайла Шаригіна «функціонує як цілісний організм і одночасно як ланка в структурі географічного простору-часу» [344, с. 42]. Формування ТСС починається з виробничої та споживчої діяльності населення. Ці сторони життєдіяльності є основою *територіального системоутворення*. Виробнича діяльність населення виступає матеріальною основою формування соціально-економічних регіонів всіх рівнів. Споживча діяльність веде до утворення ринків і стає доцентровою консолідуючою силою. Причиною формування ТСЛ та ТСС різного таксономічного рангу є

просторово-часове суміщення виробничої та споживчої діяльності населення.

Т. Субботіна, бажаючи додати геопростору суспільної спрямованості, пропонує до використання поняття «територіальна суспільно-екологічна система» (ТСЕС), яке виражає просторово-часову форму організації суспільства, в якій поєднуються всі форми життя людей, що включені в процеси суспільного розвитку і відтворення. Її ядром є територіальна спільність людей (ТСЛ), об'єднаних інтересами і відносинами до місця їх проживання [273]. Специфіка ТСЕС полягає в тому, що їх межі мають просторову тривимірність, вони рухливі, так як на них впливають процеси концентрації і розсіювання населення і різнорідних сфер його життя.

Організація суспільної системи виявляється структурою, яка проявляється, в ієрархії поселень-центрів та підсистем розселення. Визначення ієрархії поселень та підсистем розселення передбачає виявлення ієрархії функцій, що виконуються поселеннями системи розселення. Тобто, функції можуть мати різну територіальну масштабність через існування територіальних підсистем різних рівнів.

Функціональний підхід, який базується на визнанні ієрархії функцій, є ведучим при дослідженні багаторівневої ТСС. Рівень в ієрархії підсистеми залежить від кількості базових функцій, які вона виконує, розвиненості їх за ієрархічним рівнем та територіальною масштабністю. Основні функції підсистеми можна розділити на селітабельні, господарські, обслуговуючі, адміністративно-управлінські, політичні. З іншого боку, від кількості та розвинутості базових функцій залежить демографічний стан підсистеми, а від нього – розвиненість внутрішніх функцій. Відхилення від цієї закономірності можливі при агломерованому, зближеному розселенні, коли населення, яке проживає в одній підсистемі, здійснює діяльність, пов'язану з роботою, навчанням, отриманням послуг, в іншій. Для цього необхідна розвинена транспортна система, що дозволяє людям не відчувати територіальну розірваність підсистем [344, с. 44].

Найнижчий рівень ієрархії в ТСС складають сільські субсистеми, що

виконують мінімальну кількість функцій. Субсистеми, в яких концентруються функції, які розповсюджують свою діяльність на прилеглі рядові субсистеми, є субсистемами-центрами або опорними центрами наступного рівня ієрархії. Вони знаходяться в зоні впливу субсистем більш високого рівня, а ті – в зоні впливу субсистем-центрів ще більш високого рівня і так далі. Утворюється *багаторівнева система*, яка є умовою ієрархії субсистем. *Ієрархію субсистем* ми маємо в тому випадку, коли до кожного центру певного рівня можна віднести субсистему нижчого рівня, що входять в зону впливу даного центру, і центр вищого рівня, в зону впливу якого входить розглянутий центр. Визначення рівня ієрархії, до якої відноситься субсистеми, є предметом системного моделювання, методи якого розкриті в монографії Юрія Архіпова [16]. Один з методів ієрархізації субсистем пропонує Михайло Шаригін. Цей метод є аналогічним бальному методу визначення ступенів розвитку міських субсистем в системі, що був запропонований Ніною Блажко, Сергієм Грігорьевим та Ярославом Заботіним [38]. Метод базується на можливості оцінити кожну базову функцію субсистеми балом в залежності від її рівня ієрархії і територіального масштабу. Аналізу підлягають лише базові (наприклад, містоутворюючі) функції. Наприклад, функція шкільної освіти не є базовою для міста і може бути базовою для сільського поселення, так як в середній школі сільського поселення можуть навчатися діти і з прилеглих сільських поселень. Оскільки при оцінці використовуються дві ознаки (рівень функціональної ієрархії і територіальна масштабність), то значення цих ознак мають бути дискретизовані: повинні бути визначені рівні ієрархії функцій і територій. Виявлення рівнів ієрархії функцій і територій проводиться на основі якісного аналізу інформації про досліджувану територіальну систему. Використовуючи бальний метод [38], кожній функції субсистеми присвоюється бал. Сума балів по всіх функціях визначає ступінь розвиненості субсистеми. Шляхом аналізу сумарних балів субсистем визначаються граничні значення для кожного рівня ієрархії населених пунктів. Це дозволяє розподілити субсистеми за рівнями ієрархії.

Підсистеми-центри різних рівнів з зонами їх впливу (їх периферії) складають територіальні підсистеми різних рівнів системи розселення. Виявлення територіальних підсистем, як було зазначено, може проводитися «зверху вниз» або «знизу вгору», але доцільно починати з нижніх рівнів ієрархії центрів. При віднесенні субсистеми до того чи іншого центру використовують правила: 1) для субсистеми, що не має певної функції, найближча субсистема, що має цю функцію, буде для неї центром по даній функції; 2) кожна субсистема певного рівня ієрархії може мати більше одного центру певного рівня за різними функціями; 3) субсистема входить в зону впливу того центру, з яким вона пов'язана більшою кількістю функцій; 4) якщо субсистема однаково тяжіє до кількох центрів, то вона знаходиться на кордоні зон впливу цих центрів. Цим методом визначають ієрархію субсистем і це є етапом для аналізу і моделювання територіальних систем [272].

Процеси *регіоналізації простору, та регіоналізм*, розглядаються як ідеологія і практика спільнот, зазвичай культурних, що обумовлюють диференціацію простору [145]. Практика спільнот, які розвивають регіоналізм, орієнтована на *отримання інституційного статусу*. В той же час, *регіоналізація* визначається як процес підвищення статусу чи обсягу повноважень регіонами, які вже *інституційно оформлені*.

Ключовим поняттям, що визначає результат диференціації (районування, регіоналізації) простору є «територіальна суспільна система» (ТСС). Це поняття виражає існування сукупності явищ та процесів, які знаходяться у просторово-часових та територіальних відношеннях між собою та утворюють єдність сфер життєдіяльності людей, які активно і раціонально використовують територіальний потенціал для підвищення соціально-економічного добробуту. Близьким поняттям є «*територіально-політична система*» (ТПС), під яким розуміємо територіальне об'єднання певної різноманітності в єдине ціле, політично визначені елементи якого (ТПУ) по відношенню до цілого та інших частин займають відповідні місця.

Чинник територіальності вказує, що існування системи обумовлено

наявністю *доцентрової опорної точки, місця*, що визначається в контексті природно-наукової картини світу та географічної системи координат як *місцезоташування*. В той же час, визначення *місця* як політичного статусу (*місцезовитку, самодостатньої цілісності, центру, столиці, периферії*) потребує застосування *когнітивних карт* – «когнітивних репрезентацій *місць* в просторі оточуючого світу» [198; 272].

Місце в системі територіально-політичних відносин на рівні когнітивного сприйняття постає *прототипом геоцентричної моделі світу*. Ульрік Найссер ілюструє цю модель когнітивного уявлення прикладом подорожі у відкритому океані, що вимагає орієнтиру, в якості якого виступає «*острів відліку*». «Положення і відстань визначаються так, як якщо б човен стояв нерухомо під зоряним небом весь той час, поки острів відліку (такий є для кожного плавання від острова до острова) повільно плив назад» [208, с. 136]. Ця навігаційна модель побудована на абстрактних принципах, оскільки «острова відліку» немає в поле зору, точно так як рідко бувають видні і зорі, під якими він «пересувається» [199, с. 67]. Отже, частина інформації є результатом розрахунків наосліп, спостережень за хвилями, морськими прикметами; але кожну з цих ознак мореплавець співвідносить з уявним рухом віддаленого острова під не позначеними точками підйому невидимих зірок.

Когнітивні карти, за визначеннями Чарльза Тробріджа [888], Едварда Толмена [887], Кевіна Лінча [723], які першими аналізували проблему просторової орієнтації та запровадили цей термін в науку, – це орієнтовні схеми, спрямовані на пошук інформації структури, пов'язані з переміщенням суб'єкта, що пізнає [150]. Акт локомоції (рефлекторного руху) вимагає збільшення інформації та створює умови для її зростання. Це демонструє зорове сприйняття, обсяг якого залежить, по-перше, від руху очей, що забезпечує стереоскопічний зір, і, по-друге, від руху спостерігача (або самого об'єкта), що породжує зміни в зоровому потоці. Рух спостерігача забезпечує унікальну інформацію, яку не можна звести до інформації про рух навколишніх об'єктів щодо спостерігача: сітківчате зображення видимих

попереду поверхонь збільшується в розмірах, а всі точки, що проектується зміщуються до периферії, за винятком тієї, до якої рухається суб'єкт, – вона є незмінною. Рух надає людині уявлення і про мету вже на рівні мимовільного сприйняття. Рух обумовлює збір інформації: предмети обертаються своїми скритими сторонами, уточнюються оцінки відстані, характер середовища. Когнітивна карта, коли людина «уявляє повторення шляху як пригадування місць-локусів» постає мнемонічним засобом процесу локомоції, формуючи культурний текст (культуру) як розповідь про цей шлях [208, с. 151].

В подальшому процесі соціалізації *культура детермінує «топографічні координати* – верху та низу, сакрального та профанного (Арон Гуревич [98, с. 89]), *культура формує також контекст соціальної структури суспільного простору*. Місце (за Едвардом Холлом), як точка відліку в часово-просторовій системі координат виражає «підсвідоме» почуття розмірності в соціально-політичні топології [637]. І хоча геометричний простір – це абстракція, а простір – це певний «вимисел геометрів», про що писали і П. Бурдьє [56], Дж. Гіббсон [81], фундаментальні виміри динаміки та статички людського буття (верх, низ, центр, окраїна, поверхня та глибина, близькість та віддаленість, відставання та випередження, старість та юність), онтологічні параметри повсякденної впорядкованості та розмірності життя зафіксовані в *когнітивних та ментальних картах* [63; 69], соціальних та політичних статусах, визнанні. Французький політолог Жан Лапонс стверджував: «Простір з його висотою та глибиною, відношенням віддаленості та близькості, передніми та задніми планами, лівою та правою сторонами – це багатомірний ментальний ландшафт, в межах якого ми орієнтуємося. Ми говоримо про еліти та маси та автоматично ставимо перші над другими; говоримо про старе і нове, минуле та майбутнє і при цьому знаємо, що минуле – за нами, а майбутнє – попереду» [705]. Встановлення місця як статусу продукує проблематику рівності/нерівності, симетричності/несиметричності, ієрархічності, диспропорційності [150, с.91].

Когнітивна, або ментальна карта, з точки зору Роджера Даунса та

Елспета Грема є засобом відображення реальності досліджуваних об'єктів (в нашому випадку – елементів територіально-політичної системи) або характеристик цих об'єктів, і також може виступати аналогом реального світу, його відображенням, його заміником, моделлю, метафорою [514; 626].

Михайло Бахтін вказував, що будь-яке явище, яке осмислюємо, ми включаємо не тільки в сферу часово-просторового існування, але і в смислову сферу. Це «осмислення включає і момент оцінки..., будь-яке входження в сферу смислів відбувається через *ворота хронотопів*» [29]. Тут «*проживання як конструювання*» передбачає взаємозв'язок часових та просторових відносин, який культурно осмислений в категоріях «форм часопростору» (*хронотопу*) в соціальній феноменології та фундаментальній онтології, де поняття «місцевість», «співіснування» вказують на розвиток територіальних соціально-політичних систем, їх рух в просторі і в часі.

За Луманом, сенс проживання як конструювання соціальної системи може репродукуватися лише як співіснування в його просторово-часовому вимірі при актуалізації *відмінності* в часі чи просторі – розрізненні, *диференціації*, складанні та розкладанні, поєднанні та розміщенні елементів досліджуваної системи [180, с. 53]. За Бурдьє, відмінність місць є характеристикою соціальної системи, яке виникає на основі соціальної практики, а процеси *суміщення і розміщення тіл* постають у вигляді символічно відтвореного світу [3]. Глибина символічної влади полягає в тому, що вона «... виявляється в характері структурування соціальної реальності на основі досягнення консенсусу в баченні світу і легітимації когнітивного порядку» [410, с. 166]. Відповідно, щоб змінити чи зберегти соціальний світ, потрібно змінити чи зберегти способи його створення та сприйняття людьми, в термінології П. Бурдьє – змінити чи зберегти *габітус* [410, с. 167].

А. Логінов вказує, що *соціальний хронотоп* структурується та відтворюється ідеологією, яка в суспільстві є «засобом боротьби вже існуючих груп за локалізовану в соціальному просторі владу, що є структурою, яка дозволяє здійснюватися владі соціального простору бути структурованою та

розрізненою» [179]. Застосування *діяльнісно-геопросторової парадигми* теоретизації понять «територіально-суспільна система», «територіально-політична система» навколо поняття «місця» як скупчення символічних значень, дозволяє інтегрувати *есенціалістський* та *конструктивістський* принципи діяльності (творення простору), сприйняття (усвідомлення простору) та уявлення (конструйованої реальності), дозволяє розкрити їх спільність на субстанціональному рівні в межах критичної парадигми [124].

На думку Миколи Каледіна та Олексія Єлацкова, діяльнісний підхід дозволяє зрозуміти процеси *самоорганізації* природних і суспільних *систем* в географічній оболонці і в геосфері як види діяльності (природних і суспільних суб'єктів), що забезпечують тип самоорганізації та результати. Зміст виду діяльності складають суб'єктно-об'єктні взаємодії, відносини, які проявляються у формі потоків енергії, інформації. Через встановлення відношення, за допомогою якого досліджувані об'єкти (територіально-політичні утворення) виявляють себе, наукове пізнання має можливість розкрити їх сутність, закономірності виникнення та розвитку [124, с. 58].

В той же час, просторові закономірності суспільно-політичного розвитку визначаються і тенденціями організації. Відтак, *організація* та *самоорганізація* повинні розглядатися не як два різних процеси, а як дві сторони одного процесу. «Оскільки процес організації і процес самоорганізації відбуваються самовільно та обумовлені іманентними властивостями системи, для позначення природних антиентропійних процесів впорядкування, що мають іншу природу, ніж процес рівноважної організації, почав застосовуватися термін «самоорганізація» [189].

Геопростір, з позицій діялісного підходу, розглядається як мінлива конкретно-історична єдність, *система* геосферних підпросторів, зміст яких складають різноякісні геопросторові відносини [124, с. 58]. Кожен з них, розглядається як вид геопростору, що представляє собою пов'язані елементи матеріального субстрату однієї з сфер: *природної* (атмосфери, гідросфери, літосфери, інше), *громадської* – антропосфери та її сфер (економічної,

соціальної, політичної, національної, регіональної муніципальної), а також їх інтегральних, суспільно-природних похідних (етнічна, цивілізаційна, інші).

На думку Девіда Фліднера, геопростір – це тривимірний «контейнер», в якому знаходяться різноманітні об'єкти і люди [587]. З іншого боку, геопростір – це порядок елементів і відносин між ними, тобто просторова структура, що включає 1) соціально-економічний простір, як різновид геопростору, що складається з певного числа елементів, має розміри, динаміку і кінетику; 2) соціально-географічний простір, що має такі властивості як континуальність і дискретність, які при взаємодії формують просторові поля – ареали концентрації, представлені центром і периферією. Поля накопичують потенціал, в ході реалізації якого відбуваються зміни у просторі. Геопростір постає організацією утворень, які одночасно існують у вигляді 1) складних, різномасштабних і різноякісних просторових структур як відбитків на території минулих процесів; 2) поліциклічних інноваційних процесів з відповідними просторовими полями, що відображають сьогодення; 3) віртуальних просторів майбутнього, теперішнього і минулого [274, с. 36].

Як елементи, так і їх сукупності є локалізованими на земній поверхні результатами самоорганізації, а конкретно-історичний геопростір і його складові (природні, громадські підпростори) постають результатами тривалого співрозвитку та самоорганізації природних і суспільних систем [124, с. 58]. Геопросторові відносини мають характер *геоадаптаційних* та визначають специфіку систем. Різноманітна діяльність природних і суспільних об'єктів утворює континуально-пошарову структуру простору. *Суспільно-геоадаптаційні* (суспільно-геопросторові) відносини дозволяють ідентифікувати структуру (за видами діяльності учасників) територіально-політичної системи, специфіку політико-геопросторових або геополітичних відносин, що виникають в ході політичної діяльності суспільства.

Відтак, глобальний простір є сукупністю різнорівневих суспільних та політичних *територіальних систем* з іманентними їм структурними відносинами. Дослідження диференціації територіальних систем

обумовлюється нормативно-методологічною основою, що є комплексом використання *соціоконструктивної, семіотичної, онтологічної, ментальної парадигм*. В залежності від парадигми територіальні системи – це або конструкти, або копії природньо утворених регіонів, але дослідження завжди породжують нові угруповання регіонів, а останні інтерпретуються як арени або актори соціальної активності.

Онтологічні параметри повсякденної впорядкованості та розмірності, задані контекстами культури та соціальної структури простору, проявляються в когнітивних та ментальних картах як засобах відображення досліджуваних об'єктів. Схематичне та картографічне визначення ТСС та ТПС як результат їх диференціації завжди містить значимий процес ментального конструювання та символічного відтворення системних та міжсистемних відносин.

Проектування структурної сутності простору виражається процесом територіалізації, як процесом обмеження територією, та трансформації простору в *територіальну реальність, регулярність*, з метою просторової субстанційності (виокремлення одиниць аналізу ТСС та ТПС) та впорядкованості. Територіалізація простору розкриває можливість регулювати територіальні процеси інтеграції і диференціації, адаптації та відторгнення, сукупність яких створює процес просторово-часової організації суспільства, що проявляється в *континуально-мережевій структуризації* видів діяльності людей за рівнями: глобальний, регіональний, локальний. Ієрархія в структурі ТСС визначається кількістю та значимістю функцій субсистеми (функціональний підхід), масштабністю території та структур (структурний підхід), політичним значенням (феноменологічний та метричний підхід). Критеріями виокремлення цілісних ТСС є наявність: 1) системоутворюючого центру; 2) «гравітаційності» просторової концентрації сукупності утворень; 4) системи просторових зв'язків; 5) взаємодії населення та території у просторово-часовому вимірі або стадіальність розвитку; 5) мультиплікативної детермінованості розвитку суспільно-територіальних систем.

2.2. Трансформація методологічної основи концепту «політичний простір»

Державоцентрична методологія аналізу обумовила домінування методів політико-географічного аналізу в дослідженнях політичних систем, оскільки політичний процес, як правило, розглядається як територіально обмежений, втиснутий в межі держави як територіально-політичної системи, що втримує «політико-територіальне верховенство». Переважною більшістю політологи не ставлять завдання відокремити одне від одного поняття простору та території, активно застосовують географічний метод в політичному аналізі, але наражаються на критику як заручники застосування методів не політичного, а політико-географічного аналізу [238, с. 23], оскільки використовують категорію «політичний простір» в значенні синтезу географічного простору з політичним процесом, де географічні об'єкти виступають в якості елементів просторових політичних систем.

На думку Ірини Прохоренко, нерозкритим залишається питання яким чином соціальний простір стає політичним, що визначає тривалість його політичних характеристик, наскільки політичний простір є суб'єктивним чи об'єктивним, і наскільки виправданим є використання категорії соціального простору стосовно політології. Проте, за визначенням Євгена Хан, «просторовий підхід є загальнонауковим: майже всі науки включають в свій інструментарій поняття «простір» та пристосовують його для власних предметних областей. Просторів може бути багато, а просторовість, що є об'єктивною та універсальною формою упорядкування, – одна» [322]. Розкриваючи «генетичну матрицю просторовості» Є. Хан доводить, що матриця має дві осі об'єктну (тіло) та суб'єктну (зміст), а відтак, побудова універсального неможлива, оскільки дослідження завжди орієнтовані уздовж однієї з осей. Це притаманне і соціології – науці про системне розуміння суспільства, але географія, для якої простір є не лише інструмент пізнання, але і предмет, дозволяє: будувати інтегральні концепції; вводити додатковий

вимір в традиційний суспільний простір, що постає основою, на яку проектується суспільно-політичні явища. Середовищем провідником стає суміжний простір, де географічна та суспільно-політична складові мають рівні значення. Суміжні простори, досліджувані політологією носять діяльнісно-атрибутивний характер та віддзеркалюють взаємозв'язки явищ у вихідних просторах [322]. Так, залежно від предмета, в основі аналізу лежать різні простори: у географа – географічний, у політолога – політичний, і кожен з них відштовхуючись від власного розуміння дійсності, прагне досягнути протилежний простір. Перетинаючись вони утворюють «суміжний політико-географічний простір... діалектичну єдність, коли впливом явищ в одній сфері визначаються сутності процесів в іншій» [322]. Так, вплив географії на політику проявляється в формуванні стійких соціально-політичних територіальних утворень, значення яких зростає в періоди нестабільності. Крім того, простір є інструментом політики: просторова ізоляція противника, розподіл зон впливу, встановлення контролю над територією, та інше. Прикладом зворотного впливу політики на географію є геополітика – політична діяльність, спрямована на зміну параметрів політико-географічного простору. Так, політико-географічний простір – це не простір фізичних тіл, в якому здійснюється політична діяльність, а сама ці діяльність, що взята з атрибутивної точки зору. Ця діяльність присутня на обох осях, характер взаємин між якими для кожної науки є особливим.

Сучасна концептуалізація поняття «політичний простір» пов'язана зі зміною та диференціацією масштабів розгортання політичних процесів, з процесами децентралізації, деволюції, транснаціоналізації, глокалізації. В умовах територіальної освоєності світу концептуалізація поняття «*політичного простору*» як елементу «*соціального простору*», як *аналітичної категорії*, в політологічному дискурсі визнана значимою, оскільки сприяє системному політичному моделюванню, типологізації, науковій концептуалізації політичного простору як феномену, робить можливим аналіз політичної суб'єктності держав та недержавних акторів, спільнот, індивідів,

типологізацію політичних багаторівневих систем [259].

Витоки концепції політичного простору лежать в історії соціологічної думки, хоча уявлення про простір як про силове поле сформувалося в природничих науках, які намагалися об'єктивувати та привласнити простір, на противагу, наприклад, міфологічній традиції, де як в архаїчній моделі світу, простір не віддалявся від часу, розглядався в контексті наповнення. Простір, за словами Топорова «вміщує сакральні та профанні місця, надає можливості Богу явитися, а місцю відбутися» [281; 282]. В міфологічній традиції простір *споглядають*, в природничій – *перетворюють, пристосовують*.

На основі природничих підходів в науці склалися дві теоретичні позиції щодо простору: субстанціальна і реляційна. *Субстанціалізм*, який в Новий час представлений Р. Декартом, який в «Першоосновах філософії» інтерпретує простір в якості сутності тілесної субстанції [104, с. 353]. В варіанті субстанціалізма, що представлений в натурфілософії І. Ньютона, простір визначається вже як самостійна сутність, яка існує поряд з матерією і незалежно від неї. Відповідно до цього, в субстанціалізмі взаємозв'язок між простором і матерією розглядався як зовнішнє відношення між двома самостійними видами субстанцій, звідки слідував висновок про незалежність простору від матеріальних процесів, що реалізуються в ньому [346, с. 556].

З *реляційної* точки зору простір розглядається як порядок відносин, утворених взаємодіючими об'єктами, причому поза цією системою взаємодій простір не існує. Так, згідно з позицією Г. Лейбніца, простір є властивістю речей. Реляційне бачення *простору*, що визначається в кожен момент конфігурацією сил, зводить його до порядку можливого співіснування монад. Для реляціонізму простір є формою координації об'єктів та їх станів, звідки слідує залежність властивостей простору від характеру взаємодії об'єктів.

В першому розділі роботи ми показали процес розгортання цих обох теоретичних позицій через аналіз концептуалізації понять «місце», «територія», «простір» та визначення їх співвідношення. Проте, важливим залишається аналіз *процесу політизації простору* внаслідок розвитку

політичних систем в просторі, що відбиває зміну станів політичної системи.

Витоки дослідження простору знаходимо у Георга Зіммеля, який в роботі «Соціологія простору» (1903). вказав, що «просторові політичні кордони є просторовим виразом процесів психологічного обмеження», які слід розглядати як реальні бар'єри між людьми [869]. Проте, першим, хто представив соціологічне бачення процесу політизації простору був П'єр Бурдьє, який виходив з того, що соціологія є в першу чергу *соціальною топологією*, і тому запропонував використовувати категорію «*соціальний простір*» в якості базової абстрактної категорії для практичних потреб соціального та політичного моделювання та аналізу відносин соціальних агентів як «простір утворюючих та структурючих» [55; 54]. Відтак, базовий соціальний простір розумівся як форма відносин, які проявляються як способи координації між станами предметів дослідження, де змістом форми є соціальні явища і процеси, характер яких визначає властивості простору. Простір представлено як конструйований з багатовимірною системою координат, де агенти визначаються позиціями, що мають просторову проекцію.

П. Бурдьє розрізняв відмінності ментального соціального простору від простору фізичного, хоча і визнавав, що уявити їх в чистому вигляді важко, оскільки фізичний простір є соціальною конструкцією і проекцією соціального простору, оскільки соціальний простір прагне реалізуватися в фізичному. Згідно Бурдьє, «в ієрархічно організованому суспільстві не існує простору, який би не був ієрархізованим і не виражав би ієрархії і соціальної дистанції в замаскованому вигляді...» [56, с. 49 – 50]. За його думкою «привласнений простір є місцем, де влада стверджується і здійснюється в самій хитромудрій формі – як символічне, приховане насильство» [56, с. 52]. П. Бурдьє запропонував досліджувати соціальний простір як: 1) ментальну структуру соціальних позицій, утворювану сукупністю властивостей індивідуальних та колективних агентів; 2) практики в їх співвідношенні», де практики не маючи самостійності, завжди визначають властивості структури. Методологічними засадами аналізу соціального простору були такі:

1) Структура позицій є структурою джерел сили. Розподіл капіталів між позиціями характеризує силовий баланс; 2) Поле (як автономна частина соціального простору) конституюється специфічними силами. Ця сила забезпечує цілісність поля як предмета досліджень; 3) Відносини сили проявляються як розподіл відповідного капіталу або активних властивостей (які надають власникові владу і вплив). Безліч відмінностей властивостей агентів є проявом конфігурації сили, що конституює поле.

В межах соціального простору Бурдье вирізняв *поле політики*, яке формується під час політичної взаємодії індивідуальних та групових акторів. А в рамках поля політики, він вирізняв *субполе світової політики* [238, с. 16]. Виокремлюючи це поле соціального простору він зазначив: «політичне життя може бути описане за логікою попиту та пропозиції: політичне поле – це місто, де в конкурентній боротьбі між агентами... народжується «політична» продукція» (програми, концепції, тощо)» [55, с. 181 – 182]. Бурдье досліджує і процес «експропріації прав більшості» внаслідок концентрації політичних засобів виробництва в руках професіоналів, звідси його міркування про генезу та структуру «бюрократичного поля та держави», побудова якої супроводжується створенням загального історичного трансцендентального, іманентного всім підданам через нав'язування... форм і категорій сприйняття та мислення... , узгодження габітусів,... забезпечуючи внутрішній досвід часу та простору» [56, с. 244]. У демократичних державах боротьба між агентами є боротьбою за перебудову розподілу влади або за монополію легітимного використання політичних ресурсів, права, армії, поліції, державних фінансів та інше). «Агентами боротьби» Бурдье називає «партії – бойові організації,... призначені вести сублімовану форму громадянської війни» [55, с. 185]. В політичному полі, як і в будь-якій іншій категорії соціального простору, межі поля є предметом боротьби всередині кожного поля. На думку Бурдье «зміни в полі пов'язані із зміною відносин із зовнішнім оточенням поля. Як тільки межі подолані, виникає нове співвідношення меж між полями» [54, с. 152]. Відтак, політика розуміється як відносно незалежна сфера, що є формою

впорядкування потоків соціальної активності, і проявляє якості адаптації. Політична система як динамічна структура відносин агентів, які ведуть боротьбу за зміну позицій в структурі, переживає розвиток – рух станів, фіксація яких відбувається в політичному просторі, що вміщує політичну систему, задає часово-просторові координати руху системи.

Об'єктивація простору є результатом використання системного підходу, прихильники якого використовують категорію «простір» та просторовий підхід досліджуючи систему міжнародних та геополітичних відносин, систему глобального міжнародного порядку, систему внутрішніх національних відносин. При цьому поняття «простір», «система», «порядок» використовуються як тотожні, а політичний простір виступає як арена, на якій розгортається гра акторів, а відтак, аналіз політичного простору передбачає дослідження, яким чином актори організовані, диференційовані, рівноважні, збалансовані, контрольовані, ієрархізовані або анархічні за структурою.

Визначення категорії «політичний простір» в контексті системної методології аналізу знаходимо в трактовці Едуарда Баталова. Тут політичний простір (за Е. Баталовим «політоїд»), тлумачиться як «складна *система* зв'язків, що формуються між суб'єктами політичного життя та яка об'єднує їх в багатомірне об'ємне ціле» [28, с. 52 – 53]. З точки зору Е. Баталова, політичний простір об'єктивний і не співпадає з простором фізичним, хоча своєрідною формою просторової локалізації соціально-політичних відносин є прив'язка до географічних топосів, при цьому структура політичного простору визначає ряд параметрів структури та змісту політичних відносин, також впливає на трансформацію простору географічного. Проблема суб'єкт-об'єктних відносин вирішується залежно від точки локації актора в політоїді, як і тип політичного бачення простору і поведінки в цьому [28, с. 69 – 74].

Тлумачення політичного простору як організованої території, що демонструє системні якості знаходимо у Миколи Косолапова, який пропонує визначати таку територію як «*геоторію*» [159, с. 15]. Тут простір представлено як «частину організаційної надбудови над територією, в якій

просторові форми та відносини ствердилися на повсякденній основі» [158, с. 8]. Так, природа політичного простору сприймається віртуальною, але простір є об'єктивним і цілеспрямовано конструйованим як суб'єктивний. Тобто, просторові структури суспільства забезпечують виконання функцій щодо забезпеченні життєдіяльності організованої території як системи. Діяльність неминуче пов'язана з простором та часом, а сама організація соціуму пов'язана з територією. Звідси формується висновок, що лише в просторі можливе формування, підтримка та інституційне закріплення соціальних відносин народу, а також визнання, що простір це перехідний стан між відсутністю соціально-політичної організації соціуму на цій території та появою на ній системи формальних та неформальних норм.

Втім, поняття «політичного простору» є більш широким ніж «політична система», включає політичні неформальні, антисистемні, позасистемні відносини, в яких відбувається розгортання антисистемних структур. Проте, в питанні взаємовідносин простору та території сприйняття простору як надбудови, яка частково обумовлена територіальними чинниками, є логічним.

Ірина Прохоренко, досліджуючи поле політики в соціальному просторі вказує, що з розвитком людства спостерігається розширення сфери політичного: ті чи інші явища соціального життя – політизуються і динаміка цього прискорила в умовах глобалізації [238, с. 19]. Якщо в Стародавній Греції термін «політика» визначав різновиди форм *державного* правління, у зв'язку з чим назва трактату Аристотеля – «*Politika*» перекладалася як «те, що відноситься до держави», а сама держава-поліс розумілася як спілкування заради співвіднесення інтересів, їх координації та реалізації загального блага, адже людина політична розумілася як головний (після Богів) суб'єкт політичного простору, то в нових умовах глобалізації, спілкування в політичному полі постає як знеособлений процес, оскільки в дихотомії традиційних відносин *публічного порядку* та *приватного порядку* відбулася інверсія, карнавальне перегортання профанного та сакрального. «Людина політична» перетворилася в мовчазного глядача політичного спектаклю», що

виступає ознакою зміни «просторової (зональної) поведінки», про що писали Г. Арендт [13], Ж. Бодрійяр [44], Гі Дебор [103], І. Гофман [89], М. Фуко [318], С. Пролеєв [235], В. Топоров [281], В. Кебуладзе [151], М. Карнаухова [148]. З людино-центричністю як світоглядною та просторовою точкою відліку пов'язує виникнення політичного простору А. Мелвілл, вказуючи на соціально-культурний спадок епохи Відродження, коли індивідуалізм став ключем до Нового часу та Нового глобалізованого простору, коли ствердилася ідея нескінченного векторного прогресу [195, с. 118; 238, с. 21]

Політичне поле в умовах поглибленої глобалізації політичних процесів більше не обмежується державними кордонами. Політичний аналітик Ірина Кудряшова, обґрунтовуючи релевантність категорії «політичний простір», підкреслює, що логіка та методологія Модерна, в епоху глобалізації і дієвості нових комунікаційних технологій, втрачає абсолютне значення. Нові технології, що забезпечують безмежний процес втручання і трансляції в державу політичних просторів, структурованих навколо не пов'язаних з нею політичних, культурних та економічних центрів, формують нову реальність і *нові простори реалізації політичного* як спілкування заради співвіднесення інтересів, їх координації та реалізації загального блага [259, с. 4]. Для консоціативних демократій, де розвинута інфраструктура політичної участі і потреба влади в легітимації політичних курсів створюють, як передбачалося, основу для стійкого розвитку, серйозний виклик утворюють *інокультурні діаспори*, які використовують демократичну інфраструктуру для пред'явлення афірмативних вимог, що не відповідають духу Модерну. Для традиційних суспільств поява в державі соціальних верств, які отримали західну освіту і орієнтовані на інші норми життя, веде до прискорення змін. У багатьох перехідних суспільствах учасники мережевих об'єднань висувають претензії, що ігнорують суспільно-політичні реалії та наявні ресурси (як під час виступів проти «авторитарного режиму» в Туреччині). Так, множення політичних просторів і накладення їх на державний територіально-політичний простір

призводить до зростання *внутрішнього хронополітичного черезсмужжя* [259].

Підхід, використаний Іриною Кудряшовою, ілюструє нову методологію аналізу політичного простору – *транснаціоналізм*. З 60-70-х років ХХ ст. транснаціоналізм використовується для дослідження соціальних феноменів, форм діяльності, транснаціональних зв'язків різного типу, акторами яких виступають не стільки держави, скільки неурядові організації, засоби масової інформації, транснаціональні спільноти та корпорації. На це вказують дослідження С. Малер, М. Сміта, Л. Гуарнізо, Л. Голдрінга, П. Клавін, С. Сассен, Р. Баубека та Т. Фейста, ін. [727; 621; 439; 855; 512; 583]. Так, за словами Сари Малер дуальне бачення: «колонізатор та колонізований, центр та периферія, Перший та Третій світ є нерелевантним, і вже не можна здійснювати аналіз в бінарній перспективі: «думай локально, дій локально», чи «думай глобально, дій глобально» [727, с. 65]. В новому транснаціональному просторі детериторіалізованих процесів, образ якого є більш текстурованим та проблемним, і далеким від завершення, є «багато кімнат для того, щоб «думати локально діючи глобально» або «думати транснаціонально діючи мультилокально» та щоб думати та діяти одночасно в декількох масштабах [727, с. 68]. С. Малер доводить, що транснаціональна політична активність, в тому числі активність меншин мігрантів як біфокальна політика на низовому рівні (*transnational grassroots politics*), здатна впливати на реконфігурацію відносин влади та привілеїв, що обумовлює зростання фрагментарності суспільства, в якому паралельно існують розрізнені гегемонії (*scattered hegemonies* або *power structure*) та, відповідно, дискретні системи гноблення на противагу державній системі пригнічення як гегемонії [727, с. 64, 91]. Підкреслюючи різницю між поняттями «глобальний» та «транснаціональний» простір, С. Малер зазначає, що транснаціональні процеси відбуваються не в глобальному просторі, але за межами держави. Завдяки транснаціональній оптиці, людські структури та їх вплив знизу потрапляють у фокус, як і макроструктурні сили зверху. Шляхи до креолізації стають чіткішими, а бачення одновимірного світу, позначене

культурною та економічною однорідністю та гегемонією, стає тьмянішим [727, с. 94].

Транснаціоналізм як методологія дослідження політичного простору обрана також американським соціологом Саскією Сассен, яка досліджує міста як зосередження міжнародної міграції, мережевих взаємодій та акцентує увагу на масштабі соціальних, економічних та політичних процесів, що відбуваються поверх національних кордонів в умовах глобалізації [855]. Особливої концептуалізації термін *«транснаціональний простір»* набуває в дослідженнях міграційних процесів, де транснаціональні соціальні простори формуються як щільні безлічі зв'язків, які є сталими, тривалими в часі та такими, що постигаються за межами та поверх кордонів суверенних держав. Томас Фейст, порівнюючи терміни *«діаспора»* та *«транснаціоналізм»* вказує, що вони поєднані процесом соціально-політичної інкорпорації людини, що живе за межами країни походження, і яка формує та підтримує трикутний зв'язок, а відтак і трикутний соціальний та політичний простір: країна походження – діаспора – країна, що приймає. Проте, Т. Фейст вказує, що транснаціоналізм – більш широкий термін ніж діаспора, оскільки: 1) транснаціональні спільноти включають діаспоральні, та не всі транснаціональні спільноти є діаспорами, адже транснаціоналізм підключає до діаспоральних також соціальні групи, громадські рухи, мережі підприємців, тобто розширює число учасників процесів; 2) діаспора зосереджує увагу на питаннях ідентичності, а транснаціональні спільноти – на питаннях мобільності, стверджуючи парадигму нових мобільностей, де географічна та соціальна мобільність є явищами суспільно-політичного значення; 3) діаспора та транснаціональна спільнота утворюють різні за часовим виміром суспільні простори: діаспора – фокусує увагу на моделі спадкоємності між поколіннями перебування в просторі, що освоюються, в той час як транснаціональна спільнота фокусує увагу на потоках міграції або максимум на *«транснаціоналізмі другого покоління»* [512, с. 20 – 22].

Посилення транснаціоналізму як методології дослідження в науці про

міжнародні відносини пов'язано з третім *великим спором* між політичними реалістами (прихильниками державо-центристського підходу) та їх критиками в душі лібералізму на чолі з американськими теоретиками Джозефом Наєм-молодшим та Робертом Кохейном, які розмірковували про роль транснаціональних та глобальних взаємодій ще в 1971 р., коли під їх редакцією вийшла книга «Транснаціональні відносини та світова політика» [695]. Автори вказували, що ряд взаємодій недержавного характеру, що мають вплив на внутрішню політику в державі, здійснюються за ініціативою самих національних держав: з метою геополітичного та стратегічного характеру, лобіювання інтересів, з метою підтримки соціально-економічних та дипломатичних відносин. Відтак, транснаціоналісти вважають державу найдієвішим актором міжнародної політики, але зазначають, що вона знизила здатність контролювати внутрішню ситуацію та зберігати суверенітет.

Прихильники транснаціоналізму як методології аналізу частіше за інших використовують поняття «політичний простір», досліджуючи становлення механізмів впровадження наднаціональної політики, управління, регіональної інтеграції, нівелюючи процеси локалізації та територіалізації політичного простору. Девід Хелд, Ентоні МакГрю, Девід Голдблат та Джонатан Перратон вказують, що глобалізація посилює і локалізацію, і націоналізацію суспільств, відповідно, вона криє в собі як складну детериторіалізацію так і ретериторіалізацію політичної та економічної сили, а тому глобалізацію слід аналізувати як «атериторіальний феномен» [649, с. 28].

Іншим, відмінним від транснаціоналізму, методологічним прийомом дослідження політичного простору є *конструктивізм*. Прихильники ідеї соціального конструктивізму використовують поняття «простору», проявляючи інтерес до особистості та проблеми ідентичності, вважаючи, що простір, як соціальна сутність «утворюється моделями обміну в соціальному житті, устроєм громадянського суспільства та моделями соціальної солідарності. Почуття ідентичності – це чинник, який базується на цих процесах і, в свою чергу, посилює їх територіальну прив'язку. Конструювання

власної ідентичності – це завжди конструювання «іншого» шляхом створення його позитивного чи негативного образу [238, с. 30]. Звідси виникає функція політичного простору – створення та збереження цілісності суб'єкта політики при об'єктивно обумовленому різноманітті. Це дозволяє зробити висновок про політичну ідентичність як чинник, а з іншого боку про параметри політичного простору, та про існування зворотного зв'язку між політичною ідентичністю та політичним простором. Так, дослідник античності Андрій Ашкеров вказує, що політичний простір античності виник як «продукт концентрації інституціолізованих та інкорпорованих ресурсів щодо упорядкування світу», це «простір безмежності політики та спільності уявлень про устрій полісу та цивітасу» [17]. «Кожна позиція, що належить простору політичного – є місцем розвитку людини в іпостасі *homo politicus*» [17, с. 27]. Проте, безмежність поля політики поєднується із межами простору, як простору своїх та чужих, «греків» та «варварів». Відтак, античний політичний простір привласнив фізичний простір як простір автономізації етносів. Фізичний простір співвідноситься з політикою, і функціонує як політичний.

Конструктивістську методологію аналізу застосовує Ірина Семененко, яка звертає увагу, що сучасний розвиток характеризується *множинністю політичних просторів* різних конфігурацій, обриси яких ситуативні. *Політичний простір*, на її думку, можна розглядати і як *простір уяви*, що виражає зміст, цінності, ідеї та ідентичності, які втілюються в політичних діях і можуть формувати відповідні задачам політичного цілепокладання інститути і структури (наприклад, мережеві структури глобального громадянського суспільства) [259, с. 1]. Категорія «*політичний простор*», на думку І. Семененко, використовується для осмислення політичних змін, і представляє область взаємодії суб'єктів політичного процесу різної природи. Така думка є близькою до думки Аміна Аша, який зазначає: «В новому порядку, що народжується, просторова конфігурація та просторові кордони більше не є цілеспрямовано територіальними, оскільки соціальні, економічна та політична внутрішня та зовнішня сторони конституюються через *топології*

мереж акторів, які стають більш різноманітними та динамічними за просторовою будовою» [379, с. 33]. За Аміном, сучасні дослідження мають орієнтуватися на нетериторіальне прочитання політики місця. Зосереджуючись на політиці регіоналізму, він стверджує, що глобалізація, розвиток суспільства транснаціональних потоків та мереж не дозволяють концептуалізувати політику місця з точки зору просторово обмеженої.

Конструктивісти, які досліджують міжнародні відносини, наприклад, теоретик-конструктивіст Олександр Вендт, підкреслюють, що характер міжнародного життя є результатом соціальних уявлень, які держави розвивають як щодо власної ролі, так і про інші держави [915]. Ці уявлення стають ідеологіями, доктринами, що є змінними та конструйованими в процесі взаємодії міжнародних агентів. Вендт роз'яснює вимоги конструктивістського підходу, представляючи структурний та ідеалістичний світогляд. Він будує теорію міжнародної політики і характеризує типові ролі, які грають держави як «культури анархії», визначені як гоббсівські, локківські та кантіанські. Ці культури є спільними ідеями, які допомагають формувати державні інтереси та можливості, формують тенденції у міжнародній системі. Вендт визначає чинники (взаємозалежність, спільна доля, гомогенізація та самообмеження), які спричиняють структурні зміни від однієї культури до іншої.

Сприйняття політичного простору як простору «уяви», слідом за І. Семененко знаходимо у Ростислава Туровського, який зазначає: «Всі соціальні та політичні процеси пов'язані з простором, протікають в ньому, мають просторову складову. У зв'язку з цим можна говорити і про каузальну обумовленість соціальних і політичних процесів в просторі. Р. Туровський вважає доцільним виокремлення *метафізичного* підходу, як альтернативного фізичному, коли *політичний простір* розуміється як *простір-ідея* [287]. При метафізичному підході характерний простору атрибут – *протяжності* можна уявити у вигляді геометричних форм, що відображають відносини між політичними явищами. Простір розуміється як сукупність об'єктів і зв'язків між ними, певним чином розташованих один по відношенню до одного. Ці

об'єкти не є географічними, хоча вони можуть мати положення, напрямок і відстань в *уявному просторі*, який можна назвати «*політичним метапростором*» [287, с. 72]. Політичні відносини, що складаються в *метапросторі*, часто мають територіальну проекцію, тобто розділені і структуровані в геопросторі. *Фізичний підхід* до визначення політичного простору вимагає встановлення факту фізичної протяжності політичних явищ та їх розташування в просторі. При такому підході доцільно говорити про «*політичний геопростір*, підкреслюючи матеріальність політичного простору» [287, с. 73]. Політичний геопростір є *проекцію* політичного простору на земну поверхню, яка надає йому фізичний характер.

Цікавим зауваженням буде і те, що на відміну від П. Бурдьє, який був прихильником *реляційного* підходу Лейбніца в розумінні простору, Р. Туровський демонструє прихильність до *субстанціоналізму* Ньютона. Він вказує, що політичний простір слід розглядати як похідну від простору, який в ньютонівському розумінні означає нескінченну протяжність, а отже – ємність для всіх речей, оскільки вони володіють атрибутом протяжності. Туровський визначає два підходи щодо оперування поняттям «простір» в політологічному дискурсі: 1) перший – розвивається в дусі кантіанської філософської традиції, що акцентує апріорні форми чуттєвого *споглядання* простору. Тут поняття «простір» використовується в фізичному, метричному та матеріальному контекстах; 2) другий підхід, пов'язаний з позитивізмом Дж. Берклі, акцентує на комплексі емпіричних даних, як формах чуттєвого *пізнання* простору. Тут, поняття «простір» використовується у політичному контексті як резервуар, в якому спостерігаються політичні процеси. Туровський, таким чином, виходить з того, що *політичний простір* – це широке поняття, яке охоплює сукупність політичних відносин та явищ, як виражених в фізичному просторі, так і таких, що існують лише в метапросторі [287, с. 72], а відтак, приходять до висновку про доцільність комбінування двох підходів, що дозволяє розглядати загальні для країни політичні явища в цілому, в їх регіональній проекції, тобто в термінах їх геопросторової

структури або ж в їх регіональних модифікаціях.

Про значимість уявного політичного простору ідей, які проектують фізичний геополітичний простір знаходимо і у Дмитра Замятіна – засновника «імажінальної» географії. Замятін розглядає *метапростір* як простір образів в географії культури та геополітиці, і в основі його аналізу є «процес геокультурного моделювання та брендінгу в умовах накладання Простору – Уяви – Слова» [133]. Замятін, розмірковує про *геофілософію*, що осмислює профанний земний простір як проекцію міфологічних архетипів, посиляючись на доробок Мірче Еліаде, який виявляв структурні механізми перетворення міфологічних і релігійних архетипів в моделі освоєння земного простору, досліджуючи стародавні міські культури, наприклад Вавилон, який організовував свою територію відповідно до релігійних уявлень [350, с. 37]. Він, наводить цитату з роботи М. Еліаде «Космос та історія»: «...Будь-яка територія, зайнята з метою проживання на ній або використання її в якості «життєвого простору», попередньо перетворюється з «хаосу» в «космос». За допомогою ритуалу їй надається «форма», завдяки якій вона стає реальною» [350, с. 38]. Форми організації профанного простору спираються на форми організації простору сакрального, але існують шляхи трансформації мирського простору в простір трансцендентного (центр) [350, с. 45]. Замятін вказує на здатність географічного простору «змінювати конфігурації в залежності від сакрального і міфологічного «забарвлення» автора просторово-географічного експерименту (певної системи уявлень)» [131]. Цю ідею автор розвиває в роботі «Метагеографія руських столиць», вказуючи, що столиця, як «миттєвий простір, де місця переплутані, а ландшафтів немає», завжди знаходиться практично в іншому просторі, ніж інші регіони, міста, місцевості, там – «де ландшафти та інтереси згорнуті в щільні клубки уможлидних конструкцій... Столиця – пише Замятін, – завжди «поза-країною» (букв. у Замятіна – в «за-странье»), – і далі: священний статус столиці оголює її королівську / царську / імперську наготу», образ «на краю» (*ad marginem*) втілюють головні проспекти, вулиці, як парадні галереї, які виражають

неповторний *genius loci*» [132]. Наприклад, в Києві, вулицею, яка виражає образ «на краю», де стикаються, пересікають протилежні образи життя, і яка, тим самим, позначає метагеографічний вектор міста, Замятін визначає Андріївський узвіз: «геокультурна динаміка образу Андріївського узвозу має неочікувану траєкторію... його положення, його локус між, торгово-ремісничим Подолом і нагірною, аристократичною частиною перетвореного Києва (поруч... фундаменти Десятинної церкви і великокнязівських палат) завжди сприяв зосередженню культурно-міфологічного, різноманітного шару, який і створює міцну образно-географічну базу вулиці» [132]. Так, на думку вченого, «*географічний простір*, як архетип – це мінімально необхідна візіонерська позиція, яка сприяє вимальовуванню, «вивільненню» його як предмету філософського інтересу» [131]. Так, для Замятіна формування простору, в тому числі – політичного, детерміноване роботою уяви.

Природа простору віртуальна і може бути охоплена необмеженим числом просторів. Наприклад, в умовах територіальної освоєності світу саме простори стають провідною формою його можливих перерозподілів, адже глобалізація, поставила в політичний порядок денний питання створення специфічних глобальних просторів, в тому числі глобального права та інститутів глобального регулювання. На думку Миколи Косолапова, простір, включає всі види відносин і норм і забезпечує доповнення перших другими. Простір, таким чином, об'єктивується лише в процесі територіалізації – соціальної дії, спрямованої на його освоєння та пристосування, в іншому випадку залишається віртуальним і має значення «перехідного стану між відсутністю будь-якої соціальної або соціально-політичної організації соціуму на даній території і появою на ній системи відносин, інститутів і норм» [159].

Близької позиції, але з більшим акцентом на використанні методології *структурного функціоналізму*, дотримується Хажисмель Тхагапсоев, який вказує, що політичне є лише одним з безлічі аспектів соціального буття, а отже, методологічні принципи зобов'язують говорити про простори політичного або ж про простори політичних відносин та взаємодій. Проте,

Х. Тхагапсоев підкреслює, що не можна зводити аналіз простору лише до аналізу соціальної дії, оскільки дія детермінована соціальними духовно-моральними трендами, культурою, що домінує в конкретному історичному часі. Головним наслідком глобалізації Тхагапсоев вказує демонтаж просторових кордонів (територіальних, культурних, комунікативних) з наслідками трансфузії форм та інституцій соціального буття в світовому соціальному просторі. Відтак, з точки зору методології аналізу, дослідник звертає увагу, що мова «структур і структурності» (суспільство, держава, територія та інші) перестає бути релевантною і поступається місцем «мові процесуального» (глобалізація, зв'язаність, комунікація, трансформація, тощо), відчувається відставання простору політичних структур від простору відносин і процесів, що може бути виправлено, на його думку, на шляхах *системної типологізації політичного простору* [259].

На думку Володимира Лапкіна, який дотримується структуралізму як методології дослідження, використання концепту «простір» в сфері політичної науки ускладнюється принциповою зміною властивостей просторовості при перенесенні уявлень, запозичених з евклідовій геометрії, картезіанської філософії і ньютонівської фізики, оскільки класичні уявлення про простір припускають якість, протяжності, що характеризується властивостями тривимірності; симетрії; однорідності; ізотропності. «Соціальні та *політичні простори*, – підкреслює В. Лапкін, – навпаки, *багатовимірні, асиметричні (історичні і трансформовані незворотнім чином), неоднорідні* (схильні до центр-периферійних відносин, формування ієрархізованих порядків і багатоцентрових мережевих структур управління) і *неізотропні* (в них є привілейовані напрямки, доцентрові, відцентрові і хаотичні тренди), і всі ці їх властивості обумовлюють потребу розробки аналітичного інструментарію, оцінки динамічної стійкості політичних систем, балансу інтегруючих та деструктивних процесів, ризиків в досліджуваних системах [259].

Близьку позицію висловлюють Володимир Пантін та Ірина Прохоренко, які, обґрунтовуючи потребу нового інструментарію до аналізу політичних

систем в їх просторовому розвитку, вказують на втрату релевантності світосистемного підходу щодо аналізу розвитку глобального простору через ускладнення глобального політичного простору, диференціацію колишніх центрів та периферій та на злам архітектури світового порядку [259; 238].

Розглянутий підхід Х. Тхагапсоева, із зробленим акцентом на процесі зв'язаності (*connectedness*), а також підходи В. Пантіна та І. Прохоренко є близьким до *організаційного підходу* як самостійного методологічного бачення аналізу політичного простору. Прихильники організаційного підходу (Едгар Шейн, Річард Дафт, Пол Ді Маджо та Уолтер Пауелл, Уільям Річард Скотт [238, с. 34 – 42; 861]), використовуючи напрацювання структурно-функціонального та інституційного підходів, розглядають простір як організаційні поля, утворені групами організацій, які формують зону інституціоналізованого процесу. Ці групи організацій здійснюють формальні і неформальні транзакції на регулярній основі та в межах структурної еквівалентності. Особливістю підходу є вичленування з комплексу соціальних систем такої, що має стратегічну мету і відповідну структурно-функціональну організацію, яка здатна підтримувати консенсус між членами заради досягнення мети. Важливим в цьому підході є визнання організаційних систем такими, що мають і горизонтальний зріз взаємин між множиною організацій, і вертикальний зріз, який дозволяє аналізувати макро- та мікро- рівні організаційних структур простору (за визначенням Уільяма Скотта – соціальних, або соціетальних, секторі, або функціональних організаційних полей, підкреслюючи нетериторіальний принцип формування поля [861]). Прихильники організаційного підходу, вказують, що використовуючи поняття «організаційного поля простору» як поле стратегічної дії можна виявляти, описувати, спостерігати та досліджувати в соціальному полі. Якщо нам цікава світова політика та проблема її врегульованості, тоді в якості об'єкта дослідження будуть обрані багаторівнева система глобального управління та конкурентна боротьба з цього приводу суб'єктів міжнародних відносин. Дослідницькою метою стане типологія організацій (міжнародних) та

організаційних полей глобального управління та різних стадіях інституціалізації, дослідження процесу структурування організаційних полей та виявлення суб'єктів процесів [238, с. 40]).

Розглянутий організаційний підхід, вирішує проблему так званого інтелектуального апартеїду – розколу політичної науки на дві частини – вивчення міжнародних відносин і внутрішньої політики, на якому акцентує Марина Стрежнева, як на обмеженості наукового інструментарію сучасної політичної науки. Стрежнева вказує, що адекватному дослідженню європейської інтеграції та функціонування Євросоюзу заважає саме інтелектуальний апартеїд. На думку дослідниці *концепт політичного простору*, що розуміється як сукупність правил і встановлень, яким підпорядковує своє життя певна спільнота, об'єднана загальною культурою, допомагає в подоланні цієї аналітичної проблеми. Як у П. Бурдьє, коли політичний простір в поєднанні з діючими в ньому акторами утворює політичне поле. У такому трактуванні політичний простір не метафора або абстракція, а *інтерсуб'єктивна реальність*, суть якої можна точніше пізнавати, вставши на позиції феноменології [259, с. 3].

Феноменологічний конструктивізм виходить з того, що «доступ до об'єктивної реальності закритий, а сама реальність є концептом... зручною схемою» і тому орієнтується на суб'єкт-об'єктну єдність, нерелексивну наявність і простір саморозкриття досвіду, для яких застосовують поняття Мартіна Хайдеггера – «присутність» (*Dasein*) [330]. *Dasein* є концептом для осягнення доінтерпретаційного стану буття, який є вільним від всіх моделей розуміння того, що є присутнім. Відтак, якщо в *класичному конструктивізмі* пізнання – це активна побудова суб'єктом інтерпретації моделі світу, а не просто його віддзеркалення, то в *феноменологічному конструктивізмі* пізнання – це конструювання, когнітивний синтез інтенціонального суб'єкта та когнітивних форм його «схоплення» в пізнанні [264, с. 12]. Взагалі, *феноменологічна основа дослідження* передбачає безпосереднє споглядання (*ідеацію*) очевидності та наступні феноменологічно-психологічні редукції,

коли дослідник зосереджує увагу на переживанні ідеальних сутностей (*ейдетична редуція*) та на переживанні конкретного емпіричного суб'єкта, що редує до чистої свідомості (*трансцендента редуція*) [53]. Методичні принципи феноменологічного дослідження передбачають: 1) встановлення перших очевидностей, які мають бути аподиктичними, такими що з часом можуть стати ілюзорними; 2) встановлення подальших абсолютних очевидностей – універсальної доказової структури досвіду; 3) *рефлексивне переживання* очевидностей на основі власного *осягнення, досвіду*; 4) *інтенціональність* – вихідна позиція, що свідомість завжди є усвідомленням *чогось*; спрямованість на феномен, як предмет, що міститься в свідомості; аналіз феномена як «*свідомості про*» та визнання існування феномену, незалежно від того, чи існує він в реальності; 5) «*епохе*» як *накладання заборони на об'єктивну позицію*, «укладення світу в дужки» – тобто виключення з об'єктивного світу. Відтак, коли мова йде про *суть* або *ідею* речі, коли деталізується те, що «насправді» видно так ніби це властивості речі, це зовсім не означає, що річ є лише тим, що описується. *Феноменологічний конструктивізм* заклав фундамент в посилення антиреалістичних тенденцій когнітивної «втєчі від реальності».

Постфеноменологічні інтерпретації феноменологічної епістемології свідчать про посилення конструктивно-реалістичних установок в теорії пізнання. Так, з *конструктивно-реалістичних* позицій аналізує політичний простір Марія Назукіна, вказуючи, що структури простору (регіони, макрорегіони) є інтелектуальними конструкціями та символічними ресурсами, що дозволяють цим структурам існувати [259]. Конструктивістське розуміння, наприклад, макрорегіону ґрунтується на його трактуванні як територіального простору, який відокремлюється від інших межами, системами комунікацій, культурною пам'яттю і картиною світу. Історія освоєння території, модель господарювання, уклад повсякденного життя підтримують уявлення про спільність простору, який існує поверх адміністративних кордонів і, на цій основі, має стійку макрорегіональну ідентичність.

Інші можливості аналізу пропонує *когнітивний конструктивізм*, що є синтезом емпіричного реалізму та трансцендентного конструктивізму. Онтологічною презумпцією теорії пізнання виступає уявлення про те, що феномен є реальним, він не є породженням свідомості, та наявність апріорних форм чуттєвого споглядання дозволяє сприймати та локалізувати його в просторі та часі як форми внутрішнього та зовнішнього почуття. Онтологічний статус речі-в-собі менш очевидна: про її реальність судять на підставі її впливу на органи чуття, але причинний вплив не дає впевненості в її реальності, оскільки висновок від слідства до причини не є достовірними. Тому *емпіричний реалізм* Канта кваліфікують як *слабку версію емпіричного реалізму* [1, с. 370]: об'єкт пізнання незалежний від свідомості, але його образ постає як проекція когнітивних здібностей трансцендентального суб'єкта.

З позицій *когнітивного конструктивізму* розроблена концепція франко-швейцарського дослідника Клода Раффестіна, представлена в праці «Для географії влади» [820], де показано процес територіалізації як процес привласнення простору, його об'єктивації. Так, Раффестін зазначає: «кожна територіальна система приховує свою власну територіальність, яку відчують люди і суспільства. Територіальність проявляється у всіх просторових і соціальних масштабах...». Територіальність як «трьохвимірна система відносин суспільство / простір / час, сума відносин, що підтримує суб'єкт зі своїм оточенням» [820, с. 221], набуває цінності, віддзеркалюючи багатовимірність територіального досвіду членів спільноти. Актори живуть як територіальним процесом, так і територіальним продуктом, і змінення продукту, тобто територіально-політичної системи, означає змінення системи відносин, яка неминуче обумовлює зміну актора.

Досліджуючи можливості гуманітарних наук щодо створення універсального просторового підходу до аналізу суспільних та суспільно-політичних явищ, Євген Хан вказує, що в системі гуманітарного знання, отримали розвиток два протилежні напрямки, які важко поєднуються: перший – орієнтований на аналіз соціального факту (в рамках структурного

функціоналізму, позитивізму), а другий орієнтований на конкретного індивіда (феноменологія, символічний інтеракціонізм, етнометодологія). При цьому, на його думку, існує два способи пов'язати ці дослідження: 1) за допомогою безлічі так званих середніх, спеціальних теорій, які з'єднують суспільні дисципліни; 2) за допомогою побудови однієї об'єднуючої концепції [322].

Відтак, існуюче різноманіття інтерпретацій визначення політичного простору, як і інтерпретацій самого політичного простору як феномену пояснюється як відмінностями в теоретико-методологічних підходах дослідників (системний (системно-історичний) підхід, транснаціоналізм, інституціоналізм і неоінституціоналізм, структурний функціоналізм, конструктивізм, когнітивний конструктивізм, конструктивний реалізм, феноменологічний конструктивізм, комунікативний підхід, організаційна теорія, світосистемний підхід і так далі), так і багатоманіттям об'єктів дослідження, будь то територіальні суспільні системи, політичні чи партійно-політичні системи, діаспоральні світи, системи місцевого самоврядування, політичне управління в багаторівневих системах, мікро- та макро- регіони, регіональні інтеграційні проекти, транскордонне співробітництво, просторові відносини як феномени глобалізації, регіоналізації, транснаціоналізації та ін.).

В той же час, виразною лінією розмежування виступають фундаментальні відмінності у визначенні природи простору в загально-філософському значенні, в контексті онтології та гносеології: одні дослідники вважають простір *об'єктивним*, інші – *суб'єктивним*, треті вважають політичний простір *інтерсуб'єктивним*. Відтак, якщо донедавна природа простору в політології усвідомлювалася в термінах матеріальних уявлень та місцерозташування, та асоціювалася або пов'язувалася з територією, то за останні десятиліття відбувся прорив в концептуалізації аналітичної категорії «політичного простору», яка менш жорстко прив'язується до території, тлумачиться переважно як комунікаційне, віртуальне), хоча іноді і продовжує залишатися синонімом території та місця, тобто локалізується, зберігаючи дуалізм матеріального та уявного.

2.3. Поліморфізація політичного простору: структурний аналіз систем

Диференціація та структурування політичного простору має історію від початку формування ранніх замкнених територіально-політичних утворень анклавного типу (протодержавних утворень, міст-полісів, або ранньокласових держав) до сучасної ситуації існування глобального політичного простору відкритого типу, де територіальний чинник є не *основою існування* політичної системи, а *інструментом* її структурування (ієрархізації, деієрархізації).

Розроблюючи концепцію територіальних систем, франко-швейцарський дослідник Клод Раффестін в роботі «Для географії влади» показав процес територіалізації, як привласнення простору [820]. Згідно Раффестіну територія утворюється з простору внаслідок дії акторів. В цій дії – конкретній або абстрактній (як репрезентація простору) актор *територіалізує* простір, перетворює його в плацдарм. Раффестін посилається на концепт Лефевра «виробництво простору», вважаючи, що Лефевр найкраще виражає механізм перетворення простору в територію, через його модифікацію мережами доріг, каналів, залізничних шляхів, банківських мереж та інше [172]. Особливість концепції Раффестіна в тому, що він розглядає *процес формування територіальної системи як процес політичний*: процес визначення цілі, проектування простору розглядається як інструмент влади, оскільки створення уявлення – це вже привласнення, утримання, контроль. Проект актор реалізує об'єктивацію простору і представлений простір стає відношенням. Репрезентація забезпечує постановку сцени, організацію проєкції влади. Таке бачення політичного процесу, який формує територіальність, збігається з положеннями Е. Соджа, про сінойкізм як політизований процес, в якому окремі особи або групи займають точки в просторі і розподіляються за випадковими, регулярними або концентрованими шаблонами заданої структурної гри [873].

Дистанція влади розуміється в просторових і часових термінах стосується взаємодії учасників системи координат, і дозволяє фіксувати скупчення, вузли, функціональну, структурну та ієрархічну диференціацію як

впорядкування простору. Ці ієрархічно організовані системи осередків, вузлів і мереж забезпечують контроль над тим, що можна розподіляти або володіти; дозволяють встановлювати і підтримувати один або кілька Порядків; дозволяють домогтися інтеграції та згуртованості територій. Ці системи складають оболонку, в якій виникають владні відносини. Відтак, підводить підсумок Раффестін, «образ – це форма, яку приймає структура, якою управляє система цілей та дій носіїв влади (домінуючих акторів)» [820]. Раффестін пропонує таблицю територіальних систем, яка підсумовує виробництво територій, що відбувається постійно, а інерція утворює силове поле (скупчення енергій, інформації, ін.) (див. табл. Д.2.1).

Територіальна система постає і продуктом і засобом виробництва. Як засіб вона позначає територію, територіальну організацію владних відносин, а як мета – означає ідеологію організації порядку. Будь-яка територіальна комбінація кристалізує енергію і інформацію, структуровану кодами, які можна розшифрувати через вигоди і витрати, що отримують актори.

Аналізуючи структурні особливості територіальних систем, Раффестін вказує, що виникнення осередку (сітки, клітинки) є свідченням накопичення сили або влади: «Масштаб сітки визначає масштаб сил. Сітка виражає область застосування повноважень. Сітки перетинаються нескінченно, це змушує розглядати межі не тільки з лінійної, але і з зональної точки зору, оскільки ряд обмежень є зональними і не пов'язані із місцем реалізації суверенітету» [820, с. 199 – 221, п.38]. Він акцентує, що територіальна сітка є проекцією системи меж або функціоналізованих кордонів, при цьому розмежування фіксує ізоляцію або прояви сили в певній галузі. Сітка може включати рівні, які визначаються функціями, і залежно від важливості і характеру функцій дослідник фіксує стан централізації чи децентралізації системи.

Ускладнені *сітки* як образ влади домінуючих акторів, містять і сітки, і імплантації точок, що володіють просторово-часовою оболонкою. Ці елементи знаходяться під впливом мереж зв'язку, і мережеві зміни призводять до змін у соціальній базі груп. Розмір мережі не буває випадковим: він кристалізує

групу факторів фізичних та соціальних. Мережі політичного походження, на думку Раффестіна, є більш стабільними та їх межі унаслідуються, в той час, як економічні – є динамічними. Перші зафіксовані де-юре, другі – де-факто.

Відтак, ми маємо справу з просторовою організацією політичного життя суспільства, територіальними поєднаннями політичних сил у їхній зумовленості поєднаннями багатоманітними чинниками. Форма, яку створює структура задається системою цілей та дій носіїв влади, трансформується постійно. Територіальні властивості системи (опорні точки, анклави, ексклави, коридори, дисперсна точкова основа, компактна масивна) стають ресурсами для розвитку політичної системи та її структур.

Територіальність постає засобом реалізації політичних інтересів, що прагнуть втілення, визнання, унормування, стабілізації («заморожування» структури – того, що описано С. Ліпсетом та Ст. Рокканом, як процес соціально-політичного розмежування в просторі реалізації політичних відносин). В концепції соціально-політичних розмежувань (*cleavages*) Ліпсета-Роккана процес «територіалізації» розгортається «знизу-наверх», оскільки базові соціально-політичні ідентичності виникають внаслідок природного розвитку суспільства [717]. Структурованою надбудовою постають *позиції* – політичні актори, що прагнуть визнання та статусу, та *інститути*. Вони формуються в процесі усвідомлення та артикуляції політичних інтересів представниками соціальних груп та на основі широкої соціальної бази. Ці політичні інтереси актуалізуються в умовах знакових подій, які потребують оновлення між-інституційних відносин і виражаються як прагнення до централізації або децентралізації, стандартизації або дерегуляції, перерозподілу прав, ресурсів, можливостей, тощо. Відповідно до концепції Ліпсета-Роккана, інституційні пороги – участі в політиці та реалізації влади – можуть посилювати інституціоналізацію розмежувань чи перешкоджати їй, обумовлювати поглиблення структурних соціально-політичних розмежувань. Цими порогами названі: *пори́г легітимації*, що характеризує конвенційність інструментів, за допомогою яких держава

вирішує політичні конфлікти; *пори́г включення*, що вказує на ефективність та рівність політичних та громадянських прав у різноманітних груп щодо застосування інструментів впливу на прийняття владних рішень, визначає права опозиційних політичних сил, механізм їхнього доступу до державної влади; *пори́г представництва*, який визначає можливості прямої участі або релевантність запровадженого механізму представницької участі в реалізації влади на всіх рівнях її реалізації; *пори́г мажоритарного правління*, який визначає, чи існують в системі механізми стримувань і противаг, чи може партія здійснити структурні зміни в політичній системі.

Поглиблює цю схему соціально-політичних розмежувань німецька дослідниця Андреа Рьомелле, яка вказує, що поняття «розмежування» містить компоненти двох видів конфліктів: 1) *структурних* (розділювальна диференціація, що існує між групами, усвідомлення диференціації та асиметрична організація захисту групових ідентичностей і цілей) та 2) *сутнісних* (соціальні конфлікти, що відображають традиційні поділи стратифікації, та політичні, які визначаються як розмежування в ідейно-політичних поглядах та моделях поведінки з реалізації установок) [842].

Розмежування через структурний та сутнісний конфлікти обмежують *входження* в політичну систему, яку за концепцією Д. Істона формують структури інститутів, які втілюють умовний Порядок, що розвивається під впливом «вхідних запитів» та зберігається відносно стійким за умов внутрішньої здатності інституцій вирішувати конфлікти та збалансовувати інтереси, що і демонструє система на її «виході», як ефективні рішення та дії влади [525]. Утворений Порядок системи втілюється в просторі політичних відносин як структурована та територіалізована система, межі якої проявляються як межі легітимного порядку та територіального верховенства. Принаймні така територіалізація виражається в історичній динаміці територіально-політичних утворень різного статусу (держав, залежних територій, що мають власні інтереси «на вході»).

Таку територіалізацію демонструють історико-територіальні масиви:

етнополітичні системи, протодержавні та державні утворення, династичні володіння, цивілізаційні комплекси, універсальні комплексні угруповання країн (регіони різного масштабу, та функціональної спрямованості).

Змінність хронотопів, відома, наприклад, як «геополітична циклічність» або зміна «великих циклів в історії», розроблювана Миколою Кондратьєвим, Джорджем Модельскі, Тессалено Девезасом, Уільямом Томпсоном, Пітером Тейлором [743; 510; 742], демонструє послідовну зміну геополітичних порядків, як структурованих та унормованих системних утворень різного масштабу. Принаймні, глобальний процес такого геополітичного системоутворення визначається Пітером Тейлором як «перша конкурентна епоха», або у вітчизняній літературі як Вестфальська геополітична епоха (1647 – 1815 рр.). Характерною її ознакою є територіалізація, активний процес привласнення (окупації), процес конкурентної боротьби національних держав за територіальний простір. Територіальним втіленням інкорпорації захоплених територій стала імперська система територіального володіння з характерним принципом «ієрархізації порядку» в утворюваних імперських системах. Як відомо, в наступні геополітичні епохи, які мали специфіку конкурентної боротьби та специфіку легітимації порядку, такі як Віденська епоха (1815 – 1919) та Версальська епоха (1919 – 1945), підтримували та поглиблювали систему саме територіального верховенства держави, як територіальної політичної системи, яка отримала морфологічні характеристики: «компактна система територіального володіння» (була характерна, наприклад, Російській, Османській імперіям), «анклавна (закрита на ключ) система територіального володіння» (була притаманна Китайським імперіям), «територіально розрізнена система володіння» (характерна Британській, Французькій, Німецькій імперіям). Класична геополітика виходила з географічної, і перш за все, територіальної детермінованості політичних систем, пов'язуючи їх розвиток з розвитком державної присутності на віддалених територіях, оскільки держава сприймалася як «біогеографічний організм», укорінений в ґрунті. Держава, як живий організм

втілювала власну могутність та політичну цілісність шляхом поширення ідеології на привласнених територіях, а також, адміністративної, культурної, та інших форм присутності в межах розширеного геокультурного ландшафту. Теоретичні стандарти примордіалізму та органіцизму втілювалися в цих процесах під протекцією націоналістичної гегемонії в упорядкуванні та контролі всього політичного. Імперські метрополії опікувалися проблемами кратополітики (за Р. Челленом), політики орієнтованої на організацію влади, та забезпечення соціально-політичної лояльності в привласнених територіях.

Новий геополітичний порядок Потсдамської епохи продемонстрував можливість зміни ієрархічної логіки конструювання глобальних та макрорегіональних територіально-політичних систем. Міжнародні актори проголосили мету деколонізації, деієрархізації глобалізованих політичних систем. Були застосовані інструменти детериторіалізації, ефективність яких обґрунтовувала школа постмодерністів. Концепт «територіального володіння» був замінений концептом «просторового розвитку», що обумовило твердження в концептуально-теоретичному полі поняття «простір».

Тепер, замість володіння територією та ресурсами, які пов'язувалися з нею, геополітичні актори, створюючи проекти присутності, використовували поняття «простір». Створюючи такі проекти, актори геополітики реалізували *об'єктивізацію простору* і представлені *простори* ставали *відносинами влади*, репрезентація яких, за Раффестіном, забезпечує «постановку сцени та організацію проєкції влади» [820]. Цей процес детериторіалізації подібно процесу формування територіальних систем є *політичним процесом*, передбачає визначення мети, інструментів її реалізації.

Акторами детериторіалізації виступають субрегіональні та макрорегіональні наднаціональні організації, міждержавні транснаціональні єврозони (єврорегіони), і самі держави, які «виводять» інструменти реалізації національної мети (наприклад, національні вибори) за межі державних кордонів, поширюючи простір власної політичної присутності. Політичний простір формується поверх державних кордонів.

Прикладом такої політики, сьогодні, виступає діаспоральна політика, коли держави використовують діаспоральні споріднені групи для отримання необхідного політичного результату в контексті виборів національних, як лобістські структури, як агентів впливу, як соціальну основу політичного, а іноді і геополітичного впливу. В такому разі політичний простір постає дисперсним, мережевим, повторює морфологію розселення певних груп (етнічних чи національних меншин), політика метрополії стає орієнтованою на мережу, з утвореними в ній вузлами та лініями впливу.

Сьогодні відомо, що ряд держав активно використовують діаспоральну політику (Туреччина, Угорщина, Польща, Болгарія, Албанія, та інші) для забезпечення позатериторіальної гео економічної, геополітичної, політичної присутності та лобіювання [163, с. 251 – 295]. Проте, ця позатериторіальна присутність, що не характеризується прямим фактом територіального володіння, насправді реалізується територіально, але не інститутами держави, а недержавними акторами (неурядовими організаціями, фондами, тощо).

Так, в Угорщині, після прийняття в 2011 р. Закону «Про вибори депутатів парламенту Угорщини» [476], тринадцяти основним національним групам, які живуть в Угорщині було надано право на політичне представництво в парламенті Угорщини. Ці зміни в законодавстві, на думку прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана мали стати аргументом на користь забезпечення відповідних можливостей для угорської діаспори, наприклад: забезпечення їх автономій (культурних та територіальних), мовного та освітнього середовища, прав політичного представництва. Право закордонних угорців, на думку В. Орбана, бути культурною, емоційною та політичною частиною угорської культурної нації може бути забезпечено: 1) створенням замкнених угорських освітніх мереж (від дитячого садка до університету) при підтримці Уряду (відомі реакції Уряду Угорщини на закони про освіту в Словаччині в 2009 р. і в Україні в 2017 р.); 2) впровадженням в державах розселення угорських діаспор подвійного громадянства, що дасть їм можливість вільно користуватися паспортами Угорщини (це стосується

України, де відсутнє подвійне громадянство); 3) забезпеченням демократичних процедур політичного представництва угорської меншини в органах влади [163, с. 266]. Так, в Словаччині угорська партія «Most – Híd» представлена в парламенті, угорці в Румунії представлені депутатами від «Демократичного союзу Угорців» в обох палатах парламенту. В Україні угорці представлені лише на регіональному рівні в Закарпатській області. Єдиною можливістю забезпечити представництво угорської меншини у вищому законодавчому органі України є участь у виборах за списком всеукраїнської партії [163, с. 266]. До того ж, в 2014 р. уряд Угорщини публічно визнав «політичну проблему угорів в Карпатському басейні», наголосив на їх праві мати подвійне громадянство та автономію, продовжив фінансувати інфраструктурні проекти, підкреслюючи стурбованість «долею угорців, які проживають за межами Угорщини», про що, до речі, прямо зазначено в Конституції Угорщини з 2011 р. [670].

В геополітиці, де позначення такого роду простору присутності приділяється значна увага, прийнято розрізняти поняття «ендемічний простір», «тотальний», «метапростір», «геополітичний» та «прикордонний», «перехресний», простори, за класифікацією Костянтина Плешакова [226, с. 32–34]. Якщо *ендемічний простір* контролюється державою і цей факт беззаперечно визнається усіма акторами глобальної чи макрорегіональної геополітичної системи, то категорія «*тотальний простір*» окреслює національний простір, який може бути ширшим за «ендемічний» і не передбачає однозначного визнання. *Прикордонним простором*, при цьому, називається територія, яка знаходиться під контролем держави, але недостатньо освоєна демографічно, економічно та політично. Такий простір розглядається як заселений переважно меншинами, які можуть виражати відцентрові настрої та нелояльність до центру ендемічного поля, а політична приналежність такого простору розглядається як ситуативна. Виразний оспорюваний статус з боку прикордонних держав характерний для *перехресного простору*. В той же час, *метапростір* розглядається як об'єкт

освоєння одночасно декількома державами. Значним просторовим ефектом позначається в геополітиці місце розгортання просторової присутності, так звана геополітична точка, що, як правило, має спеціальний статус – від спеціального адміністративного до спеціального символічного.

Відтак, ми зазначили, що конструювання в (гео)політичному просторі територіально-політичних утворень, територіально-політичних структур та систем передбачає політично спрямовану діяльність акторів з метою реалізації їх (гео)політичних або (гео)економічних цілей.

Об'єктивовані суб'єктивною діяльністю *територіально-політичні утворення* (ТПУ) мають різний масштаб та статус. Під *територіально-політичним утворенням* прийнято розуміти одиницю політико-географічного простору з певними об'єктивно існуючими та взаємопов'язаними елементами політичної сфери (політичними і адміністративними кордонами, центрами політичного управління, органами влади та ін.), які функціонують в межах певної території. Традиційно їх розрізняють за наявністю політичного визнання та віддзеркалення на офіційних картах. Вирізняють, зокрема: 1) *держави*, як ТПУ, що мають визнання, яке віддзеркалено на мапах; внутрішній та зовнішній суверенітет; які реалізують «територіальне верховенство» шляхом реалізації державної політичної влади та управління на певних рівнях адміністративно-територіального поділу; 2) *країни*, як територіальні утворення в межах фізико-географічних районів, які мають кордони і населення, можуть претендувати на отримання визнання як самодостатні одиниці господарювання, цілісні одиниці адміністрування, чи суб'єкти реалізації політичної влади, але як правило, не мають повноцінного суверенітету (можуть мати перфорований, частковий суверенітет), незалежності в прийнятті політичних рішень; 3) *залежні країни та території* — це третій тип територіально-політичних утворень, які можуть проявляти політичну волю, претендувати на реалізацію самовизначення, але фактично залишаються об'єктом геополітичного чи геостратегічного, адміністративного, геоекономічного, геокультурного контролю.

Останній, з наведених, тип контролю можна продемонструвати існуванням Франкофонії – міжнародної організації співробітництва франкомовних країн, що поєднує 54 повноправних країни та 4 асоційованих члена, які раніше утворювали простір французької імперії. Підтримка геокультурної мовної присутності використовується сьогодні рядом колишніх метрополій. Інші типи територіальної залежності демонструють не лише колишніми формами володіння (колонії, васалітети, протекторати, домініони, підмандатні чи підопічні території), але і сучасними формами, коли залежність реалізуються в статусах протекторату, співдружності, інкорпорованої чи неінкорпорованої території, в статусі заморських територій.

В історії кількість державних утворень постійно змінювалася: 21 – станом на 1776 р., 53 – станом на 1917 р., 51 – станом на кінець 1945 р., 55 – станом на 1946 р.; 57 – станом на 1947 р.; 60 – станом на 1960 р., 185 – станом на 1999 р., і до 194 – станом 2011 р. [6; 893]. При цьому, в 1945 р. на політичні мапі ООН виокремлювали сім типів територіально-політичних утворень: 1) *країни-засновниці ООН* – їх було 51 в 1945 р., включно з УРСР, БРСР, СРСР, які були самостійними підписантами угоди [896]; 2) *члени-засновники ООН, які святкують їх незалежність після утворення ООН* – до таких відносили Індію та Цейлон, які отримали незалежність від Великобританії, та Філіппіни, які отримали незалежність від США – вони входили до числа «51»; 3) *держави, які не є членами ООН* (таких було 21); 4) *території, адміністровані під мандатом Ліги Націй* – до таких відносили Південно-Західну Африку, тобто сучасну Намібію, яка була під мандатом Південної Африки та Палестину, яка була під мандатом Великобританії); 5) *держави у спеціальних торгових відносинах з державами-членами ООН* – до таких відносили Трансіорданію, Кувейт, Маскат та Оман, а також Договірні держави, що сьогодні утворюють ОАЕ, Мальдівські острови, Бутан, Сіккім та Тонга, які всі були у спеціальних торгових відносинах з колишньою колоніальною метрополією — Великобританією); 6) *території, які від 1949 р. були під системою опіки ООН* — до таких відносили Тоголенд, Камерун,

Руанду-Урунді, Танганьїку, опіку на якими здійснювала Британія; інші частини Тоголенду та Камеруну, опіку на якими здійснювала Франція; Сомаліленд – під опікою Італії; Західне Самоа – під опікою Нової Зеландії; Договірні території Нової Гвінеї та Науру, які були під опікою Австралії; Договірні території Тихого океану: Маріанські, Каролінські та Маршалові острови, які були під опікою США; 7) цьому велику групу територіально-політичних утворень складала «інші залежні території» [896].

Станом на 2021 р. ООН виокремлює лише 4 групи територіально-політичних утворень: 1) держави-члени ООН (193 держави) [895]; 2) держави, що не є членами ООН (Ватикан; Палестина з 2012 р.); 3) держави «Спостерігачі» при ООН (Ватикан; Палестина з 2012 р.); 4) несамоглядні території, до числа яких відносять Французьку Полінезію, Нову Каледонію, контрольовані Францією; Гібралтар, Бермудські острови, Британські Віргінські острови та інші території, контрольовані Великобританією; Гуам, Американське Самоа, Американські Віргінські острови, відповідно, контрольовані США [895; 894].

На відміну від територіально-політичних утворень територіально-політичні системи традиційно розглядаються як комплексні багаторівневі утворення. Проте, сьогодні таке розділення стає менш релевантним, або навіть, застарілим, особливо, коли держави Європи пройшли важкий політичний шлях інтеграції під гаслом конструювання «Європи регіонів», втілюючи європейські стандарти реалізації демократії на всіх рівнях свого регіонального поділу, принципи деволюції та децентралізації.

Сучасні дослідники, аналізуючи державу відмовляються застосовувати модерну логіку. Тепер, постмодерна держава постає не як цілісне доцентрове ієрархізоване територіально-політичне утворення, а як фактично інструмент організації та підтримки внутрішньо-національних зв'язків в деієрархізованому просторі політичних відносин, які реалізуються через запровадження концепту «реалізації багаторівневої політики та управління».

В сучасній політології, політичній географії та геополітиці також

використовується поняття «територіально-політична організація суспільства (ТПОС), що включає в себе в просторові аспекти політичної діяльності і її результати – утворену ТПС, як об'єктивно взаємопов'язане сполучення елементів політичної сфери суспільства, що функціонує на певній території».

Виходячи з того, що термін «територіальна організація» передбачає як процес, діяльність, так і її результат, територіально-політична організація суспільства представлена як: «вплив на політичну діяльність притаманних кожній території (включаючи акваторії) умов та чинників цієї діяльності, їх взаємозалежності та підпорядкованості; поєднання двох видів територіально-політичних систем: таких, що об'єктивно формуються під час політичної або іншої діяльності (ТПС де-факто) і системи політико-територіального ділення та управління з його центрами як результату цієї діяльності (ТПС де-юре)» [153, с. 290 – 291]. Автори цього визначення – Володимир Колосов та Микола Мироненко, вказують, що ТПС де-юре функціонують у визнаних кордонах, тобто, це держави, їх союзні організації, зони з спеціальним статусом, виборчі округи, громади, тощо, а ТПС де-факто характеризуються об'єктивним існуванням в кордонах, які не співпадають з встановленими, тобто це ТПС, які не отримали визнання.

В політичній географії прийнято визначати ранги територіально-політичних систем, що характеризуються різним просторовим охоптом, соціально-політичними властивостями та функціями, акцентуючи на тому, що ТПС базового рівня – це політико-географічне місце, мінімальний просторовий носій політико-географічних відмінностей, що виникає на основі специфічного поєднання географічних умов та чинників політичної діяльності [123]. Елементарною складовою ТПС є політико-географічне місце (у П. Савицького – *місцезорозвиток*, у Л. Гумільова – *ландшафт, що годує*). Кожен із рівнів виконує політичні функції та формує відносини з систем ТПС де-юре і де-факто, зберігає власні кордони [153, с. 290]. За визначенням В. Колосова, «чим більшою мірою збігаються територіально-політичні системи де-факто і де-юре, тим більшою керованістю володіє політична

система в територіальному плані. На практиці ці системи поєднуються не повністю, переважно на нижчих системах ієрархії» [153, с. 297].

Відзначаючи подвійність інтерпретації ТПС, Р. Туровський зазначає, що «визначення територіально-політичних систем, що існують в політичній географії, для політології є недостатньо повними і операціональними» [289, с. 32]. ТПС в вузькому розумінні розглядається як різновид не стільки політичної, скільки територіальної системи, в якій системоутворюючими є територіальні відносини між елементами будь-якої природи [5, с. 60], тоді як політичні відносини утворюють розширений предмет.

Тому, передбачається визнання ТПС двох типів: 1) Територіально-політична система в широкому сенсі (ТПС I типу) як політична система (сукупність взаємопов'язаних політичних суб'єктів, відносин і явищ, які займають територію). В. Колосов визначає таку ТПС як «об'єктивно взаємопов'язані поєднання елементів політичної сфери, що функціонують на певній території» [153, с. 234]. Хоча політологія розглядає тільки активне ядро політичної системи, географічні кордони якої є похідними від поширення активних політичних відносин [289, с. 35 – 36]. ТПС в цьому сенсі складається з ареалів і векторів, не має чітких меж і, відповідно, певної території; 2) Територіально-політична система у вузькому сенсі (ТПС II типу, або географічна підсистема) охоплює регіональні політичні відносини в географічному вираженні, їх територіальну структуру і динаміку. В даному контексті основним напрямком дослідження є територіальні осі і вузли різного значення, точки зростання, силові поля та просторові дрейф і дифузія політичних явищ. ТПС II типу може містити галузеві підсистеми, які представляють собою ТПС нижчого рангу (ТПС партії, включаючи ареал її підтримки). ТПС II типу – підсистема інтегральної територіальної системи з урахуванням відносин із середовищем та підсистемами будь-якої природи.

Дослідники звертають увагу, що важливими є й історико-географічні аспекти. Наприклад, як про ТПС системи можна говорити про реліктові ТПС – колись єдині територіально-політичні системи, що розділилися на незалежні

сусідні частини, що успадкували загальні політичні риси (сюди віднесемо «розділені держави», зберегли традиції [162]. Саме тому «предметом регіональної геополітики виступають структурно-змістовні елементи регіону, геополітичні відносини з іншими, а також динамічна єдність всередині регіону, що досягається протистоянням і співвідношенням різних факторів (політичних, економічних, соціально-етнічних, конфесійних)» [20, с. 241].

Приймаючи вищезазначене визначення ТПС Борис Яценко зазначив, що основу концепції місць і ТПС, становлять положення, що «географічне місце, як осередок політосфери є полем взаємодії суспільних процесів, перебіг яких відбувається на різних ієрархічних рівнях. При цьому, суспільні і політичні утворення, що діють на відповідних рівнях (громади, громадські організації, церква, політичні партії, засоби медіа) впливають на формування у людей уявлень про стан справ на даній території чи в країні». Співвідношення політичних сил в державі є «множиною результатів політичного вибору місцевих громад, а на наддержавному рівні – проявом політичного вибору правлячих еліт тих держав, що складають географічний регіон» [355, с. 69].

Наступні положення концепції географічних місць виглядають так: 1) ієрархія ТПС складає два різноякісні рівні: *національний* (первинне географічне місце або самоврядна одиниця IV рангу (комуна, громада); локальна система географічних місць або політико-адміністративна одиниця III рангу (район, повіт); географічний район, або політико-адміністративна одиниця II рангу (регіон, воєводство); політико-географічна система, або політико-адміністративна одиниця I рангу (держави) і *транснаціональний* (ТПС формуються як політична надсистема, що включає держави та їх союзи); 2) в обох випадках спостерігаємо два різновиди політико-географічних утворень: ТПС – де-юре, ТПС – де-факто [355].

Види територіально-політичних систем та їх функції, визначені в роботах (В. Колосова, М. Міроненка [153, с. 291], та Б. Яценко [355, с. 70] були представлені в узагальненій нами таблиці (див. табл. Д.2.2).

В той же час зазначимо, що визнання «територіально-політичних

систем» відбувається на основі запроваджені державою сітки адміністративно-територіального поділу. Вірогідно, це є наслідком історичної моделі *надання* прав суб'єктові самоврядування, а не *визнання* за ним прав, тобто, наслідком традиції романо-германської (континентальної) моделі відносин держави та систем місцевого самоврядування.

В 1988 р. з метою уніфікації адміністративних підходів щодо регіональної ієрархізації Європейським Агентством статистики (EUROSTAT) було розроблено єдину систему адміністративно-територіальних одиниць Євросоюзу – NUTS (The Nomenclatur of Territorial Units for Statistics). Ця класифікація дає можливість відстежувати і кількість рівнів адміністративного поділу, і кількість рівнів поділу в реалізації публічної влади, синхронізуючи аналіз (див. табл. Д.2.3.) [581; 580].

Крім адміністративного та політичного поділу комплексної територіально-політичної системи можна здійснювати диференціацію на основі методів конструктивізму чи імажінальної географії. При цьому, дослідники використовують різні поняття: «геополітична структура світу» (ГСС) або «регіональна геополітична система» (РГПС), що розрізняється тісними геополітичними відносинами в регіоні, але і сам регіон – арена суперництва для впливових зовнішніх сил, кожна з яких чинить тиск на локальних акторів або бере участь в регіональних політичних процесах [147, с. 17]. РГПС не замкнута на території регіону, а лише геопросторово прив'язана до неї стороною геополітичних відносин. Геополітичні відносини можуть виходити за межі регіону, не змінюючи їх регіональної суті. Зрозуміло, відносини з зовнішніми акторами мають різну значимість і тісноту, причому неоднакову для різних субрегіонів і мінливу в час [122].

Геополітична структура світу складається в результаті змін зв'язків всередині світу, що має ієрархічну або мережеву, компакту або розрізнену структури, просту або слоїсту структуру. Можна пригадати класифікацію морфології територіального володіння за В. Семенов-Тян-Шанським [260], який виділяв три форми територіальних володінь. Дві з яких можуть

розглядатися стосовно геополітичних регіонів: 1) кільцеподібна форма навколо моря чи океану (Атлантичного океану, який був названий внутрішнім озером Західного Світу); 2) материкова форма охоплює простір між морями, океанами; 3) точкова форма контролю над простором. Важливим зауваженням є те, що морфологія територіального володіння – є результатом і метою геополітичної дії, виражається не тільки в конфігурації суші і моря, але і в особливостях етнічного, політичного, економічного та інших видів геопростору утворюваної геосистеми.

П. Бакланов пише, що ГСС це «найважливіша категорія геополітики, хоча і дуже складна, багатовимірна... Її утворюють поєднання країн світу, з їх політичними системами, реальними геополітичними потенціалами, кордонами, інтересами і проблемами, що склалися» [22, с. 15]. Для обґрунтування просторових змін, що відбуваються в геополітичному просторі можна використовувати поняття «геополітичні відносини», запропоноване Н. Каледінін [124, с. 55]. Воно дозволяє описати різні моделі геополітичної поведінки акторів геополітичного простору і охарактеризувати різні геополітичні процеси. Геополітична структура світу є територіальною геополітичною системою глобального (самого верхнього) рівня ієрархії, а отже має куди більш складну будову, ніж її регіональні аналоги. Особливістю геополітичної диференціації територій є неможливість її конкретного узагальнення, оскільки геополітичні концепції носять суб'єктивний характер бачення світу та геостратегії щодо нього. В той же час, в *геополітичному структуруванні світу* є свої умовності: 1) умовність щодо закономірності поділу політичних блоків за домінуючим природним архетипом, який вплинув на встановлений соціокультурний закон (номос). Звідси поділ країн на країни морського номосу (таласократичні, сьогодні – «атлантичні») та сухопутного номосу (теллуократичні, сьогодні – «континентальні»); 2) умовність сприйняття біполярності як принципу «стабілізованої» системи, на відмову від однополлярності і чи поліцентризму; 3) умовність поділу на країни за їх морфологією (компактні, округлі, які морфологічно ідеальні, якщо їх кордони

вростають в кордони природних меж; дисперсні, вразливі від можливої неякісної системи володарювання – територіальної «кратополітики» або слабкості транспортних мереж; країни анклавні та полуанклавні, країни з ексклавами, коридорами, чи великими неконтрольованими охвістями, що демонструють їх територіальну та політичну вразливість; країни з неконтрольованими або розірваними кордонами – такі, що демонструють розрив центр-периферійних відносин в політичній системі, внутрішню кризу, нелояльність до центру, центробіжність; 4) умовність визнання країн, які втратили суверенітет і відчувають на собі вплив двох центрів одночасно, буферними зонами, країнами лімітрофами, кондомініумами.

Отже, політичний простір, який об'єктивується внаслідок інтеракцій суб'єктів політичної дії проявляється як *поліморфний*. Він може бути віртуальним, але отримує означення, обмеження територіальними рамками територіально-політичних утворень та систем. *Територіалізація* простору є інструментом його привласнення, встановлення контролю над ним та участі у ньому, презентацією встановленої влади, утворених політичних відносин. *Просторовий поліморфізм* проявляється як репрезентація логік носіїв політичних інтересів, *проекція їх внутрішньої структури*: ієрархічної, мережевої, мультимодальної, симетричної та асиметричної, закритої (з високими порогами участі), відкритою (з порогоми участі, що характерні консоціативним демократіям), і може проявлятися у спрямованості розвитку політичних систем, що можуть мати один центр або поліцентричний характер. У територіальному втіленні поліформізм політичного простору проявляється особливостями територіальної морфології територіальних систем. *Хронотопічна динаміка розвитку складних територіально-політичних систем*, яку демонструють мозаїчна змінність дієвих акторів («великі держави», «визнані держави», «частково визнані держави», «залежні», «спірні», «віддалені», ін.) та утворювані ними Порядки в макросистемах також виявляє поліморфізм політичного простору. *Поліморфізм* політичного простору проявляється і в *типології складних територіально-політичних*

систем (етнополітичні, династичні, імперські, цивілізаційні, комплексні угруповання держав) та в *інструментальній основі підтримки різнорівневих Порядків* (локального, регіонального, державного, національного), що пояснюється зміною методологічних концептів «територіального володіння», «територіального верховенства», «просторового розвитку».

2.4. Територіальна політика в багатоскладових системах як об'єкт теоретико-методологічного аналізу

Деконструкція соціально-політичних систем, розпочата в умовах глобалізації та денаціоналізації простору політичних відносин залишається актуальним об'єктом наукового дискурсу з кінця другої половини ХХ ст. Процеси регіоналізації, децентралізації та неконсолідації особливо яскраво демонстрували країни Європи, охоплені інтеграційним рухом в межах ЄС як втіленні ідеї «Європи регіонів».

Домінуючий до того, за визначенням Майкла Кітінга «дисциплінарний націоналізм в політології» [691] було піддано критиці дослідженнями інтеграції національних держав до ЄС через три століття після їх «містичного», за висловом Джеремі Ларкінсона [707] народження в Вестфальському регіоні. До другої половини ХХ ст. нація-держави протягом трьох століть поглинала політику субнаціональних рівнів та боролася з наднаціональними утвореннями. Весь час завданням дослідників вважали аналіз політичної системи на національному рівні. На думку, Шона Мюллера, «одержимість цим рівнем влади була настільки наполегливою, що навіть федеральні дослідження (federal studies) щодо поглиблення субнаціональної автономії та її індивідуальної чи колективної взаємодії з вищим рівнем, не виходили за межі низхідної перспективи національних порівнянь» [748, с. 95]

Висхідну перспективу аналізу, як «погляд зі штатів», вперше запропонував Даніель Дж. Елейзер в роботі «Американський федералізм: погляд із штатів» (1966) [548]. «Федеральні дослідження», як галузь політології, впроваджували нову методологію та дослідницьку традицію і

виявляли свою першість у вивченні центр-периферійних відносин, децентралізації. Авторами, які розвивали цей напрям були І. Дукачек [516; 517], Д. Елейзер [549], В. Рікер [833], Ш. Мюллер [748].

Компаративна територіальна політика визнавалася елементом дисципліни «федеральних досліджень». Їх поєднували: 1) порівняльний метод досліджень (порівняння в часі і / або просторі, коли «територіальний чинник» набуває сенсу в контексті політичного процесу, чи навпаки, політичний чинник диктує територіальні процеси), 2) політичний характер об'єкту аналізу, 3) територіальна спрямованість аналізу.

Провідною концепцією аналізу стала *концепція «політичної територіальності»*, що походила з *концепції «географії людини»*, але набула розвитку через відкриття перспектив дослідження територіальної політики, а тому почала виконувати роль «евристичного інструменту» [779].

На межі ХХ – ХХІ ст., концепт «*компаративної територіальної політики»*, який використовує територію як *перемінну змінну*, став інтегральним для досліджень регіоналізації, децентралізації, деволюції, федералізації, автономізації, місцевого самоврядування, багаторівневого управління [748, с. 96]. Погоджуючись Ш. Мюллером, визнаємо, що територіальна політика – це «генеалогічне дерево», а федеральні і регіональні дослідження є його окремими гілками [748, с. 100]. Обидві є частиною територіальної політики, як дисципліни, яка складається з досліджень:

1) *місцевого самоврядування (local government studies)*, про що писали Е. Пейдж [786], Д. Сірокі, Ш. Мюллер та М. Гехтер [647]; Д. Уолш [911], а також Р. Беннет [397] та Г. Хайнелт і Н. Хлепас [648], які досліджували системи місцевого самоврядування в умовах децентралізації державного сектору, розроблюючи власні їх типології.

2) «*багаторівневого управління» (multilevel government studies)*, яке досліджували на рівні національних систем в контексті проблем забезпечення ефективної децентралізації такі автори як Б. Сміт [770], Р. Родс, П. Кармайкл, Д. Макміллан, Е. Мессі [425], М. Кітінг [690; 691], І. Дукачек [516; 517],

Д. Лафлін [721], Д. Булпітт, Б. Джордано [619], С. Джордж [615], А. Степан, Х. Лінц та Й. Ядав [716]; при аналізі наднаціональних систем – Л. Хуг та Г. Маркс [660], а також М. Барджес [418]; при формуванні теоретичних узагальнень в «*multilevel government studies*» – Я. Баче та М. Фліндерс [616; 387], С. Піаттоні [794], Ш. Мюллер [748], Я. Пенроуз [790], Ч. Джеффри та Д. Вінкотта [683], Д. Ларкінсона [707].

Новий концепт «багаторівневого управління» дозволяв заміну недіючої дихотомії унітарних та федеративних держав, давав змогу долати так званий «дисциплінарний націоналізм» в політології [683] та досліджувати еволюцію європейської регіональної політики в ХХ ст., переосмислюючи концепції національності, самовизначення та у через аналіз традиції спільного суверенітету та асиметричних конституційних домовленостей, які забезпечують спосіб задоволення множинних національних вимог [690]. Новий концепт відкривав перспективи аналізу досвіду ЄС, що сприймався моделлю для постсуверенного порядку, в якому правовий плюралізм та конституційна різноманітність можуть задовольнити численні вимоги щодо громадянства [691]; Б. Вітте, А. Отт, Х. Воз [505]; М. Берджеса [418].

Новий концепт орієнтував на аналіз механізмів конструювання держав-націй на відміну від національних держав [716], вказував на тенденцію заміни ієрархічної логіки будови державності логікою мережевих систем Дж. Ларкінсона [707]. Саме тому, впровадження деволюції в межах реформ децентралізації постали об'єктом аналізу в роботах В. Богданора [405], Б. Барроуза та Дж. Дентона [420], Р. Аграноффа [375], а також в роботах М. Берджеса [419], Я. Баче та М. Фліндерса [387], Дж. Булпіта [417], Х. Мюллера [749], які досліджували реалізацію багаторівневого управління у Великобританії та країнах ЄС, вказуючи на потенціал нової моделі.

Гері Маркс, який за визначенням Дж. Стівена, першим використав вираження «комплексний, багаторівневий процес прийняття рішень, що тягнеться як на нижчий, так і вищий рівень держави», а згодом і скорочене поняття «багаторівневе управління» передбачав можливості використання цієї

концепції і в глобальному масштабі через виділення національного, регіонального (в екстрадержавному розумінні) і глобального рівнів. Геррі Маркс і Лізбет Хуг говорять про те, що «Багаторівневе управління – це не теорія європейської інтеграції, але *протомадель*, яка включає регіональну інтеграцію, розширення прав і можливостей субнаціональних акторів як частина більш загального феномену – (ре)артикуляції влади від центру» [659].

Дослідження багаторівневого управління спиралося на дослідження *політичних систем* Габріеля Алмонда [378] та Девіда Істона [525], але політична система розглядалася як *простір* дії правил, акторів політики. Такий контекст досліджень охопив і наднаціональні територіально-політичні системи. Так, Мортон А. Каплан зазначав, що політична система характеризується тим, як «її правила визначають сфери юрисдикції для інших приймаючих рішення одиниць і забезпечує методи врегулювання конфліктів юрисдикції. Вона має ієрархічність в характері та територіальність у володінні» [688, с. 28]. Український дослідник Ігор Іщенко, звернув увагу на те, що сегментована політична структура складної системи більш схильна до формальної та неформальної нестабільності, що підвищує ризики зниження ефективності інститутів політичної системи і сецесії [140, с. 371].

3) «*електоральної географії*», яка розвивалася в першій половині ХХ ст. в роботах Е. Кребхайла, Ф. Тернера, Дж. Райта, А. Зігфріда, Р. Гартшорна, Дж. Прескотта [817], проте, вже застосування методів електоральної географії при дослідженні перспектив розвитку етнонаціонального представництва, децентралізації та стабілізації політичних систем, а також при аналізі значення партійних систем для розвитку багаторівневого управління – знаходимо в розробках В. Рікера [837], Ст. Роккана та С. Ліпсета [717]; К. Дешуера [508]; Б. Фореста [589]; П. Дарданеллі [504]; Т. Карозерса [426].

Такий розвиток досліджень електоральної географії та партіології в компаративістських територіальних дослідженнях сучасні дослідники пов'язують з партійно-політичним підходом Вільяма Рікера до аналізу центр-периферійних відносин, децентралізації політичних систем, застосованим в

роботі «Федералізм: походження, функціонування, значення» [833]. Рікер визнав структуру партійної системи єдиним надійним показником стану децентралізації держави: «відносини централізовані у відповідності зі ступенем, в якому партії, організовані для управління центральним (національним) урядом, контролюють партії, організовані для управління регіональними урядами. [...] Безпосередньою причиною відмінностей в ступені централізації або («периферизації») в конституційній структурі... є відмінність в ступені партійної централізації» [833].

4) четвертим напрямом «*компаративної територіальної політики*» постає напрям досліджень «*проблем меншин*» в контексті захисту їх прав на політичне представництво, забезпечення політичної участі, про що йдеться в роботах Р. Патнема [711]; А. Філіпс [793]; К. Ентоні [382]; П. Дарданеллі [504]; М. Віммра [909]; І. Блумраад [404].

5) п'ятим напрямом є *урбаністичні дослідження* («*urban development studies*»), на що вказував Ніл Бреннер в роботі «Глобальні міста, глокальні держави: глобальне місто та стан територіальної реструктуризації в порівняльній Європі» [414].

Майкл Кітінг, зазначає, в межах «компаративної територіальної політики» як інтегральної дисципліни досліджуються *територіальні атрибути політики*, або *політичні атрибути території* і будь-яке *політичне явище* пов'язане з територією і відноситься до категорії територіальної політики як «*дескриптор здорового глузду*», а *територіальна політика* визначається як «*галузь політології*», яка *вивчає* ці процеси [691]. Поняття «*територіально-політичне утворення*» визнається універсальним для аналізу, оскільки також має атрибутивні ознаки політичної територіальності і перебуває на певній стадії політичного самовизначення згідно з теорією Яна Пенроуза (2002) щодо чотирьох етапів цього процесу: 1) територіального розмежування та окупації, 2) пристосування, 3) артикуляції інклюзивної («ми») та ексклюзивної («їх») сторони самовизначення, 4) міфологізації та сакралізації території [790].

Виступаючи як прихильник долання методологічного націоналізму Хайме Луч в роботі «Автономізм та федералізм», пояснює доцільність використання концепту «політичної територіальності» тим, що цей концепт дозволяє пов'язати територію як «змінну» в процесі побудови нації з ідеями нового регіоналізму та регіональної держави, а це дозволяє уявити не лише «регіональний націоналізм» як «регіоналізм», але й «локальний націоналізм» як «локалізм» чи «автономізм», чи «парохіалізм» тобто «провінціалізм» [719]. Так, автономізм, як територіальний, так і позатериторіальний, визнається більш широкою формою самовизначення ніж федералізм, який занадто уніфікує політичну систему. Автономізм постає інструментом втілення консоціативної демократії та її принципів: великої коаліції, сегментарної автономії, співрозмірності та вето меншості, а також правила, що доповнюють принцип великої коаліції: *«правління меншості над самою меншістю у питаннях, які є виключною турботою меншості»* [719, с. 13, 20].

Отже, територіальна політика орієнтована на підтримку стабільності системи має виходити з того, що децентралізація не може зводитися до адміністративно-територіальної оптимізації. Проблеми багат шаровості децентралізації представлена в дослідженнях Р. Аграноффа [375]; Р. Беннетта [398]; Е. Вілсона [293]; К. Вітмана [71; 72]; А. Макаричева [184]; М. Оренштейна [782]; С. Саханенка [258; 257; 854], Ю. Мацієвського [193]. Близькість позицій авторів полягає у визнанні того, що така реформа передбачає демократизацію, особливо в країнах Східної Європи: спрощення доступу жителів до політичної участі, вирішення питань представництва інтересів локальних і регіональних спільнот, створення інституційної основи вирішення конфліктів між рівнями територіальних влади.

У країнах романо-германської правової сім'ї, де відмова від централізму історично складний процес, теоретичну основу розуміння децентралізації створили дослідження кінця XIX – XX ст., в яких: 1) розглядалися моделі державного управління, теорії суверенітетів (М. Коркунов [156], Б. Чичерин [340], О. Яценко [357]); 2) вивчалася організація багаторівневого управління

при накладенні суверенітетів (Д. Елейзер [548; 549], В. Рікер [833], Дж. Циммерман [922]), що дозволило сформулювати концепцію «перфорованого суверенітету» І. Дукачеку в 1990 р. [517].

Формування багаторівневої системи управління і реалізації влади в пострадянських країнах розвивалося, багато в чому, завдяки досвіду інших країн. Деволуція в Великобританії, автономізація в Іспанії, регіоналізація в Італії, криза федералізму в Бельгії призвели до появи термінології, що пояснює глибину процесів децентралізації в роботах дослідників В. Богданор [405]; Б. Берроуз [420]; Б. Сміт [870]. Перші визначення понять «деволюція», «дивестицій», «дерегулювання», «деконцентрація» були запропоновані британськими вченими, в дискусії про реформу (квазі)унітарної системи – «Британського федералізму» [419], в основі якої лежать доктрина «подільності суверенітету» і визнання обсягу прав місцевих органів влади за принципом «Все, що не заборонено, то дозволено».

Про те, що децентралізація і сучасний регіоналізм залишаються актуальною темою аналізу, свідчать дослідження Рода Дж. Родса [425], Бруно де Вітте [505]. Автори доводять, що децентралізація національних систем є формою демократизації і способом підтримки інноваційного потенціалу регіонів. У зв'язку з цим актуальним є теза Родса: «термін «унітарна держава» є чорною дірою в політичній науковій літературі... він розглядається як залишкова категорія, яка використовується для порівняння унітарних і федеративних держав, щоб виділити характеристики останніх. Жодна унітарна держава не є повністю однорідною, і жодна унітарна держава не є повністю централізованою. Децентралізація – це загальна стратегія боротьби за різноманітність. Існують типи і ступені децентралізації: деконцентрація, делегування і деволуція» [425, с. 4].

В соціокультурній логіці постмодерну процесу другої половини ХХ ст. – децентралізація і автономізація, розглядаються як природні процеси територіально-політичного самовизначення. Однак, логіка Вестфальського Модерну як логіка націонал-протекціонізму, і яка проявляється сьогодні як

«Пост-Постмодерн» (відповідно до схеми Гегеля заперечення заперечення), децентралізація і автономізація, сприймаються як небезпечні для держави процеси. Сецесіонізм в ряді країн Європи посилює опір децентралізації, позначаючи автономізм як антидержавне явище. Протистояння логік Постмодерну і Пост-постмодерну диктує протистояння децентралізації і централізму, що забезпечує балансування територіально-політичних систем, які прагнуть стабілізації – балансу обох тенденцій. Компаративістські дослідження збалансованості в моделях багаторівневого управління представляють науково-практичний інтерес. На це вказують порівняння моделей держав-установ та держав-корпорацій в роботах ХІХ ст. (Б. Чичерина 1899 р. [340]), так і порівняння моделей «держав-націй» і «національних держав» в ХХІ ст. (А. Степан, Дж. Лінца та Й. Ядава 2011 р. [716]).

У дослідженнях М. Кітінга [692]; Я. Баче та М. Фліндерса [387]; Ч. Джеффри [683], І. Чихарева [241] робиться аналіз розділеного суверенітету і багаторівневого управління, демонструється актуальність подолання методологічного націоналізму і розвитку методології дослідження рівнів територіальної і політичної системи.

Одні з перших дослідників багаторівневого управління Геррі Маркс і Лісбет Хуг звернули увагу на те, що факт багаторівневого управління (MultiLevel Government, MLG) фіксує розподіл авторитетного прийняття рішень на різних територіальних рівнях ЄС [661]. Цей процес обумовив декілька дискурсів щодо проблем інтеграції ЄС та занепаду суверенітету держав ЄС. Автори, вирішили уніфікувати ці дискурси, сформулювали три положення, які описують модель MLG, що застосовуються до ЄС: 1) По-перше, хоча національні держави залишаються центральними дійовими особами у процесі прийняття політики, компетенція щодо прийняття рішень ділиться та оскаржується суб'єктами, організованими на різних територіальних рівнях, а не монополізованими національними урядами; 2) По-друге, колективне прийняття рішень серед держав ЄС передбачає значну втрату контролю над окремими національними урядами; 3) По-третє,

політична арена взаємопов'язана формально та неформально, а не шляхом інкорпорації. Субнаціональні актори діють як на національній, так і на наднаціональній аренах, створюючи в процесі транснаціональні мережі. Тому роль «вратаря» національних виконавців все частіше заперечується: ефективність реагування варіюється, залежно від національних територіальних структур управління [661]. Ян Баче та Метью Фліндерс вказують, що у статті на цю тему Гері Маркс визначив MLG як «систему постійних переговорів між вкладеними урядами на декількох територіальних рівнях – наднаціональному, національному, регіональному та місцевому – як результат процесу інституційного створення та перерозподілу рішень» [387, с. 34 – 35]. Розробляючи це визначення, він спирався на аналіз внутрішньої політики, зокрема на підхід до політичних мереж, описуючи, як в рамках мультирівневого управління наднаціональні, національні, регіональні та місцеві органи влади втягуються в територіально всеохоплюючі політичні мережі. Таким чином, концепція містила як вертикальний, так і горизонтальний розміри. Поняття «багаторівневність» означало посилення вертикальної взаємозалежності суб'єктів, що діють на різних територіальних рівнях, тоді як «урядування» означало зростання горизонтальної взаємозалежності між урядами та неурядовими суб'єктами [387, с. 35].

Геррі Маркс і Лісбет Хуг розділили концепції, так чи інакше пов'язані з децентралізацією і дифузією управління, на п'ять блоків [661; 241, с. 9].

1) *Дослідження Європейського союзу*. Сюди включають в першу чергу багаторівневе управління у вузькому сенсі. В аналізі ЄС застосовується і концепція мережевого управління, яка досліджує деволуцію від центру до неформальних політичних мереж. Так, Філіпп Шміттер, описуючи можливості неурядових акторів, використовує латинізми *консорціо* і *кондомініо*, за допомогою яких ЄС досліджується як «лабораторія» перспективних диффузивних практик [859]. Кондомініуми пропонуються як механізми, побудовані на мінливості як функціональної, так і територіальної клієнтури. Замість єдиного центру пропонується мережа автономних юрисдикцій зі

змінними: членством, правилами прийняття рішень, терміном існування;

2) *Міжнародні відносини*. Дослідники фіксують практики багаторівневого управління в міжнародному масштабі, досліджують режими *багатостороннього співробітництва та глобального управління*, вплив глобалізації на перерозподіл влади між субнаціональними і міждержавними інститутами. Наприклад, Джеймс Розенау, комбінуючи поняття «фрагментація» і «інтеграція» вивів неологізм *фрагмеграція* [843]. Світову систему формують співпраця і змагання непостійних коаліцій різних акторів. Принцип ієрархічної підпорядкованості замінюється рівноправною взаємодією урядів, бізнесу та громадянського суспільства. Взаємовплив рушійних сил виробляє нові сфери компетенції і трансформує старі. *Фрагмеграція* означає стирання поділу між внутрішньодержавними та закордонними справами, коли локальні проблеми можуть набувати глобальне значення. Ідеї багаторівневого управління до міжнародної арени застосовує і Саїф аль-Іслам Каддафі [241], який критикує дискурс Типу I, оскільки він не відповідає на запит нових акторів (діаспор) в колективному управлінні [241, с. 18]. На підтримку цієї тези Томас Конзельман вказує, що «в той час як юрисдикції Типу I обирають собі громадян, громадяни обирають собі юрисдикції Типу II» [483, с. 5];

3) *Федералізм*. Сюди відносять концепції, що визначають *співвідношення юрисдикцій* (У. Оутс); *багаторівневе урядування* (А. Бенц, Р. Сімеон, Д. Райт); *багатоцентричне управління* (Дж. Кінкейд, К. Ніколадіс); *матрицю повноважень* (Д. Елейзер); *ринковий федералізм* (Б. Веінгаст); *FOCJ* (Б. Фрей і Р. Ейхенбергер).

4) *Місцевий уряд*. Дослідження локальних процесів спираються на концепції децентралізації і мають дві традиції. *Основу першої* становить принцип *фрагментації як конкуренції* між локальними юрисдикціями, що призводить до більш ефективного забезпечення місцевих послуг (Ч. Тібу, Майкл Макгінніс, Вінсент та Еліонора Остром). Інші – *консолідаціоністи* (Вільям Ліонс, Девід Лоурі), навпаки, пов'язують ефективність інститутів з заміщенням численних пересічних юрисдикцій консолідованими урядами;

5) *Державна політика*. У цій області одні автори покладають надії на ринкові механізми, дерегуляцію, що сприяють виникненню гнучкого і самоорганізованого управління за допомогою мереж (Марін Бернд, Майнц Ренате), в тому числі і на міжнародній арені. Інші автори підкреслюють збереження домінування національних урядів у справі прийняття рішень (Чарлі Джеффри), визнаючи, що управління слід розглядати не як альтернативу, а як доповнення до міжурядових відносин» [792].

Набір «антиунітарних» концепцій Л. Хуг і Г. Маркс класифікували на дві групи – «Тип I» і «Тип II» [661]. Тип I характеризується: 1) юрисдикціями загального призначення (кожна юрисдикція виконує різні функції і завдання); 2) непересічним членством (одна людина не може бути членом кількох структур, які характеризуються стійкими межами); 3) обмеженою кількістю рівнів юрисдикції (виділяють місцевий, проміжний і центральний шари); 4) однаковою і стійкою структурою (всі юрисдикції збудовані за одним планом і їх конструкція, як правило, не змінюється з часом). Для Типу II характерні: 1) ad hoc юрисдикції (спеціалізовані); 2) перехресне членство (менші юрисдикції можуть виходити за межі великих, перетинати кордони, в результаті чого юрисдикції накладаються одна на одну); 3) необмежене число рівнів юрисдикції (існує велика кількість рівнів, необмежених 3-4 шарами); 4) гнучкий дизайн (результат гнучкої реакції на зміну запитів громадян).

Тип I в багаторівневому управлінні вважається «стандартним». Це організація управління, яка існує в державах як «матрьошка вкладених юрисдикцій», де межі визначені і непроникні. Джеймс Капорасо говорить про даний тип управління як про перенесення Вестфальського принципу винятковості на внутрішньодержавну арену [424]. Основа типу – федералізм, який має на меті поділ влади між обмеженим числом урядів на декількох рівнях. У фокусі аналізу – відносини між центральними і непересічними субнаціональними урядами. Одиниця аналізу – конкретний уряд. Серед федералістських концепцій Типу I поширення в 1990-і роки отримала ідея *Єврови регіонів* [482]. Децентралізація влади тут означає передачу її частини

на нижні рівні. Так регіони отримали можливість в обхід національних урядів взаємодіяти як з центральними органами ЄС, так і між собою. Одні дослідники досліджували формування 3-х ступеневої структури європейського управління, інші – інтеграцію ЄС як інтенсифікацію співробітництва між регіонами, треті – аналізували «розчинення» національного рівня прийняття рішень при зміцненні наднаціонального і регіонального рівнів. Всі разом відводять центральну роль регіонам, визнають що державно-приватне співробітництво існує в політиці, проте держави не послаблюються, не відмирають, а залишаються основними акторами політичного управління.

Домінуючою тезою в другому типі концепцій – Тип II – є те, що кожне суспільне благо має забезпечуватися юрисдикцією, яка ефективно засвоїла його вигоди і витрати. Результат – виникнення юрисдикцій в самих різних масштабах. Управлінська структура системи уподібнюється «мармуровому кексу», територіальний принцип перестає бути визначальним. Під «рівнями» розглядаються різні механізми кооперації. Якщо в Типі I наявність рівнів означає виділення вкладених утворень, зафіксованих територіальних шарів, то в Типі II зникає орієнтація на формальне закріплення [483]. Тип II поширений в Швейцарії, на місцевому рівні, де юрисдикції названі «Об'єднання спеціального призначення» (*Zweckverbände*). Це асоціації, що спеціалізуються на виконанні конкретної функції. Концепції Типу II важко зарахувати до концепцій «багаторівневого управління». Його прихильники остерігаються концепту «багаторівневе управління», який асоціюють з ієрархією, і тому іноді заміняють його концептом «*поліцентричне управління*». До таких відноситься концепція Бруно Фрея і Райнерма Ейхенбергера [546], відома під акронімом FOCJ (*functional, overlapping, competitive jurisdictions*). Вона досліджує поліцентричне управління як: 1) *функціональне* – політичні одиниці охоплюють завдання, які слід виконати; 2) *паралельне* – завдання поширюється на кілька географічних областей; 3) *конкуруюче* – індивіди мають право обирати, до яких одиниць належати, 4) *юрисдикційно розділене* – одиниці є урядовими, мають право на примусову силу і можуть стягувати податки. Така структура

диктується згори, а виростає знизу. Для її реалізації в ЄС, на думку авторів, до 4-х свобод сфери економіки, слід додати 5-у – гарантоване Конституцією право створення ФОСІ, як системи, що не може бути заблокована існуючими юрисдикціями. ФОСІ – це вільні і гнучкі елементи, що виникають, коли це необхідно і згортаються, коли не потрібні (вихід громадян з ФОСІ означає скорочення податкової бази). Юрисдикції мають плинність і мінливість. Досвід їх організації має частина кантонів Швейцарії. Критики моделі стверджують, що вона неприйнятна для незахідних націй через їх недисциплінованість, низьку ініціативність, орієнтацію на авторитаризм. Прихильники концепції, вказують, що умова ФОСІ – це правильна робота інститутів і відносин.

Джон Джерард Раггі [847], аналізуючи багаторівневе управління, порівнює його з моделлю *«кляпкової ковдри»* феодального світу, як нашарування та фрагментація юрисдикцій [240]. Відмінна риса системи правління в ЄС полягає в тому, що вона диференціювала колективізм в територіально визначені, стійкі і взаємовиключні анклавні легітимного панування [240]. Те, що ми спостерігаємо в ЄС є відродженням диференційованої влади і пересічних юрисдикцій в постнаціональній рамці. ЄС, з точки зору Раггі, – це перша в світі постмодерна політія з відродженим принципом мультиперспективного управління.

Отже, суперечка в організації *«багаторівневого управління»* зводиться до протистояння концепцій *обмеженого числа багатofункціональних юрисдикцій загального призначення з непересічними межами* і протилежних концепцій *обґрунтування гнучких, відкритих і функціонально орієнтованих одиниць*. Хоча ці типи і протиставляють одну одній, вони сходяться в прагненні запровадження гнучкості розподілу управління між декількома юрисдикціями в порівнянні з зосередженням в одній. Обидві моделі мають переваги, які здатні реалізуватися в різних контекстах. Вони доповнюють одна одну і орієнтовані на додання методологічного націоналізму.

Хайме Луч, як прихильник концепту *«багаторівневого управління»*, пояснює і доцільність використання концепту *«політичної територіальності»*,

оскільки він дозволяє аналіз не лише *регіонального націоналізму* як регіоналізму, але й *локального націоналізму* як локалізму чи *автономізму*, чи *парохіалізму* (провінціалізму) [719]. Так, автономізм, як територіальний, так і позатериторіальний, визнається більш широкою формою самовизначення ніж федералізм, який надто уніфікує політичну систему. Автономізм є інструментом втілення *консоціативної демократії* та її принципів: великої коаліції, сегментарної автономії, співрозмірності та вето меншості, а також правила, що доповнює принцип великої коаліції: «правління меншості над самою меншістю у питаннях, які є турботою меншості» [719, с. 13, 20].

При застосуванні методології дослідження рівнів територіально-політичної системи та використанні системного підходу до децентралізації держава розглядається як *територіально-політична система*, де центр і регіони діалектично пов'язані, а баланс відносин залежить від взаємного визнання політичної суб'єктності учасників, від організації систем представництва. Така система заснована на принципі «все, що не заборонено, дозволено». Визнання територіального суб'єкта як суб'єкта політики, забезпечує на національному рівні ефект системної інтеграції і гнучкість механізму вирішення регіональних конфліктів. Усунення проблеми політичного визнання є способом вирішення міжрівневих конфліктів, мінімізує фактор маніпулювання емоціями, які ведуть до конфронтації.

Отже, в межах *компаративної територіальної політики* як інтегральної дисципліни досліджуються *територіальні атрибути політики*, або *політичні атрибути території*. За визначенням Майкла Кітінга, яке він надав в роботі «Тридцять років територіальної політики», будь-яке «*політичне «явище»* пов'язане з територією і відноситься до категорії територіальної політики як «*дескриптор здорового глузду*», а «*територіальна політика*» визначається як «*галузь політології*», яка вивчає ці процеси [691].

Отже, просторова революція 1960-х років ХХ ст. обумовила зміну логіки та методології досліджень. Запит на децентралізацію територіально-політичних систем проявився критикою «методологічного націоналізму» та

«дисциплінарного націоналізму в політології», вимагаючи заміни низхідної перспективи національних порівнянь висхідною. Науково-методологічна критика централізму проявилася оформленням напряму «федеральних досліджень» в американській та західно-європейській політології. Компаративна територіальна політика стала частиною цих досліджень, а роль інструменту аналізу отримала концепція «політичної територіальності».

Недіюча дихотомія унітарних та федеративних держав обумовила виникнення нового концепту «багаторівневих відносин» в контексті розвитку «компаративної територіальної політики» на межі XX – XXI ст. Цей концепт став інтегральним для досліджень, в яких територіальні атрибути політики, або політичні атрибути території визнаються значимими. Сучасні дослідження територіальної політики – це інтегральний напрям, що складається з систем аналізу: 1) місцевого самоврядування; 2) багаторівневого управління; 3) електоральної географії та партології в компаративістських територіальних дослідженнях; 4) компаративної територіальної політики з проблем меншин; 5) урбаністичних процесів розвитку.

Висновки до другого розділу

В умовах поглиблення міжнародної співпраці, деколонізації та глобалізації відбулася докорінна зміна в баченні подальшого розвитку територіально-політичних систем. Критика етатизму та централізму, а також теоретико-методологічних підходів, орієнтованих на знеособлення та деполітизацію наукових досліджень, обумовили зсув від домінуючого позитивізму до конструктивізму та структуралізму. В системі політологічних дисциплін це проявилось як відмова від «методологічного націоналізму» та «дисциплінарного націоналізму в політології», як заміна низхідної перспективи національних порівнянь висхідною. На межі XXI ст. недіюча дихотомія унітарних та федеративних держав обумовила впровадження концепту «багаторівневих відносин» в дослідженнях компаративної територіальної політики, які стали інтегральними для наукових напрямків, де територіальні атрибути політики, або політичні атрибути території є значимими.

Повернення суб'єкта в процесі диференціації територіально-політичних систем, як детермінованих соціальною дією з когнітивним переосмисленням реальності, обумовило застосування *методологічних парадигм конструктивної, семіотичної, онтологічної, соціоконструктивної та ментальної* в процесах проектування політичного простору. Тип обраної парадигми обумовлює визнання територіально-політичної системи як такої, що є результатом конструювання, або такою, що існує об'єктивно. Втім, процес дослідження формує нові схеми, образи, перцепції щодо угруповання схожих систем, а останні знову піддаються інтерпретації як об'єктивні. Відтак, будь-який аналіз, що передбачає диференціацію простору та виокремлення територіально-політичних систем, а також їх порівняння передбачає процес суб'єкт-об'єктної орієнтації та застосування усіх вище перелічених парадигм як комплексу. Схематичне та картографічне визначення ТСС та ТПС містить процес ментального конструювання та символічного відтворення системних та міжсистемних відносин. Онтологічні параметри впорядкованості, задані контекстами культури та соціальної структури простору, проявляються в когнітивних та ментальних картах. Проте, критеріями виокремлення цілісних ТСС є наявність: системоутворюючого місцеворозвитку як фокальної точки відліку; гравітаційність (доцентровість) концентрації субрівнів; горизонтальна та вертикальна взаємодія; просторово-часова стадіальність розвитку; стабільність в умовах мультиплікативної детермінованості розвитку.

У підходах щодо диференціації політичного простору основою розмежування є відмінності у визначенні природи простору: як *об'єктивної, суб'єктивної, або інтерсуб'єктивної*. Якщо донедавна природа простору в політології прямо пов'язувалася з територією, то останні десятиліття категорія «політичного простору» тлумачиться як комунікаційне середовище, залишаючись синонімом «території» та «місця», зберігаючи дуалізм матеріального та уявного. Це проявилось зміною базових концептів політичного дискурсу: від «територіального володіння» і «територіального верховенства» до «просторового розвитку».

Різноманіття інтерпретацій визначення політичного простору пояснюється відмінностями в теоретико-методологічних підходах. Системний, системно-історичний підходи, інституціоналізм і неінституціоналізм, структурний функціоналізм, конструктивізм, когнітивний конструктивізм, конструктивний реалізм, феноменологічний конструктивізм, комунікативний підхід, організаційну теорію – використовують сьогодні для аналізу таких об'єктів дослідження, як територіальні суспільні системи, політичні чи партійно-політичні системи, діаспоральні системи, системи самоврядування, регіональні системи, транскордонні системи, глобальні та транснаціональні системи співпраці.

Політичний простір, який об'єктивується внаслідок інтеракцій суб'єктів політичної дії проявляється як поліморфний. Він може бути віртуальним, або «територіалізованим». Територіалізація трансформує простору в *регулярність* ставить мету *впорядкованість* через виокремлення субстанцій (модулей аналізу, таких як ТСС та ТПС. Територіалізація є інструментом привласнення простору, встановлення контролю над ним, презентацією політичних відносин. Просторовий поліморфізм є результатом поліморфізму логік носіїв політичних інтересів, проекцією їх внутрішньої структури: ієрархічної, мережевої, мультимодальної, симетричної / асиметричної, закритої / відкритої, моноцентричної / поліцентричної. У територіальному втіленні поліформізм політичного простору проявляється особливостями територіальної морфології систем. Хронотопічна динаміка розвитку складних територіально-політичних систем, яку демонструють мозаїчна змінність акторів (великі держави, визнані, частково визнані держави, залежні, віддалені, ін.) та утворювані за їх участю Порядки в макросистемах, також виявляє поліморфізм простору, як і типологія складних територіально-політичних систем (етнополітичні, династичні, імперські, цивілізаційні, комплексні угруповання держав) та інструментальна основа підтримки різнорівневих Порядків (локального, регіонального, державного, національного).

РОЗДІЛ III

ТЕРИТОРІАЛЬНА ПОЛІТИКА В ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄС В УМОВАХ ПОЛІМОРФІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

3.1. Основи організації та конструювання територіально-політичної системи Європейської єдності

Географічно Європа схожа на незавершений трикутник з огляду на відсутність чіткого кордону з Азією. Натомість можна виокремити її внутрішні геоісторичні поділи на римську та візантійську сфери впливу, зони турецького, австрійського, німецького чи російського панування. Проте, результатом складної історичної взаємодії між різними народами, державами, цінностями, утворюваними соціальними порядками стала багатоскладова європейська цивілізаційна система, яку характеризують через категорії комплексності, універсальності та, одночасно, різноманітності та багатовимірності. Європа стала місцем втілення ідей демократичної участі, прав і свобод людини, які були вистраждані під впливом імперіалістичної логіки розвитку ряду держав, згодом під впливом радикального націоналізму, колоніалізму, фашизму та інших форм тоталітарної ідеології.

Європа формувалася як простір єдиний, в його протистоянні іншими. Так, протистояння під Пуатьє (732 р.), де відбулося історичне зіткнення між арабськими завойовниками та «європейською армією» Карла Мартела є хронотопічною подією відліку «європейської» системи територіально-політичних відносин. Політична та культурна єдність Франкської імперії (800 – 843 рр.), що охоплювала території Франції, Бельгії, Люксембургу, Нідерландів, частково, Німеччини та Італії, вперше позначила межі цінності ідеї Європи, невіддільну тоді від ідеї християнської імперії, спадкоємиці Риму, тоді як Карл Великий отримав визнання як «батько Європи».

Проте був час не лише збирати каміння, але й час розкидувати його. В процесі феодалної територіально-політичної роздрібненості Європи її єдність забезпечувалася ідеєю християнських цінностей. Середньовічні століття

культури мовчазної більшості, як її визначив Арон Гуревич [98], сформували унікальні внутрішньо-диференційовані упорядковані соціальні системи різної модальності, порядки культурно-замкнених ремісничих орденів, унікальні форми самоврядування, союзи самоврядних одиниць, подібних Ганзейському.

Вестфальська система суверенних держав, за визначенням І. Бусигіної, стала домінуючою з точки зору територіальної організації політичної влади. Однак ця система не була універсальною: на її периферії склалися політичні утворення іншого характеру, найбільш відомими з яких стали Ганзейський союз, Швейцарська конфедерація та Сполучені Штати Америки. Політична система США в період між остаточним оформленням союзу (1781 – 1789 рр.) і Громадянською війною (1861 – 1865 рр.), отримала назву «філадельфійської», а її інститути були задумані таким чином, щоб уникнути відтворення політичного середовища європейського типу, яке вважалася надмірно централізованим і корумпованим. На відміну від європейського, американський політичний порядок формувався на основі центральної ролі суверенітету народу, а не монархічної і абсолютистської держави [59].

Проте, Вольтер в 1751 р. характеризував Європу як «щось на зразок великої республіки, поділеної на численні держави з монархічним, змішаним, аристократичним, демократичним режимами, які зіставні і спираються на єдині релігійні засади, хоча розділені на конфесії, мають однакові принципи публічного права та політики, невідомі в інших частинах світу» [230, с. 18]. Так, Європейський простір визначався у формі республіки гуманістів як врівноваження сил. Республіка гуманістів XVI – XVIII ст. як ідея створення ідеальної держави в працях Локка, Монтеск'є, Руссо, Кондорсе, Вольтера, де людина визначалася як «мірою всіх речей», обумовила розвиток концепції «спільної європейської цивілізації», як результат зусилля інтелектуалів епох Відродження та Просвітництва, орієнтованої на інтереси людини, встановлення ліберально-демократичного збалансованого правління. Це підштовхнуло еволюцію інституційних механізмів представництва, зокрема, парламентаризму, та спричинило трансформацію монархізму через

впроваджені конституційні обмеження, та розвиток республіканізму.

Історично, в результаті комплексної еволюції, розвитку знань, поширення раціоналістичної логіки, утилітаризму та меркантилізму, економічної та ідеологічної реструктуризації на тлі релігійних конфліктів часів Реформації, коли відбулося так зване «розчаклування світу», Європа пережила складний процес (гео)політичної реструктуризації в епоху Відродження та Просвітництва. Це в подальшому обумовило глобалізаційний процес привласнення простору, конкурентної національної боротьби часів Вестфальського миру за території та складні процеси реконфігурації в «європейському світі», самих європейських держав. Національний протекціонізм Голландської Республіки (1581 – 1795), яка займала терени сучасних Нідерландів та Бельгії, а також національний протекціонізм Англії, з часів правління Єлизавети I, яка проголосила *принципи атлантизму* та вихід з континентальної єдності (фактично перший *Brexit*), призвели до європейського розколу на країни континентального (Габсбургського) блоку та країни морського (антигабсбургського) союзу, а далі до фактичного формування геополітичної біполярності, в умовах збереження обох полюсів в самій Європі, отже – бінарної європоцентричності.

В той же час, ідея Європи як історичної, політичної та культурної спільності остаточно ствердилася під впливом зовнішніх чинників (протидія турецькій загрози та необхідності взаємодіяти, в тому числі, конфронтаційно, внаслідок перерозподілу території та влади в Новому Світі). До того ж, становлення капіталістичної промисловості обумовили взаємодії торговельних центрів (вузлів) та транспортних мереж. Єдність Європи виражалася мережею сухопутних та морських торговельних шляхів, розвинутою системою послуг посередницької торгівлі, унормованої системи дипломатичних та консульських зносин (після 1815 р.). Більш того, в 60-80-ті роки ХІХ ст. були створенні зони вільної торгівлі та організація «латинського» валютного союзу навколо французького франка в 1865 р.

Хвилеподібний розвиток Європи: від її культурної, ціннісної або

раціоналізованої єдності до її розпаду є очевидним. Віденська система домовленостей 1814 – 1815 рр., яка встановлювала «баланс сил» та «статус кво», вже в 1830-х рр. продемонструвала наявність серозних протиріч (питання Грецької державності, самостійності Царства Польського), а вже в 40-х роках, які були пов'язані з європейським процесом «весни народів», знову довела перемогу ідеології національного протекціонізму. Вже в кінці XIX ст. спочатку Німеччина Бісмарка, а згодом й інші європейські держави повернулися до політики протекціонізму. Посилення контролю держав над сферою економіки внаслідок «великої кризи» 1929 р. підірвало процес інтернаціоналізації економічного життя (передбачав конвертацію європейських валют на основі золотого стандарту, відсутність національних торговельних обмежень, вільне пересування робочої сили та капіталів), що був притаманний Європі до Першої світової війни [230, с. 22]. Глобальна конкуренція та перенесення цінностей капіталізму за межі Західного світу (зокрема, в Японію в період «Епохи Мейдзі») з другої половини XIX ст., а також твердження національного протекціонізму на теренах Нового Світу з часу проголошення в США Доктрини Монро (1823) засвідчила зсув європоцентричної логіки будови світу, утворення динамічних регіональних гравців, продемонструвала нові проекти конструювання глобального порядку.

Версальська міжвоєнна епоха стала періодом теоретичного обґрунтування національного протекціонізму та імперіалізму, активною розбудовою *пан*-ідеологій (пангерманізму, паназіазізму, панамериканізму), які обґрунтовували нові територіально-політичних змін та радикальну перебудовою регіонального та глобального світоустрою.

Внутрішня європейська єдність розкололась за логікою «радикального націоналізму», глобальна орієнтованість якого потребувала зміни форм територіального колоніального володарювання. В цей період закріплюються нові статуси *привласнених територій* з частковим урахуванням їх політичної консолідованості та факту наявності історичних форм державності. Зокрема, впроваджуються статуси *домініону, протекторату, кондомініуму,*

підмандатних територій з їх розподілом на групи А, В, С саме за принципом визнання їх відносної здатності до самостійного врядування. Після 1945 р. виникає міжнародна система опіки, та статус «*підопічних територій*». Процеси деколонізації – надання незалежності та суверенітету домініонам, підмандатним територіями, колоніям набувають особливого розвитку в період 1947 – 1960 рр. Натомість, проголошення політики зламу колоніальних імперій пов'язується з прийняттям Атлантичної хартії, яку підписали президент США Ф. Рузвельт та прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль в 1941 р., коли в обмін на підтримку у Другій світовій війні США, як новий гравець на глобальному полі, зажадав відкритого доступу на ринки колоніальних країн. В Хартії декларувалося, що ані США, ані Велика Британія не прагнуть до територіальних придбань і вони не погодяться на територіальні зміни, які не перебуватимуть у згоді з вільно висловленим бажанням зацікавлених народів, оскільки вони поважають право народів обирати форму правління, прагнути до відновлення суверенних прав та самоврядування [751].

Повоєнна європейська інтеграція в черговий раз спричинила докорінну внутрішню трансформацію так званого «Старого Світу». Проекти об'єднаної Європи, які існували в її історії (проект імперії Карла Великого (VIII – IX ст.), проект «Європейської конфедерації, щоб протистояти туркам» Іржі з Подебраду та Антуана Маріні XIV ст., проект «Європейської конфедеративної республіки 15 держав на чолі з Радою Європи» французького міністра Максимільєна де Бетюн (Дюка де Сюллі) в 1638 р., проект Іммануїла Канта «До вічного миру» стосовно укладення федеративного союзу між європейськими державами на основі визнання ними наднаціонального права; проект «Пан-Європа» графа та австрійського дипломата Ріхарда Куденгофе-Калергі 1923 р., як і проект Арістіда Бріана 1929 р. щодо утворення федеративного зв'язку між державами Європи в економічній сфері) знов набули актуальності [46; 47]. В 1948 р. в політичній резолюції Європейського конгресу в Гаазі, в частині, присвяченій необхідності створення загальноєвропейського суду, вперше використовувався термін

«наднаціональність», що вказувало на запит в утворенні рівня управління, вищого за національний [427, с. 253].

Федералістську ідею Європи в ті самі роки висловили соратник Шарля де Голля та перший прем'єр-міністр французької П'ятої республіки Мішель Дебре в 1949 р. та голова першої сесії Генеральної Асамблеї ООН Поль Анрі Спаак в 1953 р. [261, с. 44]. Конкурували ідеї Робера Шумана та Жана Моне, Альтьєро Спінеллі, Шарля де Голля, «нових правих» (Хартвіга Зінгера, Лотара Пенца, Міхаеля Майнрада, Алена де Бенуа, інших), «нових лівих» (Девіда Горовіца, Ноама Чомські, Перрі Андерсона, інших). Наприклад, за словами італійського політика-теоретика і європейського федераліста Альтьєро Спінеллі, якого визнають серед «батьків-засновників ЄС» у зв'язку з його авторством «Маніфесту Вентотене» (1941), що став програмою «Руху за федеральну Європу» (Movimento Federalista Europeo (MFE, діє з 1943) [746]), підкреслював: «Федералістська модель пропонує повагу до суверенітету національних держав в усіх областях... передаючи його до європейського уряду, що знаходиться під демократичним контролем європейського парламенту і діє згідно з європейськими законами у сфері зовнішньої політики, оборони, економіки та захисту громадянських прав. Федералістська модель пропонує справді наднаціональну державу, яка співіснує з державами-членами і використовує суверенітет в межах своєї компетенції» [155].

Ініціативу з утворення нового порядку в Європі взяла на себе Франція, як держава, яка на межі 40 – 50-х років зштовхнулася з рядом внутрішніх та зовнішніх проблем, з необхідністю недопущення конфронтації з Німеччиною в питаннях економічного розвитку, потребою долання національних протиріч, з необхідністю передати вуглевидобувну та сталеливарну промисловість Європи під управління Вищої адміністрації за зразком утвореної в США Адміністрації долини Теннесі [518, с. 129; 94, с. 140].

Міністр закордонних справ Робер Шуман виступив 9 травня 1950 р. з декларацією, яка отримала назву «план Шумана», в основу якого було покладено ідею «наднаціональної верховної влади» (цей вираз присутній в

виступах Робера Шумана та в тексті Декларації [407, с. 160]), утворення європейської федерації, поступове злиття суверенітетів та створення єдиного механізму федеральної влади [564; 197, с. 107]. Автором та розробником плану вважається Генеральний комісар Франції з планування Жан Моне, відомий з 1930-х років як заступник Генерального секретаря Лігі націй, який не лише використав досвід Адміністрації долини Теннессі, але і відтворив його в Європі, став очільником Вищого керівного органу Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС) [34, с. 52]. Втім, до групи розробників концепції входили також Етьєн Гірш (заступник Генерального комісара з планування), Поль Рейтер (юрисконсульт Міністерства закордонних справ Франції) та Поль Юрі (експерт з економічних питань) [206, с. 364]. Взагалі, Моне виражав симпатії до США, і запозичив не лише американську ідею Адміністрації долини Теннессі, але і назву для організацій, яку утворив в 1955 р. – Комітет дій за Сполучені Штати Європи, в якому об'єдналися прихильники ідеї інтеграції та створення «Європи регіонів» [155, с. 426]. Зокрема, політичний діяч Дені де Ружмон вважав, що майбутнє Європи – це втілення ідеї «Європи регіонів», яка «обходить» національні держави, не руйнуючи їх: зверху – через створення континентальної федерації, знизу – шляхом розвитку регіонів. На його думку «федералізм закладається на любові до складності» [261, с. 213]. Вальтер Хальштейн – голова Європейської Комісії в 1964 р. зазначав: «Що б ми не вирішили і не спробували реалізувати в рамках нових інститутів, завданням було і залишається додання націй і організація *пост*-національної Європи» [737]. Сам Жан Моне критикує націоналізм, писав: «Ці національні інтереси – не що інше, як короткозорі економічні інтереси національних еліт, задоволення яких передбачає списання з рахунків в економічному сенсі власного населення і населення інших країн в якості збитків, а на практиці перетворює їх на жертви» [737].

Неефективність діючих в ті роки Європейської організації економічного співробітництва та Ради Європи, як таких, що створені як форми простого міждержавного співробітництва стала чинником планування поглибленої

інтеграції [206, с. 334]. В Декларації Шумана вказувалося, що «ця пропозиція забезпечить створення основ європейської федерації» [564]. В мемуарах Ж. Моне щодо процесу впровадження концепції «наднаціональної верховної влади» також вказується, що «головний принцип – делегування суверенітету в обмеженій, але конкретній сфері», оскільки «яким би не було міждержавне співробітництво, саме по собі воно нічого не вирішує. Необхідно прагнути злиття інтересів європейських народів, а не рівноваги інтересів» [564, с. 389].

Проте глобальність федерального проекту виявилася надмірною; федеральний проект постав політичним, тоді як економічний процес пішов шляхом функціонального секторального об'єднання. Але навіть створення Вищого керівного органу, наділеного законодавчими та виконавчими повноваженнями викликало дискусії. Країни Бенілюксу виступили проти такого органу, Франція та Німеччина погодилися на створення Ради міністрів країн-членів, відмовившись від реалізації концепції «наднаціональної верховної влади» [141, с. 17]. В 1951 р. утворення «Європейського об'єднання вугілля та сталі» (ЄОВС) завершилося підписанням «Паризького договору» та його ратифікацією шістьма країнами Європи. Процес утворення спільного ринку був завершений в 1958 р. ЄСВС контролювало 60% виплавки сталі та 50% видобутку вугілля в Західній Європі.

В 1952 р. підписаний «Договір про створення «Європейського оборонного союзу» (ЄОС), відомий як «План Плевена» (за ім'ям французького прем'єр-міністра Рене Плевена). Однак, після підписання цього Договору, Франція його не ратифікувала, аргументуючи обмеженням суверенітету. Ідея все ж таки знайшла втілення в створенні Західноєвропейського Союзу (ЗЄС), який проіснував з 1954 до 2011 р., коли «Амстердамська Угода» (1996) зробила Західноєвропейський союз частиною розвитку Європейського Союзу. Римські договори (1957) обумовили створення Європейської Економічної Спільноти (ЄЕС) та Європейської Спільноти з питань атомної енергії (Євратом), закріплювався самостійний та незалежний характер наднаціональних органів (ст. 157 «Договору про ЄЕС», ст. 126 «Договору про Євратом»). В договорах

втілювалась правова та інституційна основа європейської інтеграції, утворення наднаціональних інститутів – Комісії ЄЕС та Комісії Євратома, а також органу міждержавного співробітництва – Ради міністрів. Інституційний баланс в ЄЕС та Євратомі був змінений: головним правотворчим органом стала Рада міністрів, рішення в якій приймалися більшістю голосів (ст. 148 «Договору про ЄЕС»), що дозволило долати опозицію країн чи груп країн, а Комісії ЄЕС та Євратома стали здійснювати виконуючі функції. Також, внаслідок підписання Конвенції про Деякі Спільні Інституції виник Європейський парламент та Європейський Суд [155].

В «Римських договорах», як в «Договорі про ЄОВС» не були закріплені положення концепції «наднаціональної верховної влади»: федеральна мета; юридичний статус Спільнот в якості наднаціональних утворень; положення про те, що держави-члени делегують Спільнотам повноваження [328, с. 23]. В «Римському договорі» термін «*наднаціональність*» взагалі не використовувався, і, можливо, укладачі договорів навмисно зробили крок назад в запровадженні ідей інтеграції через загострення дискусій навколо втрати суверенітету державами-членами [34, с. 73; 37, с. 20]. В той же час, саме в «Римських договорах», зокрема в ч.1 ст.3 «Договору про ЄЕС», вказувалося про ліквідацію обмежень для вільного пересування товарів, послуг, робочої сили та капіталів між державами, запровадження єдиних тарифів та торгової політики по відношенню до третіх країн, що не могло не впливати на подальшу інтеграцію, оскільки реалізація цього положення не була можливою без інтеграції законодавства держав-членів в цих питаннях.

Дослідники виокремлюють три основних етапи інституційно-правового оформлення концепції «наднаціональної верховної влади» [34, с. 82 – 87]:

1) на першому етапі, проект «Договору про ЄОВС» Ж. Моне передбачав утворення одного Вищого керівного органу, з виконавчими та законодавчими повноваженнями в кожній провідній галузі, а в подальшому мало відбуватися злиття державних суверенітетів та створення єдиного механізму федеральної влади [197, с. 107]. Однак в процесі узгодження плану інтеграції, згідно

«Договору про ЄОВС» (1951) була закладена чотиристороння інституційна система, яка включала Вищий керівний орган, Раду міністрів, Загальну асамблею та Суд. При цьому, Вищий керівний орган, створювався як незалежний виконавчий центр з широкими наднаціональними повноваженнями. В ст. 9 «Договору про ЄОВС» вказувалося, що члени Вищого керівного органу не здійснюють запиту і не отримують ніяких інструкцій від будь-якого уряду чи іншої організації, стримуються від дій, які не сумісні з наднаціональним характером їх функцій [566]. Але за вимогою країн Бенілюкс був створений механізм стримування та противаги – Рада міністрів, складена з представників держав-членів, що мала узгоджувати та затверджувати рішення Вищого керівного органу. Для забезпечення парламентського контролю було створено Загальну Асамблею, що складалася з представників парламентів держав-членів, які мали консультативні, погоджувальні та контролюючі функції, а також право висловлення вотуму недовіри Вищому керівному органу 2/3 голосів. Також було створено Суд ЄОВС. На цьому етапі інституційно-правове оформлення концепції «наднаціональної верховної влади» носив частковий характер.

2) другий етап пов'язується з підписанням «Римських договорів» (1957), коли було збережено чотиристоронній формат інституційної моделі Спільнот, але відбулося їх перейменування: Парламентська асамблея, Рада, Комісія (аналог Вищого керівного органу ЄОВС) та Суд. Втім, баланс між цими інститутами було змінено на користь Ради міністрів, яка стала єдиним законодавчим органом, в той час як Комісія була наділена виконавчими функціями та правом законодавчої ініціативи та повноваженнями контролю за виконанням державами-членами їх зобов'язань. Відбулося звуження функцій наднаціональних структур на користь міжурядових. Інституційний перекис, який існував на початку діяльності ЄОВС через підвищений статус Вищого Керівного органу, яким втілювалася ідея наднаціонального управління тепер був виправлений, а система набула збалансованого характеру.

3) третій етап інституційного розвитку системи Спільнот пов'язаний з підписанням «Договору про затвердження єдиної Комісії та єдиної Ради Європейських Спільнот (1965) [231]. «Договір про злиття» затвердив нову інституційну структуру, де замість двох Комісій (ЄЕС та Євратома) та Вищого органу ЄОВС створювалася Комісія Європейських Спільнот. Замість Ради міністрів ЄОВС та Ради ЄЕС та Ради Євратома було створено єдину Раду Європейських спільнот. Відбулося злиття трьох бюджетів і утворився загальний бюджет Європейських Спільнот (хоча, ЄОВС зберегла операційний бюджет). Так, відбулося інституційне закріплення концепції «наднаціональної верховної влади», а також закріплення двох типів інститутів: наднаціональних (Комісія Європейських Спільнот) та міжурядових (традиційних).

Слід зазначити, що у ідеї Ж. Моне щодо створення «наднаціональної верховної влади» та «Європи регіонів», починаючи з 1950-х років існувала альтернатива. Ця альтернативна концепція інтеграції отримала назву «Європа Націй». Це саме той проект, про який згадував в своєму виступі в ефірі телеканалу TVP Info в червні 2018 р. Прем'єр Польщі Матеуш Моравецький, зазначаючи, що це «єдиний реалістичний сценарій для майбутнього Європейського Союзу – це Європа Націй», тобто Європа країн-членів, які співпрацюють між собою» [232].

На відміну від концепції «Європи регіонів» цей сценарій передбачав створення в Європі організації в форматі конфедерації, при повному збереженні національного суверенітету держав-членів. Автором цієї концепції вважається французький президент Шарль де Голль, який ще в роки війни визнав велику потребу об'єднання Європи, а згодом в своїх мемуарах писав: «зараз, як і в інші часи, єдність Європи може бути результатом не злиття народів, а їх систематичного зближення. Все штовхає їх в цьому напрямку в нашу епоху великих обмінів... що не знають кордонів... Моя політика має ціль створення концерту європейських держави з тим, щоб зв'язки, які розвиваються між ними скріплювали їх солідарність» [102, с. 140]. За спогадами соратників де Голля за часів діяльності у Французькому комітеті

національного звільнення ідею об'єднання Європи він висловлював ще в 1943 р., про це писав біограф де Голля Жан Лакутюр, який зазначав і те, що Рене Мейер (голова одного з урядів Четвертої Республіки), який захоплювався поглядами Ж. Моне, також вплинув на де Голля [703, с. 316].

Проекти об'єднання Моне та де Голля відрізнялись: перший виступав за наднаціональну федерацію, другий – за міждержавну конфедерацію, яка б не зачіпала суверенітет держав-учасниць [35; 43, с. 184]. Структурно, концепція «Європи Націй» передбачала: затвердження на економічній основі Європейських Спільнот політичного союзу в Європі у вигляді конфедерації суверенних держав; визнання нації в якості єдиної легітимної основи європейської інтеграції; об'єднання Європи на основі міждержавного одноголосної угоди при повному збереженні національного суверенітету держав-членів; укріплення міждержавного співробітництва за рахунок міжурядових та міжпарламентських інститутів та скорочення повноважень наднаціональних інститутів; прийняття рішень на основі принципу одностайності; проведення народних референдумів в державах Європи для погодження інтеграції. На думку де Голля конфедерація, як константа порядку [157], мала б включати Францію, Нідерланди, Бельгію, Люксембург, Рейнську область та Швейцарію, Італію та в подальшому Великобританію та Німеччину (включення останньої як засіб контролю над нею) [102, с. 147].

Ю. Рубинський вказує, що спочатку де Голль міркував в традиційних категоріях «стримування та противаги», «балансу сил в концерті держав та їх союзів», вважаючи що Німеччина в об'єднаній Європі має бути збалансована Великобританією на заході та СРСР – на сході, а Франція зайняти належне їй місце [248, с. 113]. Протекціонізм Шарля де Голля демонструє висловлювання: «Вшістьох ми будемо мати таку саме вагу, як кожна з зверхдержав... Європа – це засіб для Франції стати тим, чим вона перестала бути після Ватерлоо» [157].

В часи початку європейської інтеграції Шарль де Голль був вимушений піти у відставку і перебувати в опозиції Четвертій Республіці, і не міг вплинути

на розпочатий процес. Але він продовжував вважати, що Франція має зберігати військово-промислові та політичні переваги і не може відмовитися від них, втрачаючи власний суверенітет, в тому числі оборонний. В 1954 р. парламент Франції відхилив проект Моне щодо створення ЄОС. Де Голль, за даними Р. Барієва, критикував інтеграцію, вказуючи на слабкість Четвертої Республіки (1946 – 1958), яка пішла на поступки у відновленні прав Німеччини, оскільки створення ЄОВС вивільняло Німеччину від репараційних поставок рурського вугілля, обумовлювало перехід до складу Німеччини економічно приєднаної Саарської автономної держави [26, с. 182]. Проте, вже в 1960 р. він представив своє бачення інтеграції на прес-конференції, а в 1961 р. на зустрічі керівників «шестірки» держав-засновниць ЄОВС. Була створена Спеціальна політична комісія для розробки проекту угоди, яку очолив Крістіан Фуше. Проект Фуше, представлений на засіданні Комісії в 1961 р. передбачав утворення союзу держав як типової міжнародної організації, проте право виходу з нього в односторонньому порядку не передбачалося. Була запропонована і система інститутів. Через ряд протиріч між країнами та суперечливу позицію Бельгії та Нідерландів, які погоджувалися на підтримку проекту Фуше лише за умов участі у проект Великобританії. Вже в листопаді 1961 р. Комісія Фуше зупинила роботу. Згодом французький уряд запропонував проект «Фуше-2», який пропонував до обговорення особисто де Голль, який допустив в проекті можливість надання Європарламенту функції визначення зовнішньополітичних задач та засновував посаду Генерального секретаря ради. Незважаючи на поступки, в цілому, проект залишався незмінним. Третій варіант проекту, запропонований в 1962 р. підкреслював ідею інтеграції як міжнародної організації з мінімальними можливостями до уніфікації. Міністр зовнішніх справ Бельгії Поль-Анрі Спаак відмовився підписувати проект. Отже, проект було відкинуто, у відповідь на що Ш. де Голль в 1963 р. наклав вето на приєднання Великобританії до Європейських Спільнот, а в 1965 р., виступаючи на конференції зазначив, що «Європа має бути організована від Атлантики до

Уралу,... щоб разом з Америкою, власною дочкою, грати відповідну їй роль» [34, с. 115]. Згодом, з червня 1965 р. до січня 1966 р. Франція проводила політику «пустого крісла», що спровокувало кризу, механізмом вирішення якої стала Люксембурзька угода (січень 1966 р.) про призупинення принципу більшості при голосуванні. Тепер принципом прийняття рішень в Раді став принцип одноголосності [36]. Його запровадження повернуло Францію до роботи в європейських інституціях.

Період євроінтеграції 1967 – 1984 рр. отримав назву «єврозастій» [48]. Причинами цього називають процеси *де*-солідаризації, частих порушень домовленостей та зобов'язань, інституційною кризою через значний вплив національних урядів, слабкість Комісії та Європарламенту. Відродження інтегративного руху, спрямованості його на створення Європейського Союзу на основах концепції Ж. Моне пов'язують з діяльністю федераліста Жака Делора – міністра економіки та фінансів Франції, що займав посаду Голови Європейської комісії в 1985 – 1995 роках [271].

Делор в 1985 р. запропонував проект відновлення єдиного європейського ринку «Програма-1992», який був підтриманий всіма державами-членами ЄЕС. Єдиний внутрішній ринок не був самоціллю. Він був засобом досягнення мети, яка роз'яснювалася в заключних положеннях Білої книги «Про завершення будівництва єдиного ринку»: «як митний союз має передувати економічній інтеграції, так само економічна інтеграція має передувати європейській єдності» [534].

Для реалізації програми було прийнято «Єдиний Європейський Акт» (ЄСА) 1986 р. у, яким відбулося об'єднання двох інтеграційних структур, різних за характером та засобом регулювання: 1) «Європейські Спільноти» (засновані в 1965 р. на концепції «наднаціональної верховної влади», що передбачало часткове наднаціональне регулювання) та 2) «Європейське політичне співробітництво» (засновано в 1970 р. на концепції «Європи Націй», що вимагало міждержавне співробітництво на основі принципу одноголосності). Європейське політичне співробітництво було

створено як інтеграційну структуру міжурядового характеру, як форму координації діяльності держав-членів на міжнародній арені, в рамках якої проводилися зустрічі міністрів іноземних справ, були утворені допоміжні органи, такі як політичний комітет та робочі групи, але правила щодо утворення груп не були юридично закріплені, і носили політичний характер [231, с. 87; 34, с. 137].

Отже, Європейське політичне співробітництво отримало формалізований статус в 1986 р. на основі «Єдиного Європейського Акту» (ЄСА) і утворило разом з «Європейськими Спільнотами» єдину організаційну конструкцію, що також знайшло вираження в ЄСА, який об'єднав «Договір про ЄЕС» та міжурядовий «Договір про Європейське політичне співробітництво». Текст ЄСА був підписаний в 1986 р. всіма 12 державами-членами Спільнот. Текст мав 32 статті, які містили концепцію поглиблення інтеграції та перетворення сукупності відносин в ЄС. В тексті був закріплений механізм функціонування двох організаційних структур, різних за характером та способом регулювання – Європейських Спільнот та Європейського політичного співробітництва. Зовнішньополітичні позиції, опрацьовані в Європейському політичному співробітництві ставали обов'язковими для держав-членів. Так, юридичне закріплення отримав компромісний механізм координації двох різних форм взаємодії держав (наднаціональний, за проектом Моне, та міжурядовий, за проектом де Голля) [12, с. 135].

На основі Програми-1992 відбулося оформлення концепції «трьох опор», які були закріплені в 1992 р. згідно з Маастрихтським договором про утворення ЄС та дав розуміння, що формування федерального ЄС означає будову наднаціональних інститутів [418, с. 109; 569]. Поняття «опори» ЄС було запроваджено в концепції французького дипломата П'єра де Буасьє, який пропонував структури майбутнього об'єднання, що нагадувала фасад давньогрецької будівлі, де три колони підтримували портик – Європейський Союз [49]. Опорами ЄС стали: 1) *Європейські спільноти*, як давні договори про заснування ЄЕС, ЄСВС, Євратом, якими було запроваджено єдину

сільськогосподарську політику, спільний ринок, митний союз, економічний та монетарний союз. В першій опорі домінували елементи концепції «наднаціональної верховної влади», де обмеження суверенітету національних держав були значними, сюди віднесені сфери, право рішення в яких держави-члени передали Спільноті; 2) *спільна зовнішня та безпекова політика (СЗБП)*, визначена в V розділі «Договору про ЄС» [569; 187]; 3) *співпраця у сфері правосуддя та внутрішніх справ*, визначена в VI розділі «Договору про ЄС» [569]. Друга та третя опори були міждержавними, тут рішення ухвалювалися консенсусом, і превалювала логіка концепції «Європи Націй» з характерним їй міжурядовим співробітництвом на площадках ЄС.

З метою обмеження безконтрольного розширення компетенції Європейських Спільнот, що викликало побоювання у держав-членів, Ж. Делор, як голова Єврокомісії запропонував принцип *субсидіарності*, метою якого було забезпечення розмежування компетенції ЄС та держав-членів, яка вплинула на відносини в державах, в їх внутрішніх структурах, які реалізовували логіку «багаторівневого врядування» [91, с. 349]. *Принцип субсидіарності* визначав, що до компетенції Спільноти переходять ті сфери суспільного життя, в яких держави-члени не можуть досягнути успіху самостійно, особливо у випадках, коли масштаби дій або наслідків їх не дозволяють національним або регіональним владам адекватно оцінювати характер завдань, що вирішуються. В питанні організації місцевого самоврядування принцип субсидіарності, відповідно означав, що ті питання, які можуть краще виконуватися на місцевому рівні держав має залишати в компетенції органів влади системи місцевого самоврядування.

Виявилось, що проект створення єдиного внутрішнього ринку, передбачений Єдиним європейським актом мав значний резонанс політико-економічного і геокультурного характеру, який проявився як усвідомлення факту зсуву центру влади від національних урядів до інституцій Спільнот, з одного боку, та, одночасно, зсуву повноважень на рівень регіонів, які ставали активними учасниками інтеграційних процесів.

ЄС концентрує зусилля на другий «опорі» з середини 90-х рр. і робить спробу реформувати СЗБП. Реформи тривали з Міжурядової конференції 1996 р. до підписання Амстердамського договору в 1997 р. [271, с.116]. Напрямом реформування було розширення сфери застосування процедури кваліфікованої більшості при голосуваннях в сфері СЗБП (що означало б появу реальної спільної зовнішньої політики у ЄС а, отже, реальну передачу частини суверенітету в цій області з національного на наднаціональний рівень). В цьому питанні країни-члени ЄС розділилися на два табори: 1) Німеччина, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Італія і Австрія були за розширення використання цієї процедури, 2) Великобританія, Франція, Греція, Португалія були проти [57]. Отже, ускладнення переговорів означало важке завдання знайти варіант введення кваліфікованої більшості в сферу СЗБП, який би влаштував Великобританію. На тлі розбіжностей з'являється пропозиція Франції в 1997 р., яку підтримує Німеччина, з розгляду нового інструменту СЗБП – «загальних стратегій». Ця пропозиція передбачала підвищення ролі Європейської Ради в СЗБП, оскільки саме ця структура мала формувати нові загальні стратегії, що мали створюватися на географічній основі, і включати «цілі, тривалість і засоби, що використовуються країнами – членами і ЄС в цілому», щодо третіх країн або макрорегіонів. Спільні позиції стосовно стратегій мали прийматися через процедуру кваліфікованої більшості. Проте, перші згадки про необхідність нової стратегічної концепції («спільної стратегії») були і раніше: 1) в 1994 р., коли ХДС / ХСС виступили в німецькому бундестазі з маніфестом, який визначив і географічні пріоритети для стратегій ЄС: регіон ЦСЄ, Росія, Середземномор'я, Туреччина і трансатлантичні відносини – ЄС / США; 2) в 1994 р., коли Нідерланди на міжурядовій конференції держав запропонували розділення між загальними напрямками політики ЄС (вирішується Європейською Радою одногосно) і рішеннями по імплементації цих політик, які Рада може приймати на основі кваліфікованої більшості. Отже, пропозиція Франції враховувала попередні і її було схвалено більшістю країн ЄС, окрім уряду консерваторів

Великобританії [96]. Спроби примирити Великобританію були зроблені через «пункт про уникнення», за яким країна може відмовитися від голосування з міркувань національних життєвих інтересів, які, однак, мали бути чітко визначені. Представники Німеччини пропонували, що при посиланні на життєві інтереси «голова уряду в письмовій формі і в особливих випадках» мав їх визначити. На саміті ЄС в травні уряди Франції та Німеччини сформулювали пропозицію яка б забезпечила невикористання «пункту про уникнення» з тривіальних причин, за якою країна-член ЄС отримувала право посилатися на «життєві інтереси» тільки, якщо вона зможе зібрати 27 голосів на підтримку в раді. Однак ця пропозиція не знайшла відображення в тексті Амстердамського договору.

30 травня 1997 р. було представлено попередній проект Договору, де вже були сформульовані елементи загальних стратегій: Європейська рада мала приймати рішення по стратегіям одноголосно за рекомендацією Ради міністрів, а загальні позиції і спільні дії на основі стратегій приймаються кваліфікованою більшістю, і держава-член має право вето щодо прийняття рішення стосовно імплементації стратегії з «причин національних інтересів». У тексті Договору процедура по загальним стратегіям описана так: «Європейська Рада приймає рішення із загальних стратегій, які повинні бути реалізовані Союзом в областях, де країни – члени ЄС мають важливі спільні інтереси. Загальні стратегії містять цілі, тривалість і засоби, що знаходяться в розпорядженні Союзу і країн-членів. Рада (міністрів) рекомендує загальні стратегії Європейській Раді та реалізує їх за допомогою прийняття спільних дій і вироблення спільних позицій» [57]. Таким чином, розробка стратегій має міжурядовий характер, а роль основного інституту – Ради (міністрів) – виявляється обмеженою, і Європейській раді надається формальне право щодо прийняття рішень в ЄС. Якщо Європейська Рада приймає одноголосне рішення стосовно стратегії, то це підсилює міжурядовий підхід в СЗБП: суверенітет залишається на національному рівні, ЄС не може бути консолідованим актором в міжнародних відносинах. Цей елемент

Амстердамського договору викликав багато критики, особливо з боку Європарламенту. В сфері прийняття рішень Договір говорить про те, що «Рада (міністрів) приймає рішення кваліфікованою більшістю при прийнятті спільних дій, спільних позицій або прийнятті будь-яких інших рішень на основі загальної стратегії». Отже, при розробці стратегій кваліфікована більшість використовується при другорядних рішеннях (імплементациї), залишаючи країнам ЄС можливість зберігати контроль над першорядними рішеннями про стратегії через процедуру одноголосного голосування. Це демонструє ускладнення порядку передачі суверенітету на наднаціональний рівень у областях, де діє міжурядовий метод. За визначенням, Ендрю Моравчика та Каліпсо Ніколаїдіса, Амстердамський договір зазначив початок ери прагматичного конструювання континентальної політики, хоча і став кроком трансформації суверенітету [744, с. 82]. В той же час, на думку І. Бусигіної, «Маастрихтський та Амстердамський договори означають закінчення ери Моне та Спінеллі, оскільки колишні погляди на федералізм були утопічними, жорсткими та безкомпромісними» [57, с. 56]. Нові підходи до конструювання європейської єдності стали гнучкими, гібридними, поєднували «елементи федералізму, конфедералізму та міжнародні елементи» [261, с. 225].

Згідно з Амстердамським договором (чинний з 1999 р.) деякі напрямки (Правосуддя та внутрішні справи ЄС), що раніше належали до третьої опори були перенесли до першої опори – до наднаціональної компетенції в значенні «Співробітництво в сфера правосуддя та внутрішніх прав». Цим договором були визначені умови вступу до ЄС, включена Шенгенська угода механізм якої – «Угоди про ліквідацію прикордонного контролю на внутрішніх кордонах спільноти» – було інкорпоровано в інституційні механізми Союзу, оскільки сам ЄС було оголошено простором свободи, безпеки, справедливості. Питання внутрішньої безпеки залишилися у винятковому праві національних держав (Велика Британія, Ірландія і Данія отримали право не брати участі в новій системі); встановлені обов'язки держав-членів дотримуватися і охороняти права людини, запобігати дискримінації; встановлені гарантії прав

громадян на юридичний захист з боку Суду ЄС; підвищена роль Європарламенту; уточнені принципи субсидіарності; проголошено право громадянина отримувати будь-яку інформацію від інститутів ЄС; надана редакція положень, що стосуються охорони середовища, здоров'я, захисту прав споживача, співпраці правоохоронних органів, боротьби з шахрайством; більш виразно сформовані сфери правосуддя і поліцейського співробітництва у кримінальних справах; введено посаду Високого представника з питань спільної зовнішньої політики і політики безпеки.

Подальші проекти поглиблення політичної інтеграції в ЄС були пов'язані з підготовкою проектів Конституції ЄС, ідею якої запропонував французький президент Жак Ширак в Німеччині перед Бундестагом в 2000 р. [763]. В 2001 р. на саміті в Лаакені було прийнято «Декларацію про майбутнє ЄС» (Лаакенська декларація, 2001 р. [561]), де керівники держав-членів ЄС погодилися з прийняттям єдиного «конституційного тексту», з метою спрощення системи договорів ЄС. Для підготовки реформи було створено Європейський Конвент (з 2002 р.), головою якого призначено Валері Жіскара д'Естена – колишнього президента Франції (1974 – 1981) [316, с. 357]. Ж. д'Естен запропонував концепцію нової моделі політико-правового устрою ЄС, виходячи з того, що ЄС може бути союзом держав з федеральними компетенціями [903]. Управління в ЄС мало відбуватися за федеральним принципом на рівні загальних компетенцій (економічна політика, валюта, міжнародна торгівля та ін.) та координувати ті сфери, за якими компетенції залишаються на національному рівні (соціальна політика, дипломатія, оборона, тощо) [34]. Ця модель передбачала реформу організаційного устрою ЄС: скасування Європейських спільнот та опор, через утворення єдиної організаційної структури – ЄС з двома рівнями управління. Отже, концепція зберігала традиційний підхід синхронії наднаціональної та міжурядової форм співробітництва, а співіснування їх реалізовувалося через встановлення рівнів управління – федерального та національного. Якщо в рамках моделі «трьох опор» обидві форми взаємодії діяли в різних

інтеграційних сферах, що обумовлювало ускладненість структури ЄС, то встановлення двох рівнів управління в ЄС – дозволяло сумістити різні форми взаємодії держав.

Конвент розробив Попередній проект конституційного договору. Договір, що встановлює Конституцію для Європи носив двоїстий характер і віддзеркалював консенсус двох підходів: федералістського та конфедералістського. З юридичної точки зору, проект являв собою міжнародний договір, що мав бути ратифікований державами-членами ЄС. В той же час, його зміст був спрямований на кодифікацію правового регулювання ЄС, що відповідає основному закону держави, що свідчило про наміри створення європейської федерації. За формою політико-правового устрою це територіально-політичне об'єднання представляло собою двоїстий «союз з федеральними компетенціями» [34, с. 160].

В перших статтях проекту Конституції вказувалося, що ЄС – це союз держав, в якому кожна зберігає самобутність, але компетенції вони передають Союзу, який здійснює їх самостійно. Закріплювався принцип верховенства права ЄС над правом держав-членів в переданих йому компетенціях [34, с. 165]. В статті I-5 (Відносини між Союзом та державами-членами) закріплювалося: «1. Союз дотримується рівності держав-членів перед Конституцією, поважає національну індивідуальність держав-членів, властиву їх основним політичним і конституційним структурам, в тому числі в галузі місцевого та регіонального самоврядування. Союз поважає функції держави, включаючи ті, що спрямовані на забезпечення територіальної цілісності, на підтримання громадського порядку та на охорону національної безпеки. 2. Відповідно до принципу лояльного співробітництва Союз та держави-члени виявляють взаємну повагу і сприяють одна одній у виконанні завдань, що випливають з Конституції... Держави-члени створюють умови для виконання Союзом його завдань і утримуються від заходів, здатних поставити під загрозу досягнення цілей Союзу» [565] В статті I-1 (Визначення цілей Союзу) вказувалося: «держави-члени надають компетенцію [Союзу] для

досягнення загальних цілей. Союз координує політику держав-членів, спрямовану на досягнення цих цілей, і здійснює на основі комунітарного методу компетенцію, яку вони йому надають» [565]. Комунітарний метод (*комунітарний* – прикметник від спільнота) – це метод здійснення міжнародної інтеграції, покладений в основу устрою та діяльності Європейських спільнот, який передбачає делегування державами-членами частини суверенних прав наднаціональним інстанціям, які приймають нормативні акти, рішення з питань, що мають загальний інтерес. Результатом застосування цього методу є злиття державних суверенітетів. Теоретичні основи цього методу інтеграції закладені в «Декларації Шумана» (1950).

Визначаючи компетенцію Союзу, розробники проекту Конституції встановили в ст. I-11 (Основні принципи), що *принцип наділення компетенцією* регулює встановлення меж компетенції Союзу, а *принципи субсидіарності і пропорційності* регулюють здійснення даної компетенції. Відповідно до принципу наділення компетенцією Союз діє в межах компетенції, яку надали йому держави-члени. Відповідно до принципу субсидіарності Союз в сферах, які не належать до його виключної компетенції, діє лише в такій мірі, в якій цілі заходу не можуть бути ... досягнуті державами-членами на центральному, регіональному або місцевому рівні, але... можуть бути досягнуті на рівні Союзу. Інститути Союзу застосовують принцип субсидіарності згідно з Протоколом про застосування принципів субсидіарності та пропорційності [565]. Були виокремлені 3 категорії компетенцій: 1) *виключна компетенція* Союзу – митний союз, встановлення правил конкуренції, грошова політика, загальна торгівельна політика, збереження морських біоресурсів; 2) *спільна компетенція Союзу та держав-членів* – внутрішній ринок, соціальна політики, захист споживачів, економічне, соціальне та територіальне згуртування, сільське господарство та рибальство, довкілля, транспорт, транс'європейські мережі, енергія, простір свободи, безпеки та правосуддя (ст. I-14); 3) *компетенція підтримки, координації та доповнення політик держав-членів* (при відсутності з боку ЄС законодавчих

повноважень) – охорона здоров'я, промисловість, культура, туризм, освіта, громадянська оборона, адміністративне співробітництво (ст. I-17). Передбачена була «дія в дусі солідарності» Союзу та держав-членів, у разі якщо одна з держав-членів піддається терористичному акту або є жертвою катастрофи. В Цьому випадку Союз «мобілізує всі інструменти, в тому числі військові, з метою запобігти загрозі, посприяти державі-члену на його території на прохання його політичних органів» (ст. I-43).

До положень, що регулювали основи існування Союзу були віднесені наступні: «...Союз сприяє економічному, соціальному та *територіальному згуртуванню та солідарності держав-членів*» (ст. I-3 (Цілі Союзу)); «1. Союз гарантує вільне пересування осіб, послуг, товарів, капіталів та свободу установи; 2. забороняється дискримінація за ознакою національного громадянства» (ст. I-4 (Основні свободи та недискримінація)); «Союз володіє *правосуб'єктністю*» (ст. I-7 (Правосуб'єктність)); «девізом Союзе є *«єдність у різноманітності»*» (ст. I-8 (Символи Союзу)); «1. *громадянством Союзу* володіє кожна особа, що має громадянство держави-члена. Громадянство Союзу *доповнює національне громадянство*, а не замінює його. 2. Громадяни Союзу користуються *правами ...b) обирати та бути обраними на виборах в Європейський парламент*, а також *на муніципальних виборах в державі-члені*, де вони проживають, на тих самих умовах, що і громадяни даної держави; *d) спрямовувати петиції Європейському парламенту*, подавати скарги Європейському омбудсману,... звертатися до інститутів та консультативних органів Союзу на будь-якій мові з мов Конституції та отримувати відповідь на тій самій мові» (ст. I-10 (Громадянство Союзу) [565]).

Серед нововведень в проекті Конституції ЄС Жіскар д'Естена були: зміна інституційної будови [565]: 1) затвердження посад Голови Європейської Ради з пролонгацією його мандата до 2,5 років, що забезпечувало послідовність європейської політики та посади міністра іноземних справ, який би був, одночасно, членом Ради та Комісії; 2) затвердження нового правила утворення Європейської комісії (замість принципу від кожної держави по

одному комісару, запропоновано не розширювати кількісний склад з урахуванням подальшого розширення ЄС та збереження кількості за принципом 2/3 від кількості держав ЄС з 2014 р., тобто збереження кількості на рівні 15 осіб); 3) запровадження нового порядку голосування кваліфікованою більшістю (мінімум половиною держав-членів – 60% населення ЄС) в Європейській Раді та Раді ЄС, але для того щоб мінімізувати ризики твердження інтересів крупних держав (Франції, Німеччини, Італії) було прийнято рішення про підняття порогу «подвійної більшості» до 55% країн з населення не менш 65%; 4) зміну складу Європейського парламенту за кількістю (кількість представників не перевищує 750) з урахуванням принципу мінімального порогу в 6 депутатів від однієї держави-члена, які мають обиратися з представників громадян Союзу відповідно до методу спадної пропорційності. Співвідношення між квотами (кількістю депутатських мандатів) для держав-членів має відображати співвідношення між чисельністю їх населення, але в масштабі, що зменшується, тобто, наприклад, в Німеччині обирається приблизно в 1,26 раз більше депутатів Європарламенту (99), ніж у Франції (78), і в 16,5 разів більше, ніж в Люксембурзі (6). У той же час, чисельність населення Німеччини (83 млн. осіб) перевищує кількість жителів Франції (62 млн. осіб) приблизно в 1,34 рази, а Люксембургу – в 183,6 разів (453 тис. осіб). Також встановлювалося правило, що ніякій державі-члену не може виділятися більше 96 місць [565].

В Розділі III проекту Конституції пояснювалися положення щодо механізму реалізації «просунутого співробітництва», яке бажають встановити держави-члени між собою в рамках невиключної компетенції Союзу для зміцнення інтеграційного процесу (ст. I-44). Вказувалося, що європейське рішення, яке санкціонує таку співпрацю, приймається Радою, як крайня міра, коли Рада встановить, що цілі, переслідувані даною співпрацею, не можуть бути в розумний строк досягнуті Союзом в цілому, і за умови, що в ньому беруть участь не менш як 1/3 держав-членів. Всі члени Ради мають право брати участь в його обговоренні, але участь у голосуванні приймають лише ті члени

Ради, які представляють держави-члени, що беруть участь у посиленій співпраці. Одноставність утворюється голосами лише представників держав-членів, які беруть участь у співпраці. Кваліфікована більшість визначається як не менше 55% членів Ради, що представляють держави-члени, які беруть участь у співпраці, за умови, що в них зосереджено не менше 65% населення цих держав. Блокуюча меншість має, принаймні, включати мінімальне число членів Ради, що представляють понад 35% населення держав-членів, що беруть участь у співпраці, плюс один член; в іншому випадку кваліфікована більшість вважається досягнутою (ст. I-44) [565]. Дане положення покликане обмежити можливості найбільших (по числу жителів) держав-учасниць просунутого співробітництва блокувати прийняття рішень в цих рамках. Наприклад, якщо у посиленій співпраці беруть участь 20 держав-членів Союзу, і 3 з них включають понад 35% від сукупного населення цих 20 країн, то для накладення вето на проект правового акту їм необхідно залучити на свою сторону, принаймні, ще одну державу [565]. Також передбачено, що коли Рада не вирішує за пропозицією Комісії або Міністра закордонних справ Союзу, кваліфікована більшість, що потребується визначається як не менше 72% членів Ради (за умова що в державах, які вони представляють зосереджено не менше 65% населення цих держав), що представляють держави-члени, які беруть участь у просунутій співпраці.

Окремою статтею I-33 (Консультативні органи Союзу) встановлювалося надання Європейському парламенту, Раді та Комісії сприяти Комітету регіонів та Економічному та соціальному комітету, які здійснюють консультативні функції. До складу Економічного та соціального комітету були віднесені представники громадянського суспільства, а до складу Комітету регіонів – представники регіональних та місцевих колективів (політико-територіальні утворення всередині держав-членів, наділені компетенцією публічної влади: регіони, області, провінції, комуни, та інші), які мають виборний мандат в рамках регіонального чи місцевого колективу або несуть політичну відповідальність перед виборчим зібранням.

Було встановлено поняття «суд ЄС» як система судових органів (судові трибунали з спеціальною юрисдикцією, наприклад, «Трибунал у справах публічної служби ЄС»), що забезпечують судовий захист порушених прав, гарантованих Конституцією, та Суд ЄС, який виносить рішення: а) за позовами, що подаються державами, інститутами, фізичними або юридичними особами; б) в преюдиціальному порядку за запитами національних юрисдикційних органів про тлумачення права Союзу або про дійсність актів, прийнятих інститутами; с) в інших випадках, передбачених Конституцією.

«Договір, що встановлює Конституцію для Європи» був підписаний 29 жовтня 2004 р. в Римі. Жіскар д'Естен зробив висновок, що це є «недостатній, але обнадійливий результат» і що основним досягненням є юридичне оформлення ЄС. Він звернувся до держав-членів «не змінювати в тексті жодної коми», оскільки «це будівля, в якій має значення кожна цеглинка, і краще відмовитися від прийняття Конституції, ніж змінювати її частини» [401, с. 143]. За результатами референдумів у Франції (при явці в 69,74% та негативній позиції у 54,87%) та в Нідерландах (при явці 63,3 % та негативній позиції у 61,6) в 2005 р. «Договір, що встановлює Конституцію для Європи» не отримав схвалення, що не дозволило прийняти Конституцію ЄС та кодифікувати установчі акти. Це була друга криза процесу інтеграції після кризи «порожнього крісла» 1966 р.

Однак, передбачені Конституційним договором положення знайшли відображення в «Лісабонському договорі» («Договір про реформування», або «Лісабонський договір про внесення змін в «Договір про Європейський Союз», підписаний в 2007 р., ратифікований всіма 27 державам-членами до 2009 р.) [568], в якому отримали правове оформлення основні положення концепції В. Ж. д'Естена, в тому числі положення щодо політико-правового устрою ЄС. Але, значний вплив на розробку нового документу здійснила концепція Ніколя Саркозі, яку визнали компромісною на засіданні Європейської Ради в червні 2007 р., коли було прийнято рішення про розробку на основі проекту Конституції нового Договору [531].

В концепції було дотримано баланс між наднаціональним федералістським та міжурядовим підходом: 1) розширення практики прийняття рішень кваліфікованою більшістю голосів, а з деяких питань – «суперкваліфікованим» (70 – 80%) та використання принципу «подвійної більшості» держав (55%) та їх населення (65%); 2) більш чітке розмежування повноважень між виконавчими та представницькими органами ЄС; 3) обмеження кількості членів Єврокомісії, яких призначають не уряди, а їх голови з наступним затвердженням Європейською Радою, Європарламентом та ротацією за політичною та національною ознакою; 4) застосування субсидіарності на європейському рівні лише до тих питань, які виходять за національні рамки; 5) визначення географічних меж ЄС та розмежування країн-сусідів за групами: а) ті, що мають безперечні права вступу (Швейцарія, Норвегія, Ісландія); б) ті, що зможуть відповідати встановленим критеріям членства (Сербія, Чорногорія, Македонія, Албанія); с) ті, що можуть претендувати лише на привілейоване партнерство [249, с. 262].

13 грудня 2007 р. голови держав-членів ЄС підписали Лісабонський договір про внесення змін до «Договору про ЄС» [569] та «Договору про заснування Європейської Спільноти» [567], «Договору про заснування європейської спільноти з атомної енергії» [559], який набув чинності 1 грудня 2009 р. після ратифікації всіма державами-членами ЄС. Якщо Конституція замінювала собою Договори про заснування ЄС, Лісабонський договір лише доповнював та вносив до них зміни, в тому числі у назві, і відтак, «Договір про заснування Європейської Спільноти» було перейменовано на «Договір про функціонування Європейського Союзу» [556].

За результатами внесених Лісабонським договором змін інституційний механізм ЄС, згідно з ст. 13 «Договору про ЄС» [556], включає: Європейський парламент; Європейську раду; Раду; Європейську комісію (Комісію); Суд Європейського Союзу; Європейський центральний банк; Рахункова палата. Реконструкція механізму ЄС проявилася як:

1) *парламентська реформа*. Згідно з «Договором про функціонування

Союзу» Положення щодо обрання депутатів парламенту Рада приймає одногосно після його схвалення в Європарламенті, де рішення виносяться більшістю від складу [556]. Положення вступає в силу після схвалення державами-членами. Парламент здійснює разом з Радою законодавчу та бюджетну функції, функцію політичного контролю та консультативну функцію, обирає Голову Комісії (ч.1 ст.14 оновленого «Договору про ЄС»). За результатами змін, внесених Лісабонським договором, Європарламент отримує більшу кількість сфер, в яких може виконувати законотворчу роботу спільно з Радою Міністрів. Також він зміцнює свої повноваження щодо бюджету ЄС. Спільна законотворча діяльність Європейського Парламенту та Ради Міністрів називається спільним ухваленням рішень. Відтепер процедура спільного ухвалення рішень стала «звичайною законотворчою процедурою». Це посилює законодавчу владу Європарламенту. За «Договором про функціонування Союзу», кількість депутатів парламенту не має перевищувати 750+1 (Президент Європарламенту, що не має право голосу), а місця розподіляються за системою *«спадної пропорційності»*, де мінімальна кількість представників від держави становить 6 депутатів, а максимальна – 96 (ст. 14). Один депутат Європарламенту обирається від 670 тис. громадян. Так, наприклад, Німеччина представлена 96 особами, Франція – 79, Болгарія – 7 особами. Після Brexit склад Європарламенту зменшився до 705 осіб. Парламент обирає Голову та своє Бюро.

2) *реформа в системі Європейської Ради* (ст. 15 Договору про ЄС [556]), яка формує політичні орієнтири та пріоритети ЄС, але не здійснює законодавчу функцію (на відміну від Ради ЄС). До складу Європейської Ради (ЄС) входять голови держав або урядів, а також Голова (ЄР) та Голова Комісії. В роботі ЄР бере участь Верховний представник ЄР з іноземних справ та політиці безпеки. ЄР скликається два рази за півріччя. Згідно з ч. 4 ст. 15 «Договору про ЄС» та ст. 9А «Лісабонського договору» ЄР приймає рішення консенсусом, але кваліфікованою більшістю обирає Президента ЄР терміном на 2,5 роки з можливістю одноразового поновлення [568; 556]. Першим

Президентом ЄР обрано Германа Ван Ромпея, який до того обіймав посаду прем'єр-міністра Бельгії. Наявність посади Президента ЄР надає діям ЄС більшої послідовності. Президент головує на засіданнях Ради, спрямовує її роботу, представляє звіт перед Європарламентом після кожного засідання ЄР та представляє ЄС на найвищому рівні за кордоном, але Президент ЄР не може займати національні посади. До набуття «Лісабонським договором» чинності у Європейській Раді головували голови держав, які позмінно очолювали ЄС протягом 6-и місяців Головування. Завдяки новій посаді Президента ЄР перетворилась на інституцію ЄС, до цього відіграючи лише роль періодичного зібрання голів держав та урядів держав-членів;

3) *реформа процесу прийняття рішень* в Раді ЄС, яка є ключовим органом, що координує економічну політику та грає центральну роль в зовнішній та безпековій політиці. Рада виконує разом з Парламентом законодавчу та бюджетну функцію, а також функцію визначення політики і до її складу входять по одному представнику від кожної держави-члена на міністерському рівні, тобто 27 осіб. Стара система зваженого одноголосного голосування скасовувалась, і запроваджувалось нове визначення кваліфікованої більшості. Починаючи з 2014 р. кваліфікованою більшістю вважається як мінімум 55% голосів членів Ради (щонайменше 15 країн), які представляють мінімум 65% населення Союзу. Блокуючу меншість формують чотири держави-члени ЄС, які представляють 35% населення ЄС. Новацією є і те, що у Раді Міністрів закордонних справ головуватиме Високий представник ЄС з закордонних справ та безпекової політики, який одночасно є Віце-президентом Європейської Комісії. В інших галузях, таких як сільське господарство, фінанси та енергетика, у Раді продовжує головувати міністр країни, що протягом 6-ти місяців є країною-головою ЄС.

Отже, Лісабонський договір, запровадив дві нові посади в інституційній архітектурі ЄС: 1) Президента Європейської Ради, якого голови держав та урядів кваліфікованою більшістю обирають на 2,5 роки з можливістю переобрання (ст. 9В); 2) Верховного представника ЄС з питань закордонних

справ і політики безпеки, якого, за погодженням з Президентом Європейської Ради, кваліфікованою більшістю призначає Європейська Рада (ст. 9Е) [568].

Статтею 47 «Договору про ЄС» було встановлено, що *Європейський Союз стає «правосуб'єктним»* [556]. Отже, ЄС може заключати міжнародні договори у всіх сферах його компетенції в чотирьох випадках, які визначені в ч.1 ст. 216 «Договору про функціонування ЄС»: 1) якщо це передбачено базовими Договорами («Договором про ЄС» та «Договором про функціонування ЄС»), тобто «закріплені в прямій формі»; 2) якщо це вимагає досягнення цілей, визначених в Договорах, тобто «походять з закріплених у прямій формі»; 3) якщо того вимагає юридично обов'язковий документ ЄС; 4) якщо цей міжнародний договір може вплинути на загальні правила ЄС або змінити їх [556]. Держави ЄС мають право заключати будь-який міжнародний договір, якщо він не суперечить договорам, які укладені ЄС або не віднесені до зони виключної компетенції ЄС.

В «Договорі про функціонування ЄС» [556] в ст. 2 встановлено категорії та сфери компетенції Союзу:

1) *виключну компетенцію*, що затверджена договорами, в якій Союз може розробляти та приймати юридично обов'язкові акти; держави-члени не можуть самі здійснювати подібні дії, крім як у випадку, якщо вони уповноважені на це Союзом, або з метою втілення в життя актів Союзу.

Виключна компетенція реалізується в сферах: митний союз; встановлення правил конкуренції для внутрішнього ринку; грошова політика; загальна торгова політика; збереження морських біологічних ресурсів; укладання міжнародних угод, коли це необхідно, щоб забезпечити можливість Союзу реалізувати компетенцію, або в тій мірі, в якій це може зачіпати загальні правила або змінювати їх дію)

2) *спільну компетенцію*, коли

2.1. «*держави здійснює свою компетенцію в тій мірі, в якій Союз не скористався своєю*», в таких сферах як: внутрішній ринок; економічне, соціальне та територіальне згуртування; соціальна політика; в сфері свободи,

безпеки та правосуддя; в сфері проблем безпеки в сфері охорони здоров'я; в сфері захисту споживачів; сільське господарство та рибальство, довкілля, транспорт, транс'європейські мережі, енергія, простір свободи (ч. 1 ст. 4);

2.2. *«Союз має компетенцію за умови, що її реалізація не буде перешкоджати державам-членам здійснювати свою власну компетенцію»*, в таких сферах як: наукові дослідження, технологічний розвиток та космічні розробки; підтримка розвитку та гуманітарна допомога (чч. 3, 4. ст. 4);

2.3. *«Союз визначає умови, за якими держави-члени координують свою політику»*, в таких сферах як: а) економічна політика та політика зайнятості (ч.2 ст. 2) та б) Союз має компетенцію щодо визначення та здійснення спільної зовнішньої та безпекової політики, включаючи поступальне формування спільної оборонної політики (ч. 3 ст. 2 «Договору про функціонування» [556]). В «Договорі про ЄС» в ст.24 вказується, що загальна зовнішня і безпекова політика підпорядковується спеціальним правилам і процедурам (ст. 24-40), зокрема, як і в питаннях щодо підписання міжнародних угод щодо утворення Асоціації або щодо приєднання кандидатів до ЄС, рішення в цій сфері потребують консенсусу – *одноголосного* прийняття членами Європейської ради та Ради. Саме ці органи ухвалюють остаточні Рішення в цій сфері. Європейська рада встановлює стратегічні інтереси Союзу та спільні орієнтири, Рада (міністрів) розробляє спільну зовнішню політику та безпекову політику і приймає рішення, необхідні для визначення та здійснення цієї політики, на підставі орієнтирів та стратегічних напрямів, встановлених Європейською радою. Рішення в рамках цієї сфери приймаються Європейською радою та Радою *одноголосно*. Проте стосовно процедурних питань Європейська рада може *одноголосно* ухвалити рішення, що ухвалення позиції Радою може прийматися кваліфікованою більшістю (окрім питань що можуть мати військові наслідки чи наслідки у сфері оборони.), і в цьому випадку член Ради може заявити про те, що через життєве важливі міркування національної політики, які будуть викладені ним, він має намір виступити проти рішення, що підлягає прийняттю кваліфікованою більшістю. В цьому випадку голосування не

проводиться, а якщо члени Ради, що представляють держави ЄС, утримується під час голосування, і їх число складає 1/3 держав-членів, в яких зосереджено не менше 1/3 населення Союзу, то рішення не приймається (ст. 31) [556]. Суд ЄС не має повноважень щодо цих положень, за винятком його повноважень контролювати дотримання цього Договору (ч.1 ст.24) [556].

3) третій вид компетенції – *допоміжна* – реалізується Союзом, який *«надає допомогу державам-членам або доповнює їх політику, не підмінюючи при цьому їх компетенцію в сферах»*: адміністративне співробітництво; громадянська оборона; промисловість; туризм та культура; освіта, молодь та спорт; охорона здоров'я [556]. Юридично обов'язкові акти Союзу, які приймаються на підставі положень Договорів щодо даних сфер, не можуть виробляти гармонізації законів та підзаконних актів держав-членів [556].

В ч. 2 ст. 2 «Договору про функціонування ЄС» закріплюється принцип *субсидіарності*: держави-члени здійснюють свою компетенцію в тій мірі, в якій Союз не скористався своєю компетенцією і в якій Союз вирішив припинити здійснення своєї компетенції (пряме юридичне закріплення принципу *субсидіарності* знаходимо в «Договорі про ЄС» в ч. 3 ст. 5: «Союз в сферах, які не належать до його виключної компетенції, діє лише тоді і в такій мірі, в якій цілі запропонованої дії не можуть бути досягнуті державами-членами на центральному, регіональному або місцевому рівні, але, з огляду на масштаби або наслідки передбачуваної дії, можуть бути краще досягнуті на рівні Союзу. Інститути Союзу застосовують принцип субсидіарності згідно з Протоколом про застосування принципів субсидіарності та пропорційності. Національні парламенти стежать за дотриманням принципу субсидіарності згідно з процедурою, передбаченою в цьому Протоколі») [556].

До положень, що регулюють основи існування ЄС віднесені наступні: *«...Союз піклується про узгодженість між різними напрямками своєї політики і діяльності з урахуванням всієї сукупності цілей і відповідно до принципу наділення компетенцією»* (ст. 7); *«забороняється ...дискримінація за ознакою національного громадянства»* (ст. 18); *«1. громадянством Союзу володіє*

кожна особа, що має громадянство держави-члена. Громадянство Союзу доповнює національне громадянство, а не замінює його. 2. громадяни Союзу користуються правами: а) вільно пересуватися і проживати на території держав-членів; б) обирати та бути обраними на виборах в Європейський парламент, а також на муніципальних виборах в державі-члені, де вони проживають, на тих самих умовах, що і громадяни даної держави (ст. 20). Це положення додатково розкривається в ст. 22: надання такого права здійснюється згідно з порядком, який встановлює Рада, приймаючи одноголосно рішення за спеціальною законодавчою ініціативою і після консультації з Європарламентом; d) спрямовувати петиції Європейському парламенту, подавати скарги Європейському омбудсмену,... звертатися до інститутів та консультативних органів Союзу на будь-якій мові з мов Конституції та отримувати відповідь на тій самій мові» (ст.20; 24);

«Територіальне згуртування» як мета діяльності ЄС визначена в ст. 174 Розділу XVIII «Договору про функціонування ЄС» [556]. Зазначається, що Союз прагне скоротити розрив у рівні розвитку різних регіонів і відставання тих з них, які знаходяться в найгіршому становищі. Серед відповідних регіонів особлива увага приділяється сільським районам, місцевостям, де відбуваються індустриальні перетворення, і регіонам, які страждають від серйозних і постійних перешкод своєму розвитку, обумовлених природними або демографічними факторами, таким як регіони Крайньої Півночі з дуже низькою щільністю населення, острівні, транскордонні та гірські регіони. Також вказується, що держави-члени проводять економічну політику і координують її заради досягнення територіального згуртування, а Союз підтримує досягнення цих цілей за допомогою структурних фондів (Європейський фонд з орієнтування та надання гарантій для сільського господарства: відділ «орієнтування»; Європейський соціальний фонд, Європейський фонд регіонального розвитку), через Європейський інвестиційний банк і через інші існуючі фінансові інструменти. Кожні три роки Комісія подає Європарламенту, Раді, Економічному та соціальному

комітету та Комітету регіонів доповідь про прогрес, досягнутий у реалізації соціально-економічного та територіального згуртування. Європарламенту та Раді, надається право, якщо виникне необхідність, на специфічні заходи, пов'язані з діяльністю фондів, відповідно до звичайної законодавчої процедури і після консультацій з Економічним і соціальним комітетом та Комітетом регіонів. Європейський фонд регіонального розвитку, як закріплено в ст. 176, покликаний сприяти виправленню регіональних диспропорцій в рамках Союзу шляхом участі в розвитку і структурній адаптації регіонів, що відстають у розвитку, і в перекваліфікації промислових регіонів, що занепадають. Європейський парламент і Рада, після консультацій з Економіко-соціальним комітетом та Комітетом регіонів, визначають завдання, пріоритетні цілі та організацію структурних фондів, що може спричинити за собою об'єднання фондів (наприклад, щодо проектів в сфері навколишнього середовища та у сфері транс'європейських мереж). Також, за ст. 178 Європарламент і Рада, після консультацій з Економічним і соціальним комітетом та Комітетом регіонів, приймають правозастосовні регламенти щодо Європейського фонду регіонального розвитку.

До питань *територіальної політики* ЄС на основі «Договору про функціонування ЄС» віднесені взаємини Союзу та держав-членів Союзу із *заморськими країнами та територіями* [556]. Правові основи відносин Союзу з такими територіями були закладені ще в 1957 р. в IV Розділі «Договору про заснування Європейської Спільноти», який у 2007 р. перейменовано в «Договір про функціонування Європейського Союзу» [567; 556].

Спеціальні території Європейського Союзу – 32 спеціальні території держав-членів ЄС, які користуються особливим статусом в межах ЄС або за його межами. Особливі території діляться на три категорії:

1) *9 найбільш віддалених зовнішніх регіонів (Outermost Regions (OMR))* – Азорські о-ви та Мадейра (Португалія), Канарські о-ви (Іспанія), Французька Гвіана, Гваделупа, Мартініка, Сен-Мартен, Майотта, Ла Реюньйон (Франція) – це території, які є частинами ЄС, хоча мають додаткові вигоди від певних

адаптацій та виключень, що діють для них в актах ЄС. Всі ці території є частиною «митної зони» ЄС, проте деякі (всі французькі департаменти) знаходяться за межами «Шенгенської зони» та «зони оподаткування доданої вартості» (всі французькі департаменти та Канарські о-ви Іспанії) ЄС. Особливості відносин з ЄС регулюються ст. 349 і 355 «Договору про функціонування Європейського Союзу» [556; 572]. За період 2014–2020 роки ЄС виділив цим територіям 13 млрд. євро з європейських структурних та інвестиційних фондів (ESI) з метою підтримки їх розвитку [572].

2) 13 заморських країн та територій (Overseas Countries and Territories (OCT)), що не є частинами ЄС, хоча співпрацюють з ЄС через *Асоціацію заморських країн та територій (Overseas Countries and Territories Association (OCTA))* – є залежними територіями з особливими відносинами з однією з держав-членів ЄС, їх статус визначено в «Договорі про функціонування ЄС» [556]. Згідно з положенням ст. 198 держави-члени погоджуються встановити Асоціацію з *Асоціацією неєвропейських країн і територій*, які підтримують особливі стосунки з Данією, Францією, Нідерландами та Сполученим Королівством. Ці країни і території (далі «країни і території») перераховані у списку, що міститься в Додатку II Договору про функціонування ЄС [556]. *Асоціація неєвропейських країн і територій* була заснована в Брюсселі в 2000 р. [764].

У Додатку II Договору про функціонування ЄС до переліку цих територій віднесені 21 територія (включно з територіями Великої Британії) [556]: 1) *Гренландія* – автономна країна в складі Королівства Данія; 2) *Нова Каледонія та Залежні території* – заморська спільнота Франції з особливим статусом асоційованої спільноти (*collectivité sui generis*); 3) *Французька Полінезія* – заморська спільнота Франції та її єдина заморська країна (*collectivité d'outre-mer, COM*); 4) *Південні та Антарктичні території Франції* – заморська територія Франції; 5) *Острови Уолліс та Футуна* – заморські департаменти та закордонні території Франції (*départements d'outre-mer та territoires d'outre-mer, DOM-TOM*); 6) *Сен-П'єр та Мікелон* – заморська

територія Франції з особливим статусом (*collectivité sui generis*); 7) *Сен-Бартельмі* – заморська спільнота Франції (*collectivité d’outre-mer, COM*); 8) *Аруба* – незалежна країна-член королівства Нідерландів, конституційна частина Королівства; 9) *Нідерландські Антильські острови* – колишня внутрішня автономна територія Нідерландів, існувала до 2010 р. 9.1) *Бонайре* – особливий муніципалітет Королівства Нідерландів з 2010 р.; 9.2) *Кюрасао* – незалежна країна-член в складі Королівства Нідерландів, конституційна частина Королівства, з 2010 р.; 9.3) *Саба* – особливий муніципалітет Королівства Нідерландів з 2010 р.; 9.4) *Сен-Естатіус* – особливий муніципалітет Королівства Нідерландів з 2010 р.; 9.5) *Сен-Мартен* – незалежна країна-член в складі Королівства Нідерландів, конституційна частина Королівства, з 2010 р. [556].

Також Договір містив перелік Британських заморських територій ((British Overseas Territories)): *Ангілья; Кайманові острови; Фолклендські острови; Південна Джорджія та Південні Сандвічеві острови; Монсеррат; Піткерн; Святої Єлени та залежних територій; Британські Антарктичні території, Британські Території Індійського Океану* – заморська територія Сполученого Королівства; *Бермудські острови ; Острови Теркс і Кайкос; Британські Віргінські Острови* [556].

Цей список переглядався. Наприклад, французька територія Сен-Бартелемі перейшла від статусу «зовнішнього регіону» (OMR) до статусу «заморської території» (OCT). Французька Майотта навпаки: від статусу «заморської території» (OCT) до статусу «зовнішнього регіону» (OMR). В 2020 р. з переліку були вилучені території Великої Британії. Відтак 13 «заморських територій», що мають відносини з ЄС, але не є членами ЄС – це 6-ть територій Франції (Нова Каледонія, Сен-Бартельмі, Уолліс та Футуна, Сен-П’єр та Мікелон, Французькі південні та антарктичні землі, французька Полінезія), 6-ть територій Нідерландів (Аруба, Кюрасао, Сен-Мартен, Бонайре, Сен-Естатіус, Саба) та 1-а територія Данії (Гренландія). Програми ЄС спрямовані на підтримку політики розвитку в цих територіях і

реалізуються через Багаторічну фінансову рамку (зараз діє на 2021 – 2027 рр.) [764]. За період 2014 – 2020 рр. ЄС профінансував виконання на цих територіях 234 програм на суму 12,5 млн. євро [765, с. 7].

3) третю групу заморських територій, що мають «*особливі відносини*» з ЄС, тобто території які не входять до складу ЄС, але щодо яких ЄС має спеціальні положення відносять [539]: 1) території Іспанії – міста Сеуту та Мелілью (щодо незастосування заходів сільськогосподарської та риболовної політики ЄС, не входження в митну зону ЄС та «зону оподаткування доданої вартості» ЄС), 2) територію Фінляндії – Аландські о-ви (щодо не входження до «зони оподаткування доданої вартості» ЄС та звільнення від застосування ряду податків та дозвіл мати «*регіональне громадянство*»), 3) територію Данії – Фарерські о-ви (щодо можливостей отримання громадянства ЄС за умов переїзду до материкової частини Данії на ПМЖ та щодо особливостей застосування правил Шенгенської зони), 4) території Італії – муніципалітети Лівіньо (щодо безмитної торгівлі) та Кампйоне-д'Італія (щодо застосування євро паралельно швейцарському франку), 5) території Німеччини – о-ви Гельголанд (щодо не входження до митної та податкової зони ЄС) та місто Бюзінген-ам-Гохрейн (щодо особливостей анклаву Німеччини в Швейцарії, та щодо застосування євро паралельно швейцарському франку та вилучення громади з митної зони ЄС); 6) території Греції – Монастирської республіки Афон; 7) території буферної зони ООН на Кіпрі.

В доктрині міжнародного права, за твердженням І. Березовської, під поняттям «асоціація» розуміється виражений певним чином постійний зв'язок між його суб'єктами, що орієнтований на забезпечення досягнення загальних цілей. Як правило, це об'єднання держав (або залежних країн та територій) з міжнародними організаціями. При цьому асоціація може мати характер обмеженого членства в організації, для визначення якого звичайно використовують термін «асоційоване членство» [33, с. 10]. Також, під терміном «асоціація» автори розуміють зв'язок між ЄС та третьою державою або міжнародною організацією на привілейованих засадах, спрямований на

досягнення загальних цілей, які реалізують паритетні органи, що правочинні приймати обов'язкові рішення, і в рамках яких забезпечена пайова участь асоційованого партнера в правовому порядку [216].

Так, особливостями асоціації, як справедливо вказує Ярослав Костюченко [161], з ЄС є те, що 1) вона виникає на основі одного з установчих договорів – «Договору про функціонування ЄС» – і не вимагає заключення додаткових угод; 2) умови такої асоціації прирівнюються до умов, встановлених для держав-членів ЄС, з якими встановлено особливий режим відносин. Випадки застосування окремих умов асоціації закріплюються в Протоколах (наприклад, Протокол №14 – Про особливий режим, що застосовується в Гренландії; Протокол №31 – Про імпорт в ЄС перероблених нафтопродуктів з Нідерландських Антильських островів, та інше [556]); 3) така форма асоціації поширюється лише на обмежений, чітко визначений круг країн та територій – Гренландію, Нову Каледонію, та інші. Проте, в ЄС передбачена і інша форма асоціації з третіми країнами та міжнародними організаціями, заснована на угодах про асоціацію. Правочинність ЄС в сфері укладання таких угод ґрунтується на ст. 216-221 «Договору про функціонування ЄС» [556]. Так, за ст. 216 оновленого Договору «Союз може укладати договори з однією або декількома третіми країнами або міжнародними організаціями, коли це передбачають Договори, а також в тих випадках, коли укладення договору або є необхідним для досягнення в рамках політики Союзу однієї з цілей, зазначених Договорами, або передбачено в юридично обов'язковому акті Союзу, або здатне зачіпати загальні правила або змінювати їх дію... Договори, укладені Союзом, мають обов'язкову силу для інституцій Союзу і для держав-членів» [556]. А згідно зі ст. 217 Союз може укладати з однією або декількома третіми країнами або міжнародними організаціями угоди про створення асоціації, яка характеризується взаємними правами і обов'язками, спільними діями і особливими процедурами.

Призначення асоціації – сприяти економічному та соціальному розвитку країн і територій і встановити тісні економічні зв'язки, забезпечити створення

умов для реалізації інтересів жителів цих країн і територій і для їх процвітання, щоб привести їх до такого економічного, соціального і культурного розвитку, до якого вони прагнуть. Статтею 199 встановлюються цілі Асоціації:

- 1) держави-члени повинні застосовувати до своєї торгівлі з країнами і територіями такий самий режим, який вони надають одна одній згідно з Договорами;
- 2) кожна країна або територія повинна застосовувати до своєї торгівлі з державами-членами та з іншими країнами і територіями такий самий режим, який вона застосовує до європейської держави, з яким має особливі відносини;
- 3) держави-члени повинні сприяти інвестиціям в розвитку цих країн і територій;
- 4) що стосується інвестицій з боку ЄС, то участь в їх отриманні повинна бути відкритою на рівних умовах для всіх фізичних та юридичних осіб, які мають громадянство (національність) держав-членів, країн і територій;
- 5) у відносинах держав-членів з країнами і територіями право установи як право і громадян, і товариств повинно регулюватися на недискримінаційній основі. Відповідно, регулюється і митна політика щодо цих територій: імпорт з цих країн і територій при ввезенні в держави-члени підпадають під дію заборони митних зборів, що існує між державами-членами (норма не поширюється на країни і території, які на підставі міжнародних зобов'язань вже застосовують недискримінаційний митний тариф), але країни і території можуть стягувати мита, які відповідають потребам їх розвитку та індустріалізації (ч. 3 ст. 200), але такі мита не можуть бути за розміром вище мит на продукцію, що імпортується з тієї держави-члена, з якою кожна країна чи територія має особливі відносини. Спірні питання в митній політиці розглядаються Комісією за запитом держави-члена. Врегульовані питання пересування: стаття 202 встановлює, що свобода пересування працівників країн і територій в державах-членах і працівників держав-членів в країнах і територіях регулюється актами, прийнятими до статті 203, а саме: Рада приймає *Положення щодо умов і процедури Асоціації країн і територій з Союзом* на основі пропозиції Комісії та після консультацій з Європарламентом і за умов одноголосного прийняття рішення. Окремою статтею 204 вказується,

що положення статей 198-203 застосовуються до Гренландії при дотриманні положень, які містяться в доданому до Договорів *Протоколі про особливий режим, що підлягає застосуванню до Гренландії* [556].

В «Договорі про функціонування ЄС» статус консультативних органів ЄС визначається в ст. 300-307. До числа цих органів відносяться, як і раніше, Економічний і соціальний комітет і Комітет регіонів, що здійснюють консультативні функції при Європарламенті, Раді та Комісії. До складу *Економічного і соціального комітету* входять представники організацій громадянського суспільства, зокрема, в соціально-економічній, цивільній, професійній та культурній сферах. До складу *Комітету регіонів* входять представники регіональних та місцевих колективів, які мають виборчий мандат в рамках регіонального або місцевого колективу або несуть політичну відповідальність перед виборним зборами. За ст. 301 (колишня ст. 258) число членів Економічного і соціального комітету не перевищує 350. Такою ж є чисельність Комітету регіонів за ст. 305. Члени обох органів призначаються на 5 років. Рада затверджує списки членів цих органів, які складаються за пропозиціями держав. Рада, голосуючи одноголосно за пропозицією Комісії, ухвалює рішення, що встановлює склад цих органів та встановлює їм платню. Обидві структури обирають своє Бюро та Голову терміном на 2,5 роки [556].

Члени обох структур не можуть бути одночасно членами Європарламенту і не пов'язані ніяким імперативним мандатом. Вони здійснюють свої функції повністю незалежно в загальних інтересах Союзу.

Отже, європейська єдність є результатом складної історичної взаємодії між різними системами територіально-політичної організації, які з VIII ст. почали формуватися як «європейські», інкорпоруючи периферію в межах європоцентричної моделі. Універсалізація практик політико-територіального впорядкування в межах європейського простору відбувалася на тлі інтелектуальних ідей епохи Відродження та просвітництва.

Логіка меркантилізму та утилітаризму заклала основи формування національної держави та її інтересу. Реалізація національного інтересу

передбачала привласнення простору як форми конкурентної боротьби часів Вестфальського Порядку. Національно-протекційна політика розвивалася в межах панідеологій, які стали обґрунтуванням територіально-політичного конструювання за межами Європи.

Національна держава стала одним з етапів в процесі розвитку територіально-політичних утворень та систем в Європі, який відповідав логіці розвитку глобальних економічних відносин.

Трансформація структурно-функціональних характеристик політико-економічного простору в середині XIX ст. спровокувала перегляд системи територіально-політичних відносин в Європі, що проявилось як розвиток системи глобальної політичної взаємодії між акторами з асиметричними політико-територіальними статусами колоній, домініонів, протекторатів, підмандатних територій, підопічних територій, інкорпорованих територій, кондомініумів, заморських володінь, заморських країн та територій, віддалених регіонів, особливих спільнот.

Ідеї європейської єдності, що формувалися в формі репрезентації різних проектів консолідації та інтеграції стали предметом дискурсу та проявилися як конкуренція двох стратегій: «Європа регіонів» та «Європа Націй». Процес інституціоналізації демонструє важкий процес узгодження та досягнення компромісу між різними моделями суверенітетів (розділеного суверенітету, за проектом Моне, та єдиного національного суверенітету, за проектом де Голля). Розвиток процедур стримувань та противаг та впровадження принципу субсидіарності в ЄС забезпечив збалансований формат координації двох типів інститутів (наднаціональних та міжурядових). Відбувається трансформація поняття «європейський простір», який розуміється як сукупність: територіально-політичних простір держав-членів ЄС, включно з віддаленими регіонами та заморськими країнами та територіями, розташованими за межами географічної Європи, а також територіально-політичний простір держав Європи, як таких, що охоплені процесами запровадження європейських стандартів територіальної політик

3.2. Структури та інструменти впровадження багаторівневого управління та політики «вирівнювання» в ЄС

З другої половини ХХ ст. уряди країн Європи підтримали ідеї Робера Шумана, Жана Моне, щодо побудови «Європи регіонів». Це було пов'язано не стільки з завданням побудови наднаціонального утворення – Європейського Союзу, скільки із завданням економічної реструктуризації, регіонального розвитку Європи «різних швидкостей».

Особливого значення в обґрунтуванні цих процесів відгравала організація «Рух за федеральну Європу» (Movimento Federalista Europeo-(MFE), діє з 1943) [746], яка заснована на принципах, проголошених у «Маніфесті Вентотене» в 1941 р. європейським федералістом Альт'єро Спінеллі [155]. Маніфест мав дві редакції: перша була написана А. Спінеллі та Е. Россі в червні 1941 р. після дебатів з італійським професором та членом італійської соціалістичної партії Еудженіо Колорні та діячкою німецького антифашистського руху Урсулой Гіршманн; друга редакція з змінами була поширена в середовищі італійського Руху Спротиву Урсулой Гіршманн та Адою Россі (жінками Россі та Спінеллі) в 1941 р., а друкована версія маніфесту Вентотене (названий так, оскільки був написаний Спінеллі під час ув'язнення на італійському острові Вентотене) з'явилася в 1943 р. після заснування «Рух за федеральну Європу» в Мілані. В 1944 р. Е. Колорні опублікував нове видання Маніфесту в книзі під назвою «Проблеми Європейської Федерації», що мала передмовою нову версію Маніфесту, розділену на три частини та два есе, написані А. Спінеллі [731; 732].

Заснований Спінеллі «Рух за федеральну Європу» об'єднав таких діячів як Ніколо Карандіні, Ернесто Россі, Лучано Боліса, Маріо Ролле, Еудженіо Колорні. Окрім Маніфесту заснований рух використовував принцип Декларації Ківассо, складеної в 1943 р. в Ківассо прихильниками європейської федерації – Емілем Шану, Ернестом Пейджем, Федеріко Шабода, Маріо Альберто Ролле. Вважаючи, що використання конфедеративних інституційних засада для долання моделі національної держави не існує,

засновники Руху виступили за долання абсолютистської моделі суверенітету держав Європи та підвищення статусу регіонів, з метою переходу до федералістської системи відносин. Рух, заснований в 1943 р. продовжує існування. Це автономна політична організація, незалежна від політичних партій, яка ніколи не брала участь у виборчих перегонах. Сьогодні цей рух в Італії очолює Джорджіо Ансельмі, а інституційною основою є центральний комітет, до якого входять члени, обрані на національних конгресах, які представляють регіони. Організація має молодіжну секцію (European Federalist Youth). Італійська структура входить в *Союз європейських федералістів* (Union of European Federalists (UEF) (складається з 20 національних організацій з Австрії, Бельгії, Франції, Німеччини, Люксембургу, Португалії, Італії, Великобританії, Швейцарії, Фінляндії, Словенії, Сербії, Чехії, Румунії, Польщі, Болгарії, Кіпра, Греції), та *Всесвітній федералістський рух* (World Federalist Movement (WFM) (проводить Всесвітній федералістський конгрес кожні два з половиною роки, а центром організації є Інститут глобальної політики в Нью-Йорку), засновані в 1947 р. [900; 920].

Вплив ідей А. Спінеллі є визнаним в розвитку системи сучасного Європейського Союзу. Його визнають серед «батьків» єдиної Європи. Однак, окрім, організацій, які розвивали погляди федералістів, в Європі в 1950 – 1990х роках були засновані організації сприяння співробітництву, транскордонній взаємодії. Зокрема, в 1951 р. виник рух з центром в Женеві щодо розвитку міжнародних форм співробітництва муніципалітетів та регіонів та було створено *Раду європейських муніципалітетів та регіонів* (The Council of European Municipalities and Regions, CEMR), що «репрезентує інтереси 150 тисяч місцевих та регіональних органів влади та їх асоціації в 41 країні, сприяє розвитку громадських форм співробітництва та обміну досвідом» [432]. Так, Асоціація міст України (голова О. Слобожан) є членом цієї організації з 2002 р. та залучена до загальноєвропейського проекту «Платформа» щодо співпраці з партнерами в ЄС.

Рада Європейських муніципалітетів та регіонів (CEMR), з моменту її

створення сприяє побудові єдиної Європи, заснованої на місцевому самоврядуванні, реалізації принципу субсидіарності та участі громадян. Однією з перших дій організації стало прийняття «Європейської Хартії Муніципальних свобод» (1953) Генеральною Асамблеєю організації в 1953 р. в якій закріплено принцип «свободи муніципалітетів» та заклик до держав Європи розвивати «муніципальні політичні права та фінансову незалежність від центральних органів влади у державі» [163, с. 220]. Через три десятиліття ця Хартія стала основою для європейської «Хартії місцевого самоврядування» (1985), ратифікованої сьогодні усіма державами-членами Ради Європи [431]. Робота SEMR складається з двох основ: а) вплив на європейську політику та законодавство у всіх сферах, що мають вплив на муніципалітети та регіони; б) забезпечення форуму для обговорення між органами місцевого та регіонального самоврядування через їх національні представницькі асоціації. SEMR є європейським відділом всесвітньої організації «Об'єднані міста та місцеві органи самоврядування» (UCLG), через яку представляє місцеві та регіональні органи управління на міжнародній арені. Робота організації зосереджена на п'яти областях: управління, демократія та громадянство; навколишнє середовище, клімат та енергія; міжнародна співпраця та співпраця; економічна, соціальна та територіальна згуртованість; місцеве та регіональне управління громадськими послугами. В статуті SEMR автономія місцевих і регіональних влад визначається як основа особистих свобод, а також вказується, що цим свободам постійно загрожують зазіхання держави [432].

В 1957 р. Римським договором запроваджено можливість утворення транскордонних та прикордонних форм співробітництва, зокрема в ст. 44, де вказувалося про поступову відміну обмежень на свободу економічної діяльності громадян держав-членів на території іншої держави-члена з урахуванням потреби ліквідації адміністративних процедур та практик, обумовлених національним законодавством, які могли б перешкоджати такій свободі, а також в ст. 3, в якій вказувалося про заборону митних та кількісних

обмежень на імпорт та експорт товарів між державами-членами, та про інші заходи, спрямовані на утворення єдиної торгової, транспортної системи, а також стимулювання зусиль щодо створення та розвитку транс'європейських мереж та інфраструктури, асоціацій з метою розвитку [567].

Перші єврорегіони, як форми регіональних відносин та територіального транскордонного співробітництва, були створені раніше («Бенілюкс» в 1946 р.), проте цим договором розвиток такої форми територіального співробітництва стимулювали: процес регіоналізації країн Європи став об'єктом систематичної опіки після утворення в 1951 р. СЕМР.

В 1961 р. Європейська Комісія розробила робочий документ *«Основи для національної політики регіонального розвитку та перетворення»* [553], а вже у 1965 р. на міжнародній конференції регіонального планування в Базелі вперше обговорювалася ініціатива щодо створення «Союзу прикордонних регіонів». А в 1971 р. представники перших десяти прикордонних регіонів Європи утворили «Постійну конференцію прикордонних регіонів Європи», яка пізніше отримала назву «Асоціація прикордонних регіонів» [360]. В 1971 р. було обрано Президента організації – Альфреда Мозеса, а сьогодні цю посаду займає Енн-Софі Бекгрєн.

З тих часів регіональна політика, децентралізація в контексті політики «територіального згуртування» стала предметом обговорення в країнах європейського співтовариства. Комісія Європейського Співтовариства прийняла документ *«Регіональна політика Співтовариства»* (1969) [527], обґрунтовуючи потреби політики «вирівнювання в розвитку регіонів». В документі зазначалося, що Індустріально та інфраструктурно розвинені регіони Європи, в яких лише до 10% населення зайняті сільським господарством, а щільність є високою (понад 200 осіб на кв. км) займають близько 16% площі Співтовариства – понад 2/3 в країнах Бенілюксу і приблизно 1/3 в Німеччині, але менше 10% у Франції та Італії; всі розвинені регіони містять близько 75 млн. мешканців, тобто трохи більше 40% від усього населення (ця частка є найбільшою в Бенілюкс, де становить 90%, в Німеччині

– 60%, Франції – 30%, Італії – 20%) [526, с. 14]. Регіоном було визначено «території, які географічно є чітко визначеною величиною або сукупністю однорідних територій», регіональна політика визначалася як така, що є одним з аспектів економічної та соціальної політики, і природно поділяє їх цілі: економічну оптимізацію, добробут та розвиток людства. Зазначалося, що заради цих цілей регіональна політика шукає шляхів максимального залучення механізмів оптимізації та вирівнювання, і одним з механізмів пропонувалося сприяння транскордонній регіоналізації [526, с. 29 – 30]. Для підтримки було утворено *Фонд регіонального розвитку* в контексті розширення *Європейської Економічної Співдружності* (ЄЕС) [127].

В 1971 р. Президент *Асоціації європейських прикордонних регіонів* (АЕВР) Альфред Мозес оголосив, що метою Європи є долання національних кордонів для ефективного співробітництва, які «є шрамами на обличчі історії: про них не можна забувати, але не можна і культивувати» [747]. А новий поліцентризм, як зазначає Карло Галлі, є результатом залишкової форми модерної держави, зростання кількості транснаціональних організацій і народження «регіональних режимів» [536, с. 109].

Того ж року було утворено перший Єврорегіон «Анхольт» (між Німеччиною та Нідерландами. Та між двома землями: Нижня Саксонія та Північний Рейн-Вестфалія) [697, с. 39]. До кінця 90-х років ХХ ст. в межах, наприклад, розділених національними кордонами буферних просторів були створені єврорегіони, з відповідними, назвами, як-то «Сілезія» (території Польщі, Чехії), «Західна Паннонія» (території Австрії та Угорщини), «Нижній Дунай» (території Молдови, Румунії, України), «Адріатика» (території Албанії, Боснії та Герцеговини, Італії, Хорватії, Чорногорії та Словенії), «Померанія» (території Данії, Німеччини, Польщі та Швеції), «ТріРени»

(
т Подальший розвиток транскордонної територіальної форми співробітництва, де регіони постали не просто формою руйнації жорстких рструктур (зокрема, національних держав), але і формою втілення уявлень про

них як про вузли глобалізації (*транснаціоналізації*), що виконують інтеграційні функції і, одночасно, реконструюють простір, наприклад, колишні лімітрофи, отримало вираження в класифікації утворених структур: 1) *Єврорегіони*, як національні прикордонні асоціації, створені муніципалітетами та округами, які можуть мати різні статуси (спільноти, неприбуткові організації), і можуть включати як асоціації, так і спільноти, як наприклад, Єврорегіон Ельби – Лабе (Чехія, Німеччина) включає спільноти: з німецької сторони «Муніципальну громаду Долини Верхньої Ельби / Гори Остер», а з чеської – «Клуб єврорегіону Лабе») та ін. [519, с. 231]; 2) *Єврорайони*, наприклад, як «Єврорайон Страсбург – Ортенау», який поєднує 61 французьку громаду Страсбурга, Асоціацію муніципалітетів кантона Ерштайн, 51 німецьку громаду Ортенау) [570]; 3) *Макроєврорегіони* (Grand Region), подібні транскордонному співробітництву, що охоплює країни ЄС та країни, які ще не є членами ЄС (Центрально-Європейська Ініціатива (ЦЕІ 1989), що діє як регіональний форум, або як «Транснаціональна програма зі співробітництва в Південно-Східній Європі» (CADSES), яка охоплює 16 країн, 14 з яких входять повністю, а інші – окремими регіонами, де від України до регіону входять Чернівецька, Івано-Франківська, Закарпатська та Одеська області [678]; або як «Програма транскордонного співробітництва Європейського інструменту сусідства Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна» (2014 – 2020) [663]; чи як «Дунайська транснаціональна програма» (2014 – 2023), до якої долучилася Україна на основі Угоди про фінансування Дунайської транснаціональної програми з боку ЄС та Закону України «Про ратифікацію Угоди про фінансування Дунайської транснаціональної програми» 2018 р. [667; 308].

Міцність руху єврорегіоналізації демонструє ситуація уздовж кордонів Німеччини, де з 1958 р. єврорегіонами охоплені всі німецькі прикордонні території в Угорщині, Польщі та Чехії, де діють відповідно 16, 15 та 12 єврорегіонів, які повністю збігаються з усіма прикордонними територіями.

Сьогодні, демонструючи розвиток територіального співробітництва,

формування міжнародно-правової інфраструктури транскордонного співробітництва визначають його етапи: 1) створення *Європейської Асоціації транскордонних регіонів* у 1969 р.; 2) підписання Радою Європи *«Європейської Рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними адміністративними одиницями та муніципальними властями»* (1980), що встановила право участі місцевих влад прикордонних регіонів у встановленні форм транскордонного співробітництва; 3) прийняття Радою Європи *«Європейської Хартії місцевого самоврядування»* (1985) та Європейським парламентом *«Хартії Співтовариства щодо регіоналізації»* (1988), а також *«Декларації про транскордонне співробітництво»* (1989) та Додаткових протоколів до Рамкової конвенції про транскордонне співробітництво (1995; 1998; 2009) [577; 576]. Якщо перший Додатковий протокол до Рамкової конвенції про транскордонне співробітництво (1989) став першим документом, який впливав на національне законодавство в цій сфері, оскільки закріпив право територіальних співтовариств укладати угоди про прикордонне співробітництво; визнав у внутрішньому законодавстві юридичну силу домовленостей, досягнутих у рамках цих угод; визнав можливість надання юридичного статусу спільним органам прикордонного співробітництва [577], то Додатковий Протокол №2 до «Рамкової конвенції про транскордонне співробітництво» (1998) стосувався міжтериторіального співробітництва [577]. Стаття 1 Протоколу №2 визначала поняття «міжтериторіальне співробітництво» як «будь-які узгоджені дії призначені для встановлення відносин між територіальними громадами або органами влади двох і більше Договірних Сторін, крім відносин транскордонного співробітництва сусідніх країн влади, включаючи укладення угод про співпрацю з територіальними громадами або органами інших держав», а також зазначалося, що договірні сторони визнають та поважають право територіальних громад або органів, що належать до їх юрисдикції, та згадуються у ст. 1 та 2 «Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або органами влади», брати

участь у дискусіях та укладати, відповідно до спільних сфер відповідальності, угоди про міжтериторіальне співробітництво відповідно з процедурами, викладеними в їх статутах, відповідно до національного законодавства, та настільки, наскільки ці угоди відповідають міжнародним зобов'язанням Договірної Сторони. Вказувалося, що угода про міжтериторіальне співробітництво передбачає відповідальність лише територіальної спільноти або органів влади, які її уклали (ст. 2) [577]. 4) Четвертий етап в розвитку територіального співробітництва в Європі можна визначити з 2002 р., коли вперше за 20 років після підписання Європейської рамкової конвенції (1980) у «Стратегії щодо сприяння транскордонному та міжтериторіальному співробітництву у розширеній Європі – основоположний документ, який містить орієнтири на майбутнє» (Висновок № 181 / 2000 від 13.03.2002), Комітет регіонів Ради Європи запропонував визначення різновидів співробітництва та транскордонних утворень) [467].

Як результат розвитку транскордонного співробітництва «Асоціація європейських прикордонних регіонів» (АЕВР) запровадила критерії визначення наднаціональних форм співробітництва, як: 1) асоціації місцевих та регіональних органів влади по обидва боки національного кордону, іноді з парламентською асамблеєю; 2) транскордонні об'єднання з постійним секретаріатом, організаційною та адміністративною командою та власними ресурсами; 3) приватні асоціації, засновані неприбутковими об'єднаннями або фондами з обох сторін кордону відповідно до чинного національного законодавства; 4) асоціації публічно-правового характеру, що діють на основі міждержавних угод, що стосуються форм участі територіальних органів влади [360; 163, с. 242]. Знайшли визначення поняття «транскордонне співробітництво» (двостороннє або багатостороннє утворення, охоплене співробітництвом між місцевими та регіональними органами влади (можуть брати участь напівдержавні або приватні організації), що здійснюється в суміжних географічних зонах); «міжрегіональне», або «міжтериторіальне» (двостороннє або багатостороннє утворення, охоплене співробітництвом між

місцевими та регіональними органами влади (можуть брати участь напівдержавні або приватні організації), що здійснюється в несуміжних географічних зонах; «транснаціональне» (утворення, охоплене співробітництвом між національними, регіональними та місцевими органами влади, що здійснюється в більш широких за «сусідство» зонах, причому учасники належать, щонайменше, до двох держав-членів та/або третіх країн (тобто кандидати в члени ЄС і країни, що не входять до ЄС).

Регіони як форми транскордонного співробітництва діють на основі спільних рішень, договорів, декларацій та інших нормативних актів; основою співробітництва є права та свободи та принципи територіального самоврядування, викладені в «Європейській хартії місцевого самоврядування» (1985), зокрема, принципи конституційного права громадянина виконувати рішення місцевої влади; субсидіарності; суверенітету місцевої влади в межах компетенцій; власного бюджету територіальних самоврядувань; рівності і солідарності влади всіх рівнів; вільного вступу в будь-які об'єднання; демократії (як мінімум один орган місцевої влади повинен обиратися всім населенням даного регіону) [454].

Територіальна політика Євросоюзу реалізується як ідеологічно легітимізована інтеграція, що осмислюється в контекстах повернення до історичної концепції Європи, де регіони були автономними політичними суб'єктами. Процеси регіоналізації є внутрішньо керованим регіональними акторами, та, одночасно, зовнішньою інтегративною політикою, яка розвиває організації регіональної взаємодії, орієнтується на скорочення ієрархічних інстанцій, створюючи щільну територіальну інфраструктуру та інформаційну позатериторіальну мережу в контрольованих просторах.

Діючі транскордонні утворення в Європі мають органи управління та представництво в Брюсселі, їх території, що є частинами різних держав, позиціонують себе як соціальні цілісності, що мають спільну ідентичність та інтерес конструювання єдиної структури для координації дій в процесі вирішення соціальних та економічних завдань в межах політики

«територіальної згуртованості» ЄС. Ці транскордонні об'єднання дослідники розділяють на: 1) об'єднання зі сталою системою прийняття рішень в межах контактних культурно-специфічних систем, які здатні формувати спільну ідентичність та групову свідомість; 2) функціональні об'єднання співпраці в межах державних юрисдикцій, узаконені адміністративно-територіальним поділом країн [163, с. 247 – 248].

Утворення об'єднань, як єдиних територіальних одиниць, що включають суміжні субнаціональні одиниці держав на основі культурно-історичних чинників викликає тривожні реакції з боку державних адміністрацій, особливо в контексті затвердженого ЄС права участі громадян ЄС на муніципальних виборах в країнах, де вони є резидентами, не маючи національного громадянства. Так, радикально налаштовані регіональні еліти і влада отримують доступ до інстанції, що альтернативна державі, через яку вони можуть реалізувати власні інтереси, або стимулювати сепаратистські та іредентистські проекти [620]. Тому, деякі національні утворення посилюють заходи щодо захисту територіального суверенітету (так, Румунія блокує включення румунських областей зі значним угорським населенням в роботу транскордонних регіонів) [163, с. 114]. За оцінками Асамблеї Європейських Регіонів в Європі є більше 70 регіонів в яких діють політичні рухи, спрямовані на розширення прав місцевих спільнот з метою автономізації, отримання незалежності або приєднання до іншої держави [368].

Слід, вказати, що територіальна політика в Європі впроваджувалася не лише шляхом сприяння транскордонної співпраці територіальних громад, районів та регіонів. В 50-ті – 90-ті роки ХХ ст. були утворені парасолькові організації, що ставили за мету сприяння розвитку регіоналізму, автономізму, децентралізації. Окрім, розглянутої вище *Ради Європейських муніципалітетів та регіонів* [432], в Європі активно діють організації під формальною парасолькою Ради Європи, дії якої реалізують ідеї європейського регіоналізму в синхронії з ЄС. До таких організацій відносяться також:

Конференція міністрів Ради Європи, відповідальна за просторовий

(регіональний) розвиток (планування) (Council of Europe Conference of Ministers responsible for Spatial/Regional Planning, SEMAT, 1970) [450], утворена при Раді Європи для забезпечення розробки політики просторового розвитку, і як площадка для консультацій з представниками різних організацій та органів влади, представниками Конгресу місцевих і регіональних влад Європи. В 1983 р., як результат діяльності організації, на VI Конференції SEMAT в Торремоліносі (Іспанія) було прийнято *«Європейську хартію регіонального / просторового планування»*, в якій визначались принципи національних політик, що спрямовані на покращення просторової організації Європи і розвиток сучасних основ *«Європейської перспективи просторового розвитку»* [473]. Очевидно, що діяльність цієї організації сприяла визначенню інструментів щодо економічної політики підтримки регіонального територіального розвитку. Цьому сприяло також 1) прийняття Радою Європи *«Європейської Хартії про місцеве самоврядування»* (1985), яка в ст. 9 в п. 5 закріпила можливість використання «процедур бюджетного вирівнювання або аналогічних заходів з метою подолання наслідків нерівного розподілу потенційних джерел фінансування і фінансового тягаря», який повинні нести органи місцевого самоврядування» [454]; 2) підписання *«Єдиного Європейського Акту»* (1986) та *«Договору Про Європейський Союз»* (Маастрихтська угода, 1992), які визначили можливість економічної політики «процедур бюджетного вирівнювання», застосування спеціальних фінансових та інших інструментів (ст. 130 а), зокрема, використання структурних фондів (Європейського соціального фонду, Європейського фонду регіонального розвитку, Фонду орієнтації і гарантій сільського господарства, Фінансового фонду орієнтації рибальства, Фонду з'єднання) (стаття 130 а) [569].

SEMAT також прийняла активну участь у розробці стратегій ЄС та Ради Європи щодо регіонального та просторового планування, зокрема в прийнятті Європейською Комісією а згодом Радою Європи документів, які стосувалися стратегій просторового розвитку ЄС та Європи.

Так, розроблений Комітетом просторового розвитку та затверджений

Європейською Комісією документ «Європейські перспективи просторового розвитку» (1999) був предметом восьми міжнаціональних семінарів з 1997 до 1999 р. Розділ перший документу мав назву «Просторовий підхід на європейському рівні», а його перша частина – «Територія: новий вимір Європейської політики». В ньому вказувалося, що проблеми просторового розвитку в ЄС у майбутньому можуть вирішуватися лише шляхом співпраці між урядовими структурами, що діють на різних адміністративних рівнях; що викликані Європейською інтеграцією відносини на всіх рівнях мають розвивається: «між самими регіонами, між регіонами та національними і загальноєвропейськими рівнями реалізації влади» (п. 7, ч. 1.1.) [552, с. 7]. Також, була акцентована увага, що простір ЄС, де мешкає 370 млн. осіб (1999) є одним з економічно розвинутих, але має значний дисбаланс, що перешкоджає реалізації регіонального та сталого просторового розвитку. Територія в центрі ЄС включаючи метрополії Лондон, Париж, Мілан, Мюнхен та Гамбург, налічує 40% населення ЄС, становить 50% ВВП ЄС. Однак на південному кордоні ЄС – від Португалії до Південної Іспанії, Південної Італії та Греції – як і в нових землях Німеччини, ВВП на душу населення складає лише від 50% до 65% середнього показника по ЄС. У регіонах на північній периферії території ЄС – наприклад, у Північній Фінляндії та півночі Великобританії – економічна ситуація не набагато краща; в заморських регіонах у більшості випадків цей показник менше 50% середнього показника по ЄС [552, с. 8]. Відтак, метою ЄС в організації просторового розвитку визначалися: «просторова орієнтація політик»; «зростання значення політик ЄС з просторовим впливом»; «підтримка конкуренції», розвиток «транс'європейської мережі» (TEN), забезпечення «поліцентричного збалансованого просторового розвитку в ЄС» та інше [552].

Через рік, майже синхронно, з ЄС Рада Європи, на основі напрацювань СЕМАТ прийняла документ «Основні принципи просторового розвитку європейського континенту» (2000) [450], як Резолюцію №2, прийняту на 12-й сесії Європейської Конференції міністрів, відповідальних за регіональне

планування від 7 – 8 вересня 2000 р., в якому були поєднані основні тези «Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво», та цілі визначені в «Європейській хартії місцевого самоврядування», «Хартії регіонального самоврядування», «Стратегії європейського регіонального планування», «Європейській перспективі просторового розвитку», а також в документах щодо стратегії регіонального розвитку окремих територій (зокрема, в «Балтійському Порядку денному на XXI ст.», «Баченні та Стратегії навколо Балтійського моря» (VASAB, де відбувається співробітництво між 11 країнами), «Структурній схемі Бенілюксу» (3 країни) і «Стратегії об'єднаного просторового розвитку Центральної, Адріатичної і Дунайської Європи» (VISION PLANET, в рамках якої взаємодіють 12 країн) [450]. В документі вказувалося, що з 1989 р. Європа пережила декілька політичних поділів, внаслідок чого кількість держав зросла з 22 до 41, в яких проживає 770 млн. осіб або 14% світового населення. Проте, ВВП на душу населення, що вимірюється за паритетом купівельної спроможності перевищує 20 тис. доларів США у 14 старих державах ЄС, тоді як в нових 11 – цей показник нижче 5 тис. доларів США. Так, обґрунтовувалася необхідність консолідованих зусиль щодо подолання економічної диспропорції розвитку.

Інструментами додання економічної диспропорції розглядалася Програма «Транс'європейського співробітництва для збалансованого розвитку» та Ініціатива «INTERREG» в її шести поколіннях (1989 – 1993; 1994 – 1999; 2000 – 2006; 2007 – 2013; 2014 – 2020; 2021 – 2027) [676].

Окрім діяльності *Ради європейських муніципалітетів та регіонів* (CEMR) та *Конференції міністрів, що відповідають за просторовий/регіональний розвиток* (CEMAT) в сфері сприяння розвитку територіальної політики ЄС та Європи при Раді Європи працює «*Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи*» (The Congress of Local and Regional Authorities, 1994). Він є результатом інституційної реструктуризації в 1970-х роках таких організацій як «*Конференція Ради Європи*» («консультативний орган щодо регіонів», утворений в 1957 р.), «*Конференція місцевих і*

регіональних влад Європи» та «Постійна конференція місцевих і регіональних влад Європи». Останню перейменували в 1994 р. на Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи. Організація представляє інтереси органів місцевих та регіональних влад 47 держав-членів Ради Європи, складається з 648 членів, як займають виборчі посади, що представляють 150 тисяч муніципалітетів та регіонів Європи. Структурно Конгрес має дві палати (Палату місцевих органів влади та Палату регіонів). До його головних функцій відносяться: заохочення процесів деволуції, регіоналізації, транскордонного співробітництва, а також моніторинг дотримання державами положень «Європейської хартії місцевого самоврядування, проведення місцевих та регіональних виборів. Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи позиціонує себе як орган, який сприяє наданню представникам місцевих і регіональних органів влади можливостей брати участь у розробці європейської політики в рамках Ради Європи. Правовими інструментами у сфері місцевої та регіональної демократії, які враховуються у діяльності Конгресу, є: Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво для політичної чесності обраних представників місцевого та регіонального рівня (1999); Європейська ландшафтна конвенція (2000); Європейська хартія участі молоді у громадському житті на місцевому та регіональному рівнях (1992, переглянута в 2003); Реферативна рамкова рекомендація РЄ про регіональну демократію (2009) [154]. У 2013 р. Конгрес ухвалив звіт «Про перспективи ефективної транскордонної співпраці» [470], де висвітлені проблеми в співпраці між інституційними суб'єктами з різних політико-адміністративних систем. Зазначається, що «кордони більше не сприймаються як бар'єри, розуміються як джерело невикористаного потенційного співробітництва. Вказується, що «360-ти градусна перспектива територіального планування в цих регіонах» може призвести до розвитку інфраструктури системи послуг» [470]. Оскільки сьогодні 40% території ЄС прикриті прикордонними регіонами (30% населення ЄС), а з 362 регіонів, що зареєстровані Радою Європи у 47 державах-членів понад 140 є

транскордонними регіонами [470, с. 4], горизонтальна мобільність, забезпечена цими «лабораторіями європейської інтеграції», гарантує прогрес євроінтеграції. Поза цим загальноєвропейським виміром прикордонні регіони характеризуються специфічною структурною ситуацією, переважно кризовою. Завданням ставиться «передача компетенції від принципалів до агентів», «зменшення залежності транскордонних регіонів від суб'єктів ззовні та формування політики у відповідному внутрішньому контексті шляхом визначення сфер транскордонних дій та передачі адміністративної та функціональної компетенції з національних юрисдикцій до прикордонних органів»; «оптимізація взаємодії між акторами шляхом змінення протистояння різних культур, установок, цінності, очікувань, заради уникнення взаємних блокувань та блокувань інновацій»; «підвищення сталості транскордонної взаємодії заради уникнення некоординованої транскордонної діяльності, в тому числі шляхом посилення цільової орієнтації фінансування»; «запровадження вибірковості розвитку транскордонної політики на основі інтегрованої (наприклад, міжгалузевої) стратегії територіального розвитку» [470, с. 5]. В третьому розділ документа «Багаторівневе управління та майбутнє транскордонного співробітництва» вказуються переваги *горизонтальної субсидіарності*, зазначається, що «*принципи територіального суверенітету національної держави все це залишається бар'єром, .. джерелом конфліктів*», оскільки навіть правові документи, спрямовані на краще структурування простору та створення таких груп як Європейська група територіального співробітництва (ЄГТС), не допускають незалежної транскордонної дії в сферах бюджетних правил, соціального права, оподаткування, правового нагляду, коли деталі функціонування ЄГТС повністю залежать від внутрішнього законодавства держави, де транскордонне утворення вирішило зайняти своє належне місце» [470, с. 7]. Робиться висновок про недоліки, коли «співпраця є радше транснаціональною *політико-адміністративною підсистемою*, створеною та складеною «внутрішніми» національними партнерами», оскільки «установи, процедури,

програми співробітництва на практиці залежать від рішень, які все ще часто приймаються поза межами наближеного контекст прямого дво- або багатостороннього горизонтального співробітництва. У більшості транснаціональних сузір'їв, у т. ч. там, де беруть участь федеральні держави, трансгранична політика не може ґрунтуватися на прозорості делегування належних компетенцій від вітчизняних партнерів транснаціональним суб'єктам, але вітчизняні партнери мають... скоріше переконувати та виправдовувати свої дії» [470, с. 7]. Відтак, «транскордонне співробітництво, – вказується в документі, можна інтерпретувати як типове сузір'я «принципат – агент»: де принципатами є національні «партнерські» інституції співробітництва (регіональні, державні організації та місцеві органи влади), що представляють юридичну, адміністративну, фінансову та вирішальну компетенцію та інтереси частини своєї національної території, а агентами – актори (транскордонні партнери проекту, члени транснаціональних компаній органи чи конкретні установи, виконавці програми та координатори), відповідальні за підготовку, розроблення та реалізацію інтегрованої транскордонної політики. Тому транскордонне співробітництво завжди має як міжінституційний, так і міжособистісний вимір, що вимагає співпраці обох корпоративних систем з їх функціональною логікою та мотивацією» [470, с. 7]. В доповіді зазначається, що рівень цієї підсистеми заснований на сприйнятті транскордонних територій як функціональних та договірних просторів, здатних реагувати на спільні проблеми зближеними способами, тому вони не є політичними регіонами у строгому сенсі цього терміну, але з іншого боку, той факт, що транскордонне співробітництво не замінює, а залежить від компетенції та ролі відповідних національних партнерів, не означає, що це співробітництво менш ефективне між територіальна співпраці, яка відбувається у внутрішньому контексті» [470, с. 7]. Дослідження багаторівневої політики у Європі показує, що продуктивне *переплетення та взаємодія* різних акторів (з *вертикального виміру* (урядові структури місцевого, регіонального, субнаціонального, національного, європейського

рівнів) та *горизонтального виміру* (тип залучених суб'єктів: урядові, неурядові, приватні), які діють в межах *ринкової системи управління* (через односторонню адаптацію), або в *межах мережевого управління* (через переговори, функціональну взаємодію, спільну орієнтацію поведінки) можуть бути більш ефективними, ніж класичне інституціоналізоване вирішення проблем в контексті *ієрархічного управління* (через командування та покірність) [749]. Критерієм оцінки успішного транскордонного управління є ступінь мобілізації, так і участі (структура та якість) відповідних інституційних та функціональних суб'єктів та ефективність результатів взаємодії, орієнтованої та стабілізацію та розвиток (конструювання) території [470, с.7]. З метою долання ряду недоліків, які були визначені в звіті 2013 р. Конгрес прийняв документ *«Про справедливий розподіл податків у прикордонних зонах: потенційні конфлікти та можливості компромісу для гармонізації використання методів розподілу тягаря між місцевими та регіональними органами влади»* (2019) [456], а також забезпечив підготовку до підписання під егідою Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи нової декларації про співробітництво між Асоціацією прикордонних регіонів (AEBR), Центральноевропейською службою з питань транскордонної Ініціативи (CESCI) та Транскордонною оперативною місією (MOT) щодо зміцнення взаємодії місцевого, національного та Європейського рівнів управління вздовж внутрішніх та зовнішніх кордонів ЄС; покращення інфраструктури, фінансування мереж, створення загальноєвропейської бази даних щодо транскордонного співробітництва; посилення фінансування моніторингу та аналізу транскордонних процесів сумісно з інститутами ЄС та Ради Європи. В листопаді 2020 р. у АЕБР, ТО та CЕСCI підтримки Європейського комітету регіонів ці три організації започаткували *Європейський альянс для транскордонних громадян*. Необхідність оновлення відносин між структурами пояснюють тим, що третина громадян Європи проживає в прикордонних районах, і з 362 регіонів, зареєстрованих Радою Європи у 47 країнах-членах, більше 140 є транскордонними регіонами [360].

Доповідь Конгресу в Раді Європи «*Про автономію та кордони в країнах, що розвиваються*» (2016) [449] зосереджена на принципах, рамках та процедурах захисту та зміни статусу, компетенції та кордонів субнаціональних утворень у національному законодавстві. В документі визначається, що юридичний та територіальний статус регіональних субнаціональних утворень у національному законодавстві держав значно різняться між державами-членами Ради Європи та ЄС, через зміни, спричинені ззовні (глобалізація, інтеграція до ЄС) або всередині (регіональний суб'єктивізм, економічні диспропорції), а баланс протилежних принципів єдності держави та субнаціональної автономії, потребує постійної адаптації.

Більш глибока адаптація до стандартів ЄС, як зазначено в Доповіді, проковує зміни у розподілі компетенцій або навіть стосовно правового / конституційного статусу субнаціональних утворень, що стає причиною конфліктів між національними урядами та субнаціональними утвореннями, але це є неминучим наслідком цих процесів. Ці конфлікти можна вирішити або політично, установами, за формальними чи неофіційними процедурами, або судами. Зазначається, що у ряді держав відбулися реформи, які передбачали або надання більшої автономії, або повторну централізацію повноважень. Деякі з них також вплинули на територіальний устрій держави (наприклад, регіони у Франції) або деяких юридичних осіб (наприклад, Воєводина в Сербії). Рухи за незалежність у Шотландії та Каталонії символізують пошуки територіальної перебудови знизу вгору. Отже, потребує встановлення баланс між гарантіями автономії та правової визначеності, з одного боку, та необхідність динамічних змін для адаптації, з іншого. Вказівки щодо створення чи реформування таких утворень, зокрема необхідність консультацій між органами влади на основі поваги до верховенства права (у процедурах та установах), гідності та взаємної поваги у всіх горизонтальних і вертикальних відносинах між рівнями уряду, підтримки ініціатив, «де ініціативи «знизу вгору», що мають призвести до успішної реформи, повинні бути доповнені рішенням вищого рівня, *навіть проти волі деяких органів*

влади, залучених до реформи, як ініціативи «зверху вниз» (п. 14 ст. II [449]) вже визначені в «Рекомендаціях Комітету міністрів до держав-членів щодо процесів реформування кордонів та / або структури місцевих та регіональних влад» (2004) [471], так само як «Рекомендація Ради Європи для регіональної демократії» (2009) визначила «орієнтири для будь-якого уряду, який бажає розпочати процес регіоналізації або реформування місцевої та регіональної структур» [472], а Резолюція «Про регіоналізацію в Європі» (2007) визначила регіональну політику «новою інституційною реальністю, що є додатковою гарантією демократії», а регіональний рівень влади як «ближчий до реальності і громадян, ніж держава». Поняття «регіон» отримало визначення як «не просто території, а люди та громади, що є колективним суб'єктом, який, не утворюючи власної держави, зберігає помітні відмінності, що надають йому волю до самоврядування» [446].

В Доповіді «Про автономію та кордони в країнах, що розвиваються» (2016) на прикладі аналізу структур таких держав як Австрія, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Франція, Німеччина, Італія, Молдова, Сербія, Іспанія, Швейцарія, Україна та Велика Британія, продемонстровано, що вибір країн відображає різноманітність моделей, які можна знайти в Європі, зокрема щодо симетрії або асиметрії правових угод та шляхів вирішення суперечок [449, с. 8]. Порівняльний огляд цих систем демонструє високий рівень диференціації між інституційними та територіальними угодами серед обраних випадків, коли наприклад, федеральні системи Австрії, Німеччини та Швейцарії поєднують сильні складові одиниці та сильний федеральний уряд, де всі рівні мають чіткі повноваження, делеговані народом за конституцією, і кожен з цих рівнів уповноважений безпосередньо мати справу з громадянами у здійсненні повноважень з прийняття законодавства, адміністрування та оподаткування.

В інших федеральних країнах, таких як Бельгія і навіть більше – в Боснії і Герцеговині, повноваження центрального уряду порівняно менш розвинені. Іспанія, Італія та Великобританія є унітарними державами за формою, що

означає, що остаточна влада належить центральному уряду, але вони включають конституційно захищені субнаціональні одиниці, наділені значними законодавчими, адміністративними та фінансовими інструментами автономії [449, с. 8]. Північні автономії Фарерських та Аландських островів, а також Гренландія часто згадуються як приклади такого устрою як «федерасі» («federacies»), тобто «федеративна (фоедеративна) автономія». Такий устрій передбачає угоду, за якою менша одиниця підв'язана до більшої політії при збереженні обсягів політичної самостійності, при тому, що розрив відносин з центральною державою можливий лише за взаємною домовленістю [449, с. 9].

В той же час, як вказується в Доповіді, Франція, Молдова, Сербія та Україна представляють механізми децентралізації, які можна інтерпретувати як перехід від централістської традиції до асиметричного ускладненого стану: стосовно Франції, зокрема, йдеться про Корсику та останні реформи регіоналізації, для Молдови – стосовно Гагаузії, для Сербії – щодо Воєводини. Стосовно України зазначено: «Ситуація в Україні змінюється, оскільки зараз у країні конституційна реформа, що включає переосмислення її системи територіального управління (в рамках якої децентралізація і автономія можуть зіграти більшу роль, ніж раніше)» (п. 8), при цьому згадуванні дається пряме посилання на *«Попередній висновок Венеціанської комісії щодо запропонованої децентралізації в Україні»* (2015) [449, с. 9; 478]. В висновку Венеціанської комісії («Європейська комісія за демократію через право» при Раді Європи) в п. 21 вказується, що «проект поправок до Конституції запроваджує нову «адміністративно-територіальну» структуру для України, що базується вже не на «поєднанні централізації та децентралізації»..., а на «децентралізації у здійсненні державної влади», але надані рекомендації: не згадувати адміністративний поділ в нормах Конституції про місцеве самоврядування; вилучити поняття «населених пунктів з норм Конституції, в яких йдеться про місцеве самоврядування, заради унеможливлення синхронізації сприйняття адміністративного поділу з системою територіальних громад» (п. 21) [478]. Також були висловлені зауваження до

запропонованої редакції ст. 133. Венеціанська Комісія зазначила: «Згідно з запропонованими поправками, стаття 133 не залишить жодного простору для передбачення спеціальних заходів для певних адміністративних територіальних одиниць. Це... унеможливить... адаптацію законодавства до особливостей окремих сфер без внесення змін до Конституції. Більше того, проект поправок не забезпечує конституційної підстави для пропозицій, спрямованих на врегулювання нинішнього конфлікту в Україні» [478]. Венеціанська комісія визначила, що «влада повинна додати положення у пункті 1 про те, що деякі категорії адміністративних/територіальних одиниць або спеціальні домовленості для адміністративних/територіальних одиниць або в їх межах можуть бути створені лише законом», – ця формула, хоча і нейтральна, все ж визначалася як інструмент можливого розвитку правової сферу відповідно до Мінських угод (п. 27) [478].

Отже, діяльність Венеціанської комісії та Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи, що діють під патронатом Ради Європи з середини ХХ ст., відіграє величезну роль у справі стабілізації політичних систем в Європі та конструюванні нового більш демократичного політичного простору, що територіально реалізується в чисельних різних за морфологію та функціональною насиченістю територіально-політичних утвореннях, що прагнуть визнання в якості як суб'єктів в багаторівневих політичних системах Європи. Окрім Конгресу, за останні тридцять років у Брюсселі створено низку європейських регіональних інституцій, які мають вплив на регіональну політику як у загальноєвропейському, так і національному масштабах. Так, Єврокомісією було сформовано Консультативну раду регіональних і місцевих влад, Збори регіонів Європи, Конференцію «Європа регіонів», і підтримано діяльність Асамблеї Європейських Регіонів. Одні дослідники вказували, що регіоналізм як ідеологія реконструювання ієрархічних систем в Європі втілювалася Європейським Союзом та Радою Європи, інші, навпаки зазначали, що створення Комітету регіонів та Конгресу місцевих і регіональних влад стало спізнілою реакцією ЄС та Ради Європи на ініціативи

націоналістичних політичних партій Бретані, Уельсу, Ельзасу та країни Басків щодо створення у 1975 р. у Брюсселі Бюро непередставлених націй Європи, яке мало координувати діяльність корінних етнічних меншин та відстоювати їх інтереси на загальноєвропейському рівні [353, с. 64]. Очевидно, що дисбаланс розвитку регіонів в Європі в 80-ті роки досяг помітного рівня, обумовлюючи дискусії щодо необхідності реформування в країнах соціалістичного блоку, і як результат – процеси регіоналізації 90-х років, що мали своєю кульмінацією розпад СРСР та Варшавського блоку під гаслами загальноєвропейської «боротьби з централізмом, універсалізмом, етатизмом та тоталітаризмом», а також закликами дистанціювання від негативного досвіду ієрархізації. Тому, в період 80-90-х років відбулося прийняття значної кількості документів, які сьогодні визначаються як «установчі» для сучасних процесів демократизації та децентралізації політичних систем, зокрема, це такі документи як: «Хартія Співтовариства щодо регіоналізації» (1988), прийнята Європарламентом [576]; прийняті Радою Європи «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (міноритарних мов)» (1992) [453], «Рамкова Концепція Ради Європи про захист національних меншин» (1995) [461]; та ін. Документи пояснюючого характеру, прийняті Конгресом місцевих та регіональних влад Європи, зокрема це: «Резолюція щодо регіоналізму в Європі» з «Рекомендаціями» (1994), «Рекомендації щодо стану місцевої та регіональної демократії» (2001), «Рекомендації Комітету міністрів до держав-членів щодо процесів реформування кордонів та / або структури місцевих та регіональних влад» (2004) [471], «Рекомендація Ради Європи для регіональної демократії» (2009) [472], а також прийняті Радою Європи «Угода про участь іноземців в суспільному житті на місцевому рівні» (1992), Рекомендація «Про участь громадян у місцевому публічному житті» (2001); Рекомендація № 1811 ПАРЄ «Про регіоналізацію в Європі» (2007).

Також має значення діяльність таких організації як *Європейський Комітет Регіонів* (European Committee of the Regions (CoR)) та *Економічний та соціальний комітет*, що діють з 1994 р. і консультативний статус яких

визначений в «Договорі про функціонування ЄС» в ст. 300-307. Комітет регіонів (CoR) створений згідно з «Договором про ЄС», розпочав свою діяльність 1994 р. Він складається з представників місцевих і регіональних органів управління, яких призначає Рада за пропозиціями держав на п'ять років. В процесі ухвалення рішень з питань, що зачіпають місцеві й регіональні інтереси (освіта, справи молоді, культура, охорона здоров'я, соціальне й економічне гуртування), консультації з Комітетом регіонів обов'язкові. Амстердамський договір (1999) розширив коло цих питань, включивши до них охорону довкілля, розпорядження коштами Європейського соціального фонду, питання професійно-технічної освіти, транскордонної співпраці і транспорту. Комітет регіонів може готувати висновки і з власної ініціативи. При Європейському Комітеті регіонів діє *Комісія з питань громадянства, управління, інституційних та зовнішніх справ* (CIVEX Commission of the CoR, CIVEX), що відповідає за інституційну позицію щодо політики розширення ЄС, сприяння діалогу та співпраці між місцевими та регіональними органами влади в ЄС та країнах розширення та для підтримки їх на шляху до ЄС. Для сприяння розвитку цьому процесу було створено два види інституційних платформ: *Спільні консультативні комітети* (Joint Consultative Committees (JCCs)), *Робочі групи* (Working Groups (WGs)), *Спільні консультативні комітети* (Joint Consultative Committees (JCCs)) [486].

Європейській Комітет Регіонів (European Committee of the Regions (CoR)) активно співпрацює з іншими організаціями ЄС та Ради Європи. Щорічний регіональний та місцевий барометр ЄС присвячується демонстрації діяльності цієї організації щодо моніторингу та аналізу ситуації в сфері розвитку місцевого та регіонального самоврядування в державах-членах ЄС, а також містить звіт Європейського комітету регіонів, заснований на даних щодо ситуації в державах-членах ЄС, узагальнюючі позиції Європи з локальної перспективи. Голова організації Апостолос Ціцікостос зазначає: «Якщо ми не вимірюємо стан наших регіонів і міст, ми не зможемо зрозуміти стан нашого Союзу. Тільки взявши пульс наших спільнот, ми можемо

вирішити, наскільки ефективним був ЄС на місцях, і що ЄС повинен зробити, щоб допомогти своєму народові» [494]. В Барометрі 2019 р., наприклад, відбулося опитування жителів держав ЄС наскільки вони відчули вплив регіональної політики ЄС, наскільки вони знайомі з діяльністю двох регіональних фондів ЄС і якими є, на їх думку, пріоритети регіональної політики ЄС: на які регіони та сектори економіки має орієнтуватися ЄС, і на якому рівні необхідно приймати ці рішення (місцевий, регіональний, національний чи ЄС). В підсумках було зазначено, що хоча регіональна політика ЄС, на яку в період 2014 – 2020 рр. витрачалася третина бюджету ЄС (351,8 млрд. доларів) через Європейський Фонд Регіонального Розвитку, Європейський Соціальний Фонд, Фонд Згуртування, підтримувала регіони, де ВВП нижчий за 75% середнього по ЄС та регіони з перехідною економікою, лише 40% респондентів чули про проекти, які спільно фінансуються ЄС у регіоні, де вони живуть; 31% респондентів вважають, що рішення, що європейської регіональної політики мають прийматися на регіональному рівні влади, а 17% вважають – що на рівні ЄС; і лише 20% респондентів знають про існування віддалених регіонів ЄС [497]. Натомість, в Барометрі 2020 р. досліджувався вплив пандемії COVID-19 на стан місцевої консолідації та на визначення пріоритетів в подальшому місцевому розвитку [495]. Діяльність Європейського Комітету регіонів також орієнтовано на аналіз систем демократичної участі за програмою «Європа в моєму регіоні» [496].

Європейський Комітет Регіонів бере активну участь у підготовці, розробці законодавчого процесу ЄС. Комісії Комітеті розробляють проекти висновків щодо законодавчих пропозицій ЄС, а члени збираються на пленарному засіданні для голосування та прийняття цих висновків. Комітет тісно співпрацює з національними, регіональними та місцевими органами влади, висловлюючи їхній голос. Комітет організовує міжрегіональні групи – спеціальні групи інтересів членів, які збираються для обговорення питань на місцевому/регіональному рівні, а іноді й у різних країнах, а також координує спеціальні мережі для обміну найкращими практиками між регіонами та

місцями як на європейському рівні, так і за його межами. Наприклад, *Східне партнерство* (CORLEAP) та *Євро-середземноморська асамблея* (ARLEM) свідчать про зусилля Європейського Комітету Регіонів у сфері політики сусідства ЄС. Відтак, ця структура в ЄС забезпечує міжрівневий діалог в процесі реалізації політики «територіальне згуртування» ЄС, що визначена однією з цілей ЄС визначена в ст. 174 Розділу XVIII «Договору про функціонування ЄС» [556].

Економічний та соціальний комітет (European Economic and Social Committee, EESC) є консультативною структурою, організованою подібно до Європейського Комітету Регіонів в ЄС, що працює у багатьох сферах – від соціальних питань до економічної та грошово-кредитної політики, енергетики та сталого розвитку. Одним з напрямків роботи є «Згуртованість, регіональна та міська політика», де регіональна політика ЄС визначається як «інвестиційна політика, спрямована на зменшення економічних, соціальних та територіальних диспропорцій у ЄС та сприяння згуртованості, зростанню та зайнятості населення» [543]. Так, для реалізації Стратегії «Європа – 2020» були виділені інвестиції ЄС у розмірі 351,8 млрд євро. (в 2014 – 2020 рр.) в контексті втілення солідарної регіональної політики ЄС в регіонах, які відстають, страждають від серйозних демографічних недоліків або розташовані в географічно менш сприятливих регіонах, таких як острови та транскордонні та гірські регіони [543]. *Секція з питань економічного та валютного союзу та економічної та соціальної згуртованості* (The Section for Economic and Monetary Union and Economic and Social Cohesion (ECO)) є однією з шести секцій EESC, що віддзеркалює погляди громадянського суспільства ЄС стосовно таких сфер політики як справедлива податкова, бюджетна політика органів влади в ЄС, політика долання економічних та фінансових диспропорцій в розвитку регіонів та місць ЄС, політика боротьби з відмиванням грошей та фіскального управління зоною євро.

Так, в 2017 р. *Економічний та соціальний комітет ЄС представив Доповідь «Макрорегіональні простори та стратегії, та пов'язані з ними*

*горизонтальні питання» [544], в якій були продемонстровані ситуації розвитку в макрорегіональних транскордонних формах співробітництва, що розвиваються в ЄС: «Партнерство громадянського суспільства Регіону Балтійського моря» (Civil society partnership Baltic Sea Region); «Стратегія ЄС щодо Дунайського регіону» (EU Strategy for the Danube Region); «Стратегія ЄС для Адріатичного та Іонічного регіонів» (EU Strategy for the Adriatic and Ionian Region); «Стратегія ЄС щодо альпійського регіону» (EU Strategy for the Alpine Region EU); «Стратегія ЄС щодо Атлантичного регіону» (Strategy for the Atlantic Region); «Стратегія розвитку згуртованості в Середземномор'ї» (Strategy to develop cohesion in the Mediterranean), вказано, що макрорегіональна інтеграція в ЄС сприяє збільшенню ВВП ЄС та в майбутньому стратегії макрорегіональної інтеграції мають відігравати більшу роль. В 2021 р. організація представила «*Стратегічний план розвитку на 2021 – 2027 рр. щодо розвитку політики згуртованості*» як фундаментальної основи наближення ЄС до своїх громадян та для зменшення диспропорцій між регіонами ЄС і нерівності між людьми», в якому, зокрема, категорично рекомендує ЄС не скорочувати фінансування політики згуртованості, що передбачено Європейським Фондом Регіонального Розвитку на рівні на 12%, як і скорочення на 46% Фондом гуртування (CF), оскільки це буде перешкоджати реалізації проектів державами-членами, які стикаються з бюджетними труднощами; закликає Комісію зробити критерії співфінансування більш гнучкими; наполегливо рекомендує Комісії створити *Європейський форум згуртування громадянського суспільства*; рекомендує *Європейському територіальному співробітництву* (ETC) збільшити бюджет для нового програмного періоду з метою реалізації *Регіональної ініціативи соціальної сталості та доступності* (SSARI) [542].*

Слід зазначити, що фінансовими інструментами структурної політики Європейської Спільноти, що ставить за мету зменшення диспропорцій між регіонами та державами ЄС, досягнення соціальної та економічної згуртованості є чотири структурних фонди (Structural Funds and Cohesion

Fund) та Фонд згуртування (Cohesion Funds). Кожен регіон ЄС може отримати вигоду з ЄФРР та ЄСФ. Однак лише менш розвинені регіони можуть отримати підтримку з Фонду згуртування [538].

Найбільший, 1) *Європейський фонд регіонального розвитку* (European Regional Development Fund (ERDF)), заснований в 1975 р. з метою підтримки інфраструктури, інвестування у створення робочих місць, переважно у сфері підприємництва, місцевого розвитку. Європейський фонд регіонального розвитку фінансує програми, на які розподіляється відповідальність між Європейською Комісією та національними та регіональними органами держав-членів. Адміністрації держав-членів обирають, які проекти фінансувати, і беруть на себе відповідальність за управління. В 2014 – 2020 роках фонд виділив 199,2 млрд. євро для інвестицій в ЄС [7, с. 12]; 2) Інший, це – *Європейський соціальний фонд* (European Social Fund (ESF)), найстаріший з фондів, заснований в 1958 р. Римським договором. Це інструмент ЄС у галузі зайнятості, орієнтований на скорочення безробіття та розвиток людських ресурсів-перепідготовку кадрів, професійно-технічну підготовку молоді, тощо. Цей фонд спрямовує допомогу через стратегічні довготермінові програми, які сприяють вдосконаленню й модернізації робочої сили у регіонах ЄС, зокрема, віддалених. В 2014 – 2020 рр. цей фонд виділив 80 млрд. євро на інвестиції у людський капітал і 3,2 млрд. євро на ініціативу з працевлаштування молоді в ЄС [7, с. 13]. Два інші фонди галузеві: 3) *Європейський фонд управління та забезпечення у сільському господарстві* (European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)), що діє з 1958 р. як інструмент сільськогосподарської політики. В 2014 – 2020 рр. фонд виділив 100 млрд. євро державам ЄС [7, с. 13]; 4) *Європейський морський та рибний фонд* (European Maritime and Fisheries Fund (EMFF)), створений в 1993 р. з метою диверсифікації економіки залежних від риболовлі регіонів. В 2014 – 2020 рр. виділив 5,7 млрд. євро державам ЄС пропорційно до масштабів їх рибної індустрії [7, с. 13].

Реформа структурних фондів «Програми 2000» спрямувала допомогу,

передбачену регіональною політикою Спільноти, на розв'язання нагальних проблем розвитку. Правила розподілу допомоги допомагають вибирати три пріоритетні цілі (попередньо їх було шість): 1) розвиток регіонів з віддаленою економікою: 70% фінансування зі структурних фондів спрямовується в регіони, де ВВП на душу населення менше 75% від середнього в ЄС (понад 60 регіонів у державах ЄС). Пріоритетними визначені: науково-дослідницька та інноваційна діяльність; базова інфраструктура; розвиток людських ресурсів та інформаційне суспільство; 2) економічні та соціальні перетворення в регіонах зі структурними проблемами (сільські місцевості, що занепадають; райони, де тривають фундаментальні зміни у галузях промисловості та сферах обслуговування; області, які цілковито залежать від риболовлі тощо). Бюджет на реалізацію цієї цілі в ЄС становить 11,5% структурних фондів і він розподілений між Європейським фондом регіонального розвитку та Європейським соціальним фондом; 3) модернізація систем освіти та працевлаштування. Тут діє норма, що регіон, який отримує допомогу у рамках першої цілі, приймає підтримку у рамках третьої цілі. Бюджет на реалізацію третьою цілі в ЄС складає 12,3% структурних фондів та фінансується тільки з Європейського соціального фонду. Передбачено, що 5,35% бюджетних структурних фондів, призначені для фінансування 4-х ініціатив: транскордонна та міжрегіональна співпраця (Interreg III); соціально-економічне відродження міст та приміських зон у занепаді (Urban II), розвиток села через місцеві ініціативи (Leader+); боротьба проти дискримінації та нерівноправності у доступі до ринку праці (Equal).

Фонд згуртування (Cohesion Fund (CF)), діє з 1993 р. використовується у фінансуванні розвитку транспортної інфраструктури та екологічних проектів. Він призначений країнам, де ВВП на душу населення менше ніж 90% середнього в Союзі. В 2014 – 2020 рр. Фонд згуртування виділив 63,3 млрд. євро 15 державам-членам ЄС: Болгарії, Хорватії, Кіпру, Чехії, Естонії, Греції, Угорщині, Латвії, Литві, Мальті, Польщі, Португалії, Румунії, Словаччині та Словенії [7, с. 13]. До останнього розширення фінансувалися

лише чотири країни: Греція, Іспанія, Ірландія та Португалія.

Існує також *Фонд солідарності Європейського Союзу* (The European Union Solidarity Fund (EUSF)) надає допомогу у разі великих природних катаклізмів. Ще одним з інструментів допомоги є підтримка країн-кандидатів на вступ до ЄС та потенційних країн-кандидатів, яка доступна за допомогою *Інструменту допомоги перед вступом* (Pre-Accession Assistance (IPA)).

Щодо стратегії розвитку цих фондів на 2021 – 2027 рр., то, наприклад, Європейський фонд регіонального розвитку передбачає в якості політичних цілей для фінансування, які визначаються як «policy objective» – РО 1 (головна ціль); РО 2 (тематична) такі: зробити «Європу та її регіони» конкурентоспроможними та розумними завдяки інноваціям та підтримці малого та середнього бізнесу, а також розвитку цифрового зв'язку (РО 1); екологічними, низьковуглецевими (РО 2); мобільними та більш соціально забезпеченими; інклюзивними в сфері зайнятості, освіти, соціальної інклюзії та рівного доступу до медичної допомоги, а також підвищення ролі культури та сталого туризму (РО 2). Усі регіони та держави-члени ЄС зосередять принаймні 30% асигнувань на РО 2, але більш розвинені регіони або держави-члени спрямують щонайменше 85% своїх асигнувань на РО 1 та РО 2; перехідні регіони або держави-члени – щонайменше 40% спрямують на РО 1; менш розвинені регіони або держави-члени спрямують 25% на РО 1 [538]. Усі регіони та держави-члени зосередять 8% своїх асигнувань на розвиток міст. Очікується, що операції в рамках цього фонду внесуть 30% фінансового забезпечення на цілі у сфері клімату. Для порівняння, зазначимо, що наприклад, в 2014 – 2020 рр. цей фонд виділив 199,2 млрд. євро для інвестицій у ЄС. У розвинених регіонах 80% асигнувань були використані на цілі РО 1 та РО 2; у перехідних регіонах – 60%, менш розвинених – 50% [7, с. 12]. Якщо залучити дані за державами (серед них розміщені і дані щодо ІНТЕРРЕГ), то визначимо, що в 2014 – 2020 рр. з цього фонду найбільші надходження поступили (у млрд. євро) до: Польщі (41), яка також отримала допомогу від Фонду згуртованості (23,1); інші отримувачі коштів від Фонду європейського

розвитку – це Іспанія (26,7), Чехія (12,5), Італія (26,3), Португалія (12,3), Румунія (12,1), Німеччина (близько 12), Угорщина (близько 11), Франція (10,5), Інтеррег (Interreg, 9,4), Хорватія (4,7), Латвія (2,6), Естонія (2), Словенія (1,6), Бельгія (1,5), Нідерланди, Швеція, Австрія (до 1) [537].

Крім цього, існують фінансові інструменти, якими передбачається доступ не тільки країн-членів ЄС, а й інших країн. Серед таких програм можна назвати: «Горизонт 2020», «Творча Європа», «З'єднання» (Twinning), «Конкурентоспроможність підприємств та малих і середніх підприємств» (Competitiveness of Enterprises and Small and Medium-sized Enterprises, COSME). Фонди та фінансові інструменти ЄС відіграють величезну роль в справі диверсифікації економіки регіонів та ліквідації їх нерівності, що є інструментом ЄС у справі стабілізації політичних систем.

Ще однією організацією, яка діє в Європі з метою підтримки розвитку регіонів та регіоналізму як моделі політичного мислення є *Асамблея Європейських регіонів* (Assembly of European region, AER, 1985). Ця організація була утворена в 1913 р. як Міжнародний Союз місцевих влад, пізніше перейменований в Раду європейських регіонів, а згодом, в Раду європейських регіонів (Council of European Regions, CRE / CER), що включала такі 47 регіонів: Азорські острови, Алентежу, Алгавре, Центр, Норте, Лісабон і Вале-ду-Тежу, Мадейра (*Португалія*); Єльзас, Бретань, Франш-Конте, Бургундія, Лотарингія, Лангедок-Руссільйон, Північна Па-де-Кале, Пей-де-ла-Луара, Пуату-Шарант, Рона-Альпи, Прованс-Альпи-Лазурний Берег, Невшатель (*Франція*); Андалусія, Астурія, Арагон, Кантабрія, Галісія, Каталонія, Балеарські острови, Канарські острови, Мурсія, Мадрид, Ріоха (*Іспанія*); Баден-Вюртенберг (*Німеччина*); Фландрія, Брюссель, Валлонія (*Бельгія*); Корнуолл, Девон(шир), Уельс, Дамфріс і Галловей, Стратклайд, Західний Йоркшир, Тейсайд – представляє регіони Центральної Шотландії, Файфу, Грампіана, Хглендса, Оркні, Шетландських островів та Західних островів (*Велика Британія*); Фріулі-Венеція-Джулія, Апулія, Сицилія, Валле-д'Аоста (*Італія*); Базель, Юра (*Швейцарія*) – представляє кантони Базель-

Кампань, Берна, Женева. До них приєдналися ще 9 міжрегіональних організацій, які шукали підтримки більшого політичного утворення. Сьогодні ця організація об'єднує 300 регіонів з 35 країн Європи [369]. Стратегія АЕР, прийнята в 2016 р., є чотиріступінчастою глобальною стратегією, метою якої є створення ефективного виконання місії та цілей АЕР [367]. Чотири компоненти включають відносини з членами, планування, комунікації та людські ресурси. Місія АЕР визначається так: «Бути голосом регіонів Європи». Засновники організації вказують, що цінностями АЕР є демократія, прозора дія, чесність, солідарність, сприяння рівним можливостям для всіх, відкритість для всіх політичних рухів, які не є екстремістськими, діалог, ефективність, необхідні для сприяння ефективній територіальній політиці ЄС.

В «*Статуті Асамблеї європейських регіонів*», що був оновлений в 2020 р. вказується, терміном «*регіон*» охоплюються територіальні органи влади між центральним урядом та місцевими владами, з повноваженнями політичного представництва, делегованими виборному зібранню (п. 3.3 ст. 3). Це визначення суттєво відрізняється від того, що надається «*Хартією регіоналізації Співтовариства*» (1988), прийнятої Європарламентом, де регіон визначено як гомогенний простір, що має фізико-географічну, етнічну, культурну, мовну спільність, спільність господарських структур та історичної долі та надію на успіхи у застосуванні субсидіарності [576]. Також, в «*Статуті Асамблеї європейських регіонів*» (редакція 2020 р.) зазначено, що бачення регіональної політики організації базується на територіальному, культурному та історичному чинниках, оскільки це спрямовано на підтримку та вдосконалення політики стосовно *політизованого локального рівня* (*improve political place-based policy making* (п. 1.4). тут слід зазначити, що в редакції Статуту 2018 р. метою організації висувалося «сприяння політичному розвитку та самовизначенню регіонів» [361; 366], що в оновленій версії вилучено. Отримали і дещо нового звучання цілі організації з акцентом на повазі до принципів Ради Європи: обмін передовим досвідом; просування регіональних інтересів у Європі та за її межами; сприяння міжрегіональному

співробітництву для сприяння обміну досвідом та розвитку регіональної політики; застосування принципів субсидіарності та взаємодоповнення на регіональному, національному та європейському рівні; створення мереж регіональних молодіжних парламентів та організацій (ст.1).

Одним з найбільших значимих документів, який прийняла (AER) є «Декларація регіоналізму» (1996) [361]. В ній також надається визначення поняття «регіону», як *територіального утворення, яке сформовано у законодавчому порядку на рівні, що є безпосередньо нижчим після державного, та наділене політичним самоврядуванням (ч.1. ст.1), а також визначається, що «регіон є виразом певної політичної самобутності, яка може набувати різних політичних форм, що відображають демократичну волю кожного регіону» (ч.4 ст. 1) також регіон визнається національною конституцією або законом, які гарантують його автономію, самобутність, повноваження та організаційний устрій (ч.3 ст. 1.); регіон має власну конституцію, статут автономії, інший закон, що є частиною загальнодержавної правової системи... і статус регіону може бути змінено лише за узгодженням регіоном (ст. 3) [361, с. 4]. Також, в Декларації закріплено, що регіон має повний юридичний статус (ч.1 ст. 2) та органи самоврядування (ст. 2); розмежування повноважень між державою та регіонами встановлюється національною Конституцією або національним законодавством за принципами *політичної децентралізації*, згідно з цими принципами функції мають здійснюватися на рівні, наближеному до громадян (ч.1 ст. 3). В ч. 4 ст. 3 вказувалося, що «якщо держава має на регіональному рівні децентралізовану адміністрацію, вона, щоб уникнути дублювання, передає службовий персонал та фінансові ресурси відповідним регіональним органам». Регіону гарантувалася «відповідна роль» у законодавчих органах держави, фінансова автономія, процедура міжрегіонального фінансового вирівнювання, як передача коштів від держави до регіонів та між регіонами, на основі принципу солідарності та застосування інструментів Структурного Фонду ЄС; в ст. 10 регіонам надавалося право діяти на міжнародному рівні, укладати договори,*

узгоджуючи ці питання з центральним урядом [361, с. 5 – 7].

В рамках моніторингу та дослідження регіоналізації в Європі, Асамблея розробила ряд документів, такі як *Доповіді про стан регіоналізації в Європі* (2009 та 2017 рр.) [362; 365]. Доповідь 2009 р. «Від субсидіарності до успіху: вплив децентралізації на економічне зростання. Частина 1: Створення індексу децентралізації» [362], представила методику визначення індексу децентралізації для оцінювання процесу в країнах Європи. А в доповіді 2017 р. основну увагу приділено проблемам євроскептицизму, браку солідарності в країнах Європи [365]. В 2019 р. Бюро організації в Брюсселі визначило пріоритетні цілі на період 2020 – 2025 рр. [363], де новими напрямками окрім, забезпечення належного правління, субсидіарності та децентралізації, стали формування суспільства, яке ґрунтується на пропаганді та захисті рівності, зміцнення міжкультурного діалогу та посилення політики згуртованості та відданості досягненню цілей, поставлених на «*Порядку денному на 2030*», розробленому ООН в 2015 р. під назвою «*Перетворення нашого світу: Порядок денний в сфері стійкого розвитку на 2030 рік*», де визнане значення «регіональних та субрегіональних чинників, регіональної економічної інтеграції та взаємодії в сфері стійкого розвитку», а також, що «регіональні та субрегіональні механізми можуть сприяти перетворенню стратегій стійкого розвитку в конкретні дії на національному рівні» (п. 21) [897]. В 2020 р. на основі цих пропозицій було прийнято новий «*Територіальний Порядок денний на 2030 р.*» (вперше він приймався в 2007 р., зміни вносилися в 2011 р.), який визначив стратегічну програму дій держав ЄС щодо посилення територіального виміру галузевої політики на всіх рівнях управління, сприяння розвитку поліцентричної моделі відносин [555].

До відносно нових організаційних утворень в Європі слід віднести *Європейський центр дослідження меншин* (ECMI, European Centre for Minority Issues), що є частиною *Європейської мережі нетериторіальних автономій* (European Non-Territorial Autonomy Network, ENTAN) [551]. Остання позиціонує себе в якості «вартісної дії» (COST Action), що спрямована на

аналіз концепції нетериторіальної автономії (NTA) та можливості її застосування як механізму для зменшення міжнаціональної напруженості в межах держави та для задоволення потреб різних спільнот, одночасно запобігаючи закликам до розподілу державності.

Отже, підтримка ідеї «Європа регіонів» пов'язана завданням економічної реструктуризації регіонального розвитку Європи «різних швидкостей». Обґрунтування необхідності додання домінуючої моделі національної суверенної держави для вирішення політичних та економічних проблем розвитку Європи в програмах А. Спінеллі, Е. Шану, Е. Пейджа, М. Роллє, Р. Шумана, Ж. Моне, М. Дебре, П. Спаака та ін. стало основою організаційної мережі формалізованих структур з постійною дією систем прийняття рішень на підтримку впровадження проекту «Європи регіонів»: Рух за федеральну Європу, Союз європейських федералістів, Асоціація європейських прикордонних регіонів, Рада європейських муніципалітетів та регіонів, Постійна конференція прикордонних регіонів Європи, Асамблея Європейських Регіонів, Фонд Регіонального Розвитку, Конгрес місцевих та регіональних влад Європи, Економічний і соціальний комітет та Комітет регіонів, ряд з яких утворені як структури при Раді Європи та ЄС.

Результатом їх діяльності стало політико-правове закріплення нової архітектури європейського простору в документах: «Регіональна політика Співтовариства» (1969), «Рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або владами» (1980); «Європейська Хартія регіонального / просторового планування» (1983), «Європейська Стратегія регіонального планування» (1983), «Хартія місцевого самоврядування» (1985), «Європейська конвенція про участь іноземних громадян у громадському житті на місцевому рівні» (1992); «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» (1992); «Європейська хартія міст» (1992), «Європейські перспективи просторового розвитку» (1999), «Європейська хартія участі молоді у громадському житті на місцевому та регіональному рівнях» (1992, 2003); «Рамкова Рекомендація РЄ про

регіональну демократію» (2009); «Стратегія сталого розвитку європейських регіонів 2030» (2018), «Про справедливий розподіл податків у прикордонних зонах: потенційні конфлікти та можливості компромісу для гармонізації використання методів розподілу тягаря між місцевими та регіональними органами влади» (2019); «Територіальний порядок денний на 2030 рік» (2020); «Стратегічний план розвитку на 2021 – 2027 роки щодо розвитку політики територіальної згуртованості» (2021).

Реалізація регіональної та транскордонної політики ЄС обумовила формування нових територіальних та територіально-політичних структур, які функціонують в межах європейського простору поряд з національними державами (єврорегіони, єврорайни, мегаполіси). Так, просторова політика ЄС набула стратегічного характеру перетворення простору як умови політичного процесу на його результат. Відбулося переосмислення актуальних форм просторового розвитку політичної системи ЄС.

Висновки до третього розділу

Процес формування ідеї «європейського простору» відбувався внаслідок прагнення стабілізації в умовах адаптації до внутрішніх та зовнішніх викликів, які усвідомлювалися як «загальноєвропейські».

Процес адаптації відбувався як: утворення структур та інститутів, які визначали актуальні межі європейського простору; зміна принципу територіальності в організації політичного процесу на принцип детериторіалізованої організації суспільно-політичних відносин; процес уніфікації базової територіально-політичної моделі (династичні імперії, торгівельно-економічні союзи, національної держави, регіони) для організації простору політичної взаємодії; процес стандартизації рівнів територіального розподілу та субстанціональних одиниць територіально-політичної диференціації простору; процес уніфікації інфраструктурних мереж та стандартів в межах утворюваного простору; процес денаціоналізації держав в форматі загальноєвропейської реформи децентралізації та оновлення програм національного розвитку в контексті детериторіалізації політичного простору.

Конструювання територіально-політичної системи Європейської єдності спиралося на розвиток чисельних проектів та концепцій стосовно організації інтегрованої системи політичних відносин та багатовіковий досвід політичної взаємодії унікальних внутрішньо-диференційованих соціально-політичних систем різної модальності. Домінування національної держави в територіально-політичній організації відносин, яке стало результатом розвитку Вестфальського порядку, було ослаблене внаслідок трансформацій, викликаних кризою середини ХІХ – середини ХХ століть, яка обумовила зміни структурно-функціональних характеристик політико-економічного простору. Відбувся перегляд логіки будови територіальної політики держав Європи та будови системи територіально-політичних відносин.

Еволюція статусів залежних володінь: колоній, домініонів, протекторатів, підмандатних та підопічних територій, інкорпорованих територій, кондомініумів, заморських володінь, заморських країн та територій, віддалених регіонів, особливих спільнот, – проявила розвиток асиметричної моделі в системі глобальної політичної взаємодії в умовах збереження ієрархічної логіки організації територіально-політичних утворень. Це призвело до формалізації існуючої поліморфної структури та обумовило формування принципу, за яким морфологічне ускладнення територіально-політичної системи стало інструментом її розширення та мультиплікації.

Процеси внутрішньої самоорганізації територіального простору Європи були активізовані процесами деколонізації та економічної реструктуризації. Реалізація регіональної та транскордонної політики ЄС обумовила формування нових територіальних та територіально-політичних структур, які функціонують в межах європейського простору поряд з національними державами (єврорегіони, єврорайни, інше). Утворення мережі транскордонних регіонів обумовлює нівеляцію та дисфункцію державних кордонів, які поглинаються гібридними інституційно поліморфними прикордонними просторами, розвиток яких забезпечуються транснаціональними структурами та акторами вертикального (урядові структури місцевого, національного та

європейського рівнів) та горизонтального (урядові, неурядові, приватні) виміру. Так, просторова політика ЄС набула стратегічного характеру перетворення простору як умови політичного процесу на його результат. Відбулося переосмислення актуальних форм просторового розвитку політичної системи ЄС.

Реструктуризація європейської територіальної системи передбачала перевизначення моделі відносин суверенітетів (розділеного, за проектом Моне, та єдиного національного, за проектом де Голля) та встановлення механізмів, що здатні врахувати рівні територіального управління. В процесі поетапної інституціоналізації системи європейської єдності в 1951, 1957, 1965 роках головним питанням було створення збалансованого формату стримувань та противаг, закріплення двох типів інститутів (наднаціональних та міжурядових) в контексті перегляду обсягів повноважень інституційних структур, самої інституційної структури, процедур координації різних форм взаємодії держав та їх особливих територій.

Реалізація ідеї «Європи регіонів», яка трансформувалася в систему політико-правового регулювання просторового розвитку ЄС та Європи була забезпечена діяльністю структур, що були утворені при Раді Європи та ЄС, з метою організації консультацій та прийняття рішень щодо просторового стратегічного планування. Результатом їх діяльності стало політико-правове закріплення нової архітектури європейського простору в масиві нормативних документів: «Регіональна політика Співтовариства» (1969), «Європейська конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або владами» (1980); «Європейська Хартія регіонального / просторового планування» (1983), «Європейська Стратегія регіонального планування» (1983), «Хартія місцевого самоврядування» (1985), «Європейська конвенція про участь іноземних громадян у громадському житті на місцевому рівні» (1992); «Декларація регіоналізму» (1996), «Маніфест нової урбаністики» (2008); «Європейський кодекс поведінки для політичної чесності обраних представників місцевого та регіонального рівня» (1999);

«Європейські перспективи просторового розвитку» (1999), «Рекомендація РЄ про регіональну демократію» (2009) та інші.

Оформлення та розвиток регіональних структур в якості формалізованих суб'єктів в межах політико-правового простору Європи супроводжувалося зміною відносин національних держав з наднаціональними структурами ЄС. Це проявилось і в оновленні процедури передачі частки суверенітету на наднаціональний рівень в сферах де традиційно діє міжурядова юрисдикція, через ускладнення процедури голосування Європейської Ради та Ради (міністрів), після прийняття Амстердамського договору. Між рівнями прийняття рішень в ЄС було встановлено збалансований формат прагматичних відносин.

Прийняття «Лісабонського договору» 2007 р. як спрощеної версії запропонованої в 2004 р. Конституції для ЄС дозволило поглибити інтеграцію та запровадити інституційні зміни, поєднуючи елементи федералізму, конфедералізму та міжнародні елементи співпраці.

Територіальна політика ЄС в умовах трансформації поняття «європейський простір» отримала розвиток та передбачала створення спеціальних механізмів для сукупності територій різного типу. Реформи децентралізації сприяли запровадженню особливих відносин між ЄС з неєвропейськими територіями держав-членів ЄС: «віддаленими зовнішніми регіонами», що були включені до складу ЄС, та «заморськими країнами та територіями», як особливих територій держав-членів ЄС, що не стали частиною ЄС. Розширення територіальної політики ЄС на неєвропейські території держав-членів ЄС передбачило можливості адаптації стандартів та норм ЄС для урахування особливостей їх розвитку.

РОЗДІЛ IV

ДИЗАЙН ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ ЄС: РЕСТРУКТУРИЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЙ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА ПРОСТОРУ ГРОМАДСЬКОЇ УЧАСТІ

4.1. Децентралізація в державах ЄС: чинники та логіка структурних реформ

Структурна логіка конструювання ЄС в другій половині ХХ ст. проникла на всі рівні територіально-політичного та територіально-адміністративного розподілу в Європі. Поняття багаторівневості управління, як і поняття децентралізації супроводили процеси регіоналізації та втілення європейського регіоналізму. Останній обґрунтовувався метою зламу ієрархічної логіки присвоєння простору, а отже деієрархізацією, деєтатизацією та детериторіалізацією політичних процесів.

В більшості країн Європи відбулися реформи, орієнтовані на децентралізацію, яку розуміли як складний процес, що включає в себе деволюцію, делегування, дерегуляцію, деконцентрацію. Чотиривимірний (4D) підхід до інституційних реформ сприяв покращенню розуміння обсягу та сфер реформування [898]. В звіті 2019 р. *Організація економічного співробітництва та розвитку* (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) називає *децентралізацію* «тихою революцією» і найважливішою реформою за останні 50 років [772].

В західноєвропейському дослідницькому просторі аналіз глибини децентралізації став предметом дискурсу у другій половині ХХ ст., з початку обговорення інституційних та політико-правових основ децентралізації в межах Європейського Співтовариства та його країн. Тоді, «подвійність суверенітету», «багаторівневе управління», зсув «методологічного націоналізму» у бік методології дослідження рівнів територіально-політичної системи досліджували Р. Родс, П. Кармайкл, Дж. Макміллан та Е. Массі [425], М. Кітінг та Л. Стівенсон [692]; Я. Баче та М. Фліндерс [387]; Ч. Джеффри та

Д. Вінкотт [683], Ч. Джеффри та Г. Лодж [682], Б. де Вітте [505], та інші. У більшості цих праць регіоналізація розглядається як природна основа демократизації та як децентралізація національних систем, що формується на постмодерністській філософії та концепції створення наднаціонального мережевого суспільства. Р. Родс досліджуючи різницю між *ієрархічною та унітарною Вестмінстерською моделлю складної політики* та *деієрархізованою гетерархічною квазіфедеральною системою багаторівневої політики* зазначив: «термін ‘унітарна держава’ – це чорна діра в політології..., яка існує як залишкова категорія, що використовується лише для того, щоб порівнювати унітарність з федеративними державами, щоб виділити їх характерні риси... Адже як не має цілком унітарної держави, так не має і держави повністю централізованої. *Децентралізація* – це спільна стратегія боротьби за збереження різноманітності, але існують типи та ступені децентралізації: *деконцентрація, делегація та децентралізація*» [425, с. 4].

Особливо гострою дискусія виявилася у Великій Британії щодо реформування квазіунітарного устрою або, за визначенням Майкла Берджеса, «британського федералізму», який діє на основі доктрини сепаратного суверенітету та за принципом «дозволено все, що не заборонено» [419]. Саме тому, Хайме Луч, зазначає, що «“деволюція” – це чітко британський термін, придуманий у ХІХ ст., і він має певну схожість з федеральними політичними системами, але має ряд чітких особливостей. Владні та урядові повноваження передані на території і нації (nations), але суверенітет Вестмінстерського парламенту залишився без змін. Вестмінстер зберігає конституційну владу і навіть може призупинити або скасувати перетворені інститути (як це сталося в Північній Ірландії в 1972, 2000, 2002 рр.)» [719, с. 8; 691]. Термін «деволюція» виник в контексті спору навколо проблеми визнання Великобританії *квазіфедерацією* та необхідністю обґрунтування британської моделі децентралізованого союзу з деякими федеральними особливостями. В цьому спорі «мова класичного федералізму» визнавалася недостатньою для розуміння деволюційної автономії, яка є більш

широким процесом пошуку поступового розширення сфери самоврядування в рамках існуючих державних структур.

Автономізм є своєрідною формою багаторівневого уряду, що поєднує елементи спільного правління та часткове територіальне самоврядування, є ідеологією територіального устрою та інституційного дизайну, яка кидає виклик традиційним уявленням про національні держави та узагальненій насторожено ставиться до *федералізму* через його тенденції гомогенізувати та уніфікувати, та, одночасно, базується (як і федералізм), на загальному для них принципі багаторівневого управління [719, с. 9; 357]. Прихильники автономізму і критики федералізму, особливо того, що формується на *бі-* чи *мульти-* етнічних основах, вказують: «коли держави обирають федерацію, вони втрачають свою суб'єктність» [697]. *Антифедералістична позиція автономізму* має 4-и складові: 1) зменшення подвійних національних ідентичностей; 2) неприйняття гомогенізуючих та уніфікуючих тенденцій етатизації в федерації; 3) негативне сприйняття можливостей визнання та пристосування центральними структурами та, іноді, готовність торгувати цінністю значимого впливу на центр для сприйняття більшої самостійності; 4) нюансовану позицію антисецесіонізму, оскільки виражає прагнення не отримання державного статусу, а отримання більших можливостей, повноважень та прав в контексті розвитку самоврядування [719, с. 2 – 4].

Автономізм може виражатися і в територіальній формі (наприклад, Корсика), отримуючи реалізацію в статусах від адміністративної автономії до «повного самоврядування», і в формі нетериторіальної автономії, яка реалізується в «персоналізованих особливих» правах носіїв певної групової ідентифікації (наприклад, в Південному Тіролі) [913, с. 13]. Автономна провінція Больцано-Південний Тіроль в регіоні Італії Трентіно-Альто-Адідже з 1969 р. діє на основі Статуту автономного регіону (в 2001 р. отримав статус Конституційного Закону), який гарантує політичні та культурні права етнічним німцям (німецька мова визнана офіційною поряд з італійською) та ладино (офіційна у 8 східних муніципалітетах провінції), та розширений обсяг

повноважень, делегованих від регіону та держави. Автономія базується на принципі мовного розподілу. За мовними групами розрізняються дитячі садки, школи, будинки престарілих. На рівні автономної провінційної ради є два відділи: для німецької шкільної адміністрації та для італійської. Політична система ґрунтується на моделі консоціоналізму: діє норма, що склад органів влади має відображати кількісну вагу лінгвістичних груп. Так, в уряді з восьми чиновників шість – німецькомовних та по одному від італомовної та ладиномовної груп. На основі переписів, якими визначається кількість представників етнічних та мовних груп, встановлюється пропорційний розподіл місць в структурах місцевого самоврядування (Рада провінції, Уряд провінції, Президент провінції). Половину каденції ради її спикером є німецькомовний житель провінції, половину – італомовний. Для ладинців існує квота – одне місце в парламенті (3% від загальної кількості мандатів).

Інструментальні можливості автономізму в контексті реалізації права груп на самовизначення визначні в рекомендаціях Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), зокрема, в «Лундській Рекомендації» (1999), де містяться найбільш повні посилання на автономію як засіб належного управління, так само як в рекомендаціях Генеральної Асамблеї ООН, яка звернулася до цієї теми у формі «Ліхтенштейнської ініціативи» (2002) щодо самовизначення шляхом самоврядування, і пропонує автономізм як альтернативу сепаратистським вимогам самовизначення [784; 883; 863; 892]. Венеціанська комісія також визначає автономізм формою внутрішнього самовизначення, що захищає від сепаратизму і сприяє розвитку. Резолюція ПАРЕ №1832 2011 р. [444] визначає, що самовизначення має орієнтуватися на захист прав меншин, як це передбачено Рамковою Конвенцією Ради Європи про захист прав меншин (1995) та Резолюцією ПАРЕ №1334 «Про позитивний досвід автономних регіонів як джерело натхнення для врегулювання конфліктів в Європі» (2003) [445].

Автономізм як ідеологію децентралізації та інструмент вирішення етнотериторіальних конфліктів підтримують неурядові організації: Асамблея

Європейських регіонів (AER), Рада європейських муніципалітетів та регіонів (CCRE-CEMR), Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD), Європейський центр з питань меншин (ECMI), Європейська мережа нетериторіальної автономії (ENTAN), Конференція регіональних законодавчих асамблей ЄС (CALRE), які вказують на недостатні зусилля урядів щодо сприяння децентралізації та самодостатності регіонів та муніципалітетів. Наприклад, ECMI, як частина Європейської мережі нетериторіальних автономій (ENTAN), що вивчає втілення концепції нетериторіальної автономії (NTA), зокрема, угод NTA, спрямованих на зниження міжетнічної напруженості в державі, як і Асамблея Європейських регіонів, в 2020 р. визначає наявність прихованого спротиву урядів держав сприяти поглибленню автономізму, незважаючи на рекомендації Венеціанської комісії та резолюцій ПАРЕ (2011) [551, с. 49 – 53].

В 1998 р. уряд Тоні Блера запровадив серію реформ, які базувалися на програмі Деволюції – передачі влади від центрального уряду до місцевих органів самоврядування, внаслідок чого відбулося часткове врегулювання відносин між Великобританією, Ірландією та Північною Ірландією, закінчилося двадцяти-семирічне пряме правління з Лондону та влада була передана до Північно-Ірландської Асамблеї, за участю партії Шинн Фейн. Тоді ж «регіональну автономію» отримала Шотландія, в якій вперше з 1707 р. з'явився парламент, та Уельс, в якому виник законодавчий орган – Асамблея. Деволюція розглядалася як крок до демократизації та як «щеплення» від сепаратизму, адже ініціативу місцевих сепаратистів перехопив уряд Блера, який планував ще 9 регіональних асамблей в 9 регіонах Англії, послаблюючи центральну владу і зберігаючи в якості гарантії цілісності, конституційне право Вестмінстеру на розпуск створюваних органів.

Аналізуючи варіації існуючих автономій Х. Луч відносить Шотландію (з 1998 р.), Уельс (з 1998 р.), Північну Ірландію (з 1998 р.), наряду з іншими в Італії – Південний Тіроль (з 1998 р.), Валле д'Аоста (з 1998 р.), Сардинія (з 1998 р.), Сицилія (з 1998 р.), Фріулі-Венеція-Джулія (з 1963 р.) – до числа

деволюційних автономій (devolutionary autonomous), на відміну від іспанських Каталонії, Країни Басків та Галісії, які після реформ 1978 р. він відносить до *полуфедеральних автономій* (semi-federal autonomous). Крім, цих двох форм автономізму він виокремлює ще третю – *нефедеральну* (nonofederal autonomous), де при наявності елементів федералізму, що виражається в формі «*федерасі*», офіційний розподіл законодавчої та виконавчої влади між двома рівнями управління не затверджений конституційно [719, с. 6].

Дослідники підкреслюють, що три країни, які використали *деволюцію* в Великій Британії (Північна Ірландія, Уельс, Шотландія) утворили асиметричну модель децентралізації між Англією (без регіональних урядів) та перехідними країнами (devolved nation) [684, с. 59]. Проте, сьогодні *деволюцію* називають «катастрофою на північ від кордону» (Борис Джонсон), «найбільшою помилкою Тоні Блера» (політики Шотландії) [511].

Так, термін «*деволюція*» з'явився в офіційних документах та позначив одну з найважливіших форм децентралізації. Разом із ним у суспільно-політичний дискурс були запроваджені інші поняття, які вказували на можливі *форми децентралізації: деконцентрація, делегування, дерегуляція, дивестиція*. Сьогодні, аналіз децентралізації передбачає встановлення реалізації 4D: 1) *деконцентрації* (передачі частини державних справ територіальним органам державного управління на місцях; фактично це географічне зміщення влади від центрального уряду до підрозділів, розташованих у регіонах (територіальне управління центрального уряду, профільні міністерські департаменти, територіальні органи), які здійснюються державні послуги, що є ієрархічною частиною центрального рівня влади. Вони не є юридичними особами. Це означає, що деконцентровані територіальні органи не мають власного політичного керівництва та повноважень щодо прийняття рішень. Вони не мають власних бюджетів, які зазвичай включаються до національного бюджету. Вони не збирають доходів, не можуть брати на себе зобов'язання, самостійно запозичуючи або здійснюючи фінансові операції, і не мають власних активів. Їх персонал є частиною

національної державної служби [774, с. 8]); 2) *делегування* (передачі частини повноважень від центрального уряду в процесі прийняття рішень і в процесі адміністрування регіональним органам влади, напівавтономним підрозділам нижчого рівня, таких як державні підприємства або корпорації міського та регіонального розвитку, які мають певний рівень автономізму, але підзвітні центральному уряду стосовно виконання делегованих повноважень); 3) *дерегуляції* (вилучення з переліку повноважень органів державного управління на місцях тих, які можуть виконуватися органами системи місцевого самоврядування) та дивестиції (закріплення можливості самофінансування, утворення «бюджетів участі»); 4) *деволюції* – має значення делегування влади, тобто визнання державою прав територіальних спільнот самостійно вирішувати місцеві питання обраними органами місцевого самоврядування, які формуються та контролюються місцевими жителями та діють на основі «власних повноважень». Це передбачає невтручання держави у вирішення певних місцевих справ та спрощення доступу жителів до політичної участі та управління на місцях, здатність до самостійного бюджетного забезпечення. Ця категорія концепції децентралізації виражає більш сильну форму децентралізації, після якої іде федералізація, хоча, насправді, федеральні країни можуть бути достатньо централізованими системами, з невеликою кількістю повноважень, що здійснюються субнаціональними утвореннями. *Делегування* розглядається як мала, недовершена або більш м'яка форма деволюції [766; 778; 41, с. 19; 899].

Деякі автори використовують поняття «3Д», як наприклад, Вінсент Малаперт, де 3Д визначені як «*децентралізація, деконцентрація, диференціація*» [728]. В сучасній французькій реформі використовується поняття «*декомплексація*», як один з варіантів 4Д моделі реформування.

Процеси децентралізації набувають різних форм залежно від форми устрою держави. В ЄС 27 держав, з яких 24 офіційно мають унітарну форму устрою (просту, як у Польщі, чи складну регіоналізовану, як в Італії, Фінляндії, Португалії), три мають – федеральний устрій (симетричної чи несиметричної

федерації, де до симетричних федерацій відноситься Німеччина та Австрія, до асиметричних – Бельгія). Проте, Іспанію і Нідерланди важко назвати унітарними. Нідерланди з 2010 р. складаються з 4-х частин зі статусом «країна», і кожна має Конституцію. Отже Іспанія і Нідерланди, очевидно, мають квазіфедеративний устрій. До 31 жовтня 2020 р. квазіфедеративним членом ЄС можна було назвати і Великобританію [590; 488].

У федеральних державах суверенітет ділиться між федеральним урядом та самоврядними регіональними одиницями (федеративними країнами – суб'єктами федерації), які як парвило мають конституцію, парламенти та уряди. Так, в Бельгії, між центральним урядом та органами регіонального самоврядування, створеними на рівні 3-х регіонів (Фламандського, Валлонського та Столичного регіону Брюссель) та 3-х мовних Спільнот (фламандської, французької та німецької), що мають парламенти та уряди.

Повноваження та відповідальність покладаються на федеральний уряд та суб'єкти федерації або шляхом прийняття конституції, або шляхом судового тлумачення. Федеральні уряди мають виключні та перераховані обов'язки, такі як зовнішня політика, оборона, монетарні питання, кримінальне правосуддя, тоді як суб'єкти федерації мають більш широкую компетенцію. У більшості федеральних держав органи місцевого самоврядування є результатами легітимації на рівні федеративних суб'єктів і підпадають під їх юрисдикцію. У федерації статус самоврядування у її складових не може бути змінений одностороннім рішенням федерального уряду. Федеративні країни можуть бути не більш децентралізованими («централізований федералізм»), як деякі унітарні держави, які можуть бути більш децентралізованими, ніж федеральні. Крім того, у федеральних державах рівень децентралізації може мати відмінності в межах держави, оскільки конституції суб'єктів федерації та правові системи місцевого самоврядування можуть відрізнятися.

В унітарних країнах субнаціональні уряди також обираються населенням, як і в суб'єктах федерації, і також мають політичну та

адміністративну автономію. Але субнаціональні уряди здійснюють лише ті повноваження, які центральний уряд вирішує делегувати або передати. Таким чином, унітарні держави більш-менш децентралізовані, залежно від обсягу субнаціональних повноважень, відповідальності та ресурсів, та ступеня автономії, яку вони мають над цими елементами. В унітарній державі субнаціональні одиниці можуть бути створені та скасовані, а їх повноваження розширені та звужені центральною владою. Деякі унітарні країни визнають автономні регіони та міста, які мають більші повноваження, ніж інші органи місцевого самоврядування через історичні та культурні причини.

Особливою є ситуація в квазіфедераціях, як Іспанія, Нідерланди чи Великобританія, де при наявності статусу унітарної країни, зберігаються федеративні ознаки. Але, навіть якщо автономним регіонам надається суттєва автономія щодо нижчих рівнів через первинні та/або вторинні законодавчі повноваження, це часто є компетенцією, яка ділиться з центральною владою. Основні елементи функцій місцевого самоврядування та фінансування прописані у національних конституціях. Так, Іспанія, яка конституційно є унітарною державою, але гарантує значні права автономіям, визначається *квазіфедерацією* (іноді *регіоналістською* або *фуеролістичною* державою). Середньовічна практика надання містам та провінціям привілеїї (ісп. «фуерос») впливає на сприйняття децентралізації як норми у відносинах Мадриду та автономій. Але, хоча організація муніципалітетів та провінцій та зміна муніципальних кордонів в межах регіональної території є виключною відповідальністю автономних громад, їх функції та фінанси вирішуються в рамках національного законодавства (ст. 148 Конституції). 17 самоврядних регіонів та два автономних міста (Сеута та Мелілья) за Конституцією Іспанії користуються правом на самоврядування (ст. 137). В ст. 143 – 144 Конституції вказується, що провінції з загальними історичними, культурними, економічними рисами можуть об'єднуватися в *Самоврядні Спільноти* (Comunidades Autónomas), дозвіл на їх утворення мають надати Генеральні Кортеси [875, с. 36 – 37]. В той же час, в ч.1. ст. 145 Конституції прямо

встановлюється, що при утворенні Самоврядних Спільнот (*Автономій*) «не допускається створення федерації Самоврядних Спільнот», а також обмежуються їх права на укладання угод з питань, які чітко не визначені в їх Статутах, з інших питань домовленості між Спільнотами мають отримати дозвіл Генеральних Кортесів, так само як і внесення змін в Статути Спільнот. Конституція дозволяє організацію владних та виконавчих інститутів Самоврядних Спільнот (ст. 148) та встановлює перелік сфер діяльності в 22 пункти, надаючи право через кожні 5 років поступово розширювати свої повноваження, оновлюючи свої Статути через процедуру в Кортесах. Так, в 2006 р. було прийнято новий Статут Каталонської Автономії, в якому регіон визначався «національною реальністю» у складі іспанської держави, а каталонці – окремою нацією. Уряд Каталонії, за новим Статутом, набув розширеної компетенції з питань фінансування, стягнення податків, забезпечення внутрішньої безпеки, адміністративного управління морськими портами та аеропортами, розташованими на її території. Статутом встановлено принцип «договірних зобов'язань» у відносинах між урядом Іспанії та урядом Каталонії. До бюджетних нововведень відносилися: створення власної податкової адміністрації Каталонії та втілення нової моделі розподілення податкових надходжень. Пізніше, в 2013 р. Парламент Каталонії ухвалив декларацію про суверенітет, в 2015 р. – резолюцію про незалежність від Іспанії. Проте, у заяві Європейської комісії було вказано, що референдум, яким приймалися рішення в Каталонії, є незаконним, оскільки голосування пройшло в розріз з іспанським законодавством і його результати не можуть бути визнані Брюсселем, а Каталонія як самостійне державне утворення не зможе розраховувати на членство в Євросоюзі. Отже, розширення автономії регіонів схвалюється, на відміну від регіонального сепаратизму. Конституція Іспанія, містить повний перелік виключних повноважень Держави (ст.149), яка також вказує, що питання, прямо не покладені на державу, «можуть підпадати під юрисдикцію Самоврядних Спільнот на підставі їх Статутів, втім, юрисдикція з питань, не передбачених в Статутах, належить державі, чие

законодавство буде мати переважну силу над законами Самоврядних Спільнот. В той же час, вказується, що державне законодавство в будь-якому випадку є доповненням до законодавства самоврядних спільнот» [875, с. 41]. Іспанська Конституція надає Самоврядним Спільнотам гарантії в праві приймати внутрішнє законодавство в рамках принципів, визначених Конституцією, для цього Генеральні Кортеси можуть наділити Самоврядні Спільноти таким правом (ст. 150). Так само і держава може передати або делегувати Самоврядним Спільнотам на основі Закону деякі свої повноваження (ч.2. ст. 150), або «ухвалити закони, що встановлюють принципи для гармонізації нормотворчих положень Самоврядних Спільнот, навіть у випадках, коли юрисдикція покладена на останню, якщо це необхідно в загальних інтересах, що визначають Генеральні Кортеси і більшістю членів кожної палати» (ч. 3 ст. 150) [875]. Додаткові гарантії регіоналізації надаються в ст. 66-69 Конституції, де визначається порядок формування загальнонаціонального представництва Регіонів в парламенті Іспанії – Генеральних Кортесах. З огляду на особливості устрою Іспанії вона є членом «Форуму федерацій. Глобальної мережі федеральних та децентралізованих урядів» (Forum of Federation. The Global Network on federalism and Devolved Governance), утвореного в 1999 р. з метою розвитку практик багаторівневого управління, конституційного реформування та запровадження диверсифікації територіальних форм реалізації політики, фіскального федералізму, та захисту прав меншин, про що готуються щорічні Доповіді [590; 380, с. 13].

До децентралізації можна підходити у більш широкому сенсі, наприклад, як в Англії в Великій Британії, де в 2011 р. був прийнятий Закон «Про місцеве самоврядування» (The Localism Act [901]), з метою деволюції повноважень з прийняття рішень (decision-making powers) від центрального рівня окремим особам та спільнотам. Заходи передбачали підвищення кількості мерів, встановлення функцій Місцевої Комісії для Адміністрування в Англії, запровадження механізмів поповнення місцевих бюджетів, запровадження референдумів, та головне, що в ч. 1 ст. 1 йшлося, що «місцеві

органи влади мають право робити все, що звичайно може робити окремі особи» [901, с. 8]. Пізніше об'єднання вимог органів місцевої влади призвело до отримання ними повноважень в сфері планування транспортних мереж, економіки інших делегованих від центрального уряду повноважень в 2016 р. згідно з Законом «Про передачу повноважень міським та місцевим органам влади» (Cities and Local Government Devolution Bill) [438]. Деволуційні процеси в Англії в 2011 та 2016 рр. отримали назву «локалізм», яка є нетиповою децентралізацію в її традиційному значенні [772, с. 28]. Будучи частиною більш широкого Проекту «великого суспільства» проти «великого уряду», розробленого британським урядом Д. Кемерона [416], реформа полягала у передачі деякої кількості повноважень від держави не тільки місцевим органам влади, але і громадянському суспільству, наприклад кооперативам, громадам, громадським та волонтерським групам, благодійним організаціям, підприємствам, тощо, закликаючи до кращого «спільного управління» та більших можливостей громади, трансформуючи традиційну систему державного управління на місцях, яка передбачала існування 4800 місцевих, утворених за 11-ю видами спеціалізації QUANGOs, що існували як невиборні державні структури на місцевому рівні в секторах охорони здоров'я, освіти, міського розвитку та ін., в які долучалися профільні спеціалісти, експерти, представники громадянського суспільства. Ця система місцевого управління (Local magistracy) нараховувала 50 тис. осіб, залучених до управління, на противагу 23 тис. виборних членів місцевих рад [628].

На практиці відмінність між системами децентралізації та деконцентрації не є простою. У ряді держав співіснують децентралізовані та деконцентровані системи, наприклад, в Естонії, Фінляндії, Франції, Італії, Польщі та Швеції. Децентралізація не означає, що центральний уряд не може підтримувати функції на місцевому рівні або змушувати їх еволюціонувати та адаптуватися до інституційних змін у системі управління. Залежно від держави, роль представників держави на територіальному рівні в децентралізованій системі може проявлятися від представницької функції до

більш значної. Таким чином, територіальні представники центральних урядових структур (агентств, служб, інспекцій, адміністрацій, префектур, тощо) надають національні державні послуги на територіальному рівні, можуть нести відповідальність за впровадження національної політики на регіональному та місцевому рівнях, забезпечуючи їх відповідність політиці субнаціонального уряду. У ряді держав територіальні представники центральних урядових структур здійснюють юридичний та фінансовий нагляд за діями місцевого самоврядування, можуть відігравати роль координаторів, «опори» адміністративної системи, сприяючи багаторівневому урядовому діалогу на місцях, а іноді виступаючи в ролі радника та «посередника», здатного узгоджувати точки зору [772, с. 29 – 30].

Наприклад, у Франції, незважаючи на реформу децентралізації, запроваджену вперше в 1982 – 1983 рр., за ініціативою міністра Гастона Деффера в часи президентства Ф. Міттерана було реформовано інститут префектів. Він втратив «абсолютні» повноваження на місцях через утворення та функціонування місцевих органів виконавчої влади, і ця реформа продовжилася в 2010, 2014 – 2015 рр. [728]. Але, національний уряд все ще дуже активний на місцевому рівні в ряді сфер: підтримує на регіональному та відомчому рівнях адміністрацію префектури, а також місцеві дирекції міністерств, так звані «деконцентровані служби». Відповідно до конституції Франції, префект залишається представником прем'єр-міністра та кожного міністра, реалізуючи політику уряду та планування. Префект відповідає за національні інтереси, громадський порядок, здійснює адміністративний нагляд за дотриманням законів [766, с. 132 – 144].

Приклади, Великобританії та Франції, як і більшості інших держав ЄС та Європи, демонструють, що реформа децентралізації сприяла трансформації та гібридизації традиційних моделей відносин державних органів управління на місцях та органів місцевого самоврядування.

У деяких країнах спільне існування децентралізованих та деконцентрованих систем може бути значно переплетеним, що спричиняє

заплутану систему управління, зменшуючи прозорість, підзвітність. У деяких країнах, наприклад, в Україні, де розпочато реформу за стандартами ЄС, субнаціональні уряди зберігають характер «змішаних» або «подвійних» утворень (як деконцентрованих, так і децентралізованих), де субнаціональний орган (районна рада чи обласна рада) є як деконцентрованою адміністрацією, що представляє центральну владу в питаннях виконання делегованих повноважень, так і органом самоврядування з питань, які віднесені Законом до сфери самоврядування.

На традицію розуміння та обрану модель відносин місцевого самоврядування та державного адміністративно-територіального управління в країні впливають історичні традиції державності, розвитку місцевого самоврядування, традиції правового розвитку, які визначаються як належність до правової сім'ї. Розвиток практик самоврядування в контексті впливу правових сімей в правовій компаративістиці та муніципальному праві, обумовив виділення багатоманіття моделей відносин між системами місцевого самоврядування та державного управління, зокрема такі як:

- 1) англосаксонську та романо-германську моделі (Р. Туровський) [288];
- 2) англосаксонську, романо-германську та іберійську (В. Чиркін) [335];
- 3) англійську, німецьку та французьку (О. Кутафін та В. Фадєєв) [168];
- 4) британську, американську, романську, германську, скандинавську (В. Євдокімов та Я. Старцев) [118];
- 5) англо-саксонську, романо-германську, іберійську, радянську, скандинавську (В. Воронкова) [73];
- 6) адміністративну, децентралізовану, дуалістичну (А. Акмалова) [4];
- 7) горизонтальну та континентальну (Р. Беннет) [153, с. 415];
- 8) англо-саксонську, континентальну, радянську (О. Черкасов) [333].

З усіх досліджуваних моделей в державах-членах ЄС переважно розвивалася романо-германська модель, з чисельними національними варіаціями, та меншою мірою – англо-саксонська модель, досвід якої в справі формування самоврядування як системи «self-government», а не близькою державам романо-германського світу – муніципальною («municipal» – від лат. «тягар приймаю») системою, став

вирішальним для розвитку галузі муніципального права, для трансформації і децентралізації континентальної системи врядування, зокрема [280, с. 414 – 417; 78]. Це зрозуміло з роботи прусського юриста кінця ХІХ ст. Рудольфа Гнейста, визнаного засновника галузі муніципального права в континентальній Європі, який прямо писав про необхідність навчання практикам, які розвивалися британськими органами «self-government» [86].

Іван Ільїн в 1949 р. визначив існування *двох моделей державотворення*: 1) *держави-корпорації*, де рух державотворення відбувається знизу нагору, і яка складається з активних дієвих груп (громад), які консолідуючи зусилля створюють диверсифіковану, але динамічну єдність, яку підтримують та підживлюють функціональні зв'язки; 2) *держави-установи*, в якій домінуючий рух відбувається зверху донизу, яка перебирає на себе максимальну кількість повноважень, знищуючи низові ініціативи. Він підкреслював, що обидві моделі є крайнощами політичного мислення, і тому завданням є конструювання нової моделі на умовах збалансованих конвергентних рухів [138]. Виокремлення цих моделей державотворення дозволяє краще зрозуміти логіку будови традиційних моделей відносин між органами державної влади та місцевого самоврядування.

Три головні теорії муніципального права оформилися внаслідок узагальнення досвіду та практик самоврядування. Вони демонструють різницю в установлюваних обсягах повноважень систем самоврядування як автономних від держав систем організації публічної влади: 1) *громадівська* – обґрунтовувала реалізацію *дуалістичної (англосаксонської) моделі*, доводячи ідею первинності громади, а не держави; визначала державу вторинним добровільним союзом; відстоювала ідею розмежування сфер діяльності через доктрину невтручання держави, засновану на теорії *«подільності суверенітету»* Олександра Гамільтона, Джеймса Медісона, Георга Вайнца, Алексіса де Токвіля та на «сепаративній» теорії Джона К. Келхуна та Макса фон Зейделя [111]; обґрунтовувала сприйняття територіальних громад носіями політичної первинної народної волі, що діють за *принципом*

«дозволено все, що не заборонено», а відтак автономності у інституційній розбудові системи самоврядування на основі виборів; відстоювала права громади як первинного суб'єкта місцевого самоврядування на «визнання» власних прав; доводила право системи самоврядування на бюджетну самостійність; 2) *державницька* – обґрунтовувала *горизонтальну (континентальну, романо-германську)* модель, доводячи, що держава є єдиним організмом, в якому органи місцевого самоврядування мають виконувати законодавчо закріплені, «надані» державою загальнодержавні завдання на місцевій територіальній основі; виходила з ідеї відсутності автономної природи місцевих громад, що мають діяти на основі *принципу «дозволено лише те, що передбачено»*; доводила необхідність законодавства, в якому б встановлювався перелік наданих повноважень; визнавала часткову правову, організаційну та фінансову самостійність органів місцевого урядування, які у сукупності розглядалися як функціональна інституційна підсистема державної системи; базувалася на баченні неподільності суверенітету, що відстоювала *«унітарна» теорія суверенітету* Георга Єллінека. Поняття «горизонтальна» система використовується для позначення координації (на одному територіальному рівні) діяльності місцевих органів державного управління, як, одночасно, виконавчих органів при органах місцевого самоврядування, обмежених в праві формування самостійних виконавчих структур; 3) *теорія муніципального дуалізму* – обґрунтовувала *змішану модель місцевого самоврядування*, виходячи з подвійної природи місцевого самоврядування – державної та громадської; доводила, що органи місцевого самоврядування мають діяти як інструменти державної влади, в сферах, які виходять за рамки місцевих інтересів; пояснювала, що держава – це складна система, в якій муніципальні органи є незалежними лише в питаннях господарської, громадської діяльності, тоді як в сфері політичній – обмежені; базувалися на *«дуалістичній» (синтетичній) теорії суверенітету* Олександра Яценко та Павла Волкова [171; 357].

Сучасний процес перегляду сфер повноважень між державами та системами місцевого самоврядування, в умовах підвищення регіоналізації та розвитку децентралізації обумовлює трансформацію національних моделей відносин між центром та регіонами, розподіл «суверенітету» між рівнями реалізації повноважень. Теорії суверенітету детермінують підходи щодо територіальної, в тому числі адміністративної, регіональної та муніципальної політики через питання визначення місця розташування джерела суверенітету, що має верховенство та свободу виражати політичну волю: закріплення його за народом або за територіальним утворенням, які виражають політичну волю.

Наприклад, прихильники реалізму в міжнародних відносинах виходять з того, що міжнародна система є анархічною, оскільки не існує акторів-наддержав. Вони визнають державу раціональним найвпливовішим суверенним суб'єктом. Ганс Моргентау зазначав, що *ідея народного суверенітету* легітимувала державу-націю як демократичне утворення, але в той же час *національний суверенітет, став джерелом децентралізації міжнародного права*, та його неефективності [745]. Неореалісти, навпаки, вважали, що в системі міжнародних політичних відносин не існує повністю суверенних акторів, в тому числі держави, яка детермінована різними силами та рухами [912; 58]. Засновник неореалізму Кеннет Волтц вказував, що «суверенітет – це набридлива концепція. Багато хто вважає, що антрополог Майкл Сміт сказав, що «в системі суверенних держав жодна держава не є суверенною», але насправді він сказав *“сказати, що держави суверенні, означає сказати, що вони є сегментами множинного суспільства”*» [912, с. 95]. Волтц доводив, що суверенність, яку мають держави, є умовною, «бути суверенними та залежними – це не суперечливі умови» [912, с. 96].

Сучасні, дослідники теорії суверенітету розглядають його як: *залишковий* (М. Баглай), *згорнутий, сплячий* (Б. Страшун, Д. Магеровский) [334, с. 16], *перфорований* (І. Дукачек, Г. Стівенсон) [791], особливо в контексті ролі субнаціональних урядових суб'єктів в епоху складної взаємозалежності, неоднозначності реалізації політико-правових

можливостей регіонів в складних територіально-політичних системах подібних ЄС, або в окремих її національних сегментованих складових. Процеси інтеграції, зокрема в ЄС, підштовхують до перегляду ідей суверенітету, який вже не є абсолютною цінністю, оскільки консолідована взаємодія носіїв обмеженого суверенітету є більш значимою.

Відтак, підґрунтями та чинниками розвитку територіальної політики в державах-членах ЄС, та, зокрема, реформ децентралізації, виступають консолідовані дії, спрямовані на трансформацію застарілих і неефективних форм державного устрою, перегляд традиційних моделей державотворення, історично рутинізованих практик місцевого самоврядування, засновані на усвідомленні факту трансформації абсолютної цінності поняття суверенітету через підкреслення цінності інтеграційної єдності у взаємодії.

Таке розуміння децентралізації відповідає баченню «Організації з економічного співробітництва та розвитку», яка зазначає, що «децентралізацію розуміють і застосовують по-різному. Децентралізація відноситься до передачі повноважень та відповідальності від рівня центрального уряду до виборних органів влади на субнаціональному рівні, що мають певний ступінь автономії. Децентралізація також передбачає перебудову відносин між центральним урядом та субнаціональними урядами для досягнення більшої співпраці та стратегічної ролі національних/федеральних урядів» [772, с. 18]. Інші європейські організації, такі як Асамблея європейських регіонів, Рада муніципалітетів та регіонів, як і Організація з економічного співробітництва та розвитку, в залежності від профілю організації підкреслюють політичні аспекти децентралізації або економічні, але визнають вплив децентралізації на «регіональну різноманітність для спільної мети – «розумного зростання», звертають увагу, що децентралізація продиктована не лише політичними прагненнями регіонів, але економічною потребою, і глобальний розвиток можливий лише завдяки конкурентоспроможності національних економік. Конкурентоспроможність розглядається залежно від переосмислення стратегій регіонального розвитку

на принципах «розумної спеціалізації», «міжрегіональної співпраці», «підтримки інноваційного потенціалу регіонів» з метою «розвитку без дублювання при виборі пріоритетів», «розвитку інновацій, стимулювання соціальної активності місцевих жителів» (ЕС 2010 [540]; OECD 2012, 2013 [767; 768]; CCRE-CEMR 2013 [431]; AER 2017 [361; 365; 362; 366]).

В 2019 р. Організація з економічного співробітництва та розвитку визначила 10 правил ефективної децентралізації: 1) *чіткий розподіл повноважень* між різними рівнями влади в багаторівневій системі управління та постійний перегляд юрисдикцій для забезпечення гнучкості системи та зменшення дублювання; 2) *достатнє фінансування всіх обов'язків*; 3) *посилення субнаціональної фіскальної автономії* субнаціональних урядів шляхом закріплення за ними джерел надходжень в їх бюджет (крім грантів та спільних податкових надходжень); 4) *державна політика зміцнення субнаціонального потенціалу*, спроможності регіонів, навчання персоналу та конкурентне працевлаштування; 5) *розбудова механізмів вертикальної координації* на різних рівнях політики, створення культури співробітництва та платформ для діалогу; уникнення множення механізмів координації без чіткої ролі; 6) *підтримка міжюрисдикційної горизонтальної координації* та сприяння міжмуніципальному, міжрегіональному співробітництву, партнерству між сільськими та міськими територіями; 7) *сприяння залученню громадян*, забезпечення врахування ініціатив громадян місцевими радами, посилення бюджету участі; 8) *максимальна підтримка асиметричної децентралізації* (асиметричного розподілу повноважень на договірних умовах) вертикальними та горизонтальними механізмами координації, паралельно з системою вирівнювання; 9) *моніторинг субнаціональних показників* політики децентралізації та регіонального розвитку; забезпечення фіскальної дисципліни на субнаціональних рівнях; 10) *зменшення територіальної диспропорції*, посилення політики вирівнювання бюджетів та зміцнення національної політики регіонального розвитку [772].

У звіті 2019 р. Організація з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) вказується, що в 2/3 країн, які вона об'єднує (це 37 економічно розвинених країн світу), процеси децентралізації призвели до зростання економічної важливості субнаціонального уряду, що вимірюється часткою витрат у ВВП, і часткою загальних державних витрат між 1995 – 2016 роками. Сьогодні, на регіони та міста в ОЕСР припадає 40,4% державних витрат та 59,9% державних інвестицій, а муніципалітети, з чисельністю до 5 тис. жителів, становлять 44% усіх муніципалітетів ОЕСР, хоча в 10 країнах цей показник перевищує 80%. Зростаюча роль регіонів також є вражаючою: з 81 країни 52 відчували абсолютне збільшення рівня регіонального авторитету з 1970-х років, так само як 9 зазнали абсолютного зниження [772, с. 17]. Паралельно з децентралізацією спостерігається зростання асиметричної децентралізації, тобто уряди на одному рівні субнаціонального урядування мають різні політичні, адміністративні або фінансові повноваження. Хоча асиметрична децентралізація є більш «природною у федеративних країнах, вона зростає в країнах унітарних. До закономірностей процесу, експерти відносять хвилеподібність через регулярний перегляд та коригування.

Відтак, децентралізація, яка проявляється в формах 4D: деволуції, дерегуляції, деконцентрації, делегування, впроваджується в державах ЄС та Європи як інструмент підтримки розвитку конкурентноздатності інтеграційного простору, створюючи умови для суб'єктності територіально-політичних систем субнаціонального рівня.

Децентралізація в державах з різними типами територіально-політичної організації обумовила формування національно специфічних моделей, які демонструють різні способи комбінації 4x-D та обсягів провадження цих форм, що обумовлює процеси пост-суверенного розвитку в формі практик багаторівневого управління, гібридизації в моделях реалізації місцевого самоврядування через потребу розподілу суверенітету або визначення принципу розмежування його обсягів між суб'єктами політичної взаємодії.

Співвідношення моделей місцевого самоврядування та теорій муніципального права, що обґрунтовують ці моделі, як різні обсяги повноважень систем самоврядування та відносин між державою та її субнаціональними рівнями є результатом історичного розвитку територіально-політичних систем. Розвиток унітарної, сепаративної та дуалістичної теорій суверенітету та їх вплив на становлення логіки розвитку територіально-політичних систем обумовлює сучасний процес гібридизації форм територіальної організації суспільно-політичних відносин.

Специфіка процесу децентралізації в державах ЄС з різними традиціями центр-периферійних відносин проявляються в різних моделях організації систем: «централізований федералізм» та «федералізм», «квазіфедералізм» або «фуеролістичний регіоналізм», «деволюційний автономізм», «полуфедеральних автономій», «нефедеральних автономії», «федерасі» або «федеративних (фоедеративних) автономій».

Різноманітність моделей в ЄС демонструють симетрії та асиметрії в нормативно-правовому закріпленні різних статусів та повноважень регіонів держав, а також в конституційних визначеннях складу територіально-політичних систем держав, де «держава» визначається в якості одного з елементів системи поряд з «муніципалітетами, провінціями, регіонами».

Унітарні держави можуть демонструвати більший рівень децентралізації ніж держави з федеральним устроєм. Федеральні системи можуть поєднувати сильні складові одиниці та сильний федеральний уряд, з чітко розділеними повноваженнями, або сильні складові одиниці та ослаблений центральний уряд. Унітарні системи можуть мати уніфіковані симетричні складові одиниці та складні асиметричні системи, де включають конституційно захищені субнаціональні одиниці, наділені значними законодавчими, адміністративними та фінансовими інструментами автономії. Держави можуть впроваджувати механізми децентралізації, які можна інтерпретувати як перехід від централістської традиції до асиметричного складного стану. Процеси децентралізації розвиваються за правилами «ефективної

децентралізації» встановленими організаціями ЄС та Ради Європи, що дозволяє розглядати реформу як механізм ремодуляції систем владних відносин, змінюючи інститути та способи політичної взаємодії.

4.2. Морфологія територіально-політичної системи ЄС

Наприкінці XIX ст. Борис Чичерін зазначив: «Складні держави суть ті, в яких разом поєднуються декілька держав, не втрачаючи самостійності». Чичерін пропонував їх розділити на *поєднання* та *союзи*.

Поєднання (*unio*) представлено в формах: 1) *особисте* – влада декількох держав поєднується в одній особі, внаслідок завоювання, обрання правителя, або успадкування престолу (наприклад, Прагматична санкція 1713 р. встановила нероздільність спадкових земель Габсбургів (а) австрійські землі, (б) землі чеської корони, (в) угорське королівство, (с) князівство Трансильванія, (д) військова межа – під владою Марії-Терезії), (ф) королівство Хорватії, Славонії та Далмації); 2) *реальне* – де закон щодо успадкування престолу один, але за умов припинення династії, престолу залишаються нероздільними, як законом поєднані Швеція та Норвегія [339, 182 – 183].

Актуальним є аналіз форм *союзів*, де науковець також визначив дві категорії: 1) *союз держав* (Statenbund) – постійне з'єднання самостійних держав для загальних цілей; 2) *союзу державу* (Bundestaat) – злиття декількох держав в одну, але так, що члени зберігають частину самостійності. У першому переважає роздільність, у другому – єдність. Ознаками, які розрізняють одну форму від іншої він встановив наступні: 1) *союзна держава* заснована на понятті про єдність народу як єдине ціле, складене з частин, що утворюють роздільні союзи (як США); *союз держав*, заснований, навпаки, на понятті про повну самостійність окремих держав, що з'єднуються для загальних справ; 2) *союзна держава* має на меті не тільки зовнішню, але і внутрішню безпеку та інші загальнокорисні цілі, тоді як *союз держав* обмежується питаннями зовнішньої безпеки; 3) у *союзній державі* є справжня

державна влада, хоча і обмежена правами членів, натомість в *союзі держав* на чолі стоїть збори уповноважених від окремих держав; 4) у *союзній державі* одна центральна влада представляє державу в зовнішніх зносинах та має право війни і миру, в той же час у *союзі держав* право війни, миру і зовнішнього представництва залишається справою окремих членів, наскільки це не суперечить цілям союзу; 5) *союзна держава* може мати власне військо, тоді як *союз держав* має контингенти окремих членів; 6) *союзна держава* має примусову владу і у разі непокори члена, сама виконує свої рішення, натомість *союз держав* – покладає виконання рішень на того чи іншого члена; 7) *союзна держава* має власні фінанси, джерела доходу, та власні борги, тоді як у *союзі держав* фінанси складаються з внесків окремих держав і своїх джерел доходу він не має і боргів робити не може; 8) *союзна держава* має безпосереднє відношення до підданих і може від себе видавати закони, для стосовно їх обов'язкові, вимагаючи покори. Тому тут підданство двояке: одне місцеве, інше загальне, натомість у *союзі держав* немає двоякого підданства, і закони, центральної влади стають обов'язковими, коли оприлюднені місцевою владою [339, с. 185 – 189]. Чичерін звертав увагу і на те, що оскільки *складна держава* є виразом складних суспільних відносин, то в *союзній державі* відношення центральної влади до місцевих урядів породжує неминучі зіткнення, але в той же час *союзна форма* відкриває можливість задовольнити різні народності, зберігаючи при цьому єдність цілого.

Ускладнення політичних форм може відбуватися через особливі «зв'язки колоній з метрополією, коли перші не залишаються на рівні простих областей, керованих центральною владою, отримують власний політичний устрій, як напівсамостійні держави, підлеглі метрополії» [339, с. 193].

Наведений аналіз підтверджує тезу британської дослідниці Л. Фосетт, що *складні територіально-політичні системи* (складні державні утворення та їх союзи) існували завжди, були представлені у вигляді імперій, сфер впливу, альянсів великої держави та її союзників, або цілими континентами, регіонами, династичними територіальними володіннями [585, р. 430].

Дослідники складних територіально-політичних систем виокремлюють п'ять рівнів *регіональної наднаціональної згуртованості*: 1) регіональний простір, 2) транслокальну соціальну систему, 3) міжнародне співробітництво, 4) регіональну спільноту, 5) регіонально інституціоналізовану державу [200, с. 38], що будуються за логікою «нового» регіоналізму, з відмовою від традиційних поглядів на процес регіоналізації як в державоцентричній моделі «старого» регіоналізму, та як на такий, що зводиться до субнаціонального ділення (як в архаїзованому підході «старого» регіоналізму) [200, с. 4 – 5; 694]. Регіони як складні територіально-політичні системи, в новому баченні, розглядаються як: 1) частини міжнародної системи відносин, що мають самостійну універсальну цінність в соціально-політичних процесах. 2) як самостійні ендогенні неоднорідні утворення, що можуть включати як державні, так і недержавні актори, і формуватися під впливом безлічі чинники та умов (економічних, політичні інтересів, загальних цінностей, історичної пам'яті і культурної спадщини).

В *системній концепції* Мортон Каплана регіон як підсистема регіональної інтеграції, підтримує системні зв'язки більш високого міжнародного рівня і є індикатором поведінки регіональних гравців через інтерпретацію його місцевих особливостей, що мають загальні соціально-історичні коріння [688, с. 19 – 21]. Також, у Кеннета Волца, регіон як підсистема, має схожі характеристики з утворюваними системою та надсистемою, але сам є внутрішньо складноструктурованим [912, с. 177]. В *«транзакціоналістському» підході* Карла Дойча, регіон – це складна взаємодія в союзі держав-суверенів, що є внутрішньо неоднорідними [509]. В *«неофункціоналістському» підході* Бьорна Хеттне, Фредеріка Собербаума, Ернста Б. Хааса, Андрія Макаричева акцентується на взаємопов'язаності «низової політики» / «низового рівня регіоналізму» (low policy low / level regionalism) та «високої політики» / «високого рівня регіоналізму» (high policy / high level regionalism) [652, с. 557 – 559; 185; 631; 653], де регіони різних

масштабів, але однакової політичної цінності, відіграють суттєву роль в процесах інтеграції складних систем.

У статистичному контексті поняття «*регіон ЄС*» має два різних значення [580]: 1) *на наднаціональному рівні* – такі регіони як наднаціональні регіони ЄС; та 2) *на субнаціональному рівні* – розділення державних утворень на різних рівнях, але найчастіше на рівні NUTS 1;

На *наднаціональному рівні ЄС* – виокремлюються такі наднаціональні регіони як країни-члени Балтії, Бенілюкс, країни Середземномор'я чи країни Північної Європи, та інші, де ЄС, є економічним і політичним союзом європейських країн, створеним «Договором про ЄС» («Маастрихтська угода», вступила в силу 01.10.1993 р.). 31.12.1994 р. в ЄС було 12 держав-членів: Бельгія, Данія, Німеччина, Ірландія, Греція, Іспанія, Франція, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія та Сполучене Королівство. З січня 1995 р. ЄС додав 3 держави-члени: Австрію, Фінляндію та Швецію. У травні 2004 р. до ЄС приєдналися ще 10 країн: Кіпр, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словенія та Словаччина. 01.12.2007 р. Болгарія та Румунія стали членами ЄС. Остання країна, яка приєдналася 01.07.2013 р., була Хорватія. 31.01.2020 р. Великобританія вийшла з ЄС.

Кандидатами на вступ в ЄС є: 1) Чорногорія (державо-кандидат з 17.12.2010 р., а переговори про приєднання з 29.06.2012 р.), 2) Північна Македонія (державо-кандидат з грудня 2005 р., переговори про приєднання ще не розпочалися); 3) Туреччина (переговори про приєднання з 03.10.2005 р.); 4) Албанія (державо-кандидат з 24.06.2014 р., переговори про приєднання не розпочалися; 5) Сербія (державо-кандидат з 01.03.2012 р. переговори про приєднання з 21.01.2014 р.). Визначаються «два потенційних кандидати» – Боснія та Герцеговина та Косово. Втім, жоден кандидат не може приєднатися до ЄС у разі, якщо він не відповідає критеріям членства в ЄС, зокрема, критеріям демократизації, оптимізації територіального устрою та систем управління відповідно Рекомендацій ЄС. Тому, в контексті необхідності

адаптації до вимог та рекомендацій ЄС друге розуміння поняття «регіон» виявляється більш релевантним.

Друге розуміння поняття регіону виходить з регіонального ділення на субнаціональному рівні – розділення державних утворень на різних рівнях, але найчастіше на рівні NUTS 1, або NUTS 1-NUTS 2, які встановлюються з 1988 р. Європейським Агентством статистики (EUROSTAT), яким було запроваджено єдину класифікацію систем адміністративно-територіальних одиниць Євросоюзу – NUTS. В цій системі класифікації до 2016 р. діяла п'ятирівнева ієрархічна класифікація рівнів адміністративного (регіонального) поділу, включаючи два локальні рівні реалізації «публічної влади» [581; 499]. За даними системи регіональної стратифікації Європейського Агентства статистики (EUROSTAT) в єдиній системі адміністративно-територіальних одиниць Євросоюзу – NUTS було виокремлено: 1) три регіональних рівня: (NUTS 1 – 3), де до регіону першого рівня (NUTS 1) віднесли невеликі держави, великі суб'єкти федерації, автономні утворення, економічні регіони (чисельністю 3 – 7 млн. осіб); до регіону другого рівня (NUTS 2) віднесли провінції, департаменти, урядові округи та інші утворення верхнього територіального (субнаціонального) рівня країни або їх об'єднання, як «міжмуніципальні союзи» у Німеччині (чисельністю 0,8 – 3 млн. осіб), і до регіону третього рівня (NUTS 3) віднесли адміністративно-територіальні одиниці субрегіонального типу, як райони у Німеччині чи ародісманти у Бельгії (чисельністю 0,15 – 0,8 млн. осіб); 2) два локальних рівня (NUTS 4 – 5), де до четвертого рівня (NUTS 4) було віднесено територіальні утворення менші за провінції чи райони, наприклад, сільські райони (як локальний рівень одиниць – LAU 1), а до останнього найменшого рівня (NUTS 5) було віднесено первинні, базові одиниці (муніципалітети, комуни, гміни, громади), або LAU 2 [127, с. 13 – 14]. З 2016 р. в регіональній класифікації відбулися зміни і тепер виокремлюють лише один локальний рівень – нижчий рівень LAU (LAU 2, раніше – NUTS 5), що складається з муніципалітетів або еквівалентних одиниць в ЄС. Система поділу спирається

на існуючий адміністративно-територіальний поділ в країнах-членах ЄС і є основою для ведення регіональних економічних розрахунків у суспільно-економічній сфері, а також в сфері регіональної політики ЄС. Рішенням Єврокомісії 2001 р. ця класифікація отримала статус стандарту територіального поділу країн ЄС для статистичних цілей, а в 2003 р. Регламент Європейського Парламенту та Ради Європи ввів у дію цю систему класифікації. Сучасна класифікація NUTS 2021 діє з 1 січня 2021 р. та включає 92 регіони (NUTS 1 – «основні соціально-економічні регіони»), 242 регіони (NUTS 2 – «основні регіони для застосування регіональної «Політики Згуртованості» (Cohesion Policy at work) [532], 1166 регіонів (NUTS 3 – «невеликі регіони для конкретних проектів») [581]. Більш детально (див. табл. Д 2.3.).

Нові укрупнені Регіони (NUTS 1) є результатом оптимізації адміністративно-територіальних та національних підрозділів держав-членів ЄС. Так, у 2011 р. в ЄС 27 було 250 регіонів (NUTS 2), то в 2021 р. – їх 242 [581; 580; 433, с. 6]. Прикладом може бути Австрія, де 9 федеральних земель утворили 3 групи регіонів (NUTS 1).

Новий поділ впроваджується через зростання важливості функціональної просторової диференціації в ЄС. Утворення та цільове використання функціональних зон (промислові райони, зони зайнятості, туристичні зони, транскордонні функціональні зони (транскордонні ринки праці), тощо) є елементом територіальної політики. Данія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Польща, Іспанія, Великобританія в національному законодавстві запровадили визначення концепції функціональних областей для формування політики, або для аналізу її реалізації, демонструючи актуальність і потенціал функціональних областей за межами суто статистичних аспектів. Євростат у 2013 р. ініціював створення Робочої групи з гармонізованих сфер ринку праці, щоб зробити офіційну пропозицію щодо позиції Європейської комісії з цього питання. До групи увійшли представники національних статистичних управлінь (НСО) з Франції,

Угорщини, Італії, Нідерландів, Польщі та Великобританії. Цільова група розробила методологію щодо розмежування сфер ринку праці в країнах ЄС, засновану на стандартизованих визначеннях для країн ЄС, і представила проект щодо створення гармонізованих регіонів національного ринку праці (labour market area, LMA) відповідно до європейської методології [777, с. 28].

Окрім, вимірювання регіонів та локальних територій різного типу за класифікацією EUROSTAT [581; 499] в ЄС діють і інші системи вимірювання процесів територіального розвитку з метою покращення територіальної політики. Так, з 1950 р. Організація з економічного співробітництва та розвитку здійснює вимірювання «Індексу регіональної автономії» (The Regional Authority Index (RAI)), яким відстежуються розвиток регіональної політичної, адміністративної та фінансової автономії в регіонах (з чисельністю більше 150 тис. осіб) в 37 розвинутих державах світу, включно з усіма країнами ЄС, на щорічній основі починаючи з 1950 до 2021 р. [657].

В 2009 р. Асамблея Європейський регіонів (AER) в Доповіді «Від субсидіарності до успіху: вплив децентралізації на економічне зростання. Частина 1: Створення *індексу децентралізації*» [362], представила методіку визначення «Індексу децентралізації» для оцінювання процесу політичної, адміністративної, фінансової, інституційної децентралізації в країнах Європи. Дані оновлялися в 2017 р. згідно з новою Доповіддю 2017 р. про стан регіоналізації в Європі [362; 365].

Проте, надалі, за ініціативою Європейського комітету Регіонів, було розроблено нову *методологію вимірювання Індексу децентралізації в ЄС*, що передбачила аналіз значно більшого числа показників [487, с. 9 – 38]. Дані, представлені в дослідженні, вказують, що державою з найвищим показником індексу децентралізації як на локальному, так і на регіональному рівні є Німеччина, тоді як Ірландія, Мальта, та Кіпр мають найнижчі показники індексу [487, с. 39]. В групі держав з середніми показниками регіональної та місцевої адміністративної децентралізації в ЄС Данія, Естонія, Польща та Швеція мають вищі показники на місцевому рівні, ніж інші держави-члени, а

Ірландія, Мальта та Кіпр – нижчий бал. На регіональному рівні Бельгія має найвищий бал, за нею йдуть Іспанія та Німеччина, тоді як Нідерланди, Ірландія та Швеція мають нижчий рейтинг щодо регіональної *адміністративної* децентралізації [487, с. 41]. Що стосується *фіскальної* централізації, то дослідники вказують, що 23 держави-члени мають дані про ситуацію в органах місцевого самоврядування і лише чотири держави (Австрія, Бельгія, Німеччина та Іспанія) мають дані щодо ситуації і на місцевому, і на регіональному рівні, що ускладнювало аналіз, проте за результатами, виявилось, що у Німеччині, Фінляндії та Швеції – найвищі бали за рівнем *фіскальної* децентралізації, за ними йдуть Іспанія, Латвія, Данія, а нижчі бали мають Мальта, Естонія, Греція, Литва, Румунія та Словаччина [487, с. 42]. Аналіз показників *політичної децентралізації*, побудований за п'ятьма показниками на регіональному та місцевому рівнях, показав, що майже всі держави-члени мають вищі бали на регіональному рівні, за винятком Угорщини, Словаччини, Греції та Румунії, і що більша *політична* децентралізація на регіональному рівні щодо центрального уряду – у федеральних та квазіфедеральних державах, які мають більший бал (Австрія, Бельгія, Німеччина, Іспанія, Італія). На регіональному рівні Фінляндія, Нідерланди та Франція також мають більший бал, ніж більшість держав-членів. Ірландія, Румунія та Словаччина мають нижчий бал, ніж інші держави-члени. Оцінки політичної децентралізації на місцевому рівні помітно вищі для Німеччини, Латвії та Нідерландів. За результатами політичної децентралізації на місцевому рівні Ірландія та Хорватія мають нижчі показники [487, с. 39 – 40].

Також, з 2014 р. за проектом Генерального директорату Європейської комісії з питань регіональної та міської політики в ЄС відбувається вимірювання показників якості територіальної політики шляхом визначення «Індексу локальної автономії» (*Local Autonomy Index, LAI*), який встановлюється за даними 39 країн з 1990 до 2018 р. для забезпечення аналізу звітів щодо руху реформ децентралізації в країнах, що перевіряються.

Вимірювання децентралізації виходить за рамки обліку частки коштів, якими керують місцеві органи влади, і визначає наскільки місцеві органи влади вільні визначати напрямки місцевого розвитку. Проект охопив 39 країн: усі 28 держав членів ЄС разом з экс-державою-членом Великобританією; 3 країни Європейської економічної зони (ЄЕЗ) (Норвегія, Ісландія та Ліхтенштейн); Швейцарія, як член Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ); Албанія, Македонія, Молдова, Грузія, Сербія, Туреччина та Україна, як потенційні члени ЄС [704, с. 217].

Методику розрахунку індексу було розроблено Андреасом Ладнером та робочою групою, яка працювала в 2014–2015 роках з метою, щоб вимірювання виходило за рамки обліку фінансової діяльності місцевих органів влади і визначало реальний обсяг авторитету та самостійності у прийнятті рішень [772, с. 68 – 78]. У системі вимірів, за поясненням Андреаса Ладнера та Ніколаса Кеуффера [704, с. 211 – 217] впроваджені спеціальні показники відображення характеристик розвитку місцевого самоврядування, зокрема, *два великих показника (I. Рівень самоврядування (self-rule) та II. Рівень інтерактивного врядування (interactive rule)*, що будуються як зведення балів по одинадцяти підпорядкованим показникам, де вісім показників – визначають рівень самоврядування, а три – рівень інтерактивного врядування:

I. *Рівень самоврядування (self-rule)* – визначається як зведений показник балів інших восьми показників, таких як: 1.1. *Сфера політики (policy score (PS))* – діапазон функцій де місцева влада бере участь у наданні державних послуг за рахунок власних фінансових ресурсів та власним персоналом. Оцінюється від 0,5 (частково виконується) до 1 (повністю виконується) у 12 сферах: будівництво та/або утримання шкільних будівель; працевлаштування та оплата праці вчителів; забезпечення допомоги бідності; послуги соціального забезпечення/захисту; будівництво та/або утримання медичних центрів та інше [704, с. 211 – 214]; 1.2. *Ефективна політична свобода дій (Effective Political discretion (EPD))* – це рівень реального впливу місцевого самоврядування (може приймати рішення) щодо виконання функції надання

послуг. Оцінюється таким чином: 0 (ніяке), 0,5 (деяке), 1 (авторитетне прийняття рішень) для кожного з наступних 12 сфер обслуговування: працевлаштування вчителів та оплата; надання індивідуальної матеріальної допомоги; розвиток житла та міст; служби поліції громадського порядку та служби ДАІ та інше; 1.3. *Інституційна глибина (ID)* – ступінь, в якому місцева влада формально є автономною та має вибір щодо того, які завдання виконувати, оцінюється від 0 (місцеві органи влади можуть виконувати лише передбачені завдання) до 3 (місцеві органи влади вільні виконувати будь-які нові завдання не віднесені до інших рівнів управління); 1.4. *Фіскальна автономія (FA)* – ступінь, в якому місцева влада може самостійно оподатковувати своє населення. Оцінюється від 0 (встановлено місцеві ставки незначних податків) до 4 (місцеві органи влади встановлюють базу та ставку більше одного великого податку (податок з доходів фізичних осіб, кооперативів, додана вартість, податок на нерухомість або збут); 1.5. *Система фінансових переказів (FTS)* – частка безумовних фінансових трансфертів до загальних фінансових трансфертів, отриманих місцевою владою. Оцінюється від 0 (умовні перекази є домінуючими, безумовні складають 0 – 40% загальних трансфертів) до 3 (80 – 100% трансфертів є безумовними); 1.6. *Фінансова самостійність (Financial self-reliance, FSR)* – частка доходів місцевого самоврядування отримані з власних/місцевих джерел (податки, збори, збори). Оцінюється від 0 (власні джерела дають менше 10% загального доходу) до 3 (прибуток власних джерел більше 50%); 1.7. *Автономія запозичення (BA)* – оцінки коливаються від 0 (місцеві органи влади не можуть запозичити) до 3 (можуть позичати без обмежень, встановлених вищим рівнем влади); 1.8 *Організаційна автономія (OA)* – оцінка здатності місцевої влади самостійно вирішувати питання щодо власної організації, де 0 – місцеві керівники призначаються органами вищого рівня та місцева влада не може визначити елементи своєї політичної системи (виборчі округи, кількість місць, виборча система) до 4 (органи місцевого

самоврядування можуть прийняти рішення щодо виборчої системи, найму персоналу на власних умовах та за власним вибором організаційної будови);

II. *Рівень інтерактивного врядування* – спосіб організації вертикальних відносин, який вимірюється як сума балів за трьома показниками: 2.1. *Правовий захист (LP)* – наявність конституційних чи правових засобів для утвердження місцевої автономії, оцінюється від 0 до 3; 2.2. *Адміністративний нагляд (AS)* – ненав'язливий адміністративний нагляд за місцевий уряд, оцінюється від 0 до 3; 2.3. *Центральний або регіональний доступ (CRA)* – обсяг консультацій з місцевими органами влади щодо впливу на формування політики урядів вищого рівня; оцінюється від 0 (місцеві органи влади ніколи не мають офіційних механізмів представництва в урядах вищого рівня) до 3 (місцеві органи влади або консультуються, або мають доступ до прийняття рішень на більш високому рівні через офіційне представництво).

Зведені дані щодо «Індексу локальної автономії» в країни ЄС представлені в табл. Д. 4. 1 [704, с. 226]. Дані представлені в таблиці демонструють динаміку розвитку локальної автономії в державах-членах ЄС за період 1990 – 2014 роки. Реформи в системах місцевого самоврядування більшість країн започаткували в 1990-ті роки, за цей період рівень автономізації систем зростав в країнах Центрально-Східного регіону та Балканського півострову в: Болгарії (індекс в 2014 р. становив 66,2), Румунії (58,1), Чехії (64,9), Словаччині (60,9), Хорватії (56,7) – зростання індексу відбулось в межах (40,9 – 15,7 балів), в той же час, в таких країнах як Латвія (54,2) – всього на 2,6 бали. Схожа ситуація в Естонії (63,7), де показник індексу знижено на 0,8 балів. Польща має вищий показник рівня локальної автономії серед країн Східної Європи – 74,1, який дорівнює показнику локальної автономії у деяких країнах з традиційно розвинутим самоврядуванням (Данія, Швеція, Німеччина, тощо), і зростання її показників відбулося всього на 5,6 балів. Серед країн Східної Європи в Угорщині (50,8) склалася особлива ситуація, оскільки замість зростання відбулося падіння індексу локальної автономії на 12 балів, що вказує на значні тенденції до централізації.

Високий рівень локальної автономії з 1990-х років зберігають Швеція (75,7), Данія (74,7), Німеччина (73,9), а також країни, які підвищили свій індекс, як Франція (66,8), Італія (68,2), Бельгія (61,3), Нідерланди (59,6). Іспанія (55). Динаміка зростання локальної автономії в цих країнах є більш низькою – від 0,4 до 6 балів. Група таких країн як Кіпр, Греція, Мальта, Португалія демонструють зростання індексу в межах 5,2 – 9,8 балів. В таких країнах як Люксембург (55,9), Іспанія (55), Данія (74,7) рівень локальної автономії залишається високим, але останні роки відбувається невелике зниження в показниках в межах від 1,1 до 6,7. В таблицю додані дані по Великобританії (як экс-держави-члена ЄС), яка на 2014 рік мала індекс 45,7 балів з тенденцією зниження індексу локальної автономії, а також дані по Україні, як Асоційованого члена, з індексом 47,7 в сфері забезпечення локальної автономії, але з тенденцією до розвитку локальної автономії.

Більшість країн за цей період підвищили свій рівень організаційної автономії. Муніципалітети, як правило, отримали право обирати свої ради та формувати власні органи виконавчої влади на основі власних правил (статутів). У деяких країнах муніципалітети можуть приймати рішення щодо елементів своєї виборчої системи, встановлювати кількість та межі виборчих округів, тип виборчої системи, форму та розмір виконавчих структур (Данія, Естонія, Ісландія, Норвегія, Швеція, Чехія). Однак у більшості ці параметри встановлені національним законодавством. Залишаються і такі держав-члени, в яких місцева виконавча система організована та управляється з центру національної держави [772, с. 69].

До процесів децентралізації на локальному рівні були залучені всі країни Європи. Втім, за даними Ради європейських муніципалітетів та регіонів (CCRE-CEMR) обсяги та види децентралізації були різними [431, с. 7]. Найбільш помітними з часів фінансової кризи 2008 р. виявилися адміністративно-територіальні зміни, пов'язані з оптимізацією та укрупненням регіонів, злиттям муніципалітетів, скороченням обсягів державних видатків та кількості державних та муніципальних службовців.

Наприклад, в Греції 54 префектури були зведені в 13 регіонів, у Словаччині 40 регіонів – у 8, в Польщі 49 регіонів – в 16, у Франції 22 регіони – в 13. Але не завжди регіональне укрупнення призводило до скорочення муніципалітетів. Наприклад, в Греції число муніципальних громад скоротилося на 34%, в Угорщині – майже на 49%, в Ірландії на 27% але в Польщі тільки на 3,9%, а в Словаччині тільки на 0,4% [412, с. 145; 431].

Досліджуючи темпи розвитку автономізації та регіоналізації в країнах, експерти визначили два підходи до проведення децентралізації: 1) *підхід «великого вибуху»*, що передбачає швидке втілення цілісного підходу до трьох компонентів децентралізації (політичної, адміністративної та фінансової), який впроваджується протягом короткого періоду, як «пакет». Бажаний баланс досягаються при стимулюванні економічної ефективності. Цей підхід, на думку Анвара Шаха та Терези Томпсон визначається кращим використанням «вікна можливостей», щоб створити коаліції, обійти опозицію з її прагненні заблокувати реформу [864]. Однак, підхід має недоліки, наприклад, його можуть визначати як «нав'язаний з центру», і через це він може бути відхиленням; 2) *поступовий підхід* – має деякі переваги, дозволяє поступове переконання у важливості реформування субнаціональних урядів. Це може залучити громадян до процесу, обумовити консенсус. Пілотні експерименти (у Данії, Фінляндії, Швеції) та експериментальна регіоналізація (у Фінляндії, Франції та Швеції) представляють цікаві підходи до децентралізації, оскільки вони можуть продемонструвати ефективність реформ та відкрити шлях для змін більшого масштабу [766, с. 119 – 143].

Окрім, вимірювання локального автономізму існує вимірювання автономізму регіонального. «Індекс регіональної автономії» (*The Regional Authority Index (RAI)*) був розроблений спеціалістами Оксфорду (Лізбет Хуг, Геррі Маркс, та іншими) для щорічного вимірювання та моніторингу розвитку децентралізації на рівні регіональної влади в 37 країнах включно з усіма державами-членами ЄС з 1950 до 2021 р. Одиницею аналізу є регіональний рівень, що охоплює різні показники розвитку субнаціональних урядів із

чисельністю населення 150 тис. осіб і більше, а також такі показники як спеціальний автономний статус або наявність асиметричних механізмів, які кодуються окремо [657]. Індекс вимірюється (від 0 до 30) за вимірами:

I. *Рівень самоврядування (self-rule)* – це повноваження регіональних органів влади в межах території, де вони сформовані (визначається в балах за сукупністю показників, загальна кількість балів від 0 до 18) вимірюється: 1.1. інституційна глибина (наскільки регіональний уряд є автономним, а не деконцентрованим) – оцінюється від 0 до 3; 1.2. розвиток політичної сфери (діапазон політики, за яку відповідає регіональний уряд) – від 0 до 4; 1.3. фінансова автономія (ступінь, в якому регіональний уряд може самостійно оподатковувати своє населення) – від 0 до 4; 1.4. автономія запозичень – від 0 до 3; 1.5. представництво (рівень незалежності регіонального уряду в сфері законодавчій та виконавчій) – від 0 до 4);

II. *Рівень спільних повноважень* – це повноваження, які здійснює регіональний уряд або його представники в країні в цілому (визначається в балах за сукупністю показників, загальна кількість балів від 0 до 12) вимірюється: 2.1. законотворчість (ступінь, в якому регіональні представники спільно визначають національне законодавство) – від 0 до 2; 2.2. виконавчий контроль (наскільки регіональний уряд спільно визначає національну політику на міжурядових зустрічах) – від 0 до 2; 2.3. фінансовий контроль (ступінь, в якому регіональні представники спільно розподіляють національні податкові надходження) – від 0 до 2; 2.4. контроль запозичень (ступінь, у якому регіональний уряд спільно визначає обмеження щодо запозичень на національному та субнаціональному рівнях) – від 0 до 2; 2.5. конституційна реформа (ступінь, в якому регіональні представники спільно визначають конституційні зміни) від 0 до 4 [858; 772, с. 192; 657].

Зведені дані 2018 р. щодо співвідношення двох складових в Індексі регіональної автономії (рівень самоврядування та рівень спільних повноважень) представлені в табл. Д.4.2. Більш розширену за показниками вибірку представлено в табл. Д.4.3. Дані таблиці представлено також у вигляді

Діаграми (див. діаграма Д.4.4). Найвищі показники індексу регіональної автономії спостерігаються в таких країнах як Німеччина (37,67), Іспанія (35,67), Бельгія (33, 88), при цьому він є настільки високим, що перевищує встановлену стандартну норму індексу (30 балів). Німеччина – перевищує на 7,7 балів, за рахунок підвищеного рівня автономії в системі місцевого самоврядування, Іспанія та Бельгія, відповідно, на 5,7 та 3,8 балів. Всі три країни мають високий рівень автономії систем та, одночасно, високий рівень інтеракцій з іншими рівнями, на що вказує показник спільних повноважень.

Звернемо увагу, що наступна група країн з високими показниками – це Італія (25,82), Австрія (23), Франція (21,85), Нідерланди (17,5). Особливістю Італії є те, що її показник спільних повноважень (3,2) є значно нижчим ніж в Іспанії, де той самий показник (12,95), що може вказувати на порушення балансу в системі, на низький рівень міжурядових інтеракцій та високу загрозу латентного сепаратизму. В тому ж контексті, зазначимо на особливостях показників Франції (де загальний високий показник індексу (21,85) забезпечено переважно за рахунок автономії в системі самоврядування (21,84), тоді як спільні дії та міжурядова взаємодія в системі є мінімальною (0,01). Звернемо увагу, що індекс федеральної Австрії (23) є нижчим ніж формально унітарних Іспанії, та Італії. Також, показник автономії самоврядування у Австрії (14) є нижчим ніж той самий показник в унітарних Франції (21,84), Іспанії (22,72) та Італії (22,6). Достатньо високим ж рівень регіональної в Нідерландах (17), які з 2010 р. складаються з 4 країн, які мають особливий статус та заморських спільнот, з асиметричними системами урядування. Важливо підкреслити і те, що показник автономії місцевого самоврядування (10) та показник спільних повноважень (7,5) є відносно збалансованими, що вказує на поступовий шлях розвитку територіальної політики країн, оскільки показник дорівнює більше половини від 30 балів нормативної регіоналізації.

Інша група країн з індексами нижче 15 балів – це Чехія (12,32), Швеція (12), Польща (11,32), Ірландія (11), Румунія (10,09), Португалія (9,24), Хорватія (9,55), Греція (9), Словаччина (8,84), Угорщина (8,13), Данія (7,19),

Фінляндія (7,05). До них долучаємо экс-державу-члена ЄС Великобританію з показником 8,48, та Україну, як Асоційованого члена, з показником 7,06. Особливостями цих країн є те, що рівень автономії їх систем самоврядування є нижчим за середній (нижче 15), та те, що вони мають низький рівень (від 1 до 1,11) спільної діяльності (інтеракцій) з центральним рівнем державної влади, низький рівень можливостей органів місцевого самоврядування регіонів впливати на прийняття рішень в центрі, отже, ці країни зберігають централістські та унітаристські бачення в територіальній політиці, і тому рівень збалансованості та асиметричних механізмів децентралізації є низьким. До цієї ж групи долучаємо групу країн з індексами менше 5 – це малі країни, які або не мають регіонального поділу взагалі, або мінімальний (Люксембург, Мальта, Естонія, Кіпр, Литва, Латвія, Болгарія, Словенія).

Ще одним важливим показником є *показник фінансової самодостатності субнаціональних урядів*, їх бюджетна та фінансова спроможність самостійно виконувати повноваження, які на них покладені. Організація економічного співробітництва та розвитку розробила *показник податкової влади субнаціональних урядів (Taxing power of sub-central government)* (див. табл. Д 4.5.) [769]. Національні показники «податкової влади субнаціональних урядів» різняться. Найвищі показники податкових надходжень субнаціональних урядів у % від рівня національного ВВП мають такі країни як: Швеція (15,4%), Німеччина (12,4%), Данія (12%), Фінляндія (9,6%), Іспанія (8,5%), Бельгія (6,5%), Франція (6,2%), Італія (4,9%). В той же час, при визначенні «податкової влади» субнаціональних урядів у відсотках від загальних податкових доходів, найбільші показники демонструють Швеція (35,1%), Німеччина (32,2%), Данія (27%), Іспанія (24,6%), Фінляндія (22,7%), Бельгія (14,8%), Франція (13,5%), Італія (11,7%) [769]. Для порівняння у таблицю додані дані Швейцарії, яка має показник «податкової влади» субнаціональних урядів у відсотках від загальних податкових доходів на рівні 40,4%. В той же час, федеральна Австрія за показником «податкової влади

субнаціонального рівня» у % від рівня національного ВВП – має 1,9%, а у відсотках від загальних податкових доходів – 4,5% [769].

З огляду на високий рівень індексу регіональної автономії та на збалансованість між двома показниками: регіональне місцеве самоврядування та спільні повноваження, Німеччина та Бельгія, серед федерацій, мають найбільш ефективні механізми забезпечення міжурядового балансу, а, відтак, корисний досвід в сфері організації територіальної політики. Серед унітарних країн з такими ж характеристиками слід виокремити Іспанію та Нідерланди.

Федеральна Бельгія, утворена в 1930 р. як унітарна, пройшла шлях федералізації під час реформ у 1980, 1980, 1988 – 1989, 1993 та 2001 роках і тепер складається з трьох регіонів (Фламандський, Валлонський, Столичний регіон Брюсселя) і трьох (мовних) спільнот (фламандської, французької та німецької). Території Регіонів та Спільнот перетинаються. Дві спільноти мають компетенції у Брюсселі, оскільки Столичний регіон належить і фламандській, і французькій мовним Спільнотам, а німецькомовна – компетентна в межах Валлонії, де розташовується уздовж східних кордонів держави [488; 499]. І всього в *асиметричній Федерації* діють 1) *двопалатний Федеральний парламент*, в якому Сенат представляє регіони та спільноти (за ст. 67 Конституції), без права вето щодо рішень Верхньої палати; та 5 субнаціональних законодавчих органів: 1) *парламент Фламандії* – це 124 депутата, де 118 обрані шляхом пропорційного представництва від партійних списків у багатомандатних округах у фламандському регіоні, та 6 – депутати, обрані від Брюсселя, які беруть участь лише у питаннях спільноти; 2) *парламент Валлонії*, що включає 75 депутатів; 3) *парламент Брюссельського регіону*, що включає 89 депутатів за пропорційним представництвом за окремими фламандськими (у 17 округах) та франкомовними (у 72 округах) партійними списками, з наступним утворенням комісій на етно-лінгвістичній основі; 4) *парламент Спільноти французів* (94 депутати, в т.ч. 75 депутатів парламенту Валлонії та 19 обрані з регіону

Брюссель); 5) парламент німецькомовної громади, що налічує 25 депутатів. Кожен з трьох регіонів та кожна з трьох Спільнот мають уряд, обраний їх парламентами, який, в свою чергу, обирає президента (відомий як міністр-президент у Фландрії). У Брюсселі до складу уряду входять п'ять членів, по два від кожної мовної групи та президент, який може бути представником будь-якої групи. *Бельгія є асиметричною федерацією*, оскільки фламандський регіон та його спільнота скористалися своїми конституційними правами щодо об'єднання повноважень в єдиний парламент та уряд після 1980 р., тоді як інші регіони та спільноти цього не зробили [488; 499]. Повноваження між федеральним центром та регіонами чітко розмежовані, і центр не має повноважень щодо компетенцій, покладених на федеративні утворення, з 1988 р. нагляд над місцевою владою був переданий регіональним урядам. Розподіл компетенцій між регіонами та громадами на федеральному рівні підлягає судовому контролю: федеративний арбітражний суд може скасувати законодавство, яке суперечить розподілу повноважень. Закон 2001 р. (чинний з 2014 р.), розширив податкову компетенцію регіонів, реалізував фіскальну автономію [433, с. 9]. Федеративні утворення, у свою чергу, змінили способи фінансування муніципалітетів та провінцій, що призвело до асиметричного регулювання фінансових механізмів оподаткування за регіонами [879]. Податкові надходження є основним джерелом фінансування провінцій, регіонів, муніципалітетів складаючи понад 90% їх ресурсів [433, с. 9].

На провінційному рівні Бельгії діють 10 автономних політичних громад (провінцію Брабанд роздроблено на: Фламандський Брабанд та Валлонський Брабанд). Територія Столичного регіону Брюссель виходить за межі поділу країни на провінції з 1995 р. і не підпорядковується провінційній владі, маючи розміщення на території Фламандського Брабанта, а повноваження щодо громадських справ, які належали в Столичному регіоні Раді провінцій та Постійній депутації старої провінції Брабанд, відтепер здійснюють Комісія Фламандської Спільноти, Комісія Французької Спільноти, Комісія об'єднаної Спільноти. Повноваження з регіональних або федеральних справ, які

належали в цьому регіоні Раді провінцій та Постійній депутації старої провінції Брабанд, здійснюються Столичним регіоном Брюссель.

Провінції отримали політичні повноваження внаслідок реформ децентралізації, і які, одночасно виконують делеговані їм повноваження вищих рівнів (через процеси деконцентрації). На муніципальному рівні діють 581 муніципалітет (*gemmeenty, gemeente*). Всі три спільноти мають видавати нормативно-правові акти, що мають сили закону в сферах: 1) використання мов, освіти та навчання – це спільні повноваження з федеральним урядом; 2) культури (театр, бібліотеки, тощо); підтримка міжнародних відносин, що покладені на громади; соціальна допомога, інші. Регіони мають право видавати нормативно-правові акти, що мають сили закону в сферах, що віднесені до їх компетенції.

Однак, Регіон Валлонії здійснює регіональні компетенції щодо обох мовних регіонів (франкомовного та німецькомовного), хоча частину з них передав німецькомовній Спільноті для німецькомовного регіону [488], в той же час, здійснюючи деякі делеговані йому повноважені лише у франкомовному регіоні. Складна асиметрична геометрія повноважень відмічена структурами ЄС [433], як і відсутність ієрархічних відносин між регіонами та федеральною владою, які замінені чітким розподілом повноважень, і навіть, в питаннях зовнішніх відносин, коли суб'єкти федерації відповідають за зовнішні відносини в межах встановленої компетенції і можуть направляти своїх делегатів як представників в ЄС [488].

Асиметрична політична геометрія в ЄС спостерігається не лише в федеративних державах, подібних Бельгії, а і в ряді унітарних державах-членах. Деякі з цих держав мають неоднорідну територіальну організацію та закріплені в національних Конституціях законодавчі повноваження на субнаціональному рівні, що звичайно характерно федераціям (окрім Бельгії також Німеччині та Австрії) [488; 433, с. 6].

Цими унітарними країнами є *асиметрично регіоналізовані країни*: 1) Португалія, в якій законодавчі права двох автономних регіонів (Азорських

о-вів та архіпелагу Мадейра) закріплені в ч. 4 ст. 112 та в ч. 1b, в ч. 1c ст. 227 [815]; 2) Фінляндія, Конституція якої гарантує законодавчі права регіону «Аландські острови» в ст. 120 [586]; 3) Італія, яка в ст. 117 Конституції гарантує законодавчі права 5 автономним регіонам: Фріулі-Венеція Джулія, Сардинія, Сицилія, Трентіно-Альто Адідже (Піденний Тіроль), Валле-д'Аоста (Долина Аости), вказуючи на права двох автономних провінцій (Трент та Больцано) в автономному регіоні Трентіно-Альто-Адідже, які беруть участь у підготовчому процесі прийняття рішень законодавчих актів ЄС у сферах, що належать до їх компетенції [680]; та 4) Іспанія, Конституція якої в ст. 149 – 150 надає гарантії та встановлює процедури щодо надання законодавчих повноважень 17 Самоврядним Спільнотам (Автономіям) [875].

Ще один приклад, асиметричних стосунків демонструють відносини Франції та Корсики. Міцна клановість та корсиканський сепаратизм, які активізувалися в 70-ті роки ХХ ст. призвели до значних поступок з боку Франції. З 1982 р. Франція почала надавати права Територіальній спільноті Корсики на самостійне проведення політики в економічній, політичній, та ряді інших сфер. В 1991 р. територіальна спільнота Корсики отримала спеціальний статус, а разом із ним власні регіональні інститути (Асамблею Корсики та Виконавчу Раду, де кожна мала свого Президента). Асамблея Корсики отримала право спостереження за законотворчістю Національних Зборів Франції, а також більше повноважень, ніж інші регіони [377, с. 13 – 14]. Однак, Франція продовжує поширювати свою юрисдикцію на Корсику, а відтак і законодавство Франції, яке регулює діяльність органів влади у регіонах і також поширюється на Корсику. Регіональна реформа 2015 р., яка обмежила кількість регіонів Франції, не враховувала Корсику. У 2018 р. Франція оголосила, що на початку 2020 р. розпочне конституційну реформу, щоб дозволити субнаціональним урядам розподіляти обов'язки. В основу процесу децентралізації було покладено асиметричний принцип відносин між різними рівнями реалізації політики [377, с. 14]. В 2017 р. кілька французьких депутатів представили законопроект, спрямований на впровадження

диференціації та спрощення стандартів, що застосовуються в на територіях з метою заміни регуляторних стандартів заходами, адаптованими до різноманітності місцевих ситуацій. Пропозиція законопроекту отримала відображення у законопроекті про децентралізацію, диференціацію та деконцентрацію 2020 р., який називається «3-Д закон» («3-D Law»). Пізніше, в 2020 р. до 3-х «D» було додане четверта – як «декомплексування» (decomplexification) відносин між центральними органами влади та місцевого самоврядування [733].

Асиметричність відносин між державою та її внутрішніми регіонами, а також *асиметричність в статусах самих регіонів також демонструють значну варіативність*. Наприклад, Фінляндія, що має одну автономію (Аландські о-ви) в ст.75 Конституції визначає спеціальні Закони «Про автономію Аландських островів» та «Про право власності на землю в провінції Аландські острови», гарантуючи спеціальні права (в тому числі право на законодавчу діяльність, видання провінційних законів Ландтагом Аландських островів в ст.75 [586]), і в той же час передбачає гарантії «комунального та іншого територіального самоврядування» – в ст. 121, де поняттям ««інше» визначається система самоврядування саамського населення на територіях, що охоплюють більше однієї комуни через особливості проживання цього народу на основі спеціального Закону автономію щодо використання саамської мови та реалізації саамської культури на території свого проживання [586]. Відтак, в Конституції Фінляндії закріплені фактично дві автономії: 1) одна – в статусі національної одиниці (Регіон «Аландські острови» має визначення NUTS 1) з широкими політичними та законотворчими правами; 2) друга – в статусі культурної автономії (на рівні NUTS 3).

Схожу асиметрію в статусах регіонів знаходимо в Італії, де з числа 20 регіонів виокремлюються п'ять регіонів зі спеціальним статусом – Фріулі-Венеція Джулія, Сардинія, Сицилія, Трентіно-Альто Адідже (Південний Тіроль), Валле-д'Аоста (Долина Аости), одна з яких (Трентіно-Альто-Адідже), при цьому включає ще дві автономні провінції – Трент та Больцано [680, с. 26].

Відтак, до рівня NUTS в 2021 р. віднесені 7 Регіонів, що мають особливий статус, тоді як інші 15 залишається регіонами на рівні NUTS 2.

Ще один аспект асиметричності – це *асиметрія у формулюваннях, якими визначається характер відносини між суб'єктами в національній багаторівневій системі* і якими фіксуються політичні статуси. Так, наприклад, Конституція Італії в ст. 114, зазначає склад держави наступним чином: «Республіка складається з муніципалітетів, провінцій, столичних міст, регіонів та держави. Муніципалітети, провінції, столичні міста та регіони є автономними утвореннями, що мають свої статuti, повноваження та функції відповідно до принципів, викладених у Конституції», отже формулювання унеможлиблює ієрархізацію, а держава, як система органів реалізації політичної влади та управління, дорівнює іншим елементам системи реалізації багаторівневої територіальної політики [680, с. 17]. В той же час визначення складу держави в Конституції Іспанії інше: «держава територіально організована (розділена) в/на муніципалітети, провінції та самоврядні громади, які користуються правом на самоврядування» (ст. 137) [875, с. 35].

Інституційні механізми закріплення асиметрії регіонів також є значними. Наприклад, в ст.57 Конституції Італії регіональний принцип формування другої палати – Сенату Республіки закріплюється таким чином, що при виборі 350 осіб, 6 обираються за кордоном, а інші від регіонів, де жоден регіон не може мати менше 7 сенаторів, окрім Молізе, від якого обирають 2 сенатори та Валле д'Аості, від якого обирають одного представника [680]. Подібні регіональні особливості, які вказують на історичні політико-правові особливості домовленостей з регіонами знаходимо в Конституції Іспанії, де в ст.138 вказується на можливість різниць в Статутах різних Самоврядних Спільнот (Автономій), однак зазначається, що ці відмінності не можуть означати будь-яких соціальних чи економічних привілеїв. Також, в ст. 66 – 69 визначається порядок формування загальнонаціонального представництва Регіонів в парламенті Іспанії – Генеральних Кортесах; надаються гарантії представництва Сеуті та Мелільї в Палаті Конгресу – кожній по одному

представнику; також визначається порядок формування Сенату – як палати регіонального представництва (від кожної провінції мають обиратися по чотири сенатори, а від острівних провінцій, де кожен острів чи група островів, що мають Кабільдо чи острівну Раду, і є виборчим округом з метою обрання сенаторів, діє спеціальне правило: на кожному з великих островів (Гран-Канарія, Майорка та Тенеріфе) обирають по три сенатори, тоді як від менших островів чи груп островів (Ібіца-Форментера, Менорка, Фуертевентура, Гомера, Йєрро, Лансароте та Ла-Пальма) – обирають по одному Сенатору. Окреме правило діє для Сеути та Мелільї, які обирають по два сенатори. Крім того, Самоврядні Спільноти (Автономії) призначають по одному сенатору та ще одного сенатора на кожен мільйон жителів на їх відповідних територіях. Призначення здійснюється Законодавчими Зборами (Legislative Assembly) або, у випадку невиконання ними цього, Вищим керівним корпоративним органом самоврядної спільноти, передбаченим Статутом, який у будь-якому випадку гарантує належне пропорційне представництво [875, с. 42].

Дев'ять віддалених регіонів Європейського Союзу (Outermost Regions of the European Union) складаються з шести закордонних французьких території (Французька Гвіана, Гваделупа, Мартиніка, Майотта, Реюньон та Сен-Мартен), двох португальських автономних областей (Азорські острови та Мадейра) та однієї іспанської автономної громади (Канарські острови). Стаття 349 «Договору про функціонування ЄС» визначає особливі гарантії щодо підтримки розвитку цих територій з боку ЄС [556]. Рада ЄС за пропозицією Комісії і після консультацій з Європейським парламентом приймає спеціальні заходи (в митній, торговій податковій політиці, в політиці організації вільних економічних зон, в політиці організації сільського господарства та риболовства, державної допомоги, умовам доступу до структурних фондів та горизонтальних програм ЄС) щодо застосування щодо цих регіонів, включно з застосуванням до них різних напрямів загальної політики ЄС [556]. В період 2014 – 2020 років ЄС виділив цим регіонам 13,3 млрд. євро в рамках Європейських структурних та інвестиційних фондів, з

додатковими сумами для вирішення їх конкретних завдань за програмою «Програми опцій, що мають відношення до віддаленості та ізоляції» (POSEI, Programme of Options Specifically Relating to Remoteness and Insularity) в рамках Спільної аграрної політики [377, с. 17].

Регіональний експеримент запровадження асиметричної децентралізації проводить Швеція, яка є однією з найбільш децентралізованих країн світу з точки зору надання державних послуг та видатків: близько 25% ВВП країни припадає на видатки субнаціонального уряду, а субнаціональний уряд користується великими витратами, оподаткуванням та автономією у прийнятті рішень. У Швеції майже всі завдання перерозподілу були передані від центрального уряду до округів (ленів) та муніципалітетів. В цій державі діє дворівнева система субнаціонального уряду (з 20 окружних рад та 290 муніципалітетів). Ради округів (Landsting) мають власні обрані Асамблеї та до 2019 р. відповідали, переважно, за охорону здоров'я (80% їх бюджетів), хоча до їх відома віднесені були політика в сфері культури, освіти та туризму. Муніципалітети (kommuner) також мають власні обрані ради, і відповідають за базову та середню освіту, дитячі садки, догляд за людьми похилого віку, соціальні послуги, зв'язок, охорону середовища, пожежні служби, бібліотеки, водопостачання та інше. Крім того, на муніципалітет Готланд, який є островом, покладено обов'язки окружної ради. Відповідальність за регіональний та місцевий громадський транспорт розподілений між муніципалітетами та Радами округів. Проте, до кінця 1990-х років за регіональний розвиток у кожному окрузі відповідали Окружні адміністративні колегії (центральні державні установи). З 1997/1998 років Швеція розпочала процес регіональних реформ, але Національний уряд не запровадив у країнах єдину модель, а підтримав різні варіанти регіоналізації [776], пропагуючи асиметричну регіоналізацію «знизу вгору» як експеримент. З 1997 р. Швеція розробила різні варіанти регіоналізації, політичного представництва та відповідальності у різних регіонах та на різних етапах: безпосередньо обрані

регіональні ради у двох «пілотних регіонах» – Сконе (Skåne) та Вестра Йоталанд (Västra Götaland), що є результатом злиття відповідно двох та трьох округів; опосередковано обрана регіональна рада для Кальмара та муніципалітета з регіональними функціями – Йоталанда. Друга хвиля реформи територіальної політики Швеції 2002 –2007 рр. розпочалася Парламентським актом 2002 р., що дозволив округам, за згодою місцевих муніципалітетів, сформувати регіональні координаційні органи (опосередковано обрані органи, відповідно до Кальмарської моделі) для координації роботи з регіонального розвитку. Третій етап експерименту почався в 2007 р. з публікації Рекомендації щодо майбутнього регіонального рівня, опублікованої «Комітетом з питань відповідальності державного сектору», в якій Комітет виступив за розширення моделі «пілотного регіону», за злиття округів та створення шести – дев'яти розширених регіонів для вирішення довгострокових проблем, таких як старіння. З 2015 р. десять окружних рад з 21 округу взяли на себе відповідальність за регіональний розвиток. З 2019 р. реформу поширили на всю країну на основі «Національної стратегії сталого регіонального розвитку на 2015 – 2020 рр.» [880]. *Всі округи, які взяли на себе завдання регіонального розвитку називаються «регіонами»* [377].

Різницю прав Регіонів в державах-членах ЄС демонструє також особливість закріплення за *представниками регіонів субнаціонального рівня права участі в прийнятті рішень на рівні ЄС* наряду з представниками національних утворень, що вказує на розширення автономії регіонального самоврядування в деяких країнах. Таке право залежить від внутрішнього конституційного статусу регіонів, а також від того, які стосунки вони мають з національним урядом держави. У федеральних державах-членах ЄС, таких як Австрія, Бельгія та Німеччина, конституційний статус та повноваження їх регіонального рівня гарантовані та захищені їх відповідними конституціями. Однак характер і обсяг їхніх повноважень різняться.

Наприклад, в ст. 23d (3) Конституції Австрійської Республіки визнається можливість, що Регіони (Länder) «можуть» бути представленими у справах ЄС

на рівні Ради ЄС, тобто, федеральний уряд може вирішити покласти певні завдання на представника, запропонованого регіональними урядами і в залежності від профілю формації Ради ЄС [386; 499]. Втім, як зазначає Ф. Еггермон, такого призначення ще ніколи не було [545, с. 10]. Проте, в ст. 23с Конституції Австрії також визначено порядок формування представництва Республіки Австрія в Комітеті регіонів ЄС, за яким кожна з 9 земель пропонує по одному представнику, а Австрійська Асоціація Союзу мість та Австрійська Асоціація Союзу громад мають запропонувати колективно три кандидатури [386].

«Спеціальний акт Бельгії» (The Belgian Special Act, 1980) встановив, що уряди Спільнот та Регіонів Бельгії можуть представляти Бельгію в Раді ЄС [395; 545, с. 11]. Після підписання Маастрихтського договору 1992 р. у 1994 р. федеральний уряд Королівства Бельгія та федеративні суб'єкти (три Регіони та три Спільноти) підписали «Угоду про співпрацю між Федеральною державою, спільнотами та регіонами щодо представництва Королівства Бельгія в Раді Міністрів Європейського Союзу» [557], яка координує політику ЄС між федеральним рівнем та федеративними утвореннями Бельгії, організовує представництво Бельгії в структурах Ради ЄС.

В Німеччині участь 16 німецьких Регіонів (Länder) у справах ЄС регулюється ст.23 Основного закону з 1992 р., але, оскільки в Німеччині, як федерації законодавчі повноваження розподілені між федеральним рівнем та Землями [499], то у деяких сферах політики ЄС Землі є найважливішим органом влади, що може приймати рішення або впливати на рішення Палати німецьких регіонів (Бундесрат). Рівень участі у справах ЄС залежить від того, наскільки це стосується компетенції Земель або Федеральної Ради – Бундесрату. Наприклад, на засіданні Ради ЄС з питань, що стосуються виключно влади земель, представник земель буде єдиним представником Німеччини. Договори про приєднання нових держав-членів ЄС або зміни до європейських договорів потребують схвалення Бундесрату. Домовленості детально викладені в «Законі про співробітництво між Федерацією та

Федеральними Штатами у питаннях, що стосуються ЄС» (2009) та «Угоді між Федерацією та Федеральними країнами» [484; 545, с.12].

В ст. 150 Конституції Іспанії вказується, що держава може делегувати Самоврядним Спільнотам на основі Закону свої повноваження (ч. 2 ст. 150) [875], а з 1997 р. автономні спільноти беруть участь у засіданні Ради ЄС через регіонального міністра або його представника, коли вирішуються питання, що належать до їх компетенції, хоча принцип єдиного представництва Іспанії формально зберігається. Регіональне представництво обмежується формаціями Ради ЄС за сферами: зайнятість, соціальна політика, охорони здоров'я, сільське господарство та риболовля, культура та молодіжна політика, освіта. Представництво обмежується правилами (наприклад, в Раді з питань сільського господарства – правилом шестимісячної ротації). Коли Рада ЄС обговорює питання, що належить до компетенції автономних громад, і у випадках, коли вони зайняли спільну позицію, регіональному міністру буде дозволено виступити (використовуючи мову Самоврядної Спільноти), якщо голова делегації Іспанії дозволить. Ф. Еггермон наводить випадки, коли регіональні міністри іспанських автономій зверталися до колег в Раді ЄС на гельській та баскській мовах [545, с. 13].

Не дивлячись на те, що інститути ЄС розробляють критерії, класифікації, індекси, які мають на меті вирівнювання соціально-економічного, територіально-політичного, адміністративно-територіального розвитку, асиметричність сьогодні розглядається як основа економічної, політичної, культурної стабільності територіально-політичних систем.

Асиметричні домовленості, які мають діяти на основі солідарного вирішення проблем економічного розвитку та забезпечення стабільності розглядаються як позитивний досвід окремих органів влади на різних територіальних рівнях реалізації політики. Історичні, культурні та етнічні та лінгвістичні особливості розвитку держав-членів та їх регіонів також підштовхують до політики визнання цих особливостей та нівеляції конфліктних питань на основі асиметричних домовленостей.

І федерації, і унітарні держави розвивають асиметричні форми відносин в системі багаторівневого управління. Наприклад, федеральна симетрична Німеччина, де всі землі мають однаковий рівень законодавчої влади та ті ж обов'язки, в 2006 р. встановила право відмовитися від федеральних законодавчих завдань, запровадивши відмову у шести сферах політики (наприклад, вища освіта, охорона навколишнього середовища) для земель [377, с. 7]. Відтак, інтеракції та спільні повноваження, навколо яких відбувається домовленості та делегування, визнаються механізмами стабілізації територіально-політичних систем.

Досвід країн ЄС показує, що не існує єдиного оптимального плану децентралізації та багаторівневого управління. Децентралізація багато в чому залежить від того, як процес проектується та реалізується. Реформи децентралізації часто плануються та здійснюються за єдиним або симетричним підходом, де всі субнаціональні уряди розглядаються однаково незважаючи на їх відмінності. Особливо це стосується унітарних країн, але також ряду федеральних країн, що використовують принцип симетрії. Проте, щоб досягти успіху в економічному розвитку необхідні асиметричні домовленості, більш гнучкий спосіб наблизитися до необхідних результатів.

Проте, асиметрія, яку демонструє територіально-політичний простір ЄС пов'язаний не лише з територіальними особливостями розвитку національних територій, не лише з політико-правовими визначеннями статусів окремих територій та їх юрисдикції, а також не лише з інституційною та структурно-функціональною особливістю відносин між різними рівнями реалізації територіальних автономій. Значну асиметрію демонструють неконструктивістські підходи в ЄС: 1) підхід сепаратистських чи іредентистських рухів країн Європи, які прагнуть руйнації національних кордонів, та 2) підхід «Європи Націй», замість тієї «Європи Регіонів», яку підтримують та досліджують чисельні центри та організації. Проекти відновлення Європи Націй, активовані ситуацією з Британським виходом з ЄС, іноді підживлюються амбітними проектами розбудови цілих просторів, як

то простір «Великої Угорщини», «Великої Румунії», «Великої Польщі», «Великої Албанії», «Великої Сербії», інші. Отже, варіативність носіїв політичних інтересів, яка природно склалася та розвивається в європейському просторі обумовила поліморфізм політичних систем в державах ЄС.

Намагання узгодити та уніфікувати критерії виокремлення регіонів обумовило розробку та запровадження системи регіонального вимірювання в європейському просторі: за кількістю населення – «єдина класифікація систем адміністративно-територіального поділу одиниць» (NUTS); за «стандартом територіального поділу країн ЄС»; за «індексом регіональної автономії»; за «індексом децентралізації»; за індексом локальної автономії»; за рівнем «податкової влади» субнаціональних урядів. Більшість цих індексів включають значні групи показників, визначаючи різницю в адміністративній, фінансовій, політичній сферах впровадження реформ. Моніторинг динаміки розвитку цих показників з боку організації Ради Європи та ЄС забезпечує послідовний процес аналізу територіальної «згуртованості», як здатності до модульної інтеграції. Показники індексів демонструють що традиційна дихотомія «федеральних» та «унітарних» держав втратила інструментальну значимість для визначення системних характеристик територіально-політичних утворень. Ремодулювання територіально-політичної системи ЄС обумовлює формування складної асиметричної геометрії повноважень на заміну ієрархічним відносинам між державою та субнаціональними рівнями. Варіативність асиметрії, які демонструють територіально-політичні системи (територіальні, політичні, юрисдикційні – в обсязі регламентованих повноважень) щодо визначення статусу регіонів, щодо встановлення прав та політичних гарантій автономності, щодо співвідношення прав регіонального та локального самоврядування, а також співвідношення прав регіональної та державної юрисдикції, наявність спільних і делегованих повноважень, процедур делегування та узгодження, а також значна асиметрія у баченнях розвитку ЄС – проявляє поліморфність територіально-політичних систем всередині Європейського Союзу.

4.3. «Ефективне» громадянство в державах ЄС: інфраструктура політичної участі

Значним комплексом заходів стосовно розвитку територіальної політики в державах-членах ЄС є заходи пов'язані з забезпеченням залучення громадян до процесів згуртування та інтеграції в ЄС, створення транснаціональної системи організації відносин локальних суб'єктів.

Територіальна політика регіоналізації проявляється як:

- 1) транснаціональна система організації відносин локальних суб'єктів;
- 2) форма етнонаціональної комунікації та політичної взаємодії в модерній державі;
- 2) форма підтримки провінціалізму, субкультурності та традиціоналізму в межах центр-периферійних національних систем. Всі форми територіальної політики співіснують формуючи синтез загального та особливого. Їх практики впливають на зміни в процесах соціально-політичної участі та зміни в можливостях набуття громадянства.

В процесі руху до «Європи регіонів» в 1992 р. Маастрихтський договір зафіксував перетворення ЄЕС як економічного утворення у ЄС, врегулював питання єдиного валютного ринку, ринку товарів, послуг та робочої сили, запровадив інститут наднаціонального громадянства ЄС [569]. В Договорі вказувалося: «встановлюється громадянство Союзу. Кожна особа, яка має громадянство держави-члена, має бути громадянином Союзу» (ч. 1 ст. 8); «кожен громадянин може вільно пересуватися та проживати на території держав-членів з урахуванням обмежень та умов, визначених цим договором» (ст. 8а); «кожен громадянин Союзу, що проживає в державі-члені, в якій він не є членом держави, має право голосу та участі у виборах на муніципальних виборах у державі-члені, де він проживає, на тих самих умовах, що громадяни держави» (8b); «кожен громадянин Союзу, що проживає в державі-члені, громадянином якої він не є, має право голосувати, висуватись кандидатом на виборах до Європарламенту в державі-члені в якій він проживає, на тих умовах, що і громадяни держави (ч. 2 ст. 8b)»; «кожен

громадянин Союзу має право подати петицію до Європейського Парламенту; звернутися до Омбудсмана, створеного на основі ст.138е» (ст. 8е) [569].

Проте, запровадження інституту наднаціонального громадянства ЄС супроводжувалося підтримкою регіональної ідентичності, що проявилось у формуванні *інституту регіонального громадянства*, яке співіснує із національним, наприклад, на території автономного регіону «Аландські острови» в Фінляндії з моменту підписання урядом Аландських островів та Фінським урядом в 1991 р. «Закону про автономію Аланда» (Åland by the Finnish Act on the Autonomy of Åland, 16 August 1991/1144). Регіональне громадянство Аландських островів («hembygdsrätt»), яке надається через п'ять років проживання на островах, в тому числі і громадянам Фінляндії (за умов володіння шведською мовою), пояснюється як умова для участі у виборах регіональних Законодавчих зборів, а також для отримання власності після певного періоду проживання, але не є необхідним для проживання на островах [573]. Питання відповідності цих вимог стосовно отримання регіонального громадянства громадянами ЄС розглядалося Комісією Європейського парламенту через запит 2006 р. щодо можливого порушення положень Протоколу №2 до «Акту про умови приєднання Норвегії, Австрії, Фінляндії та Швеції», та змін до Договорів, на яких заснований ЄС, і яким встановлено однаковий режим, що має застосовуватися до всіх фізичних та юридичних осіб держав-членів ЄС на Аландських островах. Комісія Європарламенту у своїй відповіді зазначила, що «оскільки п'ятирічного проживання... достатньо для отримання права на придбання нерухомості, то дискримінації немає, і Комісія вважає, що режим, що застосовується в цьому відношенні на Аландських островах, відповідає ст. 3 Протоколу №2 до «Акту про умови приєднання Норвегії, Австрії, Фінляндії та Швеції» [573; 554].

В той же час, положення Маастрихтського Договору щодо розширення прав участі для громадян ЄС на локальних територіях держав-членів ЄС, де вони проживають, а також, щодо розширення прав голосувати та балотуватися кандидатом на виборах до Європарламенту в державі-члені, громадянином

якої він не є, як і загальна ідея щодо розширення прав політичної участі резидентам, а не громадянам, що мало нівелювати традиційний інститут ексклюзивного національного громадянства на користь так званого «не-національного громадянства» або «пост-національного громадянства», були обґрунтовані економічною логікою [865; 904]. Ці положення знайшли відклик в прийнятих Радою Європи «Конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні» (1992) [452], в «Європейській Конвенції про громадянство» (1997) [455], а також в Рекомендації ПАРЄ про «Участь іммігрантів і іноземних резидентів у політичному житті держав-членів Ради Європи» (2001) [648]; Резолюції ПАРЄ «Скасування обмежень виборчого права» (2005) [443]. А також у наступних документах Європейського Союзу: в «Хартії основних прав Європейського Союзу» (2000, зі змінами 2007) [571], і в Лісабонському договорі (2007) [568].

В ст. 6 «Конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні» 1992 р., прийнятій Радою Європи, зокрема, вказувалося, що «1) кожна сторона зобов'язується... надавати кожному іноземному резиденту право голосу та балотуватися на виборах до місцевих органів влади, за умови що він виконує ті ж законодавчі вимоги, що застосовуються до громадян, і, крім того, був законним і постійним мешканцем відповідної держави протягом 5 років, що передують виборам; 2) проте Договірна Держава може заявити,... що вона має намір обмежити застосування п.1 лише правом голосу», а також в ст. 7 встановлювалося, що держави в односторонньому порядку або за двосторонньою чи багатосторонньою угодою можуть визначити, що вимоги щодо проживання, визначені ст. 6, задовольняються меншим періодом проживання» [452]. Конвенція набула чинності в 1997 р., після четвертої ратифікації. Станом на липень 2015 р. Конвенцію ратифікували дев'ять держав-членів Ради Європи, з яких 7 – члени ЄС (Чеська Республіка (2015), Данія (2000), Фінляндія (2001), Ісландія (2004), Італія (1994), Нідерланди в (1997), Швеція (1993), Албанія (2005), Ісландія (2004)). Чотири держави підписали конвенцію, але не ратифікували її [451].

В «Європейській Конвенції про громадянство» (1997), зокрема, в Главі V встановлювалися умови існування випадків множинного громадянства (ст. 14 – 17), а також положення, що «держава-член не повинна вимагати відмови чи втрати іншого громадянства в якості умови набуття чи збереження свого громадянства, якщо така відмова або втрата неможлива бо обґрунтовано не потрібна» (ст. 16) [455]. В ст. 17 цієї Конвенції визначалися права та обов'язки, пов'язані з багатонаціональним громадянством, зокрема те, що «громадяни держав-членів, що володіють іншим громадянством, повинні мати на території держави-члена, в якій вони проживають ті ж самі права та обов'язки, що і інші громадяни цієї держави» [455].

За даними бази подвійного громадянства MACIMIDE на 29 травня 2020 р. ряд країн ЄС за останні 20 років здійснили перегляд законодавства в напрямку лібералізації режиму регулювання множинного громадянства [724]. Так, німецьке законодавство з 2000 до 2014 р. зазнало три великі редакції (в 2000, 2007, 2014 рр.), і тепер не передбачає автоматичної втрати німецького громадянства, у випадку коли громадянин Німеччини отримав громадянство держави-члена ЄС, і так само, на взаємність, не вимагає відмови від громадянства держави-члена ЄС, у випадку коли громадянин такої держави отримує громадянство Німеччини. З 2007 р. в державі діє норма, за якою набуття громадянства держави-члена ЄС, Швейцарії або держави, з якою Німеччина підписала Договір, не є підставою для втрати німецького громадянства. Крім того, діє норма, за якою німецьке громадянство може бути збережено якщо громадянин отримав письмовий дозвіл на збереження німецького громадянства до набуття іноземного, через спеціальне Рішення, що ґрунтується на приватних та громадських причинах. Дозвіл може бути наданий громадянину Німеччини, якщо він постійно проживає за кордоном, лише якщо він зможе довести, що він підтримуватиме зв'язок з Німеччиною [616]. В 2014 р. в силу вступили і інші зміни, які скоротили вимоги щодо зобов'язання обрати одне громадянство, як для іноземців, які проживають в Німеччині, так і для німців, які проживають за кордоном [616].

Федеральний закон про австрійське громадянство 1985 р., також змінювався (останній раз в 2013 р.), і передбачив можливість збереження громадянства Австрії у випадку отримання громадянства іншої держави, «якщо це відповідає інтересам Республіки, або за наявністю взаємної угоди з іншою державою» (ст. 28) [385].

Також, і в Іспанії, при формальному існуванні правила єдиного громадянства, передбачена можливість збереження громадянства Іспанії за тими її громадянами, які набувають громадянства Іbero-американських держав, Андорри, Філіппін, Екваторіальної Гвінеї, Португалії. З 2003 р. громадяни Іспанії з подвійним громадянством можуть уникнути втрати іспанського громадянства, заявив про бажання його зберігати протягом 3-х років з моменту набуття іноземного, а також втрати можна запобігти, якщо громадянство Іспанії буде задекларовано в Громадському Реєстрі [724]. В Конституції Іспанії в ч.3 ст. 11 вказується, що держава може укласти договори про подвійне громадянство з країнами Латинської Америки або з тими, які мали або мають особливі зв'язки з Іспанією. У цих країнах іспанці можуть натуралізуватися, не втрачаючи громадянства походження, навіть якщо ці країни не надають взаємних прав своїм громадянам [875].

Португальська Конституція містить норму, що «Закон може наділити за умови взаємності з боку відповідних держав громадян-членів ЄС, які проживають в Португалії, правом обирати і бути обраними на виборах депутату Європейського парламенту» (ч. 5 ст. 15) [815], а також і те, що «громадяни португаломовних країн можуть наділятися, згідно з міжнародною угодою і за умови взаємності, правами, які не надаються іноземцям, за винятком заняття посад в вищих органах державної влади та у власних органах управління автономних областей, в службі в Збройних Силах і виконання дипломатичної роботи, а також і те, що Закон може наділити іноземців, які проживають на території країни, і за умови взаємності з боку відповідної іноземної держави, виборчою правоздатністю на виборах до органів місцевого самоврядування (чч.3 – 4 ст. 15). В той же час, в ст. 121 Конституції

визначається, що «Президент Республіки обирається... громадянами Португалії, зареєстрованими для голосування на території Португалії, та відповідно – громадянами Португалії, які проживають за кордоном. Закон регулює право голосу португальських громадян, які проживають за кордоном, для цього він повинен належним чином враховувати наявність зв'язків, які фактично зв'язують їх з португальською спільнотою» [815]. Слід зазначити, що ще в 1971 р. між Бразилією та Португалією була підписана Конвенція «Про рівні права та обов'язки між Португалією та Бразилією» як між країнами Лузофонії, яка заклала початок того статусу португальського громадянства, який був встановлений в Конституції 1976 р. В 2000 р. Бразилія ініціювала підписання Договору про дружбу та рівних правах, який закріпив статус лузо-бразильського громадянства. Натомість, Закон Португалії 2001 р. змінив формулювання ст. 15, дозволяючи надавати права громадянства громадянам португаломовних країн, які постійно проживають в Португалії. В 2018 р. новий Закон Португалії (Organic Law 2/2018) затвердив право подвійного громадянства, яке частково діяло з 1981 р. [618].

Також, ряд держав-членів ЄС запроваджують і інші форми підтримки поза-територіального громадянства, як такого, що ґрунтується на основі споріднених (кревних) етнічних зв'язків, або зв'язків історико-політичного характеру. Зокрема, йдеться про політику видачі «етнічних карт» та роботи з підтримки довгострокового культурно-політичного впливу на населення регіонів, конструювання «спільного простору» (культурного, лінгвістичного, соціального, економічного, політичного, тощо) наднаціональної регіонально розселеної Спільноти та обґрунтування «історичного права» держави на цей простір, в якому проживають «співвітчизники» або «етнічні свої» за кордоном. Таку територіальну політику проводять такі держави ЄС як Польща, Румунія, Угорщина, Болгарія, Чехія та Словаччина [163, с. 259 – 277].

Наприклад, з 2002 р. активну роботу діаспорою, чисельність якої оцінюється в 15 млн. осіб, веде Польща через фінансування програм багаторічної співпраці з Полонією та поляками за кордоном (так звана

полонійна політика уряду, про яку йдеться в «Пріоритетах польської міжнародної політики 2015 – 2020 рр.» [818; 850]). Польська держава закріпила права поляків діаспори на рівні Конституції Польської Республіки [800]; в 2017 р. оновила Закон «Про репатріацію» (2000) [809], яким передбачила фінансову підтримку польським репатріантам; запровадила механізм льотного отримання дозволу на постійне проживання іноземцям, які мають польське походження та «карту поляка» на основі Законів «Про іноземців» (2014) та «Про карту поляка» (2017) [799; 809].

Аналогічну політику проводить Румунія: Законом «Про румунське громадянство» (1991), зі змінами від 2017 р., яким надане право отримувати громадянство народженим на території Румунії до 1940 р. (ч. 11), а також за запитом, в тому числі, якщо заявник є громадянином держави-члена ЄС (п. б ч. 1 ст. 8) [836; 838]. Також, в ст. 10 закріплюється «право отримання громадянства Румунії особам, які втратили громадянство, а також їх потомкам до другого ступеню включно, і які просять про його відновлення, зі збереженням іноземного громадянства та встановленням постійного місця проживання в країні або зі збереженням такого за кордоном», в ст. 11 додано положення, що «особи, які були румунськими громадянами, але втратили своє румунське громадянство через причини, незалежні від їх волі, або яким це громадянство було скасовано без їх волі на це, а також їхні нащадки до третього ступеню спорідненості, за запитом, можуть відновити або можуть набути румунського громадянства з можливістю збереження іноземного громадянства та встановлення постійного місця проживання в країні або за кордоном». Законом «Про підтримку румунів у всьому світі» (2007) та Законом «Про спрощення надання громадянства особам, які проживали на території Румунії» (2009) запровадила підтримку «співвітчизників» за кордоном [839]. Окрім законодавства створено розгалужену систему інститутів на урядовому рівні – Раду з проблем румунів за кордоном при Прем'єр-міністрі (з 1995 р.), Державний підрозділ безпеки для румунів за кордоном (з 1998 р.), Відділ відносин з румунами за кордоном (з 1999 р.),

Департамент румунів за кордоном (з 2000 р.), Департамент зв'язків з румунами (з 2005 р.), Міністерство румун звідусіль (з 2017 р.); також, були запроваджені спеціальні програми підтримки діаспори та Національні стратегії (зокрема, Національна стратегія для румунів звідусіль на 2017 – 2020 рр.) [163, с. 261; 840]. На період з 2021 до 2024 р. «Департамент для румунів звідусіль» започаткував спеціальну Програму відносин з діаспорою [835].

В Угорщині розширення зв'язку з діаспорою набуло форм позадержавного регіонального угорського автономізму, що мають системний характер; передбачають збереження та розширення образу «угорського регіонального позанаціонального простору» через розвиток єдиної комунікаційної системи на основі угорської етнічної та політичної комеморативних практик. Закон «Про спрощення порядку надання громадянства закордонним угорцям» (2010) передбачив надання «новим угорським громадянам», що живуть в Україні, Словаччині, Сербії, Румунії усі права, в тому числі і права обирати та бути обраним до угорського парламенту, а відтак – став основою національної політики Угорщини в Карпатському басейні [665]. Закордонні угорці були визнані суб'єктом політичних процесів у державі – електоратом. Законом «Про спрощення порядку надання громадянства закордонним угорцям» «право крові», необхідне для отримання громадянства Угорщини, було доповнено «правом ґрунту», розширюючи простір дії територіальної наднаціональної регіональної політики. На угорське громадянство можуть претендувати усі, чиї предки до 1920 р. або між 1940 і 1945 роками мали угорське підданство, а також, ті хто був позбавлений громадянства в 1947 р., а також ті, хто був народжений від матері громадянки Угорщини до 1957 р. [665]. Процес паспортизації суміжних регіонів Угорщини відбувається швидкими темпами і в 2017 р. у присутності представників офіційної влади Будапешту було вшановано «мільйонного закордонного угорця», що отримав громадянство Угорщини. За оцінками, 2015 р. 124 тис. українців отримали громадянство Угорщини за спрощеною процедурою [312].

До прийняття Закону 2010 р. Угорщина використовувала інші механізми впливу на сусідні держави, зокрема, на основі Законів «Про права національних та етнічних меншин» (1993) [666] та «Про угорців, які проживають в сусідніх країнах» (2001) [667], де останній передбачав підтримку культурного життя співвітчизників за кордоном. Політико-правові аспекти зв'язку угорців з Угорщиною не встановлювалися. Закон 2001 р. ділив етнічних угорців на таких, що «проживають в суміжних державах» (їх статус підтверджувався «посвідченням закордонного угорця» та «посвідченням члена сім'ї закордонного угорця») і тих, хто «проживають за кордоном». Обидві категорії осіб отримали на території Угорщини права, рівні з правами громадян. В Конституції Угорщини 2011 р. одним з вихідних положень визначено, що держава має взяти на себе «відповідальність за долю угорців, які проживають поза її межами», а також, що «у кожного угорського громадянина є право на захист з боку держави під час перебування за кордоном», що в умовах паспортизації угорців за кордоном постає формою політичного тиску [670]. Так, зовнішньополітична доктрина Угорщини за часів правління уряду В. Орбана спирається на версії наднаціонального регіоналізму. Програми діяльності уряду В. Орбана в сфері зовнішньої політики спрямовані на об'єднання роз'єднаної державними кордонами нації.

Іншою поширеною практикою в державах ЄС стала *практика надання «пільгового» громадянства* за інвестиції, придбання нерухомості, створення певної кількості робочих місць (Кіпр, Мальта, Іспанія, Болгарія), за «інтелектуальні якості» (наприклад, «карта таланту» у Франції з 2016 р.). Так, громадянство стає інструментом економічної політики.

В той же час, на рівні Ради Європи та ЄС розвивається *політика, орієнтована на встановлення політичних прав резидентів, а не тільки громадян держав-членів*. Зокрема, в Рекомендації ПАРЕ про «Участь іммігрантів і іноземних резидентів у політичному житті держав-членів Ради Європи» (2001) зазначалося, що «Асамблея визнає, що законне проживання негромадян на національній території тепер є постійною ознакою

європейського суспільства і що... демократична легітимність вимагає рівної участі всіх груп суспільства у політичному процесі..., обмежувальні критерії можуть перешкоджати легально проживаючим негромадянам набути громадянство приймаючої країни» [468]. Асамблея рекомендувала Комітету міністрів «переоцінити мінімальні стандарти щодо негромадян, які проживають у країні, зокрема щодо їх політичної участі на всіх рівнях, з метою надання права голосу та участі у місцевих виборах усім встановленим мігрантам незалежно від їх походження та запропонувати урядам-членам вжити всіх належних заходів для забезпечення їх виконання» [468].

Економічні цілі європейської інтеграції диктували просту логіку надання прав у прийнятті рішень не громадянину, а резиденту, який сплачує податки та замовляє послугу, здійснюючи вибір ринкових пропозицій, що в свою чергу стимулює ринок пропозицій, конкуренцію та покращення якості послуг, в тому числі тих, які надається територіально-політичними утвореннями на різних рівнях в ЄС. Ряд організацій ЄС та Ради Європи, а також Організація з співробітництва та розвитку підтримала формування територіальної політики на принципі «стимулювання соціальної активності місцевих жителів як остаточних бенефіціарів реформ» (ЕС 2010 [540]; OECD 2012, 2013 [767; 768]; CCRE-CEMR 2013 [431]; AER 2017 [361]).

В діючому «Договорі про ЄС», оновленому в 2007 р., в ст. 22 гарантовано, що кожен громадянин ЄС, що проживає в державі ЄС, громадянином якої він не є, має право обирати та бути обраним на муніципальних виборах та в Європарламент в державі, в якій він проживає, на тих саме умовах, що і громадяни даної держави [556].

В 2011 р. Комітет регіонів ЄС представив «Висновок Комітету регіонів щодо «Звіту про громадянство ЄС – 2010» [498], зроблений Європейською Комісією, в якому визначалися завдання регіональних та місцевих органів влади з метою *запровадження «ефективного громадянства»*: 1) подолання культурних, мовних, та інших перешкод здобуття вільного здійснення прав та подолання інформаційної асиметрії; 2) розширення можливостей активної

участі громадян у житті місцевих громад, участі молоді, що має більшу мобільність у ЄС; 3) полегшення доступу до транскордонної медичної допомоги та початок пілотних проектів щодо забезпечення доступу в Інтернеті до певних медичних даних, що стосуються громадян ЄС, для залучення місцевої та регіональної органів влади як найближчих до громадян органів; 4) підтримка кроків щодо надання громадянам третіх країн, які легально проживають у ЄС, можливості брати участь у політичному процесі на місцевому рівні, залежно від тривалості проживання, з урахуванням, що право громадян третіх країн на політичну участь також закладено в Європейській Конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні; 5) заклик Комісії вживати заходи, спрямовані на сприяння використанню права, наданого громадянам Європи, брати участь у муніципальних виборах у держав-члені, в якій вони проживають, та у виборах до ЄС; 6) підкреслення необхідності вжиття заходів на місцевому та регіональному рівнях із вжиттям заходів щодо скорочення бюрократії, що робить права європейського громадянства реальністю, а також усунення будь-якої стримуючої практики чи інших форм дискримінації, що розрізняють громадян ЄС, зокрема щодо надання права на проживання; 7) підкреслює важливість просування європейської ідентичності та громадянства на рівні освітніх програм [498].

Доповідь Європейської Комісії «Громадянство ЄС – 2020. Розширення прав і можливостей громадян та захист їх прав» представлена в 2020 р. вказує, що негативним процесом, який був вимушений пережити ЄС став процес виходу Великої Британії в 2020 р. Окремим положенням в Доповіді є положення щодо гарантій забезпечення громадянам ЄС дотримання їх прав в умовах виходу Великої Британії з ЄС, який вплинув на життя майже 5 млн. громадян, зокрема на 3,7 млн. громадян ЄС у сполученому Королівстві та понад 1 млн. громадян Великої Британії в країнах ЄС [536, с. 4; 541]. Угода про умови виходу Великої Британії з ЄС від 17 жовтня 2019 р., яка набула чинності 1 лютого 2020 р. і включає Додатковий Протокол щодо Ірландії та Північної Ірландії, гарантує громадянам ЄС та членам їх сімей в цілому ті ж

права, які вони мають: вони можуть жити, навчатися, працювати та подорожувати між країною перебування та Великобританією чи ЄС – 27 [541]. Те саме стосується будь-якого громадянина ЄС, який переїжджає до Великобританії до закінчення перехідного періоду (1 лютого – 31 грудня 2020 р.). Частина друга Угоди захищає права понад 1 млн. громадян Великобританії, які з 1 лютого 2020 р. більше не є громадянами ЄС, але проживають у країнах ЄС, захищаючи їх право жити, працювати чи навчатися у країні-перебування. Угода передбачає права на проживання, права на в'їзд та виїзд, право на працю, визнання професійної кваліфікації та координацію соціального забезпечення. Додатковий Протокол щодо Ірландії забезпечив уникнення жорсткого кордону між Ірландією та Північною Ірландією, з метою захисту ринку ЄС. Протокол «Про території суверенних баз» на Кіпрі, захищає інтереси прав кіпріотів, які живуть і працюють на територіях цих баз після виходу Великої Британії з ЄС, а Протокол щодо Гібралтару сприяє співпраці між Іспанією та Великою Британією стосовно реалізації прав громадян [541].

Міграційна криза 2015 р. та процес відділення Великої Британії обумовили зростання євроскептицизму, протекціонізму та націоналізму. В «Доповіді про стан регіоналізації у 41 країні Європи» (2017) підготовленому Асамблеєю європейських регіонів, вказувалося, що ЄС *«опинився перед викликом через... зростання євроскептицизму, націоналізму»* [365, с. 8]. Європейська омбудсман Емілі О'Рейлі в 2019 р. підкреслила зростання популізму та нормалізацію риторики та поведінки, які раніше вважалися неприйнятними, а саме ігнорування громадських ініціатив рядом інституцій [562]. В той же час, в Єврокомісія, навпаки, демонструвала позитивну динаміку розвитку європейського громадянства, залучення громадян до участі в реалізації влади та управління в ЄС, приводячи статистику, що напередодні виборів в 2019 р. було проведено близько 1800 «Громадських Діалогів» в 635 локаціях, які об'єднали близько 200 тис. осіб усіх національностей; підкреслюючи розвиток інститутів деліберативної демократії, зокрема, на 12 моделей репрезентативних дорадчих процесів,

досліджуваних в ЄС [770]; вказуючи на найбільшу явку за останні два десятиліття на останніх європейських виборах в 2019 р. Майже, синхронно, в Доповіді Асамблеї Європейських Регіонів, вказувалося, що децентралізація сприяє демократизації, і підтвердженням цьому є зростання частоти регіональних виборів. Наприклад, в період з 1946 до 2000 р. в 13 країнах ЄС було проведено 272 регіональних виборчих кампаній, а в період з 2001 до 2016 р. – 2599 виборчих кампаній в тих самих країнах [365, с. 124].

Активними були і дві спеціалізовані регіональні платформи: Перша – *«Конференція європейських регіональних законодавчих асамблей ЄС»* (Conference of the Regional Legislative Assemblies of the European Union, CALRE) створена з моменту прийняття «Декларації Ов'єдо» в 1997 р. [423]), яка забезпечує демократичну участь регіональних законодавчих зібрань в рамках ЄС, шляхом укріплення їх зв'язків та обміну досвідом, підтримуючи принцип субсидіарності у відносинах з інститутами ЄС, особливо з Європейським Комітетом Регіонів, включаючи REGLEG; Друга – *«Конференція європейських регіонів із законодавчою владою»* (The Conference of European Regions with Legislative Power, REGLEG), яка є політичною мережею регіонів держав-членів ЄС, і до складу якої входять представники регіональних урядів. Це не офіційний інститут ЄС, створений з метою постійного зв'язку з представниками регіонів із законодавчою прерогативою заради досягнення активної ролі цих регіонів у ЄС, і в ньому беруть участь лише 73 регіони з 8 держав-членів: усі 9 штатів федеративної республіки Австрія; усі 5 регіонів та громад федерального Королівства Бельгія; Аландські острови, автономний регіон Фінляндії; усі 16 штатів федеративної республіки Німеччина; усі 20 регіонів Італії; два автономних регіони Португалії: Азорські острови та Мадейра; усі 17 автономних громад Іспанії; а також Північна Ірландія, Шотландія та Уельс, три країни Сполученого Королівства, які втілили деволуційну децентралізацію [826]. Зокрема, в 2018 р. Конференція CALRE прийняла *«Стратегію сталого розвитку європейських регіонів 2030»* [423], що співвідноситься з програмою ООН «Порядок денний на 2030», та

визначає 167 цілей сталого розвитку регіонів на основі «локалізації». Конференція Європейських регіональних законодавчих асамблей (CALRE) заснувала Премію «Зірки Європи» з метою висвітлення практик, ініціатив Європейських регіональних асамблей, які покращують будь-який аспект чи сектор економічної, соціальної сфери життя їх територій та громад (міграційна політика, політика згуртування, сприяння розвитку культур та мов, боротьба з депопуляцією регіонів, інше).

Єврооптимісти звертали увагу на те, що після прийняття Лісабонського договору Європейська комісія на основі п. 4. ст. 11. «Договору про Європейський Союз» та ст. 24 «Договору про функціонування Європейського Союзу» запровадила механізми посилення прямої демократії в ЄС, зокрема, через *розвиток інституту «Європейської Громадської Ініціативи»* (The European Citizens Initiative, ECI), коли 1 мільйон громадян ЄС, які представляють як мінімум $\frac{1}{4}$ держав-членів ЄС, можуть звертатися прямо в Європейську Комісію, щоб зробити законодавчу пропозицію в межах звичайного законодавчого процесу з питань, які знаходяться в сфері повноважень Союзу. В лютому 2012 р. Європарламент та Рада ЄС прийняли «Регламент (ЄС) № 211/2011 щодо громадянської ініціативи», який переглядався в 2019 р. [575], яким передбачено процедуру: 1) ініціювання: комітетом з 7 осіб від 7 держав ЄС; 2) реєстрація ініціативи на спеціальному сайті; збір підписів протягом року (від 1 млн. від $\frac{1}{4}$ держав ЄС з чітким визначенням мінімального порогу, відповідно до кількості євродепутатів від країн); 3) перевірка підписів (3 місяці); 4) представлення громадським комітетом ініціативи в Європейській комісії та на слуханнях в Європарламентів; 5) прийняття рішення Єврокомісією протягом 3-х місяців щодо подальших дій у зв'язку з ініціативою) [574]. Реєстрація ініціатив розпочалася в 2012 р. З 2012 до 2021 р. було зареєстровано 76 ініціатив. В 2021 р. 13 ініціатив збирали підписи на свою підтримку, 8 ініціатив успішно зібрали підписи, але лише одна «Кінець епохи клітки» («End the Cage Age») в 2021 р. стала предметом розгляду Єврокомісії, за якою було вирішено внести

законодавчі пропозиції. Проводяться і «збори громадян», на основі Резолюції яких Асамблея ухвалює рішення, які виносяться як Рекомендації конкретним урядам (як, уряду Ірландії щодо політики стосовно абортів). Щоденний моніторинг громадських ініціатив в держава-членах ЄС та на рівні ЄС з метою залучення громадян до процесів прийняття політичних та законодавчих рішень здійснюють утворені Європейською Комісією «Європейська служба дій громадян» (European Citizen Action Service (ECAS)) та Програма Європейської Комісії щодо придатності та ефективності регулювання (The European Commission's Regulatory Fitness and Performance Programme (REFIT)). Новий президент Єврокомісії Урсула фон дер Лейєн (з 2019 р.), пообіцяла «новий поштовх до європейської демократії» ініціювала проведення «Конференції про майбутнє Європи» (травень 2021), втім, експерти не висловили позитивних оцінок щодо цієї ініціативи [689].

Дослідження, присвячене «громадським консультаціям», проведеним Європейською Комісією у період 2014 – 2016 років, виявило, що лише 22,5% внесків були від окремих громадян, тоді як 59% – від експертів (організовані інтереси) та приблизно 17% – від державних органів. Спеціальний звіт Європейської Рахункової палати «Скажіть своє!» на основі аналізу вибірки з 26 громадських консультацій, проведених Комісією у період з 2016 по 2018 роки, показав, що публічні консультації Європейської Комісії залучають громадян, але не досягають політичних результатів. Експерти назвали інститути деліберативної демократії «брюссельською бульбашкою» [904].

Тому, в Доповіді Європейської Комісії «Громадянство ЄС – 2020. Розширення прав і можливостей громадян та захист їх прав» з метою долання євроскептицизму та кризи були зроблені акценти на перевагах інтеграції, які, наприклад, отримують мобільні громадяни, які мають право голосувати та бути кандидатами на виборах до Європарламенту, з числа тих, хто проживає, працює, вчиться в іншій державі-члені (в 2019 р. це понад 17 млн. осіб, або більше 3% від загальної кількості голосуючих у ЄС) на виборах до Європарламенту 2019 р. не всі змогли реалізувати свої права. Майже 2/3

респондентів (65%) у опитуванні Євробарометру вважали, що це було зробити нелегко через брак належної інформації на національному рівні та ускладненість національних стандартів реєстрації місця проживання.

Для подолання цих складнощів, ЄС запровадив посилений захист для посвідчень особи та документи на проживання – видав Положення про публічні документи ЄС від 16 лютого 2019 р., що набуде чинності в серпні 2021 р. і з ним має відбутися спрощення адміністративних процедур та формальностей, які виникають в державах-членах ЄС при реалізації прав громадян ЄС [536, с. 26 – 27]. Це особливо актуально для публічних документів, таких як свідоцтва про народження, підтвердження громадянства або виписки з судимості, які були встановлені за кордоном і мають бути перекладені та легалізовані для прийняття державним органом. Нові картки мають полегшити доступ *мобільних громадян ЄС* до інститутів політичної участі за місцем перебування в ЄС, це особливо стосується студентів та мешканців прикордонних зон. Зокрема, в 2019 р. чисельність прикордонних жителів ЄС оцінювалася як 2 млн. 88 тис. громадян ЄС з 220 млн. зайнятих у віці 20 – 64 роки у ЄС, що еквівалентно 1% робочої сили ЄС. Єврокомісія звертає увагу, що цілями її роботи щодо цієї категорії громадян ЄС є перегляд прав платників податків ЄС та спрощення податкових зобов'язання для громадян ЄС, які відносяться до мешканців прикордоння.

Ще однією проблемою виборів в Європарламент Єврокомісія визнала те, що «для людей з расовим чи етнічним походженням меншин було складніше, ніж для решти населення опинитися в списках кандидатів, зареєструвавшись на виборах або виконавши інші виборчі процедури» [536, с. 11]. Наводяться дані стосовно ромів, яких використовують під час виборчих процесів шляхом купівлі голосів та маніпуляцій, та вказується, що включення ромів залежить від того, чи належним чином реалізується їх право голосу в державах-членах.

Європейська Комісія проти расизму та нетерпимості при Раді Європи (ECRI), робить аналіз щодо реалізації демократичної участі, в тому числі і організації представництв меншин в місцевих та регіональних радах,

акцентуючи на неповноті децентралізації, яка не сприяє розвитку етнополітичного представництва та вирішенню етнічних конфліктів.

Досліджуючи розвиток демократичного представництва в країнах «нової Європи» – Польщі, Хорватії, Румунії, які за даними Європейської Комісії проти расизму і нетерпимості при Раді Європи найбільш успішні у впровадженні механізмів етнополітичного представництва в цій групі країн, Комісія відносить такі механізми:

1) *двопалатний парламент*, який діє в таких державах-членах ЄС як Австрія, Німеччина, Бельгія, Франція, Нідерланди, Італія, Ірландія, Іспанія, і тільки в 4-х країнах «нової Європи» (в Польщі, в Чехії, в Румунії, в Словенії);

2) *встановлення квот для етнонаціональних меншин*, в тому числі стосовно розподілу посад в органах влади та управління. Так, в Хорватії «Конституційний закон про права національних меншин» в чч.3 – 4 ст. 19 гарантує національним меншинам місця в Парламенті Хорватії: меншинам населенням більше 1,5% – 1-е і не більше 3-х парламентських міст, меншинам з населенням менше 1,5% не менше 4-х парламентських міст, а також в ч. 2 ст. 19 гарантує національним меншинам обирати не менше 5 і не більше 8 представників в спеціальних округах на додаток до тих міст, які меншина може отримати за загальним виборчим правом [810; 457, с. 129 – 134].

Схожу регламентацію має Румунія, де в ч.2. ст. 62 Конституції закріплено «право організацій громадян, які належать до національних меншин, які не набирають на виборах кількість голосів, достатню для того, щоб бути представленими в Парламенті, на 1-е парламентське місто, за умови, що одна меншина може бути представлена однією Організацією», і що, в результаті, забезпечує 17 міст для національних меншин в парламенті [459; 837]. Крім того, ч.2. ст. 120 Конституції Румунії, визначаючи організаційні основи місцевої автономії вказує, що в адміністративно-територіальних одиницях, де громадяни належать до національної меншини, має бути забезпечено право використання мови меншини (письмової та усної) у відносинах з органами місцевого публічного управління [837].

Також, в законодавстві Угорщини з 2011 р. запроваджено «преференційну квоту» для представників 13 національностей, коли загальна кількість голосів відданих на національні списки діляться на 93 місця (відведені для національностей в парламентів) і результат ділиться на 4, відтак, преференційна квота є цілим числом отриманої частки (ст.16 d) [476]. Якщо кількість голосів за список національної меншин перевищує або ідентичний пільговій квоті, цей список отримує один (1) пільговий мандат. Один список національних меншин може мати один пільговий мандат, але кількість виділених пільгових мандатів віднімається від кількості мандатів, які може отримати список меншини. До того ж Закон в ст.18. гарантує представництво тим національностям, чії списки не отримують мандатів шляхом введення позиції «адвокату національності» («nationality advocates» чи «spokespersons»), які отримують право участі у роботі Національних Зборів. Адвокатом національності може бути особа, яка є першою у списку кандидатів від національного самоврядування на національному рівні.

3) *гарантування права формувати національні та місцеві органи самоврядування етнічним та національним меншинам.* Таке право, наприклад, закріплено в ч.2. ст. 29 «Конституції Угорщини» [669]. «Закон про національності Угорщини» визначає колективні права 13 Спільнот, використовуючи поняття «культурної автономії» та «національної організації» та передбачає існування програм (мікро)переписи напередодні виборів [458]. Законом 2011 р. (Act ССІІ, 2011) «Про вибори депутатів Національних Зборів», який вперше був застосований в 2014 р., в Угорщині гарантовано представництво 13 національних груп на рівні Національних зборів: з 199 депутатів угорського Парламенту 106 депутатів отримують місця в окремих виборчих округах, а 93 – за національними списками кандидатів, які можуть бути як партійними, так і національними, і до яких мають можливість висувати кандидатів 13 національностей, які мають національні та локальні органи самоврядування в Угорщині і за її межами [458, с. 11]. Відповідно до ст. 22 Закону XXXVI 2012 р. про Національні збори, народний депутат, який

отримує мандат зі списку національностей, та адвокат національності є членами парламентського комітету, який представляє національності [673].

4) *закріплення за регіональними органами влади законодавчої і виконавчої прерогативи.* Такого права не має у регіонів в державах-членах Східної Європи, проте це право закріплено за 74 регіонами у 8 державах членах ЄС. Регіони із законодавчими повноваженнями мають особливе значення для Європейського проекту, оскільки, наділені самоврядними політичними органами, беруть активну участь у впровадженні правил та політики на своїх територіях і є прикладом сприяння зближенню та солідарності в межах території ЄС. У цьому контексті пропозиції ЄК щодо багаторівневого партнерства та управління не вважаються адекватними, а регіональні парламенти мають відігравати більшу роль у підготовці та реалізації політики згуртованості на 2012 – 2027 р. [827; 485];

5) *функціонування спеціалізованих інститутів представництва національних і етнічних меншин при урядових структурах* (як в Словаччині, де з 1998 р. угорські партії входять в парламентські коаліції і представлені в уряді, як в Угорщині, Польщі). Наприклад, в Польщі в Законі «Про національні та етнічні меншини, та регіональні мови» передбачено функціонування консультативного органу при Прем'єр-міністрі – Спільної комісії уряду та національних та етнічних меншин (ст.23) [797].

6) *законодавче визначення статусу меншин і їх прав* (в Польщі, Хорватії, Угорщині). Так, в Польщі для 9-ти національних та 4-х етнічних меншин, що «проживають на території Польщі не менш 100 років» [460; 797]) або надання додаткових гарантій представництва (Хорватія, Румунія [458; 459]);

7) *закріплення спеціальних механізмів «позитивної дискримінації» національних меншин в виборчих процедурах* щодо формування представницьких виборчих органів влади. Наприклад, Словенія є єдиною країною, яка надає подвійне право голосу представникам національних меншин: двоє представників італійської та угорської меншин, обраних за спеціальними списками мають повний статус депутатів парламенту. Виборці,

які проживають за кордоном і не мають постійного місця проживання в Словенії, мають право голосу в окрузі постійного проживання одного з батьків. Крім того, вони можуть вирішувати на єдиній основі, в якому окрузі голосувати [783]. Громади італійської та угорської меншин мають право голосу у своєму загальному окрузі проживання, а також у окрузі меншин. Це подвійне право голосу передбачене Конституцією для забезпечення представництва меншин у Національних зборах. Крім того, кількість голосів, необхідних для обрання депутатом Національних зборів громади меншин, значно менша, ніж кількість голосів, необхідних в інших округах. Ще в 1998 р. Конституційний суд Словенії встановив, що ця домовленість сумісна з принципом рівності, оскільки закріплена у двосторонніх договорах з Італією та Угорщиною. Надання представникам меншин подвійного права голосу було б непропорційним, якби було надто велике відхилення від принципу «одна особа – один голос» [783, с. 6; 479]. Відповідно до виборчого кодексу, комітети національних меншин, які беруть участь у парламентських виборах, не повинні перевищувати поріг у 5% дійсних голосів у країні. Для цього виборча комісія, сформована виборцями, які є членами зареєстрованих організацій меншин, має надати відповідну інформацію

Також, в Польщі, відповідно з ст. 197 Виборчого Кодексу 2011 р., комітети національних меншин, які беруть участь у парламентських виборах, звільнені від необхідності проходити 5% бар'єр голосів по країні. Для отримання спеціального виборчого права передбачена процедура, яку поки що пройшов лише виборчий комітет німецької меншості [798; 392, с. 47].

8) законодавче перешкоджання детериторіалізації і деконсолідації етнічних і національних меншини з метою недопущення обмежень можливості меншин отримати право на представництво, інакше кажучи, перешкоджання використання методів «джеррімендерингу» при формуванні виборчих округів, спрямованих на поділ національних груп і перешкоджання формуванню політичного представництва меншин. Так, ст. 5 Закону Польщі «Про національні та етнічні меншини, та регіональні мови» містить положення

про заборону будь-яких заходів, спрямованих на зміну національних чи етнічних пропорцій в районах проживання меншин [797].

9) *закріплення мовних прав і гарантій прав етнічних і національних меншин* (Польща, Угорщина, Румунія та ін.). Так, наприклад, в Польщі «Закон про національні та етнічні меншини та про регіональну мову» 2005 р., в ст. 9 вказує, що мова меншин може використовуватися як допоміжна в органах місцевої влади. Це право можуть реалізовувати мешканці локальної спільноти, за умови, що кількість членів національної меншини складає не менш як 20% населення [797]. Крім того, закон Польщі регламентує поняття «регіональної мови» як мови, що «традиційно використовується на певній території держави громадянами цієї держави, які складають групу, кількісно меншу за решту населення держави, і яка відрізняється від офіційної мови цієї держави⁴ не включає ні діалекти офіційної мови, ні мови мігрантів» (ч. 1. ст. 19), а також визнає такий статус за регіональною кашубською мовою, якій гарантується державний захист та розвиток (ч. 2. ст. 19) [797].

Так, «Європейська комісія проти расизму та нетерпимості» та «Консультаційний комітет з Рамкової Конвенції щодо захисту національних меншин», що діють при Раді Європи, пропонують розвивати найкращі практики етнополітичного представництва з метою забезпечення «ефективного» громадянства в країнах ЄС та Європи, покращення територіальної політики держави в контексті сприяння згуртуванню диференційованого населення територій в межах регіональних, національних та загальноєвропейських територіально-політичних систем [442]. Отже, забезпечення представництва прав жителів та громадян держав Європейського Союзу отримало інструментального значення для забезпечення соціального, економічного та політичного згуртування в політичному просторі ЄС.

Отже, ремодуляція територіально-політичної системи ЄС, співіснування перехресних політичних просторів та систем взаємодії інститут громадянства обумовлює закріплення практик багаторівневої участі, що забезпечується запровадженням наднаціонального громадянства, регіонального

громадянства, подвійного громадянства, множинного громадянства, що дозволяє уникнути процедури обрання «Батьківщини» та створює мотивацію для політичної активності економічно дієздатного населення.

Інструменталізація інституту громадянства забезпечила впровадження: соціально-економічного механізму руху робочої сили; механізму соціального згуртування європростору; форми забезпечення прав громадсько-політичної участі резидента в місці проживання; засобу конструювання та підтримки національної єдності в мережевих політичних просторах; інструменту розширення європростору за межі європейських територій; засобу трансформації електорального простору в національних та наднаціональній політичних системах. Сучасні практики «ефективного громадянства» набули утилітарного значення, що проявляється у наданні громадянства держав ЄС за інвестиції та «особливі зв'язки» та втрачає значення умови політичної участі, що демонструють процеси надання політичних прав резидентам (не громадянам) на рівні місцевого самоврядування та впровадження наднаціонального інституту громадянства ЄС.

Забезпечення розвитку інфраструктури політичної участі та «ефективного громадянства» в ЄС відбувається шляхом впровадження механізмів парламентського бікамералізму, встановлення квот для етнонаціональних меншин в системі представницьких та управлінських структур, функціонування спеціальних інститутів представництва етнічних та національних меншин при урядових структурах, законодавче перешкоджання детериторіалізації та деконсолідації етнічних та національних меншин з метою обмеження права меншин на представництво (заборона джеррімендерингу).

Висновки до четвертого розділу

Зміни, які відбуваються як реструктуризація актуального простору політичної взаємодії стали каталізатором в процесах зміни сфери політичної участі, яка є похідним елементом в структурованій системі політичних гравців. Запроваджена в державах ЄС реструктуризація територій національного розвитку націлена на створення сильних регіонів як

самостійних модулів з розумною спеціалізацією, здатних до забезпечення швидкої адаптації, прийняття самостійних законодавчих рішень, підтримки міжнародної співпраці для сприяння інноваційному розвитку, а також на стимулювання соціальної активності жителів як остаточних бенефіціарів реформ, – обумовила новий дизайн політичного простору ЄС.

Новий регіоналізм обумовив ускладнення морфологічних структур в просторі політичних відносин за рахунок росту локальних субнаціональних акторів «знизу» і обумовив архаїчність старого регіоналізму як нав'язаного логікою конкуренції наддержав засобу спрямованого управління «зверху».

Механізмом забезпечення реформ став комплекс 4D децентралізації, де деконцентрація забезпечила реформу в адміністративному управлінні держав, дерегуляція обумовила обмеження або нівеляцію адміністративного впливу на окремі сфери соціально-економічного розвитку, деволюція сприяла «перезавантаженню» відносин між центром та субнаціональними рівнями щодо визнання «природи влади» та обсягів повноважень, в тому числі в законодавчій сфері, делегування постало механізмом підтримки спільної дії між різними рівнями влади та забезпечило процес вертикальної та горизонтальної співпраці урядів. Трансформація територіально-політичної системи ЄС, яка відбувається як комплекс заходів впровадження 4D реформ, обумовлює морфологічне ускладнення територіально-політичних систем, нівелювання ключових розбіжностей між унітарними та федеративними державами, та встановлення асиметричних та багаторівневих форм політичної організації простору. Практична реалізація реформ територіально-політичних систем проявила варіативність практик багаторівневого управління внаслідок розвитку гібридизації форм традиційних територіальних організацій суспільно-політичних відносин, які історично визначалися традиціями двох домінуючих правових сімей, трьома базовими моделями місцевого самоврядування та їх теоретичним обґрунтуванням, що базувалося на різних теоріях стосовно можливості цілісності суверенітету.

Специфіка процесу децентралізації в державах ЄС, з різними традиціями центр-периферійних відносин проявилася як централізований федералізм, асиметричний федералізм, квазіфедералізм, фуеролістичний регіоналізм, деволюційний та полуфедеральний автономізм, нефедеральний автономізм, федерасі або федеративна (фоедеративна) автономія. Відбулось впровадження в нормативно-правову практику національних держав асиметричних статусів та повноважень регіонів де держава визначається або як інкорпоруєча система, або як елемент національної територіально-політичної системи.

Забезпечення аналізу територіальної згуртованості, як здатності до модульної інтеграції відбувається завдяки впровадженню систем комплексного моніторингового контролю за: кількістю населення – «єдина класифікація систем адміністративно-територіального поділу одиниць» (NUTS); стандартом територіального поділу країн ЄС; індексом регіональної автономії; індексом децентралізації; за індексом локальної автономії; рівнем податкової влади субнаціональних урядів

Показники індексів демонструють що традиційна дихотомія федеральних та унітарних держав втратила інструментальну значимість для визначення системних характеристик територіально-політичних утворень. Асиметричне управління формується в різних формах та обсягах в унітарних та федеративних державах. Асиметрія проявляється в нормативно-правовій регуляції, та договірних практиках, інституційних структурах і статусах, а також в неоконструктивістських підходах щодо розвитку ЄС.

Ремодуляція територіально-політичної системи ЄС, співіснування перехресних політичних просторів та систем взаємодії інститут громадянства обумовлює закріплення практик багаторівневої участі, що забезпечується запровадженням наднаціонального громадянства, регіонального громадянства, подвійного громадянства, множинного громадянства. Інструменталізація «ефективного громадянства» стає умовою формування та розвитку наднаціонального політичного простору ЄС

РОЗДІЛ V
ІНСТРУМЕНТИ СТАБІЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ
ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ В УМОВАХ
ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС

5.1. Асиметричні рішення в ускладнених територіально-політичних системах: територіальна політика Франції та Нідерландів

Стабілізація соціально-економічного розвитку в територіально-політичних системах унітарного типу традиційно передбачає уніфікацію структур управління, органів самоврядування, які діють на основі «наданих» повноважень до яких часто додають виконання державних завдань «на місцях». Держава встановлює контроль та нагляд на більшості рівнів територіальних ділення. Децентралізація в унітарній системі сприяє розвитку систем самоврядування, зменшує рівень державного втручання, розширює повноваження на основі субсидіарного принципу. В більшості випадків децентралізація відбувається на основі прийняття уніфікованих стандартів для всіх субнаціональних рівнів та території, проте в умовах складних територіальних систем процес децентралізації може впроваджуватися асиметрично через спеціальні рішення та нормативні акти щодо окремих територій. Прикладами асиметричних рішень в умовах впровадження реформи децентралізації є національні моделі децентралізації, що реалізовані в унітарних складних системах Франції та Нідерландів.

Франція – унітарна складна держава. На думку Ф. Броделя, «армія – найбільше знаряддя формування унітаризму Франції в її історії» [51, с. 384]. Втім, сьогодні Франція організована на децентралізованій основі відповідно до Конституції 1958 р. зі змінами від 2008 р. [596]. Стаття 72 Розділу XII «Про територіальні спільноти», визначає, що територіальними спільнотами є комуни, департаменти, регіони, спільноти з особливим статусом та заморські територіальні спільноти, і що будь-яка територіальна спільнота, яка формується замість декількох спільнот або замість іншої, створюється

законом. В цій статті також вказується, що «територіальні спільноти можуть приймати рішення за всіма питаннями, які виникають в межах повноважень, і які краще всього можуть бути реалізовані на їх рівні» [596]. Отже запроваджується романо-германська континентальна модель самоврядування за принципом: «дозволено лише те, що передбачено законом». Вказується і те, що жодне з територіальних спільнот не може здійснювати владу над іншим, проте якщо здійснення влади вимагає об'єднання зусиль, то одне з них може бути уповноважене законом на організацію таких спільних дій (ст. 72). Отже, ніякого горизонтального співробітництва без дозволу парламенту не передбачається. Також вказується, що в територіальних спільнотах представник держави, який представляє кожного члена уряду Республіки, несе відповідальність за національні інтереси, адміністративний контроль та законність. Право та процедури подання петиції, висування ініціативи щодо референдумів, громадські консультації передбачені, але також лише як встановлені Законом Республіки, а, наприклад, не Статутом спільноти. Статтею 72-2, передбачено право територіальних спільнот «отримувати всі або частину податкових надходжень всіх видів», «вільно розпоряджатися доходами на умовах, визначених законом». Зазначається, що «вирішальну частку їхніх доходів формують податкові надходження та інші власні доходи», і що у випадку делегування повноважень доходи, еквівалентні доходам, переданим на здійснення цих повноважень, також повинні бути передані. Визначається механізм вирівнювання, «призначений для заохочення рівності між територіальними спільнотами»: «кожен раз, коли результатом новостворених або розширених повноважень є збільшення витрат, які мають нести спільноти, доходи, визначені законом, розподіляються між цими спільнотами». Конституція Франції визнає регіональні мови «як частини спадщини Франції» (ст. 75-1). Статтею 75 визначається, що «громадяни Республіки, що не мають громадянського статусу загального права, зберігають свій особливий статус до тих пір, поки вони не відмовилися від нього» [596].

Слід зазначити, що з 1946 р. в управління заморськими територіями існували два поняття: *заморські регіони* (région d'outre-mer (DOM)) та *заморські території* (French overseas territories; d'outre-mer (TOM)), Французька Полінезія (або французькі поселення в Океанії), Нова Каледонія, Коморські острови, Уолліс і Футуна, Нові Гебриди (тепер Вануату, яка здобула незалежність у 1980 р.) мали статус французьких заморських територій (TOM), наділеними більш широкими правами, ніж французькі департаменти (DOM) з точки зору їх автономії або незалежності. Після тривалого періоду стабільності щодо понять DOM і TOM, які були збережені в Конституції 1958 р., правова база заморських департаментів і територій зазнала змін з кінця 1990-х років. Новий статус Нової Каледонії в 1998 р. та перегляд Конституції в 2003 р. змінили правовий ландшафт. Розрізнення DOM і TOM поступилося місцем складнішій інституційній архітектурі.

Після перегляду Конституції 2003 р. розрізняють: 1) *заморські департаменти та регіони* (DOM/ROM) або «départements et régions d'outre-mer» (DROM) – регулюються ст. 73 Конституції; 2) *закордонні спільноти* (overseas collectivities, collectivité d'outre-mer, COM) – регулюються ст. 74, 74-1 Конституції; 3) «*особливі*» *спільноти* (sui generis) – згідно з розділом XIII Конституції «Перехідні положення»; 4) «*заморські території*» (TOM) правова система та особлива організації яких визначаються Законом, згідно з ч. 4 ст. 72-3 Конституції Франції.

Республіка конституційно гарантує визнання «заморського населення» частиною французького народу (ч.1 ст.72-3 Конституції) [596]. В заморських департаментах та регіонах (DROM) чи (DOM), якими є Гваделупа, Мартиніка, Французька Гвіана, Ла Реюньйон (статус департаменту з 1946 р.) та Майотта (департамент з 2011 р.) «автоматично застосовуються закони та правила, адаптовані до конкретних характеристик цих спільнот» (ч. 1 ст. 73). В усіх вищеназваних територіях, окрім, Реюньйону, «рішення про ці адаптації законодавства можуть прийматися спільнотою в сферах, в яких здійснюються їх повноваження», відповідно до Закону», спільноти можуть бути

уповноважені самостійно визначати правила з певних питань (окрім питань громадянства, громадянських прав, правосуддя, кримінального права, зовнішньої політики, безпеки, валюти, кредиту та обмінну, виборного права), але це визначається Законом і лише за запитом спільноти (ч.6. ст. 73). В питаннях які стосуються зміни статусу цих територій або утворення однієї для двох територій Дорадчої Асамблеї, Президент Франції за рекомендацією уряду або пропозицією обох палат парламенту приймає рішення про проведення референдуму в такій спільноті (ч.2. ст.72-4; ч.7 ст.73) [596].

Тобто, *заморські департаменти та регіони (DROM)*, мають повноваження, ідентичні тим, що діють в материкових департаментах Франції, вони розглядаються як невід'ємні частини Франції та Європейського Союзу, представлені в обох палатах парламенту Франції та в Економічній та Соціальній Раді, а також беруть участь у голосування при виборах в Європейський парламент, використовують євро в якості власної валюти [706]. З п'яти заморських департаментів Гваделупа та Реюньон (вони є одночасно департаментами та регіонами) мають окремі відомчі та регіональні ради, в той час як в Майотті, Гвіані та Мартиніці за Законом від 27 липня 2011 р. відповідно до п. 7 ст. 73 Конституції два рівня уряду (регіону та департаменту) консолідовані в одну інституційну структуру через утворення «територіальної спільноти Мартиніки» та «територіальної спільноти Гвіани» [394, с. 103]. Департаменти отримали право мати регіональні ради в 1982 р. внаслідок децентралізації, однак поняття «заморський регіон» було запроваджено в Конституцію поправкою 2003 р.

Закордонні спільноти (COM) – це Сен-Бартельмі, Сен-Мартен, Сен-П'єр і Мікелон, Уолліс і Футуна і Французька Полінезія, статус яких визначається в ст.74 Конституції, яка визначає, що для кожного такого регіону повноваження, інституційні структури та порядок обрання представницького органу, передбачається спеціальним законом, який приймається після консультацій з Дорадчими органами спільнот. На цих територіях уряд Франції може застосовувати певні законодавчі положення, що застосовуються в

материкових регіонах Франції, на основі адаптованих Постанов і в межах залишкової компетенції, якою він володіє і лише після узгодження з Дорадчими Асамблеями та після ратифікації Парламентом (ст.74-1) [596]. Ці території контролюються міністром, що відповідає за питання, що стосуються заморських територій (Minister of the Overseas). В цій групі територій продовжується політичний процес зі змінами статусів, які поки що не відображає Конституційна класифікація.

Наприклад Французька Полінезія яка в 1946 – 2003 рр. мала статус «заморської території», з 2003 р. – статус «заморської спільноти», в Законі 2004 р. отримала статус «заморської країни» (overseas country або франц. pays d'outre-mer), «інститут Президента Полінезії», «інститут виборної Асамблеї Полінезії», «французьке полінезійське громадянство», «додаткові повноваження в цивільному, податковому та трудовому праві», «право виступати проти застосування законів, які прийняті парламентом Франції», що, за Рішенням Конституційної Ради Франції «не створює нової політичної категорії, є не правовим статусом, а позначенням» [596]. В 2018 р. та в 2020 р. тут були проведені референдуми з приводу відокремлення, які забезпечили «статус кво» до 2022 р.

Статус «особливої» спільноти sui generis (collectivité sui generis), сьогодні має Нова Каледонія згідно з розділом XIII Конституції «Перехідні положення», оскільки в 1998 р. після зіткнень урядових сил Франції та сепаратистських сил «Канакського руху за незалежність» (діє 1970-х рр.) між сторонами була укладена Угода в м. Нумеа, про що йшлося в ст.76 Конституції та проведено затвердження цієї угоди референдумом 1998 р. (72% жителями Нової Каледонії), щодо визначення правил, що мали регулювати організацію інститутів Нової Каледонії, а також щодо умов та термінів, в які населення Нової Каледонії мало проголосувати за досягнення повного суверенітету [762, с. 5]. В 1999 р. Франція прийняла Закон №99-209 «Про Нову Каледонію», в якому визначила інституційну та організаційну основу Нової Каледонії на перехідний період, і в якому міститься визнання законодавчої влади Конгресу

Нової Каледонії в деяких повноваженнях, правила громадянства, виборчої системи, повноважень держави, які мають бути передані інститутам Нової Каледонії згідно Нумейської Угоди до 2018 р. [422]. В 2018 р. та в 2020 р. відбулося два референдуми, де 56,4% та 53% населення території, відповідно рокам, які не підтримали незалежності. Проте, місцева влада має право на проведення ще одного референдуму в 2022 р. [594]. Сьогодні ця заморська територія має *особливий статус «Асоційованої Спільноти Франції»*, де Президент Франції є головою, де влада Франції представлена Верховним комісаром, яким призначається Президентом. Проте, статус Асоційованої Спільноти передбачає дію місцевих органів влади: представницького – Конгресу, що складається з 54 депутатів, що об'єднує членів всіх трьох провінційних Асамблей, що діють як субрегіональні на цій території, та виконавчого – місцевого уряду у складі 11 осіб, призначених з депутатів Конгресу Нової Каледонії на основі принципу пропорційного представництва політичних партій, а також Голови, що обирається Конгресом [762, с. 6]. Крім того, створені органи, що мають забезпечити політичне визнання самобутності канаків: діє 8 рад корінного населення, що представляють 8 округів території. Також існує загальний територіальний сенат корінного населення у складі 16 осіб по 2 від кожної ради корінного населення, з ротацією голови [762, с. 7]. Звичайний цивільний статус у Новій Каледонії — це цивільно-правовий режим, що відхиляється від цивільного кодексу Франції через дію норм «звичаєвого права». Втім, мешканці Каледонії є громадянами Франції. Французьке громадянство регулюються ст.17-33 Цивільного кодексу. Жителі Нової Каледонії беруть участь у виборах президента Франції та обирають по 2 представника до обох палат парламенту Франції. Відповідальність за Нову Каледонію несе міністр з справ заморських територій Франції, яка також представлена в цій території Верховним Комісаром, який може об'являти надзвичайну ситуацію, задіювати розташовані на території 3 тис. французьких військових. Франція має юрисдикцію в питаннях зовнішніх відносин, імміграції, валюти, торгівлі, оборони, юстиції, підтримки правопорядку.

Правова система базується на французькій моделі, що доповнена механізмом консультацій з Консультативною Радою з питань звичаєвого права. В децентралізованих судах діють магістрати, апеляційна інстанція знаходиться в Нумеа, касаційні справи розглядає касаційний суд Франції.

Французькі Південні та Антарктичні території (The French Southern and Antarctic Territories (TAAF) і Кліппертон не мають конституційного статусу, а лише правовий, оскільки за Конституцією Франції (ч. 3 ст. 72-3) вони визначаються Актом від 06.08.1955 р. «Про статус Французьких південних та антарктичних територій та острова Кліппертон». Статус цих «заморських територій» (ТОМ) регулюється принципом законодавчого винятку, а Кліппертон – принципом законодавчої ідентичності [596; 394, с. 104]. Закон від 06.08.1955 р., доповнений Законом від 21.02.2007 р., стверджує, що «Кліппертон знаходиться під безпосереднім керівництвом Уряду Франції. Міністр заморських територій відповідає за управління островом як представник адміністративних органів, може делегувати виконання цих повноважень» [394, с.114].

Заморські території Франції мають представництво в обох палатах Парламенту. В Національному Зібранні, склад якого обраний на 2017 – 2022 рр. 27 депутатів (4,7%) від 577 депутатів зібрання – представляють заморські території: 7 представників від Реюньйону, по 4 від Гваделупи та Мартиніки, 3 від Французької Полінезії, по 2 від Французької Гвіани, Майотти, Нової Каледонії, 1 від Сен-Бертельмі та Сен-Мартену, по одному ввід Сен-П'єра та Мікелона та Уолліс та Футуни. В Сенаті ці регіони представлені 21 сенатором, що складає 6% от 348 сенаторів: від Реюньйону – 4, від Гваделупи – 3, від Французької Гвіани, Французької Полінезії, Мартиніки, Майотти та Нової Каледонії – по 2 представники, від Сен-Мартену, Сен-Бартельмі, Сен-П'єра та Мікелона, а також від Уолліс та Футуни – по 1-у представнику.

В ЄС врегулювання політики щодо відносин з заморськими територіями здійснювалося з 1957 р., на основі Римського договору, згодом

Маастрихтським (1992) та Лісабонським договором (2007), що обумовив зміни в «Договорі про функціонування Європейського Союзу» [556; 567; 568].

З 13 заморських країн та територій (Overseas Countries and Territories (ОСТ)), що не є частинами ЄС, хоча співпрацюють з ЄС через Асоціацію заморських країн та територій (Overseas Countries and Territories Association (ОСТА)), шість – це території Франції (Нова Каледонія, Сен-Бартельмі, Уолліс та Футуна, Сен-П'єр та Мікелон, Французькі Південні та Антарктичні землі, Французька Полінезія) [556]. Особливості їх відносин з ЄС регулюються ст. 178 «Договору про функціонування Європейського Союзу» [556]. Поточні детальні правила та процедури асоціації викладені в Рішенні Ради ЄС 2013/755/ЄС від 25 листопада 2013 р. (Overseas Association Decision, OAD), яке набуло чинності 1 січня 2014 р. [500; 572; 765, с. 12]. Оскільки ОСТ не є частиною території Союзу, європейське законодавство не застосовується, і вони не мають права на участь у європейських структурних фондах. Однак вони можуть отримувати вигоду від Європейського фонду розвитку та інвестиційного фонду, який керується Європейським інвестиційним банком (ЄІБ) і створений за рішенням про асоціацію ОСТ. Цей механізм сприяє інвестиціям, зокрема у приватному секторі, інфраструктурі та фінансовому секторі фінансується за рахунок ресурсів держав-членів ЄС. Він працює як захисний фонд (погашення кредиту реінвестуються в нові операції), але також складається з грантів та послуг технічної допомоги. Також, ці території не є частиною єдиного ринку і мають відповідати зобов'язанням, накладеним на країни, що не входять до ЄС, щодо торгівлі, стандартів охорони здоров'я рослин, стандартам безпеки та ін. Проте, громадяни ОСТ є громадянами держави-члена ЄС. У цьому відношенні вони користуються європейським громадянством і, отже, можуть брати участь у виборах представників своєї країни в Європейському парламенті та вільно подорожувати/проживати по всій території ЄС [394, с. 105]. Після виборів 2019 р. Франція вирішила перейти до єдиного виборчого округу, від якого будуть обиратися представники в Європарламент. Таким чином 8 регіональних округів включно

з округом заморських територій ліквідовуються. За період 2014 – 2020 рр. ЄС виділив цим територіям 6 млн. євро з європейських структурних та інвестиційних фондів (ESI) з метою підтримки їх розвитку [572].

Заморські департаменти – Французька Гвіана, Гваделупа, Мартиніка, Сен-Мартен, Майотта, Ла Реюньйон, та одна заморська спільнота – Сен-Мартен відносять до числа 9 найбільш віддалених зовнішніх регіонів (Outermost Regions, OMR або OR), які є частинами ЄС, хоча мають додаткові вигоди від адоптацій та виключень, що діють для них в актах ЄС. Всі ці території є частиною митної зони ЄС, проте знаходяться за межами Шенгенської зони та зони оподаткування доданої вартості ЄС. Особливості відносин з ЄС регулюються ст. 349 і 355 «Договору про функціонування Європейського Союзу» [556]. Ці території є розвиненими, на що вказує показник ВВП на душу населення у відсотках від середнього показника по ЄС: якщо ЄС – 100%, то Франція – 106% (для порівняння, Іспанія – 91%, Португалія – 79%), Гваделупа – 68%, Французька Гвіана – 48%, Мартиніка – 70%, Реюньйон – 67%, Майотта – 32% [572]. В 2017 р. Європейська комісія прийняла Стратегію розвитку цих територій, яка базується на 4-х стовпах: нова модель управління, заснована на партнерстві; опора на активи територій; сприяння росту та створенню робочих місць; розширення співпраці [527].

Стаття 355 «Договору про функціонування Європейського Союзу» дозволяє Європейській раді з ініціативи відповідної держави-члена, що контролює ці території, змінювати статус даної заморської країни чи території (тобто OR або OCT) без необхідності вносити зміни до Договору ЄС. Наприклад, до кінця 2011 р. Сен-Бартельмі був «найвіддаленішим регіоном» ЄС, але в 2012 р. він став «заморською країною та територією» (має територіальну раду, Президента, Префекта як представника уряду Франції одного представника в Сенаті Франції), його жителі є французькими громадянами з паспортами громадян ЄС. Протилежне сталося в 2014 р. з Майоттою, яка була «заморською країною та територією» і за рішенням Ради ЄС стала «найвіддаленішим регіоном» ЄС. Всі визначені території

користуються валютою євро з 1999 р., у тому числі території ОСТ (угода з ЄС), за винятком тих, що знаходяться в Тихоокеанському регіоні, де досі використовується франк (прив'язаний до євро за угодою між Францією та ЄС). Всі ці території отримують допомогу від ЄС в цілях розвитку в рамках планів «Європейського фонду розвитку для заморських країн та територій» [530, с. 9].

Окрім, ускладнених відносин територій Франції з ЄС, Конституція Франції регулює відносини між громадянами Франції та громадянами ЄС. Зазначаючи особливості відносин Франції та ЄС у ст. 88.1-88.7, зокрема участь Франції в ЄС на умовах передбачених Лісабонським договором, в ст. 88-3 передбачається, що «за умови взаємності і відповідно до умов Договору про ЄС, підписаного 07.02.1992 р., право голосувати і балотуватися в якості кандидата на муніципальних виборах надається лише громадянам Союзу, які проживають у Франції. Такі громадяни не можуть займати посади мера або заступника мера, а також брати участь у призначенні виборщиків Сенату або у виборах сенаторів. Закон, прийнятий обома палатами, визначає порядок застосування статті» [596].

Початок реформ децентралізації пов'язують з ініціативою Ш. де Голля щодо проведення референдуму регіоналізації і реформування Сенату з метою розширення місцевих ініціатив стосовно додання економічної кризи та щодо надання регіонам можливостей економічної діяльності. Аде результати референдуму виявилися негативними (52,4%) через недовіру суспільства до ідей послаблення вертикалі центральної влади [152, с. 196].

До 1972 р. Франція мала всього два рівня територіальних утворень (*collectivités territoriales*): департаменти і муніципалітетами (франц. *communes*). Регіони, як територіальний рівень, виникли в 1972 р., коли були утворені Регіональні Ради, як консультативні органи з призначених департаментами та комунами представників за принципом рівної кількості членів від кожного. У 1981 р. президент-соціаліст Франсуа Міттеран розпочав реформу децентралізації. В 1982 р. був прийнятий перший Закон № 82-213 від

«Про права і свободи муніципалітетів, департаментів і регіонів», розроблений урядом П'єра Моруа який поклав початок реформи [610], і до 1986 р. було прийнято 40 законів і 300 указів.

Закон 1982 р. ввів три нові елементи: 1) управління префектом було замінено аудиторськими перевітками з боку адміністративних судів та регіональних судів за допомогою призначених Президентом префектів, за якими залишилося право здійснювати державні витрати в своєму департаменті, а також представляти територіальні органи різних міністерств (окрім сфер оборони, судових служб, освіти, податкового адміністрування). Префект втратив право контролювати рішення ради, проте залишив право скасувати незаконні рішення через адміністративний суд. Також префект отримав право делегувати своє повноваження в певній сфері Дирекції департаменту [383, с. 21]; 2) виконавча влада в департаментах передавалась від префекта до голови (Президента) обраної департаментом або регіоном ради, в тому числі повноваження щодо питань бюджету; 3) визнанням регіонів «територіальними колективами» та наданням їм права формувати органи самоврядування. Органи самоврядування, за ст.1 Закону встановлювалися на рівні комун, департаментів та регіонів. Так, реформою 1982 р. уряд, з одного року створював місцеві органи влади, з іншого – встановлював посилені деконцентровані повноваження представників на місцях – префектів. Отже, реформа 1982 р. включала як децентралізацію, так і деконцентрацію [383, с. 20]. Після 1982 р. Франція стала єдиною країною Західної Європи що декларувала 4 рівні адміністрування: центр, регіон, департамент, комуна [183].

Одразу після прийняття Закону «Про децентралізацію» (1982) були прийняті Закони «Про особливий статус регіону Корсика: адміністративна організація», «Про особливий статус регіону Корсика: повноваження», що стало реакцією уряду на посилення «корсиканського сепаратизму» [601; 602]. В Корсиці створили Корсиканську Асамблею (не регіональну раду), перший склад якої обрали в 1986 р. Виконавчу владу було покладено на Президента Корсиканської Асамблеї. Регіон отримав додаткові повноваження. В 1988 р.

Корсиканська Асамблея прийняла Резолюцію яка підтверджувала існування «корсиканського народу», і в 1991 р. за підтримки міністра внутрішніх справ П'єра Жокса парламент Франції приймає Закон «Про статус територіальної спільноти Корсики», де визначені інституційна, організаційна, фінансова основа функціонування спільноти, і де «корсиканський народ» визнаний частиною французького народу, який має право на збереження самобутності та захист економічних інтересів», «ізоляцію, з повагою до національної єдності» [600]. Проте Рішенням Конституційної Ради Франції цю норму вилучили з Закону в тому ж році через «неконституційність».

В 1983 р. два «Закони (міністра) Гастона Деферре» – Закон №83-8 від 7 січня «Про розподіл повноважень між комунами, департаментами, регіонами та державою» [607] та Закон № 83-663 від 22 липня, що доповнив Закон №83-8 [606] визначили обов'язки нових адміністративних органів та спосіб їх фінансування. Політична еліта поставила мету боротьбу з дирижизмом держави в економіці та сприяння розвитку периферійних регіонів. В процесі дерегулювання регіони були перетворені на територіальну владу, якою керували безпосередньо обрані Ради та їх виконавчі структури, очолювані Президентами цих Рад [383]. Крім Конституції 1958 р., та Законів, Загальний кодекс місцевої влади 1996 – 2000 рр. впорядковує повноваження, закріплені за регіонами, департаментами та муніципалітетами [595]. Він синтезує більш ніж двовікові закони та постанови, які стосуються територіальної політики Франції, в тому числі акти про створення 37 тис. муніципалітетів (як перетворення 90 тис. приходів) в 1789 р. та 83 департаментів в 1790 р.

Децентралізація отримала подальший розвиток завдяки конституційній реформі 2002 – 2004 рр., яку проводив Прем'єр – Міністр Жан-П'єр Раффарен. Зміна до конституції 2003 р. запровадила принцип фінансової автономії для територіальних колективів. Поняття «регіон» та «децентралізація» отримали конституційне визнання. Також була встановлена можливість проведення місцевих референдумів та подання петицій. Другим етапом поглиблення реформи в 2003 – 2004 рр. було передбачено передачу адміністративних

функцій на субнаціональний рівень. Зараз регіони відповідають за регіональне економічне планування та політику, промисловий розвиток і професійну освіту, департамент – з деякі медичні та соціальні послуги, будівництво та обслуговування громадської інфраструктури, комуни – за початкову освіту, планування землеустрою та ліцензування будівництва. В 2002 р. прийнято новий Закон «Про Корсику», яким закріплені організація та повноваження влади та «виключну інвестиційну програму розвитку» [604].

В той же час з 2007 р. інститут префектів також трансформувалася. Існують префекти «звичайної категорії» (з 2014 р. – їх розрізняють за 7 ступенями), та «префекти поза категорією», призначені списком. Більшість префектів очолюють територіальні префектури, проте є і ті, що працюють в центральному офісі міністерства внутрішніх справ, або як префекти поліції. Наприклад, в Парижі два префекта: 1) префект департаменту Сени (включає 1 комуни Парижу, 27 комуни департаменту О-де-Сен, 24 комуни департаменту Сен-Сен-Дені та 29 комун департаменту Валь-де-Ман); 2) префект поліції, влада якого поширюється на департамент Сени та департамент Уаза. Корпус префектів в країні включає 250 префектів та 450 супрефектів (представляють центральну владу в муніципальному окрузі, що є посередником між комунами та префектурою), які забезпечують державну політику в регіонах та департаментах. Префект головного департаменту в регіоні є, одночасно, префектом регіону. При префекті діє рада, яка складається з 2 – 3х осіб, що виконує функції адміністративного суду, консультативної ради. З 2010 р. роль префекта регіону була посилена порівняно з префектами департаментів. Регіональні префекти грають ключову роль у забезпеченні національної політики, за виключенням питань охорони та безпеки, які залишаються на рівні префектури департаменту [383, с. 21 – 23].

З 2013 р. почався новий етап реформувань, спрямованих на спеціалізацію регіонів та департаментів та укрупнення регіонів [383, с. 5]. Станом на січень 2015 р. у Франції нараховувалося 36 681 комун, з них 36.552 у материковій Франції та 129 у «заморській». Це значно вище ніж у будь-якій

європейській країні і становить близько 40% від усієї муніципальної адміністрації в ЄС [383, с. 10]. В 2015 р. Національні збори та Сенат прийняли Закони про територіальну реформу – Закон «Про кордони регіонів, регіональні вибори та вибори в департаментах та внесення змін до календаря виборів», що скоротив 22 регіони до 13 столичних [605] та Закон «Про нову територіальну організацію республіки» [598]. Закони вступили в силу з 01.01.2016 р. Реформи спрямовані на посилення можливостей регіональних органів влади у Франції, розширення компетенції регіональних органів влади в галузі економічного розвитку, туризму, розвитку бізнесу та професійної підготовки.

Чотирьохрівнева система організації органів влади та управління Франції включає сьогодні: 1) центральний рівень; 2) регіональний рівень – 18 регіонів, з яких 13 материкових (включають 12 материкових регіонів і Корсику) та 5 заморських регіонів (Французька Гвіана, Гваделупа, Мартиніка, Майотта і Реюньон, які визначаються і як заморські регіони, і як заморські департаменти з їхніми установами); 3) рівень департаментів – 101 департамент (96 материкових департаментів, включно з двома департаментами Корсики, та п'ять «заморських»); 4) муніципальний рівень (комун) – це 34970 муніципалітетів [489]. Французька комуна може бути містом з 2,2 млн. осіб (як Париж), містом за населенням 10 тис. осіб та хутором на 10 осіб. Комуні, як правило, утворюються в існуючих села. За винятком муніципальних округів найбільших міст – Парижа, Ліона та Марселя, комуні є найнижчим рівнем поділу Франції, де обираються муніципальна рада та мер, які реалізують владу на основі широких автономних повноважень. В усіх місцевих радах Франції разом діють близько півмільйона виборних представників (з населення 66 млн. осіб). В кожній раді, залежно від кількості населення, від 9 (100 громадян) до 162 (понад 2 млн. осіб) депутатів.

На рівні муніципалітетів з 1999 р., коли було прийнято «Закон Шевенемана» (ініційований голлістом Жан-П'єром Шевенеманом) – «Про покращення та посилення міжкомунального співробітництва» розвивається нова форма горизонтальної співпраці [609]. На початок 2014 р. існувало

12 тис. комун, які утворили 2700 «міжкомунальних структури» (з власним фінансуванням, як «комунальні», «агломераційні» об'єднання [383, с. 12]. Зараз, ведеться підготовка до скорочення кількості цих об'єднань на 40% до приблизно 1265, але з метою їх укрупнення [603]. Так, були утворені мегаполіси «Ніцца», діє з 2011 р., об'єднує 49 муніципалітетів, які утворили єдину Раду з 130 представників муніципалітетів, а також раду мерів. Перший бюджет цієї спільноти в 2012 р. склав 945 млн. євро [597]. Згодом були утворені 10 мегаполісів, що керувалися загальними правом (Тулуза, Лілль, Бордо, Нант, Страсбург, Ренн, Руан, Гренобль, Монпельє, «Брест») та три з особливими правилами (метрополії Великий Париж», Екс-Марсель-Прованс, Ліон). Наприклад, Страсбург, де розміщується Європарламент та Рада Європи, входить до складу міжмуніципального об'єднання – Страсбурзької агломерації, яка складається з 25 комун та має власну міжмуніципальну раду, яку уварюють депутати, що представляють, відповідно, 25 комунальних рад. Як результат, міська рада Страсбурга позбулася свого виконавчого органу, оскільки виконавчі повноваження здійснює тепер виконавчий орган агломерації, який фінансується з місцевого бюджету Страсбургу. Місцевий бюджет Страсбургу утворюють переважно місцеві податки – 39%, державні дотації – 28% та податки з підприємств – плата за землю, ПДВ [107]. Також існує міжмуніципальне об'єднання Кальмару в Ельзасі, в якому поєднані 20 комун, загальний бюджет яких – 200 млн. євро.

Закон «Про нову територіальну організацію республіки» (2015) змінив і систему статистичних регіонів NUTS [598]. Сьогодні, Франція представлена 14-тьма одиницями рівня NUTS 1: де 13 – це материкові регіони, та одна (1) одиниця NUTS утворена 5-ю позаматериковими «заморськими» територіями (Гваделупа, Мартиніка, Французька Гвіана, Ла Реюньон та Майотта) на колективній основі.

Тринадцять материкових регіонів NUTS 1 (з чисельністю від 7 до 3 млн. осіб) – це Іль де Франс, Центр-Валь-де-Луар, Бургундія-Франш-Конте, Нормандія, Норд-Па-де-Кале-Пікардія, Ельзас-Шампань-Арденни-Лотарінгія,

Країна Луара, Бретань, Аквітанія-Лімузен-Пуату-Шарант, Лангедок-Руссільон-Південь-Піренеї, Овернь-Рона-Альпи, Прованс-Альпи-Лазурний берег, та Корсика. Більшість цих регіонів включають регіони рівня NUTS 2 (від 1 до 3-х). Наприклад, регіон Ельзас-Шампань-Арденни-Лотарингія включає три одиниці NUTS 2 – Ельзас, Лотарингію та Шампань-Арденни. Є і такі одиниці NUTS 1, які не мають поділу на рівні NUTS 2 (чисельність від 3 млн. до 800 тис. осіб), наприклад, Іль де Франс, що має ділення лише на рівні NUTS 3 (чисельність від 800 тис до 150 тис. осіб). Так, регіон Іль де Франс має 8 субрегіонів такого рівня, включно з Парижем.

З 2016 р. Франція має 3 рівня територіальних одиниць за загальноєвропейським стандартом вимірювання в Номенклатурі NUTS: 14 регіонів рівня NUTS 1 (13 материкових та 1 позаматериковий); 27 регіонів рівня NUTS 2 (22 колишніх (в 1982 – 2015 рр.) регіони рівня NUTS 1 та 5 позаматерикових департаментів, які тепер об'єднані в одну одиницю NUTS 1); 101 субрегіон рівня NUTS 3 (96 материкових (включаючи два департаменти на Корсиці) та 5 позаметрикових департаментів).

Закон «Про нову територіальну організацію республіки» (2015) встановив існування «єдиної територіальної спільноти» в Корсиці, але зберіг префектури на рівні двох департаментів, але передбачив злиття департаментів як основи для організації місцевої влади в процесі децентралізації [598]. Ці департаменти утворюють єдину Корсиканську Асамблею (склад змінюється кожні 6 років на основі регіональних виборів), а ради департаментів ліквідуються. Асамблея обирає Президента, як члена виконавчої ради (10 членів обраних з числа депутатів Асамблеї). Розширені обсяги повноважень Асамблеї містить «Загальний кодекс місцевої влади» [595]. 360 комун Корсики утворюють 19 міжмуніципальних органів влади.

Для Франції проблема сепаратизму Корсики та інших регіонів, таких як Північна Країна Басків (в департаменті Атлантичні Піренеї) або Руссільон (так звана Північна Каталонія в департаменті Східні Піренеї) залишається чутливою, але засобом боротьби стає асиметрична децентралізація. Так,

Генеральна Рада департаменту Північні Піренеї в 2010 р. прийняла «Хартію на користь каталанської мови» та запровадила офіційне використання поняття «Північна Каталонія» [430].

В липні 2019 р., підводячи межу під кризою «жовтих жилетів» Е. Макрон визнав необхідність нових відносин між центральним апаратом держави та місцевими органами влади. Для цього є підґрунтя: 1) за індексом регіональної автономії Франція (21,85), відстає від, наприклад, Німеччини, яка має найвищий індекс в ЄС – 37,67 (див. табл. Д 4.2.; Д 4.3.; Д 4.4.) [658]; 2) за індексом локальної автономії Франція (66,80) відстає від, наприклад, Швеції, яка має найвищий індекс в ЄС – 75,10 (див. табл. Д 4.1.) [772, с. 68 – 78]; 3) рівень «податкової влади субнаціонального рівня» у Франції у % від рівня національного ВВП складає 6,2%, тоді як в Швеції цей показник – 15,4%, а у відсотках від загальних податкових доходів рівень «податкової влади субнаціонального рівня» у Франції – 13,5%, тоді як в Швеції показник – 35,1% (див. табл. Д 4.5.) [769].

В червні 2020 р. французький уряд розробив проєкт з 50-ма пропозиціями подальшої децентралізації, деконцентрації державних послуг, диференціації місцевих юрисдикцій (запровадження асиметричного підходу та «експериментування»). До 3х «D» додали четверту – декомплексацію відносин між центральною та місцевими органами влади [733]. В 2021 р. було прийнято Закон «Про спрощення експериментів, які проводитимуться на підставі четвертого абзацу ст.72 Конституції» [608]. Законом передбачено право на диференціацію територій для спрощення експериментів, можливість місцевої влади адаптувати закони, визначені на національному рівні, заради кращого здійснення державної політики, адаптованої до їх території. В урядовому «Національному плані відновлення та стабілізації» Франції на 2021 – 2027 рр. вказується про проведення політики територіальної згуртованості, про новий етап реформи: «диференціація, децентралізація, деконцентрація та декомплексація (4D) розпочне новий етап децентралізації та деконцентрації, щоб сконцентрувати людські та фінансові ресурси на

місцевому рівні, а не на центральній адміністрації» [796, с. 25]. Це, має дозволити «зосередитися на впровадженні, а не на створенні стандартів, та повернути засоби для дій тим, хто найближче до територій..» [796, с. 25]. Вказується про надання місцевих інвестицій для підтримки: екологічного переходу, додання загроз здоров'ю, відновлення спадщини, цифрового підключення, цифровізації економіки та інше.

Ще однією країною, яка є децентралізованою унітарною, але має складний територіальний устрій є *Нідерланди*. *Королівство Нідерландів складається з європейської частини та шести островів у Карибському морі*. До 2010 р. ці острови становили дві країни у складі Королівства: Аруба та Нідерландські Антильські острови (Кюрасао, Бонайре, Сінт-Мартен [голландська частина], Саба та Сент-Естатіус). Відносини між цими двома країнами та третьою – європейською частиною Королівства – регулювалися «Хартією Королівства Нідерландів» 1954 р. (яка має переважну силу над Конституціями трьох складових країн) [759].

У 2010 р. Кюрасао та Сен-Мартен стали самостійними країнами (countries) відповідно до «Хартії Королівства Нідерландів» нарівні з Арубою [голландська частина], яка отримала цей статус ще в 1986 р. [905].

Сьогодні «Хартія Королівства Нідерландів» охоплює 4-и країни. В ст.1 Хартії зазначається: «До складу Королівства входять Нідерланди, Аруба, Кюрасао і Сен-Мартен» [759]. Самі Нідерланди, при цьому, є єдиною «державою», що тепер мають дві частини: Європейську та Карибську, та складаються з чотирьох «автономних країн» [656]. В ст. 2, 3 Хартії зазначено, що «Король здійснює управління Королівством і кожною з країн. На Арубі, Кюрасао та Сен-Мартені Король представлений губернатором, якого призначає та звільняє Король. Повноваження, обов'язки та відповідальність губернатора як представника уряду Королівства регулюються Законом про Королівство або, у відповідних випадках, розпорядженням Ради». В ч. 4 ст. 14 визначається, що натуралізація осіб, які проживають в Арубі, Кюрасао або Сен-Мартені, здійснюється на основі Закону «Про нідерландське

громадянство» [758; 759]. Закон про нідерландське громадянство (застосовується до всіх 4-х країн Королівства) встановлює єдине громадянство. Як нідерландці, жителі Карибських островів однаково мають статус громадян ЄС і можуть голосувати на європейських виборах. Проте цьому передувала судова справа.

У справі «Емані та Севінгері» 2006 р. (справа С-300/04) щодо права голосу на виборах в Європарламент для громадян Нідерландів Аруби, Європейський Суд ухвалив, що законодавець має дотримуватися принципу рівного ставлення для громадян, які не проживають на території країни, і що «особи, які мають громадянство держави-члена і які проживають на території, яка є однією із заморських країн і територій, зазначених у ст. 299(3) ЄС, можуть покладатися на права, надані громадянам Союзу в ч.2 «Договору про ЄС». У той час як у нинішньому стані законодавства Співтовариства немає нічого, що забороняє державам-членам визначати умови права голосу та умови бути кандидатом на виборах до Європарламенту, посилаючись на критерій проживання на території, на якій проводяться вибори, Однак принцип рівного ставлення запобігає тому, щоб обрані критерії призвели до різного ставлення до громадян, які перебувають у порівнянних ситуаціях, якщо ця відмінність у ставленні не є об'єктивно виправданою» [754]. Після цього рішення Закон «Про вибори» був змінений, щоб розширити обсяг виборчих прав на всіх голландських громадян, які проживають на Карибських островах, для забезпечення участі у виборах в Європарламент [755; 753].

Проте, нідерландські громадяни з Аруби, Кюрасао та Сен-Мартену не представлені у двох палатах парламенту Нідерландів. Стаття В 1 Закону «Про вибори» визначає, що «члени Палати представників Генеральних штатів обираються громадянами Нідерландів, за виключенням тих, хто в день голосування має фактичне місце проживання в Арубі, Кюрасао та Сен-Мартені. Це виключення не поширюється на громадян Нідерландів, які проживали в Нідерландах не менше 10 років, а також на нідерландців, які працюють на державній службі в Арубі, Кюрасао та Сен-Мартені» [755].

Парадокс полягає в тому, що громадяни Нідерландів мають право голосувати в Європарламент, але не мають право голосувати на виборах парламенту Нідерландів, при тому, що вони є громадянами територій, які визначені «частинами Королівства Нідерландів». При цьому, ці три частини Королівства Нідерландів (Аруба, Кюрасао та Сен-Мартен) – країни Карибського басейну – не є частиною території ЄС, але мають статус «заморських країн та територій» (ОСТ)), що не є частинами ЄС, хоча співпрацюють з ЄС через Асоціацію заморських країн та територій (Додаток II «Договору про функціонування ЄС») [556]. Вони мають доступ до фінансування ЄС: Кюрасао отримав 11 млн. євро інвестицій ЄС у період 2013 – 2021 років [502]. Закони ЄС не застосовуються на островах.

Однак, в «Хартії Королівства Нідерландів», яка визначає ці три «країни» частинами Нідерландів, визначаються їх «особливі відносини» з Королівством. Повноваженнями Королівства (центрального рівня) в ст. 3 визначені: «підтримка незалежності та оборони, іноземні відносини, громадянство Нідерландів, символи королівства, регулювання національної приналежності суден та встановлення безпеки навігації морських суден, екстрадиція. Інші предмети діяльності є справами Королівства за взаємною згодою» [759]. В Хартії подана інституційна основа співробітництва чотирьох складових країн Королівства: 1) Рада міністрів Королівства складається з міністрів, призначених Королем, та уповноваженого міністра, призначеного урядами Аруби, Кюрасао та Сен-Мартена, який присягає на вірність Королю (ст. 7); 2) Уряди Аруби, Кюрасао, Сен-Мартена мають право окрім уповноваженого міністра, направляти будь-якого міністра з правом дорадчого голосу для роботи в Раді міністрів Королівства (ст.10); 3) Король Нідерландів може за бажанням уряду однієї з трьох країн призначити представника цих країн до складу Державної Ради Королівства, що працює як орган для консультацій по проєктах Законів Королівства та Загальних адміністративних актів, які будуть прийняті в Арубі, Кюрасао, Сен-Мартені (ст.13).

Міністр закордонних справ Королівства несе відповідальність за зовнішні відносини Королівства, з урахуванням інтересів автономних країн, які можуть мати власні міжнародні контакти та укласти Меморандуми про взаєморозуміння (Memoranda of Understanding (MoUs)) у сферах, в яких мають автономію, але при їх укладанні вони мають діяти в межах зовнішньої політики Королівства. Лише Королівство Нідерландів є суб'єктом міжнародного права і може приєднуватися до міжнародно-правових угод, укладати такі стосовно однієї чи декількох його складових частин, які несуть відповідальність за їх дотримання і виконання. В Хартії визначається, що на основі міжнародних угод, які заключає Королівство, всі частини Королівства можуть вступати в міжнародні організації в якості членів (ст. 28); міжнародні договори, які зачіпають Арубу, Кюрасао, Сен-Мартена, передаються в представницькі органи цих країн одночасно з їх представленням в Генеральні штати (ч. 2 ст. 24); якщо уряд Аруби, Кюрасао або Сен-Мартена бажає заключити міжнародну економічну угоду, уряд королівства буде сприяти цьому, якщо союз країн Королівстві не буде проти цього (ст. 26); що Король не зв'язує Арубу, Кюрасао та Сен-Мартен міжнародними угодами, якщо уряд країни заявив, що країна виявиться в не вигідному становищі через таке зобов'язання (ч. 1 ст. 25); всі частини Королівства беруть участь в підготовці угод з іншими державами, які їх стосуються... (ст. 27) [759].

Новий статус «трьох частин Королівства Нідерландів» створив проблеми: хоча ці острови не є частиною ЄС, їх жителі розглядаються як «внутрішні», які представлені в законодавчому процесі ЄС (у тому числі через Механізм раннього попередження (Early Warning System (EWS)), який передбачено Лісабонською угодою, за якою регіональні парламенти можуть бути залучені на ранній стадії законодавчої процедури ЄС, щоб оцінити, чи відповідають проекти законодавчих актів принципу субсидіарності і мають можливість консультуватися з національними парламентами за ст. 6 «Протоколу про застосування принципів субсидіарності та пропорційності»).

Навпаки, дрібніші острови Карибського басейну – о-ви Бонайре, Сен-Естатіус і Саба (так званий «BES-islands», за першими літерами назв) були інкорпоровані як суб'єкти публічного права (openbare lichamen – статус, аналогічний муніципалітету) до європейської частини Королівства Нідерландів. Жителі цих островів отримали право голосу у Нижній палаті представників (Tweede Kamer) та Верхній палаті (Eerste Kamer) парламенту Нідерландів, а також у Європейському парламенті. Ці острови також не є частиною території ЄС (хоча вони є частиною європейських Нідерландів). Важлива частина законодавства ЄС, така як «Загальний регламент захисту даних» (GDPR) в них не застосовується [905].

Після того, як Нідерландські Антильські острови були розпущені як країна у складі Королівства, їхня валюта, гульден Нідерландських Антильських островів, не була замінена на євро. Туризм та торгівля на островах залежать від країн, які використовують долар США або валюту, прив'язану до долара США. Таким чином, Бонайре, Саба та Сінт-Естатіус вважали за краще прийняти долар США, який став їх офіційною валютою з 2011 р. [824], в той же час Аруба використовує – флорин, Кюрасао та Сен-Мартен – гульден [656]. Оскільки острови BES є невід'ємною частиною європейської частини Нідерландів, яка, у свою чергу, є невід'ємною частиною ЄС, очікується, що на цих островах буде застосовуватись деяке законодавство ЄС. Проте, на практиці це відбувається не часто, в тому числі і через ч. 4 ст. 132а Конституції Королівства, що визначає можливість встановлення на території «Карибських Нідерландів» «правил та заходів з огляду на особливі обставини, які відрізняють ці державні органи від європейської частини Нідерландів» [760]. Як результат, більшість національного екологічного законодавства, що значною мірою є результатом зобов'язань за законодавством ЄС, не застосовується на островах BES. Тим не менш, різні елементи законодавства ЄС проникли в законодавство, яке застосовується на островах наприклад, зобов'язання проводити оцінку довкілля у разі нових проєктів (Закон «Про державне житлове будівництво, територіальне

планування та управління навколишнім середовищем на островах Бонайре, Сен-Естатіус, Саба», «Закон про планування територіального розвитку островів Бонайре, Сен-Естатіус і Саба» та ін.) [403; 529].

З 2010 р. питання про зміну статусу 3-х частин Королівства Нідерландів (Аруба, Кюрасао та Сен-Мартен) зі статусу «заморських країн та територій» (Overseas Countries and Territories (OCT)) в ЄС на «зовнішнього регіону» (Overseas Regions (OR)) підіймалося неодноразово, особливо коли ураган Ірма в 2017 р. обрушився на о. Сен-Мартен/Мартен, коли північна (французька) частина (зі статусом OR) змогла скористатися Фондом солідарності ЄС, тоді як південна голландська частина (OCT) не могла [905]. Зміна статусу передбачає застосування п.6 ст. 355 «Договору про функціонування ЄС», коли Європейська Рада може за ініціативою зацікавленої держави-члена прийняти рішення про зміну статусу у відносинах Союзу нідерландської, французької або датської країни чи території, як вказано в параграфах 1 та 2 Європейська рада діючи одностайно, може проголосувати після консультацій з Комісією» [556]. Проте, як зазначає Президент інституту міжнародного та європейського права Г. Реквест, головним питанням є невисловлене бажання цих частин Королівства Нідерландів подати заявку на зміну статусу [828]. Нинішній статус, яким вони «пов'язані з Союзом», як «знижений статус», насправді, надає їм переваг, наприклад щодо експорту до ЄС, а також забезпечує значимий для них рівень «політичної автономії» [656]. Також вони отримують фінансування з джерел ЄС, наприклад, Європейського фонду розвитку (ЄФР). «Дивні відносини» Королівства Нідерландів та його частин визначають по-різному: або як «незавершену деколонізацію», або як «краці», порівняно з іншими можливими [391], вказуючи, при цьому, на зростання підтримки повної незалежності цих «автономних країн» [780; 862].

В розділі 7 Конституції Королівства Нідерландів 2018 р. визначається статус провінцій, муніципалітетів, публічних утворень Карибського басейна (Caribbean public bodies) [760]. Зокрема вказується, що «у Карибській частині Нідерландів публічні органи, крім провінцій та муніципалітетів, можуть

створюватися та розпускатися відповідно до закону Нідерландів» (ст.132а). Кожна автономна країна має власну конституцію (в межах Хартії). За нормами Конституції, спори між публічними органами вирішуються королівським указом або судовою владою (ст. 136) [760].

Щодо принципів субсидіарності та автономії, центральний рівень може втручатися у будь-який час на місцевому та регіональному рівнях. Проте, місцевий та регіональний рівні користуються автономією та можуть діяти будь-яким способом, якщо вони відповідають національному законодавству. В цій країні принцип автономії визнають в тому, що він максимально наближає процес ухвалення рішень до населення і лише тоді, коли це необхідно, процес ухвалення рішень виноситься на більш високий рівень.

Єдиними субдержавними юридичними територіальними утвореннями у Нідерландах є муніципалітети та провінції. Виникає питання, чи можуть провінції вважатися «регіонами» чи вони просто «місцеві органи влади» другого рівня, що мають «надмуніципальну» територію та сферу компетенції. Остання ситуація поширена в Європі, де органи, які називаються «провінціями» або аналогічними назвами (Іспанія: *provincias*; Франція: *départements*; Італія / Португалія / Бельгія: *provincias* та інше) насправді є «місцевою владою». Аналіз правової основи в Нідерландах доводить, що регіонів як таких немає, а є провінції: ні в Конституції Нідерландів, ні в Законі «Про провінції» слово регіони не використовується. Крім того, поняття «регіон» є розпливчастим, що залежить від різних підходів. Наприклад, у кількох країнах явно є «регіони» (у значенні «Довідкової бази для регіональної демократії» (Reference Framework on Regional Democracy) [364], але вони навіть не називаються «регіонами»: це, зокрема, випадок Іспанії (*Comunidades Autónomas*), Німеччина (землі), Австрія (землі) та ін. В той же час слово «муніципалітет» має ясне значення у всіх європейських країнах.

Втім, з 2003 р. в класифікації субнаціонального ділення Нідерландів за системою європейської номенклатури NUTS виокремлюють 4 одиниці NUTS 1 це «Землі» (нідерл. «*Landsdelen*»), які охоплюють 12 одиниць NUTS 2 – це

провінції. Так, 1) Північні Нідерланди включають 3 провінції: Гронінеген, Фрасландію, Дренте; 2) Східні Нідерланди включають 3 провінції: Оверейсел, Гелдерланд, Флеволанд; 3) Західні Нідерланди включають 4 провінції: Північна Голландія, Утрехт, Зеландія, Південна Голландія; 4) Південні Нідерланди включають 2 провінції: Лімбург, Північний Брабанд. Також, виокремлюють 40 одиниць NUTS 3 – тобто 40 «регіонів COROR» (за великими літерами назви: «Coördinatiecommissie Regionaal Onderzoeks Programma», тобто, «Регіональна програма досліджень координаційної комісії», які охоплюють муніципалітети як статистичні одиниці. Наприклад, в провінції «Північні Нідерланди» є 7 COROR-регіонів, де один з них – «Великий Амстердам» включає 13 муніципалітетів [781].

«Довідкова база регіональної демократії» передбачає ознакою «регіонів» впровадження спеціальних ознак, що цілком втілюються провінціями Нідерландів: це територіальні утворення, розташовані між муніципалітетами та державою; мають власні повноваження; мають особливу правову основу та систему фінансування; мають регулюючі повноваження: вони неспроможні приймати закони, але можуть затверджувати постанови, що мають обов'язкову силу; відрізняються «провінційною ідентичністю» [465]. Так, провінції відрізняються не лише площею: від 1420 км. кв (Флеволанд) до 5740 км. кв. (Фрисландія) та чисельністю: від 384 тис. (Зеландія) до 3,7 млн. осіб (Південні Нідерланди), але й ідентичністю та мовою. В деяких провінціях зберігається регіональна міноритарна морва, наприклад, в Фрисландії – це західно-фризька мова, яку використовують 54% населення, і яку підтримують на рівні провінційної «мовної політики», гарантуючи збереження та вивчення в навчальних та середніх школах фризських мовних округів [654].

Провінції вважаються територіальними, державними юридичними особами, що діють через власні органи. Згідно Конституції, провінції очолюються їх виборними (на 4 роки) Радами провінції (Provinciale Staten), що мають право приймати постанови, а їх адміністрація складається з виконавчої влади провінції (ст. 125 та ст. 127) [760]. Право обирати Раду Провінції мають

громадяни та негромадяни, які проживають в державі не менш як 5 років [760].

Виборча система пропорційна, а кількість місць в радах залежить від чисельності населення (від 39 до 55 членів ради) згідно з Законом «Про провінції» (1992) [757]. Виконавчою владою є 1) Колегія королівського комісара та провінційних старійшин (Commissaris van de Koning en Gedeputeerde Staten) – це 5 – 7 осіб, та 2) Королівський Комісар, який є головою Ради, виконавчої Колегії, представником центрального уряду в провінції, медіатором у відносинах з муніципальними органами влади. Він призначається Королівським Указом, хоча з 2002 р. з числа запропонованих Радою провінції кандидатів. Конституція вказує, що органи провінції та Королівський Комісар можуть отримувати делеговані урядом інструкції (ст. 126). Важливо і те, що згідно Конституції, парламент – Генеральні штати – складається з двох Верхньої та Нижньої палат (ст. 50), де Верхня палата представляє провінційні ради (ст.55). Члени Верхньої палати обираються членами провінційних рад та членами колегії виборців [760], і це дає провінції гарантію врахування її інтересів при розгляді законодавчих ініціатив.

Обов'язки, що здійснюються провінціями, включають: планування просторового розвитку; розподіл квот щодо соціального житла; вирішення питання розподілу грантів між муніципалітетами в питаннях забезпечення соціального будівництва; провінції відповідають за розвиток та утримання провінційних доріг, мостів; розробляють та впроваджують плани охорони навколишнього середовища, контролюють дотримання екологічного законодавства, проводять рекультивацію ґрунтів, створюють та утримують природні території та контролюють регіональне управління водних ресурсів.

В ст.133 Конституції передбачено, що провінційними постановами на основі акту парламенту здійснюється регулювання обов'язків та організація діяльності «структури водного господарства» – «water authorities» (нідерл. waterschappen), що відповідають за управління водними ресурсами (боротьба з повеннями, іригація, дренаж, очищення міських стічних вод, якість води). Вони є найстарішими органами влади в державі (мають 800-річну історію)

[760]. В 1992 р. був прийнятий Закон «Про водні ради» (The Water Boards Act). В 2008 р. склад та обрання рад регіонального управління водного господарства докорінно змінилися після введення Закону «Про регіональне управління водних ресурсів» (2008) (Wet modernisering waterschapsbestel) [506, с. 17, 30]. Сьогодні в країні діє 26 регіональних органів управління водними ресурсами (regional water authorities), які фактично утворюють четвертий рівень управління в державі поряд з центральним, провінційним та муніципальним [506, с. 19].

Також, провінційні органи влади створюють інвестиційні банки та відповідають за співпрацю між органами державної влади та бізнесом; здійснюють нагляд над бюджетної політикою муніципалітетів. Провінції самі підвищують податки і тому мають автономію, хоча вона значно скорочується, оскільки більшість фінансових коштів надходить від центрального уряду [492]. Їм дозволено збирати податки, визначені Законом «Про провінції». Проте, національний уряд відповідає за нагляд за органами влади провінції і їх рішення можуть бути скасовані або призупинені Урядом.

Третім рівнем ділення є 355 муніципалітетів (Gemeente), їх кількість стала такою поступово: в 1945 р. – було 1000, в 2013 р. – 408. В 12 з 355 муніципалітетів проживає менш ніж 5 тис. осіб при загальній кількості населення в Нідерландах – 16,8 млн осіб. Конституція визначає, що створення та розпуск, зміна кордонів муніципалітетів відбувається на основі актів парламенту (ст. 123) і муніципалітети очолюються їх радами (Gemeenteraad або Raad), які мають право приймати постанови (ordinances), а їх виконавчими органами є 1) «Колегія мера та Олдерменів» (College van Burgemeester en Wethouders) та 2) Бургомістр, який головує на засіданнях рад (ст. 125 та ст. 127) [760]. Функціонування муніципалітетів базується на Законі «Про муніципалітети» (1992) [756], за яким Рада представляє все населення муніципалітету (ст. 7); склад обирається кожні 4 роки прямим голосуванням на місцевих виборах місцевими жителями, включаючи тих, що не мають громадянства Нідерландів, але проживають в державі не менш як 5 років до

виборів. Конституція держави надає «право обирати членів муніципальної ради та право бути членом муніципальної ради можуть бути надані Законом парламенту мешканцям, які не є громадянами Нідерландів, за умови, що вони відповідають вимогам, що застосовуються до резидентів, які є громадянами Нідерландів» (ст.130) [760]. Виборча система пропорційна, а кількість місць в радах залежить від чисельності населення (від 9 до 45 членів ради).

Муніципальна організація була реформована в 2002 р. на основі принципу «дуалізації», введеного в Закон «Про муніципалітети» та в Закон «Про дуалізацію» [752]. Поняттям «дуалізація» визначалося розділення муніципальної ради (за п. 1 ст. 23 Закону «Про муніципалітети» «Рада є переважно органом політичного представництва») та муніципальної виконавчої влади («Колегії») за рахунок розділення складу, функцій, повноважень та визначення статусу «службовець виконавчої влади» [756]. За Законом «Про муніципалітети» «Бургомістр, Рада мера та Олдермени спільно реалізують муніципальну виконавчу владу» (п.1 ст. 34) [765]. Олдермени призначаються Радою муніципалітету («Gemeenteraad») а їхня кількість не перевищує 20% від числа членів виконавчої ради (ст. 36 Закону «Про муніципалітети»). Також, Олдермени не можуть одночасно бути радниками (було можливим до Закону «Про дуалізацію» (2002). Виконавча влада (Колегія) підзвітна раді муніципалітету, яка встановлює кодекс поведінки для олдерменів (ст. 41 Закону «Про муніципалітети») і винагороду олдерменам за їх послуги. Виконавчі повноваження Колегія може делегувати спеціальним комісіям. Бургомістри мають спектр обов'язків, в тому числі «реалізовувати політику, затвердження радою муніципалітету чи виконавчою колегією», вони є керівниками поліції та відповідають за правопорядок. Бургомістр призначається Королівським Указом на 6 років і може бути призначений повторно (ст.131 Конституції, ст. 61 Закону «Про муніципалітети») [756; 760]. Традиція призначення зберігається з 1815 р., проте змінами до Закону в 2001 р. призначення відбувається з числа 2-х кандидатів, яких відбирає Муніципальна

рада та її Комітет після процедури відбору заявок. Рекомендації муніципальної ради спрямовуються міністру, а далі Королю [465].

Бонайре, Сен-Естатіус і Саба є «особливими муніципалітетами». За ст. 132а Конституції вони є «публічними утвореннями» (public bodies) і регулюються ст. 134 Конституції, за якою «...публічні утворення можуть бути створені та ліквідовані актом парламенту. Обов'язки та організація цих органів, склад і повноваження їх адміністративних органів регулюється Актом Парламенту». Отже, ці Карибські муніципалітети не мають того самого правового статусу, що й муніципалітети материкові. Над ними немає регіонального рівня, але вони безпосередньо пов'язані з центральним рівнем.

Всі муніципалітети мають компетенцію під назвою «відкрите господарство», яка захищена Конституцією та відповідають за: планування та містобудування: розробляють плани землекористування на території муніципалітетів та дають дозвіл на планування; будують та управляють соціальним житлом; відповідають за громадський порядок у муніципалітетах; видають офіційні документи (паспорти, та інше); беруть участь у розвитку туризму та утримують культурні об'єкти; відповідають за якість вулиць і доріг, правила руху та паркування, забезпечення громадським транспортом та шкільними автобусами; відповідають за вакцинацію дітей; керують державними початковими школами та субсидують усі витрати приватних початкових шкіл у своїх районах; відповідають за реінтеграцію безробітних та забезпечують перенавчання; несуть відповідальність за соціальне забезпечення; створюють офіси, які надають підтримку дітям та молоді. В межах своїх кордонів муніципалітети можуть приймати власні підзаконні акти, стягувати податки та розробляти власну політику в будь-якій сфері політики, якщо це не суперечить «вищому закону».

Нідерланди розвивають проєкти міжмуніципальної співпраці на основі Закону «Про співпрацю» (1984). Таке співробітництво може здійснюватися через 4-и типи органів: 1) державний орган; 2) спільний орган; 3) центральний муніципалітет; 4) функціональну комісію. Наприклад, Амстердам розвиває

модель центрального міста, це столичне місто межує з 35 муніципалітетами і утворило різні форми співробітництва з ними: 1) «*Столичний регіон Амстердама*» (MetropoolRegio Amsterdam (MRA)), утворений для управління урядовою діяльністю та управління справами. Це партнерство провінцій Північні Нідерланди та Флеволанд, що включає 32 муніципалітету та «*Транспортний регіон Амстердама*» (Vervoerregio). В цій зоні мешкає 2 млн. осіб [740; 785]; 2) «*Міський район*» утворений для вирішення питань дорожнього руху, транспорту, розподілу житлової площі, включає Амстердам та 25 муніципалітетів; 3) «*Регіон безпеки*» передбачає вирішення питань поліції, стихійних лих, та інше, об'єднує 6 муніципалітетів; 4) «*Регіон ринку праці*» охоплює 9 муніципалітетів. Також, Амстердам входить в «Альянс взаємної співпраці та просування взаємних інтересів» (Альянс «G4»), що об'єднує його з Утрехтом, Роттердамом та Гаагою [465].

В 2021 р. Столичний регіон Амстердама, регіон Північні Нідерланди та Міністерство економіки та клімату об'єднали зусилля з метою створення «Компанії регіонального розвитку» (Regionale Ontwikkelingsmaatschappij) для стимулювання регіональної економіки. Кожен з ініціаторів вклав у проєкт по 40 млн. євро, вказуючи що лише два учасника – Столичний регіон Амстердама та регіон Північні Нідерланди – це 25% національної економіки. Новий проєкт утворює два фонди: 1) націлений на впровадження інноваційних технологій, розвиток промисловості; 2) орієнтований на інвестування в сферу енергетики та економіки замкненого циклу, та в створення екологічної водневої інфраструктури [781; 785]. На відміну від інших столиць ЄС Амстердам не має особливого спеціального статусу як столиця в питаннях внутрішньої організації, податків, фінансів. Крім того, офіційні місця розташування двох палат парламенту, департаментів національного уряду та Державної Ради розташовані в м. Гаага. До 2013 р. Амстердам мав сім субмуніципалітетів (Stadsdeelkantoren) в своїх районах. Такі структури біли лише в Роттердамі. В 2013 р. верхня палата парламенту ліквідувала право муніципалітетів створювати такі підрозділи з метою оптимізації структури.

У країні існують асоціації територіальної співпраці: 1) «Асоціація муніципалітетів Нідерландів» (Vereniging van Nederlandse Gemeenten, VNG); 2) «Міжпровінційна консультація» (Interprovinciaal Overleg, IPO); 3) «Нідерландська Асоціація Регіональних водних органів влади» (The Dutch Association of Regional Water Authorities), що діє з 1927 р. Їх існування сприяє розвитку моделі міжурядових переговорів [506].

Для забезпечення місцевої та регіональної демократії прийняті також Закон «Про фінанси»; Закон «Про загальне адміністративне право»; Указ «Про правовий статус членів Ради та комітетів»; Закон «Про міжбюджетні фінансові відносини»; Закон «Про спеціальні заходи в міських районах» (відомий як «Роттердамський акт») [492]. Також, Королівство в 1988 р. підписало європейську «Хартію місцевого самоврядування», яку ратифікувало в 1991 р. з рядом виключень: 1) п. 2 ст. 6 – муніципалітети та провінції не можуть вимагати від держави додаткової фінансової підтримки для найму своїх співпрацівників; 2) п. 2 ст. 7 – статус місцевих виборних осіб повинен передбачати належну грошову компенсацію витрат, грошову компенсацію за втрачений заробіток чи винагороди за виконану роботу; 3) п. 2 ст. 8, за яким «адміністративний контроль за діяльністю місцевого самоврядування має лише цілі забезпечення законності та конституційності принципів, і може включати контроль за доцільністю у виконанні завдань, які делеговані органам місцевого самоврядування»; 4) п. 5 ст. 9 – «захист слабших у фінансовому відношенні органів місцевого самоврядування вимагає введення процедур фінансового вирівнювання коригування наслідків нерівномірного розподілу. Такі процедури не повинні обмежувати свободу вибору органів місцевого самоврядування в межах їхньої компетенції»; 5) ст. 11 – органи територіального самоврядування повинні мати право на судовий захист [454]. В сфері місцевої та регіональної демократії Нідерланди також підписали та ратифікували «Конвенцію про прикордонне співробітництво» в 1981 р. та два Додаткові Протоколи до неї в 1997 та в 1999 рр. та «Конвенцію про участь іноземців в громадському житті на місцевому рівні» в 1997 р.

В третій Доповіді Конгресу локальних та регіональних влад 2014 р. (перші два були в 1999 та в 2005 рр.) та в Рекомендаціях Конгресу 325 (2014) вказувалося позитивні тенденції розвитку територіальної автономії в країні, пов'язані із реформою «дуалізації» та внесення змін до Закону «Про муніципалітети» в 2013 р., а також з забезпеченням участі громадян у процесах прийняття політичних рішень. В той же час висловлювалася критика, що 1) принцип місцевого самоврядування не визнається в Конституції чи у відповідному законодавстві; 2) повноваження муніципалітетів та провінцій чітко не розмежовані та обмежені через механізм «спільного управління» («medebewing»); 3) механізм консультацій з муніципальною владою з боку центральної влади також є неадекватним; 4) зберігається залежність місцевих органів влади від трансфертів та обмеженість їх доходів; 5) в програмах децентралізації фінансування та обов'язки не збалансовані; 6) свобода субнаціональних рівнів реалізації влади в їх праві приймати самостійні рішення значно обмежена через посилене регулювання з боку центральної влади, що буде впливати на звуження ефективності децентралізації [465].

На слабкість систем автономії субнаціональних рівнів влади в Нідерландах вказують запроваджені в ЄС індекси «автономізації: 1) за індексом регіональної автономії Нідерланди (17,5) відстають від Німеччини, що має найвищий індекс в ЄС – 37,67 (див. табл. Д.4.2; Д.4.3; Д.4.4) [658]; 2) за індексом локальної автономії Нідерланди (59,60) відстають від, наприклад, Швеції, індекс якої в ЄС – 75,10 (див. табл. Д.4.1.) [772, с. 68 – 78]; 3) рівень «податкової влади субнаціонального рівня» у Нідерландах у % від рівня національного ВВП складає 1,4%, тоді як в Швеції цей показник – 15,4%, а у відсотках від загальних податкових доходів рівень «податкової влади субнаціонального рівня» у Нідерландах дорівнює 3,5%, тоді як в Швеції – 35,1% (див. табл. Д.4.5.) [769]. Наприклад, в 2014 р. місцеві податки склали 8,3 млрд. євро в муніципальному фонді, який дорівнював 18,5 млрд. євро [492]. Уряд країни переглядає відносин з місцевими бюджетами, застосовуючи диференційовані підходи за принципом результативності у виконання

повноважень, де уряд може стимулювати, регулювати або виконувати повноваження. Такий підхід визнається ефективною асиметричною практикою [773, с. 34]. Втім, за оцінками дослідницького центру при Університеті Гронінгену з питань місцевих та регіональних проблем (COELO), не дивлячись на політику децентралізації державні витрати не стали менш значними в 2019 р. з 1996 р. [480].

Особливість цієї країни в ЄС полягає в дуже «акуратному» ставленні до впровадження європейських ініціатив. Незважаючи на те що це держава-засновниця ЄС, саме в цій державі 62% громадян виступили проти прийняття «Конституції ЄС» в 2005 р., а в 2016 р. не підтримали затвердження «Угоди про Асоціацію між ЄС та Україною» на референдумі (61,49%). Нідерланди не були частиною держав-засновників Європейської Прокуратури (European Public Prosecutors Office (EPPO)), хоча і приєдналися лише в 2018 р. також Нідерланди не підтримали створення податку на фінансові операції в ЄС (Financial Transaction Tax (FTT)) та ще ряду ініціатив [905]. В ЄС Нідерланди відносять до так званої «Економічної четвірки» («Frugal Four») разом з Австрією, Данією та Швецією, які наприклад, висловлюються щодо обмеження деяких фондів, наприклад, Фонду боротьби з коронавірусом. Нідерланди є однією з держав-членів, які найбільше постраждали від Брекситу (після Ірландії), оскільки виконували транзитну функцію між Великою Британією та ЄС, забезпечуючи торгові обміни. Брексит вимагав посилення митних органів, та таких органів як «Агентство з безпеки харчових продуктів». Конференція «Про майбутнє Європи», орієнтована на визначення орієнтирів ЄС після Брекситу також довго не отримувала очікуваної підтримки з боку уряду Нідерландів, натомість, разом з низкою інших держав-членів та представниками інституцій ЄС уряд Нідерландів підписав так звану «Заяву про прозорість» (разом з Данією вона була одним з ініціаторів), спрямовану на підвищення прозорості у прийнятті рішень ЄС [761].

Отже, дві держави-засновниці ЄС, Франція та Нідерланди сформували асиметричні регіональні моделі в умовах збереження формально-унітарної

територіально-політичної структури. Реалізація реформи територіальної політики в ЄС вплинула на трансформацію їх відносин з «віддаленими регіонами», в яких триває процес політичного самовизначення (Французька Полінезія, Нова Каледонія 2018, 2020, 2022). Конституційні зміни в обох країнах (Франція 2003 , Нідерланди 2010) закріпили нову архітектуру національних територіальних відносин з нематериковими частинами, обумовлюючи трансформацію територіального та політичного простору ЄС.

Національні практики взаємодії Франції та Нідерландів з нематериковими регіонами обумовлюють ускладнення морфології територіальної та політичної структури ЄС, де інкорпорація територіальних просторів відстає від політичної інтеграції.

Територіальна структура ЄС розширюється за рахунок включення не лише субнаціональних материкових систем Франції, але і нематерикових – «заморських департаментів та регіонів» та «особливої спільноти». Ці території в ЄС існують в статусі «найбільш віддалених зовнішніх регіонів ЄС». Політична структура ЄС розширюються за рахунок включення інших нематерикових територій Франції («особливих спільнот», «закордонних спільнот», «заморських територій») а також нематерикових частин Нідерландів (трьох «країн», що є конституційними частинами Королівства Нідерландів; «особливих муніципалітетів Карибського басейну», що є інкорпорованою частиною Королівства Нідерландів). Ці території не є частинами ЄС, але співпрацюють з ЄС через Асоціацію заморських країн та територій. Ці дві різні категорії нематерикових частин держав ЄС маючи різних територіальних статус ЄС, охоплені єдиним політичним простором ЄС, що надало їм права бути громадянами ЄС, що надає їм право участі у виборах Європейського Парламенту. В той же час Національне законодавство Нідерландів обмежує практики участі громадян Нідерландів які проживають в 3-х «країнах» Нідерландів у виборах в національних парламент.

Територіальна політика ЄС щодо нематерикових частин з різним статусом будується на можливостях асиметричної адаптації Актів ЄС, та

інструментів підтримки. Це проявляється в особливих режимах фінансової, валютної, митної, податкової політики та інше.

Процес конструювання спільного політичного простору ЄС реалізується в формі забезпечення на національних рівнях конституційних гарантій для громадян ЄС (Франція та Нідерланди) та резидентів (тільки Нідерланди) щодо реалізації їх політичних прав на муніципальному рівні, зберігаючи специфічні національні цени.

Одночасно з процесом перегляду територіально-політичних відносин з «заморськими» частинами, Франція та Нідерланди, втілювали реформи у відносинах з субнаціональними рівнями влади, не будучи лідерами в процесі впровадження децентралізації в ЄС. Їх показники за індексами «регіональної автономії», «локальної автономії», «децентралізації» та за рівнем податкової влади субнаціонального рівня значно відстають від показників держав ЄС (Швеція, Німеччина, та інші). Національні держави запровадили комплексні 4D реформи: Франція в 1972, 1982 – 1986, 1999 – 2004, 2007 – 2010, 2013 – 2015, 2019 – 2027 роках та в Королівстві Нідерландів в 1980 – 1990, 2002 – 2008, в 2014 роках, зберігаючи базові національні особливості центр-периферійних відносин, трансформуючи структури (трансформація інституту префектів у Франції, процедур призначення керівників місцевих Рад та реформа дуалізації в Нідерландах) та змістовне наповнення відносин між загально-національним та субнаціональними рівнями (розширення обсягу повноважень органів місцевого самоврядування на субнаціональних рівнях).

Територіально-політична реформа вплинула: на процес укрупнення територій субнаціонального рівня обох країн ще демонструють статистичні дані NUTS; на розвиток горизонтального міжрегіонального та міжмуніципального співробітництва та вертикального міжурядового співробітництва; на асиметричні рішення щодо врегулювання прав міноритарних груп (захист каталонської мови в Руссільйоні (Франція), західно-фризької мови в Фрисландії (Нідерланди))

5.2. Інструменти стабілізації територіально-політичних систем в Польщі та Угорщині в умовах реструктуризації європейського простору

В 2019 р. Польща та Угорщина разом із іншими державами-членами Центральної та Східної Європи відзначали ювілей: 30 років політичної та соціально-економічної трансформації та 15 років членства в ЄС. Ці 30 років можна поділити на два етапи: 1) період системної трансформації їх територіально-політичних і економічних структур, підготовки до членства в ЄС (1989 – 2004), та 2) період системної конвергенції, адаптації до єдиного ринку та єдиної політичної системи ЄС (2004 – 2019) [75, с. 82 – 83].

Так, в 2020 р. виповнилося 30 років «плану Лешека Бальцеровича», який з 1989 р. став основою шокової терапії – програми соціально-економічної трансформації Польщі, яка дала результати, коли в 2018 р. польська економіка була визначена 6-ою економікою в ЄС та зайняла 24 місце в рейтингу країн світу за рівнем ВВП за ПКС. Угорські реформатори також запровадили шокову терапію за «планом Лайоша Бокроша», що стабілізувало макроекономічні показники, скоротило дефіцит бюджету.

Одночасно, обидві держави почали реформи в системі територіально-політичного устрою за рекомендаціями європейських організації з оптимізації ринку надання державних послуг та впровадження нової моделі багаторівневої організації політичних відносин. Як прості унітарні держави Польща (площа – 312,7 тис. км. кв.) та Угорщина (площа – 93 тис. км. кв.) забезпечили нову організацію територіального самоврядування, організовану у 3 рівні [800].

В Польщі ці рівні визначені як: 1) 16 воєводств (регіонів); 2) 380 округів (повітів); 3) 2478 муніципалітетів (гмін), які можуть бути сільськими, міськими. 66 повітів із 314 є «містами з повітовими правами» [775].

В Угорщині ці 3 рівні організовані як: 1) центральний; 2) 19 округів; 3) 3155 муніципалітетів, які включають 2810 громад, 322 міста, 23 міста з рангом округу та столицю Будапешт [726]. Будапешт розділений на 23 райони.

В Польщі новий устрій став результатом реформування, яке розпочалося в 1990 р. У 1990 р. Законом «Про муніципальне самоврядування» (1990) були

введені муніципалітети (гміни). Закон визначив, що гміни – як самоврядні спільноти утворюються жителями (ст. 1.), що гміна є юридичною особою (ст. 2), і що її інституційний устрій регулюється її статутом. Зазначено, що якщо це гміна з населенням більш ніж 300 тис. осіб, то її статут має бути затверджений Прем'єр-міністром за запитом міністра, який відповідає за публічне адміністрування [802]. Була передбачена і процедура злиття гмін (ст. 4), процедури прямої участі громадян та процедури формування громадського бюджету участі (ст. 5). Сфера повноважень визначена в ст. 6 Закону: «всі суспільні справи належать до сфери діяльності гміни, якщо вони не закріплені статутами для інших суб'єктів» [802]. Закріплено принцип «дозволено все, що не заборонено» на локальному рівні.

В Угорщині також першим був прийнятий Закон «Про місцеве самоврядування» (1990) [668]. Він передбачив «право органів місцевого самоврядування через виборний місцевий орган представників або за рішенням місцевого плебісциту – самостійно і добровільно вирішувати будь-які місцеві громадські справи, які не віднесені правовою нормою до юрисдикції іншого органу. У місцевих справах, що вживаються добровільно, муніципалітет може робити все, що не порушує закон» (п. 4 ст. 1) (так закріплено принцип «дозволено лише те, що передбачено»); можливість визначення Законом обов'язкових сфер відповідальності і компетенції місцевого самоврядування, одночасно з фінансовими умовами їх виконання шляхом визначенням парламентом розміру і методів бюджетних внесків (п. 5 ст. 1); «відсутність залежності між місцевою владою в муніципалітетах і регіональною владою; вони співпрацюють на основі взаємних інтересів» (п. 3 ст. 6); право уряду у вигляді виключення наділяти мера, голову місцевого зібрання юрисдикцією адміністративного органу (п. 1 ст. 7); визнав органи самоврядування юридичними особами (п. 1 ст. 9); передбачив проведення місцевих референдумів, народних ініціатив, інших форм прямого народовладдя (гл. IV); форми державного контролю та фінансового надзору, закріпивши їх за аудитором, які визначені в списках аудиторів Аудиторської

палати Угорщини (ст.92), можливості розпуску органів місцевого самоврядування Парламентом Угорщини (ст.93). Змінами до Закону в 1993 р. в ньому було передбачено створення та можливість об'єднання органів місцевого самоврядування меншин, а також їх співробітництво з місцевими організаціями іноземних держав на основі договору (гл. X/A), створених на основі розділ 102 Закону «Про права національних та етнічних меншин» (1993). За ст. 22 цього Закону муніципальний уряд міг оголосити себе муніципальним урядом меншості, якщо більше половини членів виборного органу обрані як кандидати від однієї національної чи етнічної меншості, якщо ж більше 30% членів муніципального уряду були обрані від однієї національної або етнічної меншини, то представники могли утворити органи територіального самоврядування меншин – мінімум 3 представники від меншості. Цей Закон було скасовано через прийняття нового Закону «Про права національностей в Угорщині» в 2011 р. [668; 666; 477].

Реформування ставило мету руйнації 5-и видів монополії держави: 1) політичної; 2) публічної влади, що проявилось в праві місцевих органів отримати конституційне право виконувати публічні функції, виключені зі сфери дії уряду; 3) публічної власності, що проявилось в тому, що муніципальні органи стали с 1990 р. юридичними особами і перейняли частину державної власності; 4) публічних фінансів, що проявилось з 1990 р., коли бюджети муніципалітетів перестали бути частиною державного бюджету; 5) публічної адміністрації, коли працівники органів територіального самоврядування перестали бути державними урядовцями.

В Польщі в 1992 – 1993 р. реформу децентралізації та деволуції повноважень до місцевої влади проводив уряд Ганни Сухоцької [341, с. 11]. В Угорщині – уряди Йозефа Анталли (1990 – 1993), Петера Бороша (1993 – 1994). Подальшу децентралізацію в Польщі вже на основі Конституції 1997 р. здійснював уряд Єжи Бузка (2-й етап реформи з 1998 р.). Булі прийняті Закони «Про регіональне самоврядування», «Про повітове самоврядування» та «Про трирівневу територіальну організацію держави» (1998) [804; 803; 807]).

В Угорщині в цей період на чолі уряду був Дьюла Хорн (1994 – 1998), якого змінив на посаді в 1998 р. Віктор Орбан.

Цей етап реформи в Польщі призвів до створення нових одиниць самоврядування – повіту і воєводства, де повіти мали стати надбудовою над гміною, що виконує ті завдання, які гміна виконати не може, а роль самоврядної воєводської влади полягала у визначенні стратегії розвитку регіону та її реалізації, а не в наданні послуг населенню. Експерти обґрунтовували виокремлення 8 воєводств, проєкт передбачив створення 12 воєводств, а остаточна кількість, яку ухвалив Сейм, становила 16 [800, с. 11]. Реформа 1998 р. втілилася в реальному устрої з 1 січня 1999 р., хоча дослідники визначають суттєві структурні диспропорції між воєводствами: 1) за кількістю населення різниця складає 5,21 рази, за площею – 3,78 рази; 2) за щільністю населення в 6,31 рази [354, с. 52]; 3) за кількістю повітів воєводства різняться в 3,5 рази; 4) за кількістю гмін різниця складає в 4,42 рази. Структурні диспропорції є і на рівні повіту: 1) за кількістю гмін повіти різняться в 1,91 рази; 2) за середньою величиною одного повіту на території Польщі за кількістю населення – різниця складає 2,2 рази [354, с. 52]. Що стосується муніципалітетів, то вони є трьох типів громад: міська, сільська, місько-сільська. Конституція визначає, що муніципалітет є основною одиницею місцевого самоврядування [800].

Окрім структурних змін в територіально-політичній системі Польщі відбулися і інституційні зміни. Представницькими органами воєводства, повіту та області стали відповідно: сеймік воєводства; повітова рада; міська рада (рада гміни). Виконавчими органами воєводства, повіту та воєводства були визначені, відповідно: виконавча рада воєводства на чолі з маршалком воєводства; повітова виконавча рада на чолі зі старостою; або войтом, що уособлює виконавчу владу у сільських гмінах, або мером у міських та місько-сільських муніципалітетах або президент у міських муніципалітетах з понад 100 тис. жителів або міських муніципалітетах, які мали офіси президента до 1990 р. Виконавчі та представницькі органи місцевого самоврядування

підтримуються спеціалізованими офісами: урядом маршала у воєводстві, повітовим староством у повіті, урядом міни у сільській громаді та урядом міста у сільсько-міському та міському муніципалітеті.

У Польщі збалансований розподіл населення між регіонами, з відносно високою часткою населення в неметрополіях (49%), що значно перевищує середній показник по ОЕСР (29%). Однак із зростанням функціональних міських районів (FUAs) і скороченням неметрополітичних регіонів (особливо віддалених), цей збалансований розподіл починає змінюватися, що становить важливу проблему політики та управління [775]. 66 повітів з 380, які є «містами з повітовими правами», отримали і муніципальну, і повітову компетенції. Їх виконавчим органом є президент, який виконує і обов'язки старости, а їх представницьким органом є міська рада, яка об'єднує компетенції повітової та муніципальної рад. Також, особливий статус отримало столичне місто Варшава після прийняття Закону від 15.03.2002 р. [805]. Це місто з правами повіту, поділене на 18 районів.

Утворення системи місцевого самоврядування не призвело до ліквідації державного управління на місцях. В Польщі зберігається територіальна адміністрація центрального уряду – «земельна адміністрація», яка за Законом «Про воєводства та урядову адміністрацію у воєводствах» (2009) поділяється на 1) неуніфіковану адміністрацію, яка є частиною урядової на місцях, але підпорядковується не воєводі, а органам конкретному міністру або керівнику центрального органу державного управління, та 2) комбіновану, яка очолюється воєводою, який має координувати зв'язки між різними органами цієї адміністрації, що мають різні предмети діяльності [806]. Воєвода є представником уряду і призначається Прем'єр-міністром з числа кандидатур міністра, відповідального за регіональну політику. До обов'язків воєводи входить нагляд за державною адміністрацією в регіонах та округах (поліція, соціальна допомога, інспекції охорони навколишнього середовища та охорона) та нагляд за органами місцевого самоврядування щодо законності.

Стаття 15 Конституції Польщі закріплює, що територіальний устрій будується на децентралізації публічної влади [800], проте, передбачає нагляд за рівнями реалізації місцевої автономії, що визначається як функція Прем'єр-міністра (п.б. ст. 148). Конституція встановлює принципи, що лежать в основі місцевої автономії (розділ VII): одиниці місцевого самоврядування мають статус юридичної особи та мають права власності. Вони мають право об'єднуватися для виконання завдань, що становлять спільний інтерес. Органи місцевого самоврядування та місцеві органи державного управління на підставі та в межах повноважень, що визначені законами, приймають акти місцевого права, що застосовуються у сфері діяльності цих органів (ст. 94).

Конституція Польщі розмежувала сфери повноважень, але не абсолютно, залишаючи поняття «спільних повноважень», а також повноважень, які можуть бути «делеговані з вищих рівнів на нижчі. До числа повноважень центрального уряду були віднесені: зовнішня політика; оборона та безпека; управління національним бюджетом; гроші; національний громадський транспорт; національні дороги; деякі заклади культури; дотримання законодавства ЄС; освіта; та статистичне управління.

Повноваження органів регіонального рівня (рівень воєводства) розділені на 1) власні завдання у таких сферах на регіональному рівні як економічний розвиток; політика зайнятості та ринку праці (боротьба з безробіттям); захист вимог працівників у разі неплатоспроможності роботодавця; громадський транспорт та дороги загального користування; телекомунікації; спеціалізовані медичні послуги, швидка медична допомога та ін. та 2) делеговані центральним урядом завдання, наприклад: оборони країни; соціальної допомоги; в сфері геодезії та картографування (наприклад, моніторинг змін у землекористуванні); у сфері охорони навколишнього середовища; та інші [491]. Повітові органи (рівень повіту) також відповідають за виконання 1) власних завдань у таких областях на надмуніципальному рівні як спорт і туризм; кадастр, картографія та геодезія; управління нерухомістю, архітектура та управління будівництвом; управління водними ресурсами; сільське

господарство; освіта (середня освіта, професійно-технічна та спеціальна школи) та 2) делегованих центральним урядом повноважень.

Що стосується найнижчого рівня реалізації самоврядування – муніципалітетів, то їх сфери повноважень визначаються в законодавстві за залишковим принципом. Муніципалітети виконують усі завдання місцевого самоврядування, не призначені для інших підрозділів місцевого самоврядування (п.3 ст.164). Тобто, на цьому рівні урядування встановлено правило *«дозволено все, що не заборонено»*, на відміну від двох вищих – де діє правило *«дозволено те, що передбачено»*. Доходами органів місцевого самоврядування визначаються їхні власні доходи, субсидії та дотації від держави (ст. 167). Відповідно до Закону «Про доходи органів місцевого самоврядування» (2003), субнаціональні уряди користуються трьома джерелами доходу: власними надходженнями, загальними субсидіями та цільовими субсидіями з бюджету. Згідно з Законом джерелами власних доходів визначаються 1) податкові надходження з нерухомості, сільського господарства, лісу, транспортних засобів, доходів фізичних осіб, зі спадщини та пожертвувань, від цивільно-правових правочинів; 2) дохід від зборів, ярмарок; 3) дохід від підприємств комунальної власності; спадщина, пожертвування гміні; дохід від штрафів та пені; 5% доходів, отриманих для бюджету у зв'язку з виконанням завдань у сфері державного управління [801].

Забезпечення інституційної та структурної децентралізації територіально-політичної системи в Польщі доповнені кроком щодо зняття етнополітичної напруженості та нівеляції можливостями маніпулювання етнополітичними чинниками. Про це зазначила «Європейська Комісія проти расизму і нетерпимості при Раді Європи», вказуючи Досвід Польщі як ефективний [460]. Рішенням Польщі в цій сфері було прийняття Закону «Про національні та етнічні меншини, та регіональні мови», який 1) визначив поняття «національної» та «етнічної» меншини (хоча закон обійшов увагою статус сілезців (шлензаків), корінного населення Катовицької та Опольської Сілезії, що викликає спротив «Асоціації сілезького народу» та «Руху за

автономію Сілезії»); 2) передбачив ряд прав визнаним національним (білоруси, чехи, литовців, німці, вірмени, руські, словаки, українці, євреї) та етнічним меншинам (караїми, татари, лемки, рома) щодо представництва (функціонування консультативного органу при Прем'єр-міністрі – Спільної комісії уряду та національних та етнічних меншин (ст.23); 3) закріплення статусу «регіональної» мови, та прав використання мов на місцевому та регіональному рівні (ст. 9, 19); 4) передбачив неможливість використання інструментів джеррімендерингу для перешкоджання детериторіалізації та деконсолідації етнонаціональних меншин з метою обмеження їх можливості отримати право на представництво в органах місцевого самоврядування (ст.5) [797; 460]. Також, зміни в Виборчому кодексі в 2011 р. закріпили механізм «позитивної дискримінації» у виборчих процедурах щодо прав комітетів національних меншин, які беруть участь у парламентських виборах (ст.197) [798; 392, с. 47]. Це нововведення, однак не регулює представництво меншин на рівні місцевих рад, і насправді, не дає реальної можливості представництва. На це вказує те, що лише німецька меншина спромоглася пройти цю процедуру та отримати представництво в Парламенті.

Втім, експерти вказують, що з 2005 р. в Польщі відбувається звуження (редецентралізація) задекларованих обсягів прав органів місцевого самоврядування. Навіть повноваження воєводських органів місцевого самоврядування щодо формування складу органів охорони навколишнього середовища та водогосподарських фондів були обмежені, оскільки ці фонди встановлюють правила та критерії відбору проєктів для співфінансування. Уряд повернув ці повноваження під свою юрисдикцію з метою усунення нецільового використання коштів воєводства. Воєводства були позбавлені повноважень у справах меліорації та сільського господарства [822, с. 141]. Проти тенденцій централізації виступили організації самоврядування, Асоціація польських міст, оскільки процес повзучої централізації передбачає не лише віднімання завдань та компетенції органів місцевого самоврядування, а й відсутність консультацій з органами самоврядування. Позбавлення органів

місцевого самоврядування завдань здійснюється не шляхом зміни конституційних законів місцевого самоврядування, а за допомогою *lex specialis* [822, с. 142]. Крім того, податкова «влада» субнаціонального рівня Польщі в 2018 р. була оцінена на рівні 4,5% від ВВП, або 12,7% від обсягу податкових доходів (див. табл. Д.4.5.) [769].

Прогресуюча централізація в Польщі зазнала критики у звіті, підготовленому двома іноземними посадовими особами місцевого самоврядування (з Франції та Андорри), затвердженим у 2019 р. Конгресом місцевих та регіональних органів влади Ради Європи [464]. Конгрес закликав центральні органи влади повернутися до децентралізації та практичного дотримання принципу субсидіарності. Уряд, не погоджуючись з критичною оцінкою, зазначив, що «те, що представники місцевого самоврядування назвали модернізацією, насправді є створенням єдиних стандартів доступу до послуг від держави соціального забезпечення» [924].

В Угорщині, світова криза 2008 р. погіршила і без того недобрий стан бюджетного розвитку системи місцевого самоврядування. Угорська реформа децентралізації, незважаючи на значну адміністративну та політичну незалежність, не супроводжувалася достатнім розвитком бюджетної автономії та необхідними організаційними можливостями. Як наслідок, малі муніципалітети, через відсутність фінансових можливостей, не змогли ефективно виконувати свої завдання. Диспропорції в розвитку зросли, залежно від регіону та розміру муніципалітетів. Ослаблення повітового самоврядування призвело до розширення деконцентрованих державних органів і посилення впливу центрального уряду. Місцеве самоврядування стало менш важливим для центрального уряду, який прагнув більшого контролю над процесами соціально-економічного розвитку. Уряди Ф. Дюрчання (2004 – 2009) та Г. Байнаї (2009 – 2010) не змогли втримати негативний вплив фінансової кризи, були вимушені взяти позику МВФ в 25 млрд. доларів та проводити непопулярну політику зменшення бюджетного дефіциту через скорочення соціальних виплат та збільшення податку на

додану вартість. Політика відновила довіру до економіки Угорщини, але призвела до обрання партії «Фідес» на парламентських виборах в 2010 р.

В 2011 р. В. Орбан, який знову став Прем'єр-міністром, запровадив реформи, орієнтовані на рецентралізацію. Було прийнято нову Конституцію, що мала резонанс через встановлення ряду обмежуючих норм, а також через нове тлумачення Угорщини як держави угорців по всьому світу, незалежно від їх фактичного знаходження, що фактично «детериторіалізує» логіку будови нації [295, с. 48 – 49]. В Конституції 2011 р. було затверджено, що «керуючись ідеалом об'єднаної угорської нації, Угорщина повинна нести відповідальність за долю угорців, що проживають за її межами» (ст. D) та надані гарантії отримання громадянства на принципом «права крові» та натуралізації (ст. G) [669]. Конституція регулює діяльність системи місцевого самоврядування, проте рівень конституційних гарантій є недостатнім [669; 27]. Конституція визначає: дію органів місцевого самоврядування в інтересах вирішення місцевих громадських справ (ст.31); передбачає проведення місцевого референдуму у справах, що належать до відання органів місцевого самоврядування (ст.31); передбачає прийняття Кардинального Закону, що ухвалює правила існування місцевого самоврядування 2/3 депутатів Державних Зборів (ст.31); містить перелік 11 повноважень місцевого самоврядування (ст.32); визначає інституційну структуру органів місцевого самоврядування (передбачає формування місцевих ради, їх голів (мерів), обраних прямим народним голосуванням та обрання голови окружної ради з числа депутатів цієї ради). В ст. 34 Конституції визначається порядок взаємодії органів державного управління та місцевого самоврядування та можливість виконання делегованих повноважень на підставі Закону або постанови Уряду, а також порядок контролю та нагляду з боку Будапештського столичного та окружного урядового управління. В ст. 35 передбачено розпуск представницького органу місцевого самоврядування на основі рішення Державних Зборів за ініціативою Уряду і за умов висновку Конституційного Суду. В Конституції гарантовані права національних та

етнічних меншин використовувати рідну мову в сферах культури та освіти та утворювати місцеві та національні органи самоврядування (ст. XXVII) [669].

На основі Конституції був прийнятий і новий Закон Угорщини «Про місцеве самоврядування» 2011 р., де місцеве самоврядування було визначено як «колективне право місцевих виборщиків» [671], проте внаслідок критики з боку Ради Європи, Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи, ЄС, які висловили свої Рекомендації (наприклад, Рекомендації в 2013 р. [463]) цей Закон було змінено в 2014 р. Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи вказував на такі вади закону як, наявність високої концентрації повноважень на центральному рівні та скорочення обсягу повноважень органів місцевого самоврядування, особливо на рівні округів; запровадження на окружному рівні з населенням більше 2 тис. осіб адміністративної структури, яка складається з державних службовців з метою виконання спільних компетенцій; недотримання принципу фінансової самостійності органів самоврядування; відсутність норм, які б перешкождали джеррімендерингу. Конгрес звернув увагу і на інші 50 законів в тому числі на Закон «Про парламентські вибори» (2011), який не лише скоротив кількість депутатів з 386 до 199, але і перекроїв виборчі округи так, що унеможливив територіальне представництво, а також участь дрібних партій.

В Указі Уряду Угорщини № 1602/2014 (XI. 4.) про створення Державного комітету реформ Уряд прийняв рішення про реформу державних служб, створення національної мережі «урядових вікон», трансформацію територіального державного управління [393]. Відповідно до Закону CXXVI від 2010 р. (XI.19.) та Урядової постанови No 66/2015 (III. 30.) було створено столичні та окружні державні установи (County (and Capital) Government Offices (CGO)). Всього 20 державних установ розташовані в центральних містах округів та в Будапешті. Вони здійснюють координаційні повноваження, що дозволяють коригувати центральні рішення, політику відповідно до територіальних характеристик. Також з 2011 р. утворено урядову мережу *вікон* – систему адміністративних сервісних контакт-центрів. З 1 січня 2013 р. в

країні на рівні районного поділу були утворені Районні офіси (District Government Offices (DGO)) як територіальні структури державного управління найнижчого рівня (нижче рівня округу). Відповідно до Закону ХСШ від 2012 р. (VI.25) та Постанови Уряду № 218/2012 (VIII. 13.) в столичному окрузі (Будапешт) утворено 176 районних та 23 столичних відділення [874, с. 7]. У 2012 р. муніципальні ради, які контролювали систему регіонального розвитку, були скасовані, а замість них центральним урядом призначені альтернативні консультативні органи. В 2012 – 2016 рр. уряд націоналізував комунальні послуги, викупивши акції у іноземних інвесторів та підрозділів місцевого самоврядування, а також рецентралізував повноваження в сфері управління промисловим розвитком. Постановою уряду 94/2018 під контроль уряду повернуті повноваження в сфері туризму [490]. В 2018 р. уряд прийняв Закон «Про план територіального планування Угорщини та окремі пріоритетні території» в якому визначив «регіональні зони планування», де до числа територіальних зон, які відносяться до національного планування були віднесені: площі ріллі з кращими та з хорошими виробничими умовами, лісова зона, території охорони ландшафту, зон захисту води, водосховищ, оборони та військових цілей та інші (§19(1)), а також визначив, що при складанні територіального планування округів, регіональні зони змінюються урядом (§23) [664]. Якщо раніше просторове планування було повноваженням округів, то з 2018 р. воно перейшло до центрального уряду, що пояснювалось впровадженням міжнародних стандартів територіального кодування та класифікацій. В 2018 р. уряд Угорщини скоротив видатки місцевого самоврядування з 11,8% ВВП у 2010 р. до 10% у 2013 р. Одне з основних джерел доходів місцевого самоврядування – податок на доходи фізичних осіб з 1990 р. був вилучений з фінансової системи місцевого самоврядування. В 2017 р. залежність від трансфертів становила 53% [490]. Податкова влада субнаціонального рівня Угорщини в 2018 р. оцінювалася на рівні 2,2% від ВВП, або 5,8% від обсягу податкових доходів (див. табл. Д.4.5.) [769].

В лютому 2021 р. Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи, презентуючи результати моніторингу використав назву «Угорщина: час повернути назад «чітку тенденцію до рецентралізації» [462]. В моніторингу висловлено стурбованість у зв'язку з рецентралізацією у країні, через втручання уряду у справи місцевого самоврядування, відсутність значних компетенцій на рівні регіонів, ефективних консультацій, брак фінансової самостійності. З іншого боку, висловлюється задоволення свободою асоціацій місцевого самоврядування, можливостями національних меншин на місцевому і національному рівнях. Конгрес закликає національні органи Угорщини забезпечити виконання «Хартії про місцеве самоврядування», обмежуючи втручання центрального уряду [462].

На слабкість систем автономії субнаціональних рівнів влади в Польщі та Угорщині вказують запроваджені в ЄС індекси «автономізації: 1) за індексом регіональної автономії Польща (17,10), Угорщина (8,13) відстають від Німеччини, що має найвищий індекс в ЄС – 37,67 (див. табл. Д.4.2; Д.4.3; Д.4.4) [658]; 2) за індексом локальної автономії Польща (74,32), Угорщина (50,80) відстають від Швеції, (має індекс 75,10) (див. табл. Д.4.1.) [772, с. 68].

Окрім розвитку територіальної основи нового урядування та основи розвитку, з 1990-х років і Польща, і Угорщина сприяли міжнародній територіальній кооперації – утворенню єврорегіонів: Наприклад, за участю Польщі утворено 17 єврорегіонів («Бескиди» «Померанія», «Татри», «Про Європа Віадрина», «Спрева-Ніса-Бубр», «Ніса», «Добрава», «Балтіка», «Неман», «Карпатський», «Буг» та інші), які повністю охопили прикордоння Польщі в контексті територіальної політики Польщі орієнтованої на реалізацію програм територіального розвитку в ЄС. В перші 5 років існування 14 єврорегіонів вони принесли Польщі більше 20 млрд. доларів [662; 662]. На відміну від Польщі Угорщина утворює єврорегіони не лише в прикордонні, а всіма своїми регіонами, формуючи «Карпатський», «Західна Паннонія», «Дунай-Драва-Сава», «Дунай-Кьорьош-Муреш-Тіса», «Сайо-Ріма», «Істер-Гранум», «Біхарія», «Неоградієнзіс», «Раба-Дунай-Ваг» та інші [493].

Обидві країни втілюють програми розвитку як транснаціональних регіонів так і внутрішніх великих міських агломерацій, як індустріальних локомотивів розвитку. Так, Угорщина ініціювала «Дунайську транснаціональну програму», яка затверджена як інструмент фінансування Європейського територіального співробітництва (INTERREG), що є однією з цілей політики згуртованості ЄС та забезпечує основу сумісних дій між національними, регіональними та місцевими учасниками програми. Участь у Програмі беруть 9 держав-членів ЄС, а також Сербія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина, Молдова та чотири регіони України. Європейський Союз розробив спеціальну «Стратегію ЄС для Дунайського регіону», що розвивається з 2010 р. та забезпечує спів-фінансування на рівні 232 млн. євро з фондів «Європейського інструменту сусідства», «Європейського Фонду регіонального розвитку», «Інструмента надання допомоги перед вступом» [710]. В рамках цієї програми реалізовані інноваційні проекти сталого розвитку, наприклад, проєкт «Розумна будівля – Розумна мережа – Розумне місто» (підвищення енергоефективності в містах регіону), «Агора» (реінтеграція локальних активів для вирішення соціальних проблем), та інше.

В Польщі з 2007 р. Постановою Ради Міністрів Польщі створено Метропольну Асоціацію (Агломерацію міст) Верхньої Сілезії (яка охоплювала 14 міст та надавала 8% польського ВВП. В 2017 р. Законом «Про Метропольну Асоціацію в Сілезькому воєводстві» [808] було утворено Верхньосілезько-Домбровську, або Верхньосілезько-Загленбьовську Агломерацію, яка охопила 41 муніципалітет з Верхньої Сілезії та Домбровського вугільного басейну (Заглемб) з центром в Катовіце. Загальна кількість населення утвореного регіону – 2,3 млн. осіб. Завданням територіального утворення є підтримка міського та промислового регіону з конкурентоспроможним на міжнародному рівні профілем, що матиме єдине управління інфраструктурою. Для цих цілей Метропольна Асоціація отримує 5 % податку на дохід резидентів. У 2018 р. бюджет Регіону склав більше 361 млн. злотих (79,4 млн. євро).

Новоутворений регіон втілює ряд пілотних програм регіонального розвитку ЄС, наприклад, Програму «Оперативна інфраструктура та навколишнє середовище 2014 – 2020 рр.», яка софінансується з боку ЄС (близько 22 млн. злотих). Метою ЄС є прискорення процесу інтеграції системи громадського транспорту в центральному субрегіоні Сілезького воєводства між містами Бендзін, Домброва Гурніца, Глівіце, Забже, Катовіце і Сосновець, а також утворення «Динамічної інформаційної системи для пасажирів» [523].

Економічні успіхи Угорщини та Польщі є співвідносними. Польща займає шосте місце в ЄС за територією та населенням: доля населення Польщі в ЄС складає 8,49%, території 7,56% [528, с. 12]. Угорщина є значно меншою країною: доля населення в ЄС складає 2,68%, території – 2,19% [560]. За 15 років перебування у складі ЄС країни переорієнтували свій експорт та імпорт на внутрішній ринок ЄС: 80% експорту та 69% імпорту Польщі; 82% експорту та 75% імпорту Угорщини. Для обох держав найбільшим партнером в торгівлі залишається Німеччина (для Польщі – на рівні 26,7% експорту та 26,3% імпорту; для Угорщини – на рівні 27% експорту, 25% імпорту) [563; 560].

В 2019 р., за індексом обсягу ВВП на душу населення за ПКС, який визначається стосовно до середнього показника у ЄС (дорівнює 100), Польща займала позицію нижче середнього (73) порівняно з найвищим рівнем в Люксембурзі (259) та найнижчим в Болгарії (53) [588]. Угорщина має аналогічну позицію з індексом (73) [582]. При цьому, загальний ВВП Польщі за рівнем ПКС складає 1281 млрд. доларів (22 місце в світі в 2019 р.), аналогічний показник Угорщини – 325 млрд. доларів (57 місце в світі). ВВП на душу населення за рівнем ПКС в Польщі складає – 33,747 доларів, в Угорщині – 33,408 доларів. Обидві країни до 2020 р. мали позитивну динаміку росту ВВП: Польща на рівні 5%, Угорщина – на рівні 4,1% [528; 919].

Загальні витрати ЄС в Польщі за 2018 р. склали 16,350 млрд. євро (3,34% польської економіки), тоді як вклад в бюджет ЄС з боку Польщі склав 3,983 млрд. євро (0,84% польської економіки) [563]. Загальні витрати ЄС в Угорщині в 2018 р. дорівнювали 6,298 млрд. євро (4,97% угорської економіки), тоді як

внесок до бюджету ЄС – 1,076 млрд євро (0,85% угорської економіки) [560]. За період 2014 – 2020 рр. Угорщина отримала 25 млрд. допомоги від європейських фондів [533, с. 10] а Польща – 86 млрд. євро. Це робить Польщу найбільшим бенефіціаром політики згуртованості ЄС і в абсолютному вираженні, і у розрахунку на душу населення [775, с. 18].

Розвиток економіки Польщі виявився більш успішним ніж в Угорщині. На це вказують дані ВВП країни. За 30 років Польщі вдалося зменшити розрив із розвинутими країнами. Якщо в 1989 р. ВВП на душу населення за ПКС становив тільки 34,2% від середнього рівня країн G7, то до 2019 р. він зріс до 61,7% [921]. В 2008 р. це була єдина країна ЄС, яка уникла рецесії, чого не змогла зробити під час кризи 2020 р., оскільки оцінки падіння рівня її ВВП за оцінками МВФ та ЄС, відповідно, склали від 4,6% до 2,7% [64; 535].

Внутрішній регіональний розвиток в обох країнах є нерівномірним. В Польщі з 16 воєводств Польщі жодне не має 75% від середнього по ЄС показника ВВП на душу населення, окрім Мазовецького (11,4% території Польщі, 13,7% населення Польщі), яке має рівень ВВП на душу населення за рівнем ПКС 107% від ЄС; 4 воєводства (Мазовецьке, Сілезьке, Великопольське, Нижньосілезьке) мають показник більше середнього за цим рейтингом в ЄС. Показник ВВП на душу населення менше 30% від рівня ЄС мають 5 воєводств (Люблінське, Підкарпатське, Подляське, Вармінсько-Мазурське, Свентокшиське [354, с. 50]. Коливання показника ВВП по регіонах складає 7,8 рази: від 7,8 млрд. євро (Опольське воєводство) до 82,9 млрд. євро (Мазовецьке воєводство) [354, с. 52]. Втім, регіони Польщі мають тенденції розвитку інноваційного підприємництва: воєводства Польщі (Нижньосілезьке, Поморське, Підкарпатське, Люблінське, Свентокшиське) увійшли в п'яту частину регіонів ЄС за рівнем «народжуваності нових підприємств» з найвищим показником – більше 12,5% [578, с. 105].

З ростом економічного розвитку окремих регіонів Польщі, зокрема Мазовецького та Великопольського, пов'язані зміни в системі співвідношення одиниць NUTS в Польщі. До 2018 р. в Польщі визнавали 6 макрорегіонів

(NUTS 1), які об'єднували одиниці (NUTS 2 – воєводства), проте в 2018 р. структуру обох рівнів було змінено: замість 6 макрорегіонів було утворено 7 (NUTS 1) та замість 16 одиниць NUTS стало 17 (розділення Мазовецького регіону на два). Нинішня структура макрорегіонів (NUTS 1 та NUTS 2) виглядає так: 1) центральний (включив Свентокшиське та 1.2. Лодзинське воєводства); 2) південний (включив Малопольське та Сілезьке воєводства); 3) східний (Підкарпатське, Підляське, Люблінське); 4) північно-західний (включив Великопольське, Західнопоморське та Любуське воєводства); 5) південно-західний (включив Нижньосілезьке та Опольське воєводства); 6) північний (включив Поморське, Куявсько-Поморське та Вармінсько-мазурське воєводства); 7) макрорегіон Мазовецьке воєводство (включив Варшавський столичний регіон та Мазовецький регіональний). До третього рівня NUTS 3 в Польщі віднесені 73 субрегіони (див. табл. Д.2.3.) [528].

В Угорщині регіони (згідно розподілу країни на 7 макрорегіонів NUTS 1, яке діяло до 01.01.2018) також різняться за територіальним економічним розвитком, що наприклад, демонструє регіональний розвиток ВВП у млрд. форинтів: макрорегіон Центральної Угорщини, що є найбільш розвиненим (11,229), 2) макрорегіони: Західно-Задунайський (2,369), Центральний-Задунайський (2,370), які є регіонами з середнім рівнем розвитку, 3) макрорегіони – Північні Великі рівнини (2,278), Південні Великі Рівнини (2,103), Північна Угорщина (1,899), Південне Задунав'є (Південна Трансдунабія) (1,547), що мають показники розвитку нижче середнього [522, с. 272]. Оновлена система статистичних регіонів Угорщини діє з 2018 р. і складається з трьох NUTS 1 (мають чисельність 7–3 млн. осіб), що включають 8 субрегіонів NUTS 2 з чисельністю від 3 млн. до 800 тис. осіб): 1) Центральна Угорщина що включає два статистичні регіони рівня NUTS 2 – Будапешт та Пешт; 2) Задунайє, що включає три статистичні регіони рівня NUTS 2 – «Західне Задунайє», «Південне Задунайє», «Центральне Задунайє»; 3) Велика рівнина і північ, що включає три регіони рівня NUTS 2 – Південну Угорщину, Північну велику рівнину, Південну велику рівнину [581].

В той же час, експерти зазначають, що набувачами вигоди економічного зростання в Угорщині і Польщі є не всі громадяни, оскільки доходи розподіляються вкрай нерівномірно. Наприклад, з офіційною польською статистикою, коефіцієнт Джині в 2018 р. становив 29,2, що, на думку багатьох економістів, не відображає реальну картину. Реальне розшарування суспільство на 14-26 пунктів вище [75, с. 88]. Це є одним з пояснень стабільної популярності праворадикальної консервативної ідеології в обох країнах і пов'язаного з цим перегляду цінності як і самих реформ, так і самого вступу до ЄС як значної мотиваційної складової цих реформ [822].

Звідси посилення протистояння і польського, і угорського політичного керівництва та керівництва ЄС з ряду питань: від різниці бачення міграційної політики в ЄС (2015 – 2017), до різниці в баченні пріоритетності національного законодавства над законодавством Євросоюзу, що проявилось під час польської реформи судочинства (2017 – 2021). І справа не лише в тому, що своїми рішеннями Варшава та Будапешт ідуть проти правил, хоча визнають, що в договорі про створення Європейського союзу прямо зазначено, що право ЄС має пріоритет над законодавством його членів.

Ще в 2010 р. один з головних авторів реформи самоврядування в Польщі професор Єжі Регульський, зазначив, що реформи відбуваються в постійному протистоянні традиціоналізму з його прагненнями до централізму: «доля самоврядування пов'язана з тим, як її бачать державні політичні діячі, а вони нерідко схильні до ідеї повернути централізований підхід в прийнятті рішень та авторитарно нав'язувати громадянам зразки поведінки» [39, с. 29].

Найбільша проблема в тому, що протягом останніх десяти років керівництво Польщі від партії «Право і справедливість» (входить до «Альянсу консерваторів та реформістів у Європі» в Європарламенті) і керівництво Угорщини від партії «Фідес» (входить до «Європейської народної партії» в Європарламенті) прагнуть встановити нове бачення ЄС, що перекреслює бачення засновників ЄС як «Європи регіонів», повертає до концепції «Європа Націй», до домінування принципу «одноголосного прийняття рішень».

Це інше бачення розвитку ЄС проявляється в іншому баченні простору в ЄС, коли задіяними стають:

1) конструкції, подібні, тим, що висуває рух неопрометеїстів (Лешек Мочульський, Владіслав Боровієц, Адам Сломка, та інші), відомий розвитком ідеї «Великої Польщі від моря до моря» Р. Дмовського та Ю. Пілсудського, та підтримані розробками Ярослава Лещинського – «Річ Посполита Чотирьох Народів» (2005) та Марека Ходакевича – «Міжмор'є як елемент історичної політики» (2017), в яких оновлене бачення перспектив об'єднання країн Східної Європи під егідою Польщі, що реалізовано за пропозицією А. Дуди як економічна та інфраструктурна «Ініціатива трьох морів» або «Тримор'я» в 2017 р. на зустрічі 12 країн ЄС та ЦСЄ, що межують з Балтійським, Адріатичним та Чорним морями (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Естонія, Латвія, Литва, Хорватія, Австрія, Словенія, Болгарія та Румунія);

2) ідеї спадкоємності булави Святого Штефана та утворення «Великої Угорщини – держави мадярів», що проявляються в запереченні умов Тріанонського договору, які артикулює «Світовий конгрес закордонних угорців» [227; 292, с. 112 – 120] та в сучасній офіційній діаспоральній політиці Угорщини, яка надала політичних права угорським громадянам в державах-сусідах, а також в політиці фінансування закордонних угорів, яке з 2009 до 2016 р. зросло в 10 разів [292, с.118];

3) популяризація антиліберальної критики реформ з боку інтелектуальної еліти та консервативних політичних центрів, які розвивають програмні положення обох партій з позицій клерикалізму, консерватизму та націонал-протекціонізму, з позицій протистояння європейському федералізму, інституційній корупції та бюрократії ЄС, реформування ЄС задля забезпечення більшої поваги до «малих» країн ЄС [40].

Отже, територіально-політична трансформація в Польщі та Угорщині як нових держав ЄС має два чітко окреслені періоди. В період 1989 – 2004 років відбувалась підготовка до членства в ЄС, що вимагало від країн виконання запропонованих стандартів територіальної політики, як умови інтеграції.

Після 2004 р. розпочався процес трансформації національно-територіальної системи, якому характерні повернення до вирішення проблем розбудови Модерної нації в межах унітарної держави з компактною територією та спорідненими прикордонними просторами.

Реформа територіально-політичних систем Польщі та Угорщини відбувалась за схожою логікою, яка передбачала: 1) долаття економічної кризи за рахунок впровадження реформ шокової терапії та залучення підтримки загальноєвропейських структурних фондів та інструментів допомоги державам, що інтегруються в територіально-політичну систему ЄС; 2) створення нової системи органів регіонального та місцевого самоврядування, через процеси укрупнення територіальних одиниць, та впровадження децентралізації (політичної, адміністративної, бюджетної) з метою забезпечення основи для організації багаторівневих відносин при інтеграції в ЄС. Впровадження інструментів ЄС (трансрегіональної співпраці, євро регіонального розвитку, горизонтального міжмуніципального та міжрегіонального співробітництва) сприяло стабілізації соціальної, економічної, політичної ситуацій; 3) забезпечення представництва етнонаціональних меншин в різних формах позитивної дискримінації як, наприклад, встановлення преференційних квот, запровадження інституту парламентського представництва – адвокатів національностей, визнання колективних прав спільнот, закріплення статусів регіональних мов).

Вирішення проблем етнонаціонального розвитку сформувало нову стратегію національних держав в межах простору ЄС, яка передбачала процес інкорпорації «споріднених», «втрачених», просторів. З одного боку, нова стратегія передбачала використання інструментів територіально-політичної реформи ЄС як «транснаціональна регіоналізація» та «багаторівневе громадянство», а з другого боку, – була орієнтована на обмеження політичної складової програми «Європи Регіонів» та встановлення стандартів реформи в межах програми «Європа-Націй».

5.3. Територіально-політична система України: впровадження стандартів територіальної політики ЄС

Проблема балансу в територіально-політичній системі України, яка існувала в 1991 – 2014 рр. стала основою для реформування. Завдання реформування адміністративно-територіальної системи обговорювалося в Україні з 1991 р.. Конституцією України (1996) був встановлений складний унітарний устрій. Перший рівень адміністративного поділу утворили 27 регіонів, в тому числі 24 області, Автономна Республіка Крим і 2 міста з особливим статусом: Київ, як столиця, і Севастополь, як місто, де розміщувалися військово-морські бази України та Росії. Другий рівень складався з 490 районів, а третій – з 29,800 сільських, селищних і міських адміністративно-територіальних одиниць, об'єднаних в 11,500 громад, які визнані «первинними суб'єктами місцевого самоврядування». Логіка організації територіально-політичної системи, як і системи адміністративно-територіального управління, оформлені в Конституції 1996 р. в більшій частині збережена. Хоча проблема поділу повноважень між центром і регіонами завжди була гострою. Регіональні групи прагнули сформувати важелі впливу на державні рішення: 1) в 1991 – 1995 рр., загострилося питання про статус Автономної Республіки Крим, що супроводжувалося самопроголошенням «державної незалежності Криму», з наступним скасуванням та врегулюванням конфлікту; 2) в 1995 р., криза у відношеннях Президента та Парламенту країни, призвела до підписання Конституційної угоди та оформлення *президентсько-парламентської гібридної системи*, яку закріпила Конституція 1996 р. Особливістю системи став адміністративний централізм; 3) в 2003 р., пропозиція Президента Леоніда Кучми щодо бікамералізму – створення в Верховній Раді України другої палати представників (пропонувалося обрання від 27 регіонів по 3 представника), було інтерпретовано як спроба позбавлення від прямого впливу регіональних лобі. Протистояння вилилося в «Майдан – 2004», а результатом став перехід до парламентсько-президентської республіки і анонсування реформи

місцевого самоврядування у зв'язку з дисбалансом в регіональному розвитку [149; 296]; 4) в 2010 р. президентська кампанія призвела до перерозподілу впливу регіональних груп, до перемоги регіонального угруповання «донецької сім'ї» і до відновлення *президентсько-парламентської республіки*; 5) в 2014 р. в результаті політичної кризи та революції (Майдан – 2014) була відновлена *парламентсько-президентська форма правління*, що супроводжувалося змінами в адміністративному управлінні, анонсуванням реформ з метою демократизації, децентралізації, де-олігархізації системи.

«Україна загрузла в олігархічних відкатах», – писав Ендрю Вільсон в 2012 р. [294]. В іншій статті «Кінець української мафії», написаної ним в лютому 2014 р., він з написав: «Ці люди (про українських олігархів – ЮУ) звикли жити за приказкою: «друзям – все, ворогам – закон ... офіційна парламентська опозиція знає ці правила, тому що вона – частина системи. Режим всіх їх «купував», або вони отримували гроші від українських олігархів. Питання в тому, чи зможуть вони звільнитися від цієї системи» [293].

Прорив у розвитку української державності, прийняття Конституції 1996 р., яка визнана найкращою з точки зору обсягу встановлених в ній прав жителів і громадян, були нівельовані відсутністю реальних демократичних процедур. Так, місцеве самоврядування без засобів до самоврядування в науковій літературі, було визначено як «*синдром безпорадного плюралізму (feckless pluralism)*» [426, с. 11]. Стагнація і регіональна фрагментація стали результатом використання конкуруючими регіональними елітами ресурсу національної держави для самозбагачення, що супроводжується виродженням державної політики в *конституційний перерозподіл корупційних потоків* і зведенням ролі Президентів до ролі «брокерів» серед регіональних груп.

Після підписання «Угоди про асоціацію між Україною та ЄС» у 2014 р. стандарти реформи децентралізації були закріплені в «Державній Стратегії регіонального розвитку на 2015 – 2020 р.» [298]. Планувалося посилення підвищення конкурентної спроможності регіонів та зміцнення їх ресурсного потенціалу; розвиток міжрегіонального співробітництва. До сфери

регіонального розвитку були залучені донорські організації ЄС, ООН, урядів окремих країн [290]. Наприклад, 1) програма ЄС із фінансової та технічної співпраці підтримала план дій України щодо впровадження 250 проєктів в ряді галузей, регіонів і міст, зокрема, проєкт ЄС «Підтримка політики регіонального розвитку в Україні» (ППРРУ); 2) з 2013 р. підтримку реформам надає і «Конгрес місцевих та регіональних влад Ради Європи», який здійснює: (а) спостереження за місцевими виборами в Україні в 2014, 2015, 2020 рр.; (б) моніторинг розвитку самоврядування через візити моніторингових комісій організації в 2012, 2013, 2020 рр., результатом яких стало прийняття Рекомендації «Місцева та регіональна демократія в Україні» (2013) [466], підписання Дорожньої карти для України (2015) [469], звіт представниками Конгресу з Австрії та Норвегії про стан місцевої та регіональної демократії, ухвалений як проєкт рекомендації Уряду України Конгресом (2020), що планується до обговорення в 2021 – 2022 рр. [154].

Також, в «Державній Стратегії регіонального розвитку на 2015 – 2020 рр.» передбачалося впровадження *деконцентрації* управління; зведення функцій місцевих державних адміністрацій до нагляду і контролю як забезпечення *дерегуляції*; заміна обласних державних адміністрацій префектурами; введення конкурсу для керівників адміністрацій, що призначаються Президентом.

Дійсно, новий Закон «Про державну службу» (2016) передбачив конкурсний відбір кандидатів на посаду голови адміністрації, але в 2018 р. це положення було скасовано і глави адміністрацій як і раніше призначаються Президентом без конкурсу. Процес деконцентрації було загальмовано, на чому наголосив Парламентський комітет Асоціації між Україною та ЄС в «Заключній заяві та рекомендаціях» (2018) [558].

Реформа територіальної організації влади передбачала посилення *делегування* – доручення місцевим органам влади окремих повноважень центральної влади, і *деволюції* – передачі владних повноважень на нижні рівні територіального поділу. Передбачалася ліквідація районних державних

адміністрацій, створення нових об'єднаних територіальних громад (ОТГ), які б «вросли» в межі колишніх районів і брали функції управління районами. Готовність до деволуції пояснювалася тим, що 95% громад є дотаційними і що 5% державної власності роблять очевидною мету децентралізації – делегування влади місцевим громадам [234; 234].

Вертикальне делегування – основа реформи децентралізації. Наприклад, в Польщі в 1999 р. реформа почалася з передачі видаткових повноважень від центральних до місцевих органів влади. В Україні, поділ повноважень на власні і делеговані існує з 1997 р., але в Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» відмінність цих повноважень не має чіткого визначення. Відсутність критеріїв виконання делегованих повноважень і відповідальності за порушення їх виконання зберігає можливість для маніпуляцій. У Звіті Асамблеї європейських регіонів (2017) зазначалося, що *«адміністративна структура України залишається високо централізованою»* [365, с. 102]. *Неефективний розподіл відповідальності на різних рівнях* і неоднозначні політичні та адміністративні відносини між рівнями влади визнані причинами конфліктів інтересів на регіональному та субрегіональному рівнях [365, с.103].

Деволуція системи передбачила деієрархізацію держави з унітарним устроєм, визнання суб'єктами структур влади субнаціональних рівнів. Однак, замість формули визнання «дозволено все, що не заборонено», як і раніше використовувалася формула «дозволено те, що передбачено». Зберіглося управління в традиціях політичної, адміністративної та бюджетної «моделі матрьошки» про що вказує доповідь «Організації економічного співробітництва та розвитку» (2018) [771, с. 213].

Процес адміністративно-територіальної оптимізації виявився пріоритетним. Уряд А. Яценюка в програмі «П'ять кроків реформи» (2014) поставив мету укрупнити локальні суб'єкти місцевого самоврядування – громади, зберігши три рівня поділу: громада – район – регіон. Кількість районів збиралися зменшити з 490 (з урахуванням Криму, Донецької та

Луганської областей) до 120 – 150 за принципом: «один район – одна об'єднана територіальна громада (ОТГ)».

Станом на 10.01.2020 р. з 490 районів ОТГ охопило 100% території в 26 районах, від 50 – 100% територій – в 164 районах, а в 75 районах не було створено жодної ОТГ [204]. Станом на 15.07.2020 р. з 490 районів ОТГ охопило 100% території тільки в 27 районах, від 50 – 100% територій – в 179 районах, від 1 – 49% територій – в 184 районах, а в 75 районах не було створено жодної ОТГ [202].

У 103 районах мала відбутися ліквідація районів як основи для діяльності районної ради та державної адміністрації (РДА), а ще у 116 районах залишалось лише по дві територіальні громади, тому також втрачався сенс зберігати райони та їх органи влади. В 219 районах (103+116) – це 44% від 490 районів в цілому, після місцевих виборів в 2020 р. передбачалася втрата предмету діяльності [291]. Тому, з червня 2020 р. Міністерство розвитку громад та територій представило карти-проекти майбутніх районів, виходячи з «Методичних рекомендацій щодо критеріїв формування адміністративно-територіальних одиниць субрегіонального (районного) рівня» і з урахуванням чисельності населення в 150 тис. жителів, як критерія, що використовує ЄС при формуванні «Номенклатури територіальних одиниць NUTS-3» [201]. Використання демографічного критерію, як основи для визначення потенційної податкової та фінансової спроможності, спрямоване на ліквідацію диспропорцій в розвитку територій. А рішенням ВРУ від 17.07.2020 р. було прийнято Постанову «Про утворення та ліквідацію районів», якою утворено новий поділ: 136 замість 490 районів. За тиждень до прийняття остаточного рішення Кабмін запропонував утворення 129 районів [201; 310; 291].

Районне ділення, як зазначають в Міністерстві розвитку громад та територій, існуватиме як штучне для організації діяльності територіальних органів державної виконавчої влади, а новий територіальний поділ «наздоганяє», підлаштовується до адміністративної реформи, що вже відбулася через скорочення територіальних органів виконавчої влади.

Послуги, які раніше громадяни отримували в райцентрах, надаються на рівні об'єднаних громад у Центрах надання адміністративних послуг.

Для більш детального аналізу процесу утворення районів ми обрали області, які утворюють південно-західне прикордоння України, а саме: Закарпатську (прикордонна з Румунією, Угорщиною, Словаччиною та Польщею), Одеську (прикордонна з Румунією та Молдовою), Вінницьку (має кордон з Молдовою), Чернівецьку (межує з Молдовою та Румунією), Івано-Франківську (межує з Румунією). Ці області є об'єктами стратегій реструктуризації, орієнтованих на посилення регіонів та утворення транскордонних центрів інноваційного розвитку, а також стратегій, які орієнтовані на привласнення території. Порівняння карт-проектів та карт затвердженого районного поділу України, представлених Міністерством розвитку громад та територій, зазначимо на змінах, використовуючи таблицю складену на основі офіційних даних (див. табл. Д 5.1.) [201; 209; 210; 310; 291]. В період з 12 липня до 17 липня 2020 р. Проекти районоутворення змінилися, і це відображає наступна зведена таблиця (див. табл. Д 5.2.) [291].

Двом останнім редакціям районоутворення, які продемонстровані у таблиці, передували чисельні проекти. В 2015 р. поділ Вінницької області передбачався на 3–4 райони, в останніх редакціях з Вінницького району виділити Хмільницький, Тульчинський, а потім з Вінницького та Могилів-Подільського виокремили Жмеринський район; в Одеській області в останній редакції виділили Березівський район з частин Одеського та Роздільнянського, відстояв право на існування Болградський район із значною кількістю етнічних болгар, який передбачали розділити між та Білгород-Дністровським та Ізмаїльським районами; в Закарпатській області, в останній редакції вирішили не об'єднувати Рахівській і Тячівський райони. Були розширені межі Березівського району, де до етнічних угорців належить 76,1% мешканців, і який в початкових проєктах не передбачався, оскільки його території ділили Мукачівський та Хустській райони (див. табл. Д.5.3.) [95; 113; 120].

Виокремлення районів з компактним проживанням етнічних меншин (в цих областях – болгарської та угорської), вказує на подолання місцевими лобі, офіційно підтриманими як з боку болгарського парламенту, так і з боку угорського уряду, намагань уряду України застосувати технологію джеррімендерінгу та розділити моноетнічні спільноти адміністративними межами районів. Крім того, це демонструє розвиток територіальних форм етнічного самоврядування, особливо в умовах непередбаченої законодавством системи позатериторіального етнічного представництва (квотування), що є стратегічною вадою в організації багаторівневого урядування в Україні, адже позатериторіальна автономія та застосування етнічних квот не тільки забезпечує представництво етнополітичних меншин, вирішуючи питання забезпечення демократичної участі, але унеможлиблює територіальні претензії з боку держав-сусідів.

В досліджуваних областях кордони з державами-сусідами утворюють наступні райони: Верховинський район (Івано-Франківська область), Ізмаїльський район (Одеська область), всі три райони Чернівецької області, всі райони Закарпаття, окрім Мукачівського – з Румунією; Берегівський та Ужгородський райони Закарпаття – з Угорщиною; Ужгородський район (Закарпатської області) також буде мати кордони зі Словаччиною та Польщею; всі райони Одеської області, Могилів-Подільський район (Вінницька область) та Дністровський район (Чернівецька область) – з Молдовою. Згідно з Законом «Про транскордонне співробітництво», до якого в 2018 р. були внесені зміни і ці прикордонні райони постають головними суб'єктами міжнародних форм транскордонного співробітництва [309; 291]. В 2020 р. в 11 прикордонних областях реалізуються 4-и з 5-и програм транскордонної співпраці: 1) Програма співробітництва «ЕaPTC Молдова – Україна» (більше 3 млн. євро), включає Одеську, Вінницьку, Чернівецьку області; 2) Програма «Транскордонне співробітництво Польща-Білорусь-Україна 2014-2020» (183 млн. євро) включає з боку України Волинську, Львівську та Закарпатську області; 3) Спільна операційна програма «Румунія-

Україна» (60 млн. євро), включає Івано-Франківську, Закарпатську, Чернівецьку, Одеську області; 4) Спільна операційна програма «Угорщина-Словаччина-Румунія-Україна 2014 – 2020 рр.» (73,9 млн. євро) включає Закарпатську та Івано-Франківську області. В 2017 р. між Україною, Угорщиною та Європейською комісією підписано «Угоду про фінансування Дунайської транснаціональної програми», що забезпечила впровадження інструментів для фінансування проєктів в обсязі до 5 млн. євро. Програма є частиною довгострокової «Стратегії ЄС для Дунайського регіону» (2011) в якій приймають участь 9 країн-членів ЄС (Австрія, Болгарія, Німеччина, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія, Хорватія) і 5 країн, що не входять до ЄС (Боснія і Герцеговина, Молдова, Сербія, Україна, Чорногорія). Україну в програмі представляють 4 області: Одеська, Чернівецька, Івано-Франківська, Закарпатська [677] і для них програма є напрямом транскордонного співробітництва, як і створення макрорегіональної «Стратегії ЄС для Карпатського регіону» за «Державною програмою розвитку транскордонного співробітництва на 2021 – 2027 рр.» [305].

Основи транскордонного співробітництва України з державами-членами ЄС визначені главою 27 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії та їх державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16.09.2014 р. № 1678-VII [305]. Європейський Союз підтримує реалізацію проєктів (програм) прикордонного співробітництва в рамках *Європейського територіального співробітництва на 2021 – 2027 рр.* (далі – програми прикордонного співробітництва) в рамках фінансового інструменту «Сусідство, розвиток і міжнародне співробітництво» (NDICI). Відповідно, прийнята в Україні «Державна програма розвитку транскордонного співробітництва на 2021 – 2027 роки», з урахуванням того, що в Україні 19 регіонів (77% площі держави) з 27 є прикордонними, планує розвивати утворені з 1993 р. 9 єврорегіонів (Буг, Верхній Прут, Дністер, Дніпро, Карпатський, Нижній Дунай, Слобожанщина, Донбас та Ярославна), з яких 5

– утворені з державами-членами ЄС (Республіка Польща, Словацька Республіка, Румунія, Угорщина). Оскільки, розрив рейтингової оцінки соціально-економічного розвитку прикордонних областей України у 2018-2019 р. різнився в 15 разів, то розвиток спеціальних програм є формою територіальної політики вирівнювання [305]. Відтак, політика регіонального розвитку за допомогою «Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2021 – 2027 рр.» передбачає активізацію участі України в імплементації «Стратегії ЄС для Дунайського регіону» та розвиток транскордонного співробітництва в 2021 – 2027 рр. в межах 1) Українсько-Словацької міжурядової комісії з питань транскордонного співробітництва; 2) Українсько-Угорської міжурядової змішаної комісії з питань транскордонного та прикордонного співробітництва; 3) Спільної Українсько-Польської координаційної міжурядової ради з питань міжрегіонального співробітництва, Українсько-Румунської Міжурядової робочої групи з транскордонного та міжрегіонального співробітництва; 4) Українсько-Білоруської міжурядової робочої групи з питань міжрегіонального та транскордонного співробітництва; 5) Керівного комітету Карпатської мережі природно-заповідних територій, що діє під егідою Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат; 6) Карпатської та Азово-Чорноморської Рамсарських регіональних ініціатив.

З огляду на цілі транскордонного розвитку, автономність, право приймати рішення, ініціювати угоди щодо траснкордонного співробітництва вимагає соціально-економічної спроможності та самодостатності від учасників та покладає міжнародну відповідальність на органи місцевого самоврядування громад, охоплених адміністративними кордонами прикордонних районів. З іншого боку, це посилює відповідальність уряду України, який має контролювати непрямі форми геополітичного впливу та намагань переглянути чи денонсувати післявоєнні угоди. Про активність таких намагань свідчать недружні з боку сусідніх держав акції. Наприклад, (1) збір підписів за скасування Тріанонського мирного договору від 1920 р., за яким

Угорщина втратила частину території, включаючи частину земель сучасної Закарпатської області; (2) Звернення Національної ради румунів в Україні від 15.07.2020 р. (за 2 дні до парламентського голосування щодо адміністративного поділу України) до парламентських комітетів парламенту Румунії, урядових інституцій, які опікуються румунами за кордоном і зовнішньою політикою, до керівництва румунського парламенту, прем'єра та президента Румунії щодо порушення прав румунської етнічної громади на освіту рідною мовою та участь у проектуванні адміністративної реформи [841]. Отже, питання етнонаціонального представництва потребує вирішення інституційним шляхом на основі європейських рекомендацій.

Повертаючись до районного поділу, який був запроваджений Міністерством розвитку громад та територій, не можна не визнати, що запропонований районний поділ зберігає асиметрію, адже норма в 150 тис. осіб, як демографічної основи району, перевищено у більшості випадків, особливо у Вінницького району, адже він має кількість населення більшу за норму в 4,3 рази, та в Одеському районі, кількість населення якого перевищує норму в більш ніж 9 разів. Відтак, доступність державних послуг для мешканців цих районів буде меншою. Також, зберігається демографічна асиметрія між районами, що демонструє приклад: Верховинський район Івано-Франківської області має чисельність 30 тис. населення, в той час Івано-Франківський район однойменної області має чисельність 560 тис. осіб.

Оптимізація адміністративно-територіального устрою є європейською тенденцією (провели 43 держави Ради Європи). Наприклад, у Греції 54 префектури були скорочені до 13 регіонів, у Словаччині 40 регіонів – до 8, у Польщі 49 регіонів – до 16, однак регіональна оптимізація в Європі, зокрема в ЄС, не завжди передбачала ліквідацію муніципалітетів [412, с. 145]. Регіональна консолідація не завжди передбачає консолідацію муніципалітетів. Якщо в Греції кількість утворених муніципалітетів знизилася на 34 %, а в Угорщині – на 49%, у Польщі – на 3,9%, а в Словаччині на 0,4% [412, с.147]. В Україні ж скорочення кількості громад було заплановано на 87% – 84,4%.

За результатами першого етапу децентралізації в 2014–2019 р. в Україні, було створено 982 об'єднані територіальні громади (ОТГ), до складу яких увійшли близько 4500 колишніх місцевих рад (з 12.000) [202]. За перспективними планами, затвердженими Урядом планувалося утворити 1441 ОТГ, які мали об'єднати 10.075 територіальних громад на територіях підконтрольних Україні [204]. Так, планувалося скорочення числа територіальних громад (з числа розташованих на підконтрольних територіях) на 85,7%. Станом на квітень 2021 р. в Україні діяло 1470 територіальних громад (410 міських, 433 селищних, 627 сільських), створених на основі адміністративного поділу (443 міста, 1960 селищ, 26261 село) [202; 270]. Міністерство звітувало, що до шостого року реформи добровільно об'єдналися лише 42,9% від загального числа запланованих ОТГ [201].

Наприклад, з числа досліджуваних нами 5 прикордонних регіонів жоден з них не потрапив до першого рівня активності [204, с. 10], що визначалися в Рейтингу формування ОТГ, представленому в Моніторингу Міністерства розвитку громад та територій до січня 2020 р. До 2-го рівня активності було віднесено Чернівецьку (8 місце), Івано-Франківську (13 місце), Одеську (мала 19 – останнє місце серед областей 2-го рівня активності), а до 3-го, нижчого рівня активності відносили Вінницьку (22 місце), Закарпатську (займала останнє – 24 місце серед областей України). Процес добровільного формування ОТГ та результат урядових рішень щодо скорочення числа громад демонструє таблиця (див. табл. Д.5.4.) [291].

Наприклад, в Закарпатській області, де число районів скоротилося з 13 до 6, як видно з таблиці Д.5.1., в утворених 6 районах кількість територіальних громад скоротилася з 337 до 64, як видно з таблиці Д.5.4. При цьому, з загальної кількості 337 громад добровільно об'єднувалися 95, які утворили 26 ОТГ, а 79,8% громад не прийняли рішень щодо об'єднання з 2015 до січня 2020 р. і тому їх доля вирішувалася за планами Уряду, який згідно з прийнятим 16.04.2020 р. Законом №562-Х «Про внесення змін до деяких законів України щодо визнання територій та адміністративних центрів територіальних

громад» [300], отримав право «визначення адміністративних центрів територіальних громад та затвердження територій територіальних громад» до прийняття закону про адміністративно-територіальний устрій України. Так само було скорочено число громад в Одеській області: з 490 до 91, у Чернівецькій – з 271 до 52, у Вінницькій – з 707 до 63, в Івано-Франківській – з 516 до 62 (див. табл. Д.5.4.) [291].

Число новоутворених громад в районах варіюється від 4, як у Рахівському районі Закарпатської області, до 33, як в Чернівецькому районі Чернівецької області. Середнє, число громад в районах складає 11–12 громад. Новоутворені об'єднані громади (ОТГ) складаються в середньому з 5 колишніх місцевих рад та 13 населених пунктів. Середня чисельність ОТГ складає 10,7 тис. осіб. Але асиметрія не викорінена, оскільки є ОТГ чисельністю менше 2-х тисяч осіб, як наприклад Чогодарівська сільська ОТГ в Одеській області, а є і такі ОТГ, що перевищують 25 тис. осіб, як наприклад Куяльницька сільська ОТГ в Одеській області. Наявну асиметрію продемонструє наступна таблиця (див. табл. Д.5.5.) [291]. Так, чисельність нових ОТГ в ряді випадків менша за оптимальну, яку визначили в 5 тисяч осіб, а в деяких випадках в 2 – 6 разів перевищує оптимальну. До того ж, серед ОТГ одного типу, наприклад, міського, різниця в чисельності населення досягає 40 разів: Герцаївська міська ОТГ в 40 разів менша за кількістю населення ніж Калуська міська ОТГ. В той же час, структурна різниця, тобто, різниця за кількістю громад, що увійшли до складу ОТГ, в них більша ніж в 2 рази, хоча є інші приклади, де різниця сягає 6 разів, як у випадку різниці між Гніванською ОТГ, яку утворили 2 громади та Балтською ОТГ, до якої увійшли 18 громад.

Зазначена демографічна та структурна асиметрія позначатиметься в подальшому на асиметрії бюджетних можливостей громад (кількість платників податків варіюється); на асиметрії старостинських округів; на особливостях у навантаженні на депутатський корпус місцевих рад (кількість населення, яке має представляти один представник в раді) та на зростанні дистанції між органом влади та виборцем. Як скорочення числа громад вже

вплинуло на скорочення кількості депутатського корпусу в місцевих радах демонструє наступна таблиця (див. табл. Д.5.6.). Якщо в 2015 р. кількість обраних депутатів місцевих рад складала майже 109 тис. представників, в 2020 р. ця кількість склала близько 43 тис. представників [212]. За даними Міністерства розвитку громад та територій в Україні утворено нову систему адміністративно-територіального устрою (див. табл. Д.5.7.).

Низька підтримка реформи з боку громад пов'язана з: а) невизначеністю обсягів коштів територіальної одиниці, яка стала частиною ОТГ; б) ліквідацією місцевих представницьких структур і заміною їх індивідуалізованим представництвом – інститутом «старост», що стало формою обмеженої компенсації за втрату статусу територіальної громади; в) небажанням замінювати постійні органи місцевого самоврядування органами самоорганізації; д) ігноруванням етнокультурних чинників в процесах створення ОТГ; е) проведенням аналогії між укрупненням громад і створенням радянських колгоспів. Часто, утворені ОТГ в два-шість разів перевищують оптимальну чисельність – 5 тисяч осіб. Це ускладнює громадянам доступ до центра прийняття рішень. До того ж, адміністративно-територіальна оптимізація обумовлює скорочення числа органів місцевого самоврядування – органів системи представництва локального рівня, що: а) збільшує дистанцію між органом влади та виборцем та збільшує навантаження на депутатів місцевої ради з представництва більшого числа жителів; б) посилює тенденцію дублювання парламентського представництва в представницьких органах субнаціонального рівня у зв'язку зі скороченням використання мажоритарної системи на користь пропорційної в умовах збільшення ОТГ. Про партизацію місцевих виборів заявили Правління Всеукраїнської асоціації громад, Асоціація об'єднаних територіальних громад та ГО «Асоціація малих міст» та інші організації у Відкритому Зверненні до Президента України, Голови Верховної Ради та народних депутатів від 4 липня 2020 р. У Зверненні йдеться про неприпустимість запровадження партійної виборчої системи на рівні сільських, селищних рад та рад малих міст

з кількістю виборців менше 50 тис. виборців та визнано вимогу встановити межу для партійної виборчої системи в місцеві органи представницької влади в 50 тис. виборців [315; 221]. На негативному впливі партизації зазначив Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи, вказуючи на необхідність виконання рекомендацій «Зміцнення демократії та розбудова довіри на місцевому рівні в Україні» в рамках Плану дій Ради Європи для України на 2018 – 2022 рр. [474]. Проте, прийнятий в 2020 р. Закон «Про внесення змін до законів України щодо вдосконалення виборчого законодавства» закріпив партизацію до рівня населених пунктів із кількістю виборців 10 тисяч і більше осіб, що стало положенням ч.2. ст.192 Виборчого кодексу України [299; 297].

в) сприяє посиленню партійних груп в місцевих радах, які отримали право 2/3 голосів припиняти повноваження обраного населенням глави громади;

с) призводить до індивідуалізованого представництва колишніх громад, які приєднані до ОТГ, інститутом «старост». В старій редакції закону «Про місцеве самоврядування» 280/97, староста визнавався виборною посадовою особою, яка є членом виконавчого комітету ОТГ (ст. 14-1), першим з повноважень якої визначено представлення інтересів жителів відповідного села, селища у виконавчих органах ради (п.1 ч.1 ст. 54-1). Проблема полягала в тому, що в ряді випадків загальна кількість членів виконавчого комітету ради ОТГ виявлялася більшою за склад депутатського корпусу відповідної ради. А на практиці, інститут був функціонально обмежений узгодженням, інформуванням, наглядом. Це стало причиною виникнення урядових законопроектів щодо ліквідації представництва старост у виконавчих комітетах рад [74; 311], але в результаті призвело до редакції Закону «Про місцеве самоврядування» від 14 липня 2021 р.: 1) статтю ст. 14-1 було виключено; 2) до ст. 541 були внесені зміни: «староста затверджується місцевою радою на строк її повноважень за пропозицією відповідного голови громади, що вноситься за результатами громадського обговорення», за умов набрання необхідної підтримки голосів в старостинських округах (ч.1.ст.541). З умов затвердження місцевої ради старост працює на постійній основі

(прирівнюється до службовців системи самоврядування з п'ятою категорією) в апараті ради та її виконавчого комітету [307]. За даними на 16 липня 2021 р. в Україні було затверджено 7785 старост та 8065 старостинських округів, де 15% – мали чисельність до 500 осіб, 57% – від 500 до 1500 осіб, 21% від 1500-3000 осіб, 7% – понад 3000 осіб [202]. Новелою стало запровадження додаткового поділу територіальної громади на «старостинські округи», утворювані відповідною сільською, селищною, міською радою у складі одного або декількох населених пунктів, на території якого (яких) проживає не менше 500 жителів (з урахуванням етнічних та ін. особливостей) [307].

Вади утвореної системи представництва забезпечують політичний контроль і нагляд за діяльністю місцевих рад з центру. І така вертикаль не рідко підтримується знизу, як механізм «зв'язку» з центром, механізм лобіювання власних інтересів в «центрі».

З весни 2020 р. Міністерство розвитку громад та територій запровадило роботу та з весни 2021 р. обговорення нового законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації та розмежування повноважень органів місцевого самоврядування», який передбачатиме на законодавчому рівні чіткі правила розмежування компетенції держави та місцевого самоврядування, однозначне розділення власних та делегованих повноважень, можливе створення Реєстру повноважень, оновлення структури органів ради громади, як і нові гарантії участі резидентам територіальних громад [99]. Крім того, продовжується робота щодо прийняття законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні» №4298 (04.03.2021 р. перше читання), який передбачає призначення голів обласних адміністрацій Президентом України за поданням Уряду за результатами конкурсу.

Окремим напрямом територіальної політики в Україні є політика посилення економічної самодостатності територіальних громад. Бюджетна

децентралізація закріплена в Конституції (1996), Законі «Про місцеве самоврядування» (1997), в оновлених в 2017 р. Податковому та Бюджетному кодексах. Бюджети муніципальних утворень структурно відокремлені від державного бюджету. Податки і збори діляться на державні і місцеві. Але основне правило залишається: «один податок – три бюджети». Тобто принципи бюджетної децентралізації не реалізовані повною мірою.

Єдиний бюджетний процес включає переказ коштів з державного до місцевого бюджету і, навпаки, в разі делегування повноважень. Бюджетний процес підтримується державою і забезпечує систему міжрегіонального вирівнювання. Податкові доходи субнаціонального рівня формуються за рахунок «розщеплених податків» (на дохід фізичних осіб, на прибуток підприємств, податок, екологічні та інші). На державному рівні, встановлюються ставки тієї частини податків і зборів, які мобілізуються в дохідну частину бюджетів. З 2014 р. для стимулювання об'єднання територіальних громад були введені податкові пільги для ОТГ. Відбулося збільшення частки власних доходів місцевих бюджетів (загальний фонд без трансфертів) у ВВП, у %: з 5,1% в 2014 р. до 6,9% в 2020 р., також збільшення частки доходів місцевих бюджетів (без трансфертів) у зведеному бюджеті України, у %: від 18,5% в 2015 р. до 22,6% в 2020 р. [202, с. 10]. Це поки що не забезпечило бюджетну самодостатність місцевих суб'єктів, що підтверджують дані ОЕСД: органи влади субнаціонального рівня контролюють 30% їх ресурсів, тоді як в країнах ЄС – 27 на них припадає 40%, а в країнах ОЕСД – 44% [771, с. 31, с. 211]. Втім, Мінрегіон України зазначає, що власні доходи загального фонду місцевих бюджетів зросли з 68,6 млрд. в 2014 р. до 275 млрд. грн. у 2019 р., тобто на 206,4 млрд. грн [202].

Основним джерелом доходів на регіональному рівні залишається податок на доходи фізичних осіб (54% в 2016 р., 68,7% в 2021 р.), але спосіб збору податку «в джерелі» (там, де люди працюють або де зареєстрований роботодавець) створює розрив між місцем, де надають послуги, і місцем, яке отримує дохід від податку [771, с. 30]. У підсумку, в 5 великих містах (Одеса,

Харків, Дніпро, Запоріжжя, Полтава) за рахунок податкових надходжень формуються 45% доходів бюджетів, а в Києві – 50%. Очевидною є бюджетна асиметрія субнаціональних рівнів: на регіональний рівень припадає 68% витрат на регіональному рівні з урахуванням Києва – 78%, а на місцевий рівень – тільки 8% від загального обсягу [771, с. 214].

Головними в системі фінансування регіонального рівня в 2015 р. були трансферти з центру – це 60% доходів субнаціонального рівня [771, с. 31]. Це було більше ніж в країнах ОЕСД (38%) і ЄС – 27 (45%). У сільській місцевості трансферти з центру склали більше 75% доходів їх бюджетів. Проте спостерігалось зниження частки трансфертів з державного бюджету в доходах місцевих бюджетів за роками: в 2015 р. вона склала – 59,1%, в 2018 р. – 53,2%, в 2020 р. – 34% [203; 205, с 12]. Втім, 78% видатків органів влади субнаціонального рівня виконується від імені центральних органів влади як фінансування «делегованих повноважень» [771, с. 16, с. 31].

Моніторингова комісія ОЕСР вказала, що хоча «основні фіскальні показники на папері створюють враження, що країна є відносно децентралізованою» [771, с. 211], насправді вона «залишається централізованою державою» [771, с. 31]. Зовні позитивні фіскальні показники демонструють і дані МВФ про відсоткове співвідношення доходів і витрат органів місцевого управління в державних бюджетах країн Європи і України. При цьому ситуація в Україні буде виглядати позитивно, що також демонструють і дані МВФ 2019 р., за якою частка доходів одиниць місцевого врядування (local governments) в Україні у відсотках ВВП% складає 14,05%, а витрат 14,19%, порівняно, наприклад з Польщею, де частка витрат складає 14,22%, а витрат – 14,42%, або з Іспанією, де частка витрат складає 6,26%, а витрат – 5,96% чи з Данією, де частка витрат складає 33,07%, а витрат – 32,87% [675]. Але реальну ситуацію маскує те, що: 1) обласні та районні облікові записи не повністю децентралізовані та бюджетні показники переоцінюють долю субнаціонального рівня, де органи влади виступають у ролі платіжних агентів центральних органів влади; 2) більшість

муниципальних бюджетів не індивідуалізовані в системі національних розрахунків та управління ними здійснюється за «моделі матрьошки» [771, с. 210, 213]. Результатом децентралізації став перерозподіл обов'язків щодо здійснення видатків між субнаціональними рівнями (передача з районного рівня на рівень міст і ОТГ), а не перерозподіл надходжень між центром (міністерським) і субнаціональними рівнями» [771, с. 212, 217].

Потреба «вирівнювання» економічного розвитку регіонів залишається актуальною. Якщо в 1996 р. максимальний і мінімальний показники ВВП на душу населення розрізнялися в два рази, в 2001 – в 6 разів, то в 2018 – в 24,4 рази [62]. В 2019 р. Київ та Київська область забезпечували 24% та 5,5% ВВП країни (разом – 29,5), а за період 2004 – 2014 років на Київ і Київську область припало 60% зростання ВВП країни [771, с. 21; 61, с. 29]. Максимальний показник (238,6 тис. грн. в Києві) в 3,4 рази більше середнього по всій Україні (70,2 тис. грн.), а мінімальний показник (13,9 тис. грн. в Луганську) становить менше 1/5 (19,8%) середньодушового показника по Україні [882]. Така асиметрія вища за міжрегіональну в ЄС, де після вступу 10 країн середньодушовий ВВП в найбільш бідному регіоні становив менше 28% середньодушового показника ВВП ЄС [119]. В ЄС 43% обсягів виробництва припадає лише на 14% території [119; 902, с. 251]. З 2009 р. європейська політика спрямована на вирівнювання шляхом інвестиційної підтримки відстаючих регіонів. В Україні обсяг державних інвестицій в публічну інфраструктуру в 2016 р. склав 2,2% ВВП, що в 3 рази менше обсягу інвестицій в країнах з ринками, що розвиваються (6 – 7%) [771, с. 218].

Політику долання асиметрії розуміють по-різному. У 2009 р. уряд Ю. Тимошенко впроваджував модель податкового перерозподілу. В 2005 – 2010 р. Партія Регіонів підтримувала модель «вільних зон» і, посиляючись на досвід Італії, використовувала у передвиборчій компанії поняття «бюджетний федералізм» [139]. З 2014 р. вертикальну систему «вирівнювання» намагаються замінити на горизонтальну систему «спільної відповідальності». Передбачена Законом «Про територіальне

співробітництво» взаємодія громад залишається слабкою через низьку фінансову автономію громад: на квітень 2021 р. в Реєстрі зафіксовано 748 контрактів з 2014 р. [269]. Втім, ця форма має перспективи розвитку через можливості утворення економічних кластерів.

Стимулювати розвиток системи спільної відповідальності намагаються за рахунок дивестиції, що передбачає формування «бюджетів участі». Такі бюджети введені в Україні в 4 містах в 2015 р., в 45 містах в 2017 р., в 112 ОТГ (14%) в 2019 р. Всього у 2019 р. за рахунок бюджету участі було реалізовано 617 проєктів, на які було виділено 84,6 млн грн. [244]. Але в порівнянні з містами Європи і США фінансова слабкість українських міст очевидна. Якщо бюджети участі міст Європи обчислюються в десятках мільйонів доларів, то в Україні вони становлять від 9 до 38 тис. доларів [60]. Причина неефективності бюджетів участі не тільки в економічній слабкості, але і в кризі довіри, оскільки, одержувачами вигоди розподілі таких бюджетів часто виявляються близькі до адміністрацій бізнес-структури.

Процес дерегуляції у формі передачі повноважень без бюджетної самодостатності місцевих спільнот не може бути ефективним. Тому успіх бюджетної децентралізації буде залежати від укріплення бюджетів територіальних громад. Регіональне розмаїття з метою «розумної спеціалізації», «транснаціонального регіонального співробітництва», до якого закликають Організація економічного співробітництва та розвитку, Європейський союз, Асамблея європейських регіонів, Рада європейських муніципалітетів і регіонів залежать від економічного розвитку регіонів України [60; 767; 431; 365]. У звіті, затвердженому Комітетом ОЕСР з імплементації Україною рекомендацій в політиці багаторівневого управління і децентралізації, підкреслено, що, незважаючи на прогрес у розробці заходів з децентралізації сама децентралізація вимагає поглиблення [771, с. 29].

Уряд України коливається між необхідністю посилення децентралізації та забезпеченням централізму, на це вказує Асамблея європейських регіонів [365] і це підтверджують: організація системи представництва на

регіональному рівні; відсутність організації системи представництва етнічних і національних меншин, хоча організація такої є загальноєвропейською практикою забезпечення національної стабільності.

На відсутність політики інтеграції національних меншин в Україні вказує Звіт Моніторингової комісії застосування «Рамкової Конвенції про захист прав національних меншин» (2017) [440]. Цю критику підтримує Консультативний комітет з Рамкової конвенції про захист національних меншин, який закликав забезпечити механізм участі осіб, що належать до меншин, не допустити використання джеррімендерингу [448, с. 52].

У відповіді на критику Консультативного комітету з реалізації Рамкової конвенції про захист національних меншин в Україні уряд України в Коментарях (2018) зазначив, що Міністерство культури України готує новий Закон «Про національні меншини в Україні», розробляє проекти Законів «Про концепцію етнічної політики України», «Про статус кримськотатарського

н
а
р
о
д
у
»

і

«
П
р
о

Разом з тим був прийнятий Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) [303], який обмежив можливість

о
р
і

використання мов етнічних і національних меншин в публічних сферах, закріпив відмову від концепції «плюрлінгвізму», яка діяла в основі Закону «Про засади державної мовної політики» [304]. Зміни в законодавстві стали предметом двосторонніх діалогів і домовленостей з країнами, чії меншини компактно проживають в Україні, наприклад, з Угорщиною, Болгарією, Румунією [291]. Новий мовний закон ще стане предметом обговорень, якщо звернути увагу на Рекомендації Консультативного комітету Ради Європи з Рамкової конвенції для захисту національних меншин та вимогу ЄС, виражену в «Спільній заяві після XX-го ЄС – Українського саміту» про те, що Україна має забезпечити повагу прав осіб, що належать до національних меншин, шляхом прийняття законодавчих гарантій до 2023 р. і виконати рекомендації Венеціанської комісії № 902/2017 [448; 441].

Для забезпечення деволуції важливий механізм прямої участі громадян в прийнятті та реалізації рішень. В Україні законодавчо гарантовано розвиток всіх відомих форм прямої демократії, але на практиці ряд з них не реалізуються. Наприклад, в січні 2021 р. в державі було прийнято Закон «Про всеукраїнський референдум» [301], реалізація місцевих референдумів залишається нерегульованою. Інші форми прямої демократії – збори, слухання, місцеві ініціативи, – регулюються статутами спільнот, які або не прийняті, або не використовуються. Більшість форм прямої демократії залишаються поза практикою. Хоча Мінрегіон підготував типовий Статут територіальних громади, запроваджена диджиталізація державної допомоги і послуг для громадянських організацій, в тому числі стосовно їх реєстрації («Онлайн будинок юстиції»), поновлена процедура порядку проведення конкурсу проєктів, громадські об'єднання почали реалізовувати право на підприємницьку діяльність, на думку М. Лациби, «Стратегія розвитку інститутів громадянського суспільства на 2016 – 2020 рр.» виконана лише на 50% [128]. В 2021 році Уряд схвалив «Національну стратегію розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 – 2026 рр.» [224].

Очевидно, що розвиток децентралізації в Україні визначатиметься успіхами конституційного закріплення гарантій прав на регіональне різноманіття та автономію в питаннях місцевого та регіонального розвитку; забезпечення політичного представництва етнічних та національних меншин; гарантій лінгвістичних прав меншин в регіонах їх проживання; ліквідації можливостей маніпулювання етнічними, лінгвістичними або релігійними питаннями; закріплення принципу «дозволено все, що не заборонено» та чіткого розмежування повноважень в системі багаторівневого управління.

Відкликання проєкту Основного Закону про децентралізацію Президентом В. Зеленським 16.01.2020 р. продовжило традицією провальних конституційних проєктів децентралізації трьох десятиліть. Ініціатива Зеленського з прийняття Закону «Про внесення змін до Конституції (про децентралізацію влади)» як «невідкладного» № 2598, де в п. 16 ст. 92, де передбачалося, що «статус адміністративно-територіальних одиниць визначається виключно законами» була відкликана після консультацій у фракції «Слуга народу». Президента звинуватили в бажанні «протягнути» встановлення «спеціальних статусів» для територій Сходу України шляхом голосування 226 голосами, якими володіє партія «Слуга народу».

На думку експертів центру «PONARS Eurasia», у законопроекті передбачалося: «парламент визначатиме кількість, кордони та компетенцію всіх трьох адміністративно-територіальних одиниць у майбутньому. Таким чином, жодні повноваження, покладені на реформу децентралізації, не були б гарантовані конституційно. Водночас це залишило б відкритою можливість для розвитку ступеня варіації (або асиметрії) у майбутньому, включаючи те, що деяким адміністративно-територіальним одиницям можуть бути надані додаткові компетенції. Це потенційно створило б певний простір для переговорів щодо майбутнього статусу самопроголошених народних республік на Донбасі, а також для, наприклад, етнічних меншин, значною мірою зосереджених у певних округах чи областях» [730].

Відкладенням конституційного проєкту, який мав стати «завершальним етапом реформи децентралізації» було втрачено частину ширших імпульсів національних реформ. До того ж, невирішення питання на Сході України проявляється і як проблема забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб (1,9 млн. осіб), на чому акцентовано в Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» 2015 р., та в спеціальній Доповіді Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи «Роль місцевих та регіональних влад у захисті внутрішньо переміщених осіб» 2019 р. [302; 475]. З іншого боку, пауза стосовно конституційного реформування дозволяє усунути недоліки законодавства в сфері розвитку локальної та регіональної автономії в умовах крихкого миру, масштабної реконструкції інституційної, структурної та змістовної будови відносин між центром та регіонами, регіонами та локальними спільнотами.

В той же час, нестабільність державних інститутів України, відсутність єдиного національного нарративу щодо євро-регіоналізації та децентралізації, та конкуруючі цілі, пов'язані з децентралізацією, на думку Т. Маляренко, посилюються відцентровими тенденціями, які створюють виклики суверенітету та територіальній цілісності. Це: 1) «сепаратизм багатих» (сепаратизм, керований елітами), 2) «сепаратизм бідних» (сепаратизм, що керується масою), і 3) розширення територіальних анклавів, де держава втратила монополію на застосування насильства (наприклад, «сірі зони» з нелегальним видобутком бурштину в Олевському районі Житомирської області) і не здатна та/або не бажає виконувати свої функції [352; 730].

Відтак, сьогодні, при «оптимістичному» сценарії розвитку, не повинно бути ніяких очікувань на те, що реінтеграція Донбасу можлива короткостроковим варіантом дій. Проте, акцент має бути зроблений на підвищенні ефективності української системи багаторівневого урядування та регіональному та локальному рівнях, орієнтованих на місцеві умови та більш якісне надання послуг. Це передбачає впровадження інституційної,

фінансової, політичної та правової гнучкості, асиметричних рішень, орієнтованих на підтримку регіонального та локального різноманіття.

Важливою є зміна розуміння децентралізації як стратегії послаблення держави, навпаки, необхідною є популяризація децентралізації як інструменту посилення держави через посилення зв'язків між рівновеликими та рівнозначними рівнями: громада-регіон-держава.

Альтернативою оптимістичному сценарію поглиблення децентралізації можна передбачити «інерційний» сценарій, коли відбуватиметься «дрейф» реформ через подальше суперництво Модерного та Постмодерного наративів, у вигляді суперництва ідей ієрархізму, елітизму та централізму та деієрархізації, егалітаризації та децентралізації, як сплутаність у розумінні впровадження європейської територіальної політики. Такий варіант посилить фрагментарність і потенційну конфліктність на локальному та регіональному рівні. Він сфокусує конфлікти інтересів по лініях «багаті-бідні» і «свої-чужі», рішення яких буде залежати від інвесторів, домовленостей і зовнішньополітичних процесів. Інерційність буде визначатися ситуацією в ЄС, актуальністю концепції «Європа регіонів», рівнем євроскептицизму.

Найгіршим є третій сценарій – «блокуючий», який може передбачити посилення державного нагляду і регулювання, наприклад, в умовах введеної надзвичайної ситуації у зв'язку з пандемією COVID-19. Це може стати мотивом стримування делегування повноважень на місця, мотивом редецентралізації, зупинки реформи у стані оптимізованого адміністративно-територіального поділу, що загрожує можливими внутрішньополітичними змінами, пов'язаними з розвитком авторитаризму і централізму.

Отже, з 90-х років ХХ ст. і до 2021 р. Україна, як складна унітарна держава декларувала необхідність реформування територіального устрою, успадкованого від централізованої Радянської республіки. Децентралізація була визначена в якості основи демократизації держави з прийняття Конституції (1996), Закону «Про місцеве самоврядування» та ратифікації «Європейської Хартії про місцеве самоврядування» (1997).

Процес децентралізації в Україні, розпочатий в 90-ті роки ХХ ст. мав декілька етапів впровадження, які дозволили створити конституційно гарантовану систему місцевих та регіональних органів самоврядування, яка не вирішила проблему збалансованості відносин між рівнями національних та субнаціональних органів влади. Метою етапу реформи, який розпочався в 2014 р. стало встановлення нової територіальної основи для забезпечення економічної та фінансової спроможності суб'єктів місцевого самоврядування. Укрупнення суб'єктів місцевого самоврядування (громад) та скорочення кількості районів стало основою оптимізації системи територіально-політичного устрою. Територіальна оптимізація, орієнтована на досягнення фінансового успіху громад негативно вплинула на систему представництва на місцевому рівні. Відбулося зменшення кількості представницьких структур на 85,7%. Аналогічні територіальні реформи в інших державах ЄС були переважно орієнтовані на укрупнення регіонів, без значного скорочення числа муніципальних структур, що дозволило зберегти забезпечення спрощеного доступу громадян до центрів муніципальної влади та участі в них. Негативним результатом реформування на цьому етапі стало впровадження партизації в представницькій владі місцевого рівня, що формується в громадах з кількістю виборців 10 тис. осіб, що провокує встановлення політичного централізму в державі. Збільшення бюджетної спроможності громад також є неоднозначним через збереження традиційної бюджетної «моделі матрьошки» (перерозподілу державних бюджетів). Проте, процес реформування не є завершеним.

Розпочатий в 2020 р. другий етап реформи передбачає апробацію збалансованості відносин між рівнями реалізації влади, прийняття ряду законів, з метою затвердження нових правил розподілу повноважень, більші можливості локальних та регіональних спільнот у вирішенні місцевих справ. Залишається завданням подолання амбівалентності державного нарративу, який виявляє балансування між логіками централізму і децентралізацією, що обумовлює «втому» політичної системи, яка прагне стабілізації.

Висновки до п'ятого розділу

Практики стабілізації національних територіально-політичних систем держав Європи демонструють формування набору інструментів, які застосовані з метою створення ефективного політичного простору.

Ускладнені територіально-політичні системи Франції та Нідерландів впроваджуючи стандарти територіальної політики ЄС, та зберігаючи формально унітарні структури сформували асиметричні регіональні моделі, що демонструють їх національні відносини між національними центрами та віддаленими нематериковими територіями та материковими регіонами.

Асиметрична модель відносин складається з двох рівнів асиметрії: між національним центром та «нематериковими територіями», та між наднаціональним центром ЄС та «нематериковими територіями». Закріплення асиметричних статусів та прав для різних типів нематерикових територій, включаючи різні формати позитивної дискримінації, обумовлюють процес тривалої поліморфізації європейського політичного простору.

Розвиток політичного простору ЄС випереджає процес трансформації територіальної морфології, що проявляється в розширенні політичних прав участі на наднаціональному рівні та збереженні специфічних цenzів політичної участі на національних рівнях.

Трансформація відносин між національними центрами та внутрішніми материковими територіями проявляється в оптимізації територіальної основи та укрупненні одиниць регіонального рівня, інституційному оновленні структур, які протягом тривалого періоду були орієнтовані на підвищення рівня локальної та регіональної автономії, розвиток горизонтального та вертикального співробітництва, впровадження асиметричних рішень забезпечення прав міноритарних груп.

Ефективними інструментами стабілізації систем територіально-політичної взаємодії в унітарних простих системах, що представлені моделями Угорщини та Польщі, стали проведення реформ економічної реструктуризації, «шокової терапії», реформування систем органів регіонального та місцевого самоврядування через процес укрупнення регіональних одиниць,

впровадження реформ 4D, впровадження інструментів міжрегіонального та міжмуніципального співробітництва, трансрегіональної співпраці в межах політики єврорегіонального розвитку ЄС; розширення механізмів політичної участі для: 1) етнонаціональних локальних меншин в межах національних територій та 2) споріднених груп (співвітчизників, «етнічних своїх») в межах прикордонних територій сусідніх держав.

В той же час, вирішення проблем етнонаціонального розвитку сформувало нову стратегію національних держав в межах простору ЄС, яка передбачала, з одного боку, використання інструментів територіально-політичної реформи ЄС таких як «транснаціональна регіоналізація» та «багаторівневе громадянство», а з другого боку, – була орієнтована на обмеження політичної складової програми «Європи Регіонів» та встановлення стандартів реформи в межах програми «Європа-Націй». Посилення альтернативної Брюсселю позиції проявилось як судові перегляди наднаціональної та національної сфер повноважень (Польща) та як поступовий процес рецентралізації (Угорщина з 2011 р.).

Досвід оптимізації територіально-політичного устрою орієнтований на досягнення фінансової ефективності та бюджетної спроможності суб'єктів місцевого самоврядування, демонструє різні підходи (різні обсяги скорочень на різних рівнях), та має різні наслідки для систем представницької демократії на місцевому та регіональному рівні. Досвід України демонструє, що процес укрупнення громад може стати причиною скорочення числа представницьких органів на місцях та обумовити зростання дистанції між бенефіціаром реформ – громадянином та органами місцевої влади.

Умовою успішної децентралізації є впровадження ефективної деволюції, шляхом забезпечення захисту міноритарних груп, меншин, резидентів, громадян в їх праві на доступ до ефективного соціально-політичного представництва, що реалізується шляхом впровадження консоціативної демократії та інструментів «ефективного громадянства» шляхом зниження порогів «включення» та «участі». Досвід реформ в країнах ЄС демонструє

розвиток механізмів консоціативної демократії в умовах процесів децентралізації (деволюційний процес). За умов відсутності цих механізмів рівень розвитку локальної та регіональної автономії, рівень децентралізації залишається низьким (Нідерланди, Україна).

Низький рівень політичної децентралізації проявляється як: партизація на рівні малочисельних територіальних громад; слабкість або відсутність механізмів представництва меншин; відсутність дієвих механізмів участі громадян.

ВИСНОВКИ

Політичний процес, що конструюється в глобальному вимірі демонструє, що територіально-політичний простір з умови політичного процесу перетворюється на результат політичного конструювання, де територіальна політика є комплексом спеціальних заходів з метою забезпечення територіального розвитку та стабілізації територіально-політичних систем.

Методологічний аналіз територіально-політичних систем розвивається з середини XIX ст., постає академічним наслідком політичного запиту на обґрунтування політико-територіальних стратегій розвитку політичних акторів. Це обумовило поступову трансформацію домінуючого об'єкту досліджень, його функціональних характеристик: 1) «великі» ієрархічні «життєві» простори націй-держав, що уособлювали «геобіосоціальну єдність» і за Вестфальською (Модерною) традицією були орієнтовані на зростання панрегіональних просторів, визначалися об'єктом геополітичних досліджень; 2) «мезорівень» територіально-політичних систем (держави та їх союзи), визначення якого демонструвало прагнення досягнення «об'єктивності» шляхом усунення суб'єктивізму, когнітивного конструктивізму, та дослідження за допомогою компаративного підходу та метричних методів аналізу; 3) «мультимодальні просторові одиниці» як елементи інтерпретативних практик, що діють за Постмодерною логікою політичних акторів, і досліджуються з другої половини XX ст. на основі структуралізму, постструктуралізму, конструктивізму.

Простір став досліджуватися як соціально-конструйований з кінця 60-х років XX ст. Локальний рівень територіально-політичних систем («локальних своєрідностей», «місцерозвитків», «місцерозашувань» або «локалітетів») став об'єктом спеціальних досліджень внаслідок зламу «методологічного націоналізму». Ключовим поняттям було визнано «місце» не як «локус», а як «топос», не як «розміщення», а як безперервний та вкрай політизований

процес місцевого розвитку. Відносини понять «територія», «простір», «місце» постали як взаємодетерміновані. Національна держава втратила статус домінуючого об'єкту територіально-політичного аналізу.

Функціональні характеристики сучасних територіально-політичних систем: мережевість, деієрархічність, гетеротопічність, діалогічність, мультимісність, мультимодальність, здатність до адаптації та ремодуляції обумовили переосмислення концепції «абсолютного» суверенітету як «делегованого», «розділеного» та «умовного», та запровадження концепції «кінця території» через детериторіалізацію політичних процесів.

Концептуалізація понять «місце», «територія», «політичний простір», пов'язана з визначенням природи «простору» як *об'єктивної, суб'єктивної чи інтерсуб'єктивної* реальності. В соціальних науках відбулась трансформація базових принципів просторового аналізу від простору як переважно матеріалізованого явища (місцерозташування) до віртуалізації уявлення простору як основи його конструювання та територіалізації.

«Політичний простір» як аналітична категорія представлено як простір політичної дії, комунікаційне, віртуальне середовище, «місце», де локалізується політичний процес.

Політичний простір формується як результат об'єктивації базової політичної ідеї, яка знаходить вираження в реальному житті внаслідок процесу її втілення як об'єктивної віртуальної або територіальної реальності.

Двоїстість простору визначається як 1) ментальна структура політичних позицій, утворювана сукупністю властивостей індивідуальних та колективних агентів (територіально-суспільних та територіально-політичних систем, які мають компактне, дисперсне, або нетериторіальне розташування та діють на різних рівнях прийняття політичних рішень); 2) практики співвідношення політичних позицій, що визначають властивості утворюваної структури.

Територіалізація уявного простору (політичної ідеї) представлено як процес впровадження політичної ідеї (концепції), де місце та територія постають категоріями структурування територіально-політичних систем,

охоплених ідеєю політичної консолідації. Суб'єкти політичної дії в процесі формування політичної реальності «привласнюють» територіальний простір, що відбувається в формі «битви когнітивних карт» та репрезентації їх політичних інтересів. Якщо «місце» фокусує політичний процес, то територія є системою місць та регулярною структурою, що забезпечує процеси життєдіяльності суспільства, а цілеспрямоване впорядкування системи регулярних структур (територіальних модулів) проявляється як територіальна політика.

Впорядкування процесів політичної консолідації, що відбувається в просторово-часовому вимірах та проявляється в континуально-мережевих структурах, організованих на різних рівнях та між рівнями ієрархічних територіально-політичних систем, демонструє співіснування та взаємне напластування мережевих та ієрархізованих систем.

Мозаїчність акторів та утворюваних ними Порядків в макросистемах та мікросистемах обумовлюють поліморфізм політичного простору. Акторно-мережевий аналіз дозволяє виокремлювати таких політичних учасників взаємодії як великі держави, визнані держави, частково визнані держави, залежні спільноти, віддалені спільноти, регіональні спільноти, спільноти з особливим статусом, єврорегіони, локалітети, інші.

Поліморфізм політичного простору проявляється в хронотопічному (імперські, династичні, цивілізаційні, етнополітичні) та в територіально-топологічному вимірах територіально-політичних систем (держави, регіони, комплексні угруповання держав, союзи, локалітети) та в інструментальній основі підтримки різнорівневих Порядків, що пояснюється зміною методологічних концептів територіального володіння, «територіального верховенства», «просторового розвитку», як означення присутності в часі та просторі.

Просторовий поліморфізм проявляється як репрезентація логік носіїв політичних інтересів, проекція їх внутрішньої структури: ієрархічної, мережевої, мультимодальної, симетричної та асиметричної, закритої (з

високими порогами участі), відкритою (з порогами участі, що характерні консоціативним демократіям), і може проявлятися у спрямованості розвитку політичних систем, що можуть мати один центр або поліцентричний характер. У територіальному втіленні поліморфізм політичного простору проявляється особливостями територіальної морфології систем.

Поняття територіально-політична система сформоване на основі міждисциплінарного дискурсу щодо аналізу організації суспільно-просторового розвитку та класифікації територіальних суспільних систем, що мають специфічні змістовні характеристики, структурне наповнення та функції в організації процесів життєвого розвитку суспільства. Аналіз політичних процесів обумовив запровадження категорії «територіально-політична система» як універсальної аналітичної категорії, яка є інструментальною для дослідження територіально-політичних утворень з різними якостями (держава визнана / не визнана, нація з реалізованим / нереалізованим суверенітетом, регіони різного масштабу та функціональної спрямованості, інше).

Територіально-політична система представлена як територіалізований політичний простір, який розвивається як хронотопічна та гетеротопічна реальність, а досліджується в діахронічному та діатопічному вимірах. Ієрархічність структури системи визначається кількістю та значимістю базових функцій субсистем (функціональний підхід), масштабністю території та структур (структурний підхід), політичним значенням субсистем (феноменологічний або метричний підхід). Критеріями виокремлення цілісних територіально-політичних систем є наявність:

- 1) системоутворюючого центру (як «статусного» або «фокального»);
- 2) «гравітаційності» просторової концентрації сукупності утворень;
- 4) системи просторових зв'язків;
- 5) взаємодії населення та території у просторово-часовому вимірі або стадіальність розвитку;
- 6) мультиплікативної детермінованості розвитку суспільно-територіальних систем.

Елементарні одиниці мікрорівня з наявними політичними ознаками дозволяє досліджувати універсальна категорія – «територіально-політичне утворення», яка використовується поряд з поняттями «локалітет», «район», «регіон», «мікрорегіон», «мезорегіон», «субрегіон», макрорегіон, – має більшу операційність.

Радикальні морфологічні зміни в структурі політичного простору, які відбулись протягом останнього століття є результатом: природної логіки розвитку політичних систем, еволюції систем акторно-мережєвих відносин та стратегічної політики з боку нових акторів в сфері конструювання структур територіально-політичної системи.

Зміна акцентів в розумінні природи політичного простору обумовлює використання методів *соціального конструктивізму* та *діяльнісно-геопросторового підходу*, що дозволяють дослідити процеси диференціації та структурації територіально-політичних систем, як результату суб'єкт-об'єктних взаємодій, інтегрувати *«діяльнісний»* та *«конструктивістський підходи»* для аналізу процесу творення політичного простору, усвідомлення його як об'єктивної конструйованої реальності, що дозволяє розкрити їх спільність на субстанціональному рівні.

Аналіз процесу конституювання політичної цілісності в процесі творення (наприклад, політичного простору ЄС) як втілення образу єдиного простору (*метапростору*) виконується із застосуванням методів *конструктивізму*, та методів *акторно-мережєвої теорії* з метою виявлення гетерогенності простору та функціональних ролей в гетеротопії як комплексної взаємодії територіально-політичних утворень та їх систем.

Диференціювання політичного простору як просторового феномену, аналіз репрезентації поняття «політичний простір» як об'єктивної реальності; аналіз інтерпретацій відносин в територіально-просторовій системі відносин: місце-територія-простір, а також аналіз розвитку політичного простору ЄС як результату «битви когнітивних карт», – передбачає аналіз когнітивного картування, феноменологічної редукації, інтерпретації феноменів в межах

системного аналізу за допомогою методів феноменологічного конструктивізму.

В межах структурно-функціонального аналізу використання морфологічного, інституційного та порівняльно-правового методів спрямовано на аналіз морфології (політичного простору, територіально-політичних утворень та систем, політичних та адміністративних структур), функціональних ієрархій, формальних та неформальних інституційних структур, адаптації інститутів до стандартів реформування, а також нормативного закріплення статусів, обсягів повноважень, інститутів територіально-політичних систем. Методи компаративного аналізу та ірредукціонізму дозволили дослідити моделі організації територіально-політичних відносин в багаторівневих системах.

Використання просторового підходу до аналізу систем міжнародних та геополітичних відносин, міжнародного порядку, національних відносин обумовлює об'єктивацію простору як системи, або порядку відносин, де простір постає ареною взаємодії для акторів. Аналіз простору передбачає дослідження організації цих акторів, їх диференціації, рівноважності, збалансованості, ієрархізованості або анархічності за структурою. Втім, поняття «політичного простору» є більш широким ніж «політична система», включає політичні неформальні, антисистемні, позасистемні відносини, в яких відбувається розгортання антисистемних структур. Антисистемність як зміни в просторовій поведінці («неефективне громадянство») пов'язують з інверсією публічного та приватного порядку, де людина політична перетворюється в глядача політичного спектаклю, що демонструє зміни в системі (ієрархізацію).

Структурація складних територіально-політичних систем відбувається в результаті самоорганізації в соціальних системах та в результаті цілеспрямованої політичної діяльності, тобто територіальної політики.

Територіальна політика як інтегральна система міждисциплінарного аналізу та спеціальний напрям політології, включає дослідження, де територіальні атрибути політики або політичні атрибути території постають

значимими: дослідження систем місцевого самоврядування, багаторівневої реалізації влади та управління, електоральної географії, компаративної територіальної політики, урбаністичних досліджень.

Територіальна політика як цілеспрямоване формування територіально-політичної системи, що включає різні територіально-політичні утворення, постає комплексом стратегічних та тактичних дій щодо стабілізації системи та її розвитку. Інструментами стабілізації системи постають: 1) встановлення функцій та повноважень елементів системи; 2) впровадження та нормативно-правове закріплення системи статусів (симетричних, асиметричних); 3) встановлення механізму перерозподілу як можливості делегування повноважень та основи для взаємодії та ін.

Структурація складних територіально-політичних систем передбачає розвиток інфраструктури політичної участі, яка може визначати кордони актуальних політичних систем. Отже, конструювання політичних систем може відбуватися за допомогою розширення практик та сфер політичної участі – створення систем «ефективного громадянства». Інфраструктура політичної участі може виявляти наявність складних поліморфічних структур ієрархічного або мережевого характеру та накладання співіснуючих політичних просторів як систем взаємодії в практиках (національного, регіонального, наднаціонального, подвійного, множинного громадянства) багаторівневої політичної участі. Інфраструктура політичної участі постає як наслідок розвитку політичної системи, вона трансформується залежно від динаміки розвитку територіально-політичних систем.

Одночасно, інфраструктура політичної участі може бути використана як засіб розвитку політичної системи. В такому контексті представлено практики «ефективного громадянства», які набувають утилітарного значення, що проявляється у наданні громадянства держав за інвестиції (фінансові, інтелектуальні) та особливі зв'язки (кревні, споріднені, історичні). Так, інститут громадянства втрачає значення умови політичної участі, що демонструють процеси надання політичних прав резидентам (не громадянам)

на рівні місцевого самоврядування та впровадження наднаціонального інституту громадянства.

Політична участь як механізм забезпечення лояльності до діючих політичних акторів обумовлює формування спеціальних інструментів залучення, технологій управління та практик маніпулювання, які здатні вплинути на структуру політичного простору.

Варіативність інструментальних практик проявляється як: встановлення «порогів входження» та «порогів участі»; надання прав на «привілейоване» громадянство; розширення прав участі на резидентів; впровадження преференційних квот для меншин в системі представницьких та управлінських структур; впровадження електронної системи голосування (подання ініціатив, петицій, звернень, консультацій, тощо); розширення електорального простору за межі актуальної територіально-політичної системи з рахунок залучення (діаспоральних структур, або як в ЄС – громадян держав ЄС в «заморських країнах та територіях», які не є територіальними частинами ЄС).

Багатовимірність процесу трансформації політичної системи в умовах поліморфізації простору на Постмодерному етапі демонструє простір Європи, в межах якого спостерігаються процеси національно-територіальної консолідації, міждержавної інтеграції, транснаціональної регіоналізації, регіональної сепарації, транслокального співробітництва.

Мультиплікація просторово-політичних процесів створила підґрунтя для процесу узгодження статусів та функціональних ролей діючих акторів та встановлення правил взаємодії, як основи стабілізації європейського простору.

Стабілізація просторових політичних систем Європи представлена як комплекс заходів національного та наднаціонального рівнів, які в умовах союзної інтеграції набувають характеру стратегічного просторового планування. Трансформація логіки організації територіально-політичної системи європейської єдності представлено як результат «битви когнітивних карт» носіїв ідеї федеральної єдності – «Європи регіонів», конфедеративної єдності – «Європи Націй», та інших проектів «нових правих», «нових лівих».

Ідеї створення наднаціональної єдності (де національна держава поставала одним з територіальних утворень з політичними характеристиками нарівні з регіонами, автономними провінціями, транснаціональними утвореннями, метрополісами, міжмуніципальними союзами, міжрегіональними спільнотами, та ін.) були протипоставлені ідеї збереження союзу національних держав, де кожна зберігає національний суверенітет.

Розвиток ідеї єдиної Європи мав хвилеподібний характер: від унікальних внутрішньо-диференційованих соціально-політичних систем різної модальності до Вестфальського порядку відносин через встановлення домінування національної держави в територіально-політичній організації відносин. Це відповідало завданням творення внутрішніх національних ринків, але провокувало політику протекціонізму, позаєвропейського колоніалізму, радикального націоналізму, які проявлялися в формуванні пан-ідеологій, репрезентованих в стратегіях територіального присвоєння.

Логіка загальноєвропейської реформи середини ХХ ст. обумовлена потребою організації економічної системи, де можливості державного адміністративного втручання обмежені. Прагматизм в конструюванні відносин між рівнями прийняття рішень в ЄС обумовив встановлення компромісної стратегії територіального розвитку, запровадження інституціоналізації територіально-політичної системи ЄС як збалансованого формату стримувань та противаг. Відбулось закріплення двох типів інститутів (наднаціональних та міжурядових), визначення моделі відносин суверенітетів, переформатування обсягів повноважень інституційних структур, самої інституційної структури, процедур координації різних форм взаємодії держав (наднаціональної, за проектом Монне, та міжурядової, за проектом де Голля). Інституційний процес, що розпочався в 1951 р. було продовжено змінами за Лісабонським договором. Формат конструювання європейської єдності став більш гнучким, поєднав елементи федералізму, конфедералізму та міжнародні елементи співпраці.

Створення постійно діючої системи консультацій та прийняття рішень в межах просторового планування в ЄС та в Раді Європи проявилось в організації більше 20 спеціальних організацій, подібних до «Комітету регіонів», «Ради європейських муніципалітетів та регіонів», «Конгресу місцевих та регіональних влад Європи», «Організації економічного співробітництва та розвитку», «Європейській мережі нетериторіальних автономій», «Конференції європейських регіональних законодавчих асамблей ЄС» та інших. Результатом їх діяльності стало політичне та правове закріплення нової архітектури європейського простору в документах, прийняття яких демонструє трансформацію територіальної політики ЄС як реактивної форми стабілізації територіально-політичних систем в процедуру загальноєвропейського стратегічного планування просторового розвитку. Територіальна політика ЄС набула характеру стратегічної програми просторового розвитку, яка формується з метою створення ефективної політико-економічної системи, враховуючи ідеї двох стратегій (наднаціональної та міжурядової).

Стратегія Європейського Союзу спрямована на підвищення конкурентоздатності регіонів та їх економічного потенціалу призвела до розвитку політичної суб'єктності регіонів в форматі реструктуризації повноважень держави та субнаціональних рівнів та в форматі державної дерегуляції в сфері економіки.

Результатом реалізації регіональної та транскордонної політики ЄС стало формування нових територіальних та територіально-політичних структур, які функціонують в межах європейського простору поряд з національними державами. Зазначено, що утворення мережі транскордонних регіонів обумовлює дисфункцію державних кордонів, створюючи в прикордонних просторах нові гібридні інституційно-поліморфні територіальні системи, розвиток яких забезпечуються транснаціональними структурами та акторами вертикального (урядові структури місцевого,

національного та європейського рівнів) та горизонтального (урядові, неурядові, приватні) виміру.

Встановлено, що поліморфізм європейського простору є: 1) результатом природного розвитку політико-територіальних систем (локальних, державних, регіональних); 2) програмованим результатом реалізації територіальної політики – утворення нових регіональних структур (єврорегіони, єврорайони, метрополіси); 3) результатом створення багаторівневої системи політичної участі в формі запровадження «ефективного громадянства», яке впливає на просторову організацію політичних відносин; 4) ефектом адаптації стандартів реформи децентралізації в територіальних політиках національних держав: як трансформація інститутів та асиметричних статусів («особливих спільнот», «закордонних спільнот», «заморських територій», «заморських департаментів та регіонів» та ін.) та обсягів повноважень для територіально-політичних утворень в національних територіально-політичних системах.

Реалізація стратегії просторового конструювання системи інтеграції забезпечується завдяки комплексу інструментів, які спрямовані на: формування нових якостей політичної системи, таких як гнучкість, мобільність, поліфункціональність; здатність до ремодуляції просторових компонентів. Це обумовлює інструменталізацію систем: управління як багаторівневого управління; реалізації влади, як багаторівневої системи самоврядування; політичної участі та громадського контролю, як запровадження механізму процедурної демократії транснаціональної системи; громадянства, як системи «ефективного громадянства».

Багаторівневе управління як інструмент впровадження територіальної політики враховує особливості поліморфних національних та наднаціональних систем в межах ЄС та реалізується в комплексі реформ децентралізації 4D, що спрямовані на деієрархізацію та деєтатизацію територіально-політичних систем. Деконцентрація та дерегуляція в адміністративному управлінні впроваджуються з метою обмеження державного бюрократичного втручання.

Інструменти децентралізації 4D також передбачають трансформацію реалізації влади, як багаторівневої системи впровадження самоврядування в формах регіональної та локальної автономії. Деволюція у відносинах між центром та субнаціональними рівнями щодо визнання «природи влади» та обсягів повноважень, а також делегування повноважень, як система процедур спільної дії, – репрезентовані як процес демократизації. Впровадження інструментів децентралізації демонструє варіативність структурних реформ, які провокують формування подвійних суверенітетів, гібридизацію в моделях реалізації місцевого самоврядування.

Визначено, що впровадження реформ децентралізації впливає на: трансформацію традиційних моделей взаємодії національних систем державного місцевого управління та систем місцевого самоврядування, які традиційно визначалися як результат впливу правових сімей (англосаксонської та романо-германської), теорій суверенітету (унітарної, сепаративної та дуалістичної) та муніципального права (громадівської, державницької та муніципального дуалізму); становлення логіки розвитку територіально-політичних систем, моделей співвідношення місцевого самоврядування (дуалістичної, горизонтальної, змішаної) та державного управління на місцях.

Інструменталізація політичної участі стала каталізатором реструктуризації соціально-економічних відносин та політичних систем, впливаючи на: мобільність робочої сили; розвиток економічного, соціального згуртування в межах європейського простору; забезпечення наднаціональної інфраструктури реалізації прав громадян та резидентів в місцях проживання; конструювання та підтримку національної єдності в мережевих політичних просторів; розширення європейського простору за межі європейських територій; трансформації електорального простору в національних та наднаціональній політичних системах.

Інститут громадянства в формі «ефективного громадянства» орієнтований на створення та підтримку гнучких соціально-економічних

зв'язків в межах нової системи забезпечення функціональної мобільності в поліморфних соціально-політичних національних та наднаціональних системах. Зазначено результат інструменталізації інституту громадянства, що проявляється в форматі становлення «процедурної демократії», як: європейська громадянська ініціатива, європейські вибори, петиції, право на звернення, що розвиваються з метою підтримки процесу політичної інтеграції.

Інструменталізація інституту громадянства сприяє конструюванню нової реальності, де інструмент «ефективного» гнучкого громадянства (національне, регіональне, наднаціональне європейське, подвійне, множинне, пільгове – за фінансові чи інтелектуальні інвестиції, та ін.) забезпечує мобільну політичну участь «резидента». Інструменталізм, конс'юмеризм та прагматизм диктують визнання жителя (резидента) головним суб'єктом дії та «бенефіціаром» покращених послуг (в тому числі, адміністративних).

Розвиток інфраструктури політичної участі в ЄС відбувається шляхом: впровадження механізмів парламентського бікамералізму; встановлення квот для етнонаціональних меншин в системі представницьких та управлінських структур; гарантування права етнонаціональним меншинам формувати національні та місцеві органи самоврядування; закріплення за регіональними суб'єктами законодавчої прерогативи; функціонування спеціальних інститутів представництва етнічних та національних меншин при урядових структурах; законодавчого перешкоджання детериторіалізації та деконсолідації етнічних та національних меншин шляхом заборони зміни меж виборчих округів (заборона джеррімендерингу).

Традиційна дихотомія «федеральних» та «унітарних» держав втратила інструментальну значимість для визначення системних характеристик територіально-політичних утворень. Так, унітарні держави можуть демонструвати більший рівень децентралізації ніж держави з федеральним устроєм. Впровадження стандартів політико-територіальної реформи Європейського Союзу на рівні національних держав обумовила розвиток асиметричних моделей організації територіально-політичних відносин, що

проявляються як варіації форм територіально-політичного устрою: централізований федералізм (Австрія) та асиметричний федералізм (Бельгія), квазіфедералізм (Велика Британія, Іспанія, Нідерланди) або фуеролістичний регіоналізм (Іспанія), деволюційний автономізм (Південний Тіроль, Валле д'Аоста, Сардинія, Сицилія, Фріулі-Венеція-Джулія – в Італії), полуфедеральний автономізм (Каталонія, Країна Басків, Андалусія – в Іспанії), нефедеральний автономізм (Корсика), федерасі або федеративний (фоедеративний) автономізм (Фарерські та Аландські острови, Гренландія).

Різноманіття моделей, що сформувалися в ЄС демонструють симетрії та асиметрії в нормативно-правовому закріпленні статусів та повноважень регіонів держав, а також в конституційних визначеннях складу територіально-політичних систем країн, де держава визначається в якості одного з елементів системи поряд з муніципалітетами, провінціями, регіонами (Італія).

Практики асиметрії, які демонструють національні держави, обумовлюють асиметричну територіальну політику ЄС, що визначає систему територіально-політичних відносин в форматі подвійної асиметрії. Асиметрична модель відносин складається з двох рівнів асиметрії: між національним центром та нематериковими територіями, та між наднаціональним центром ЄС та нематериковими територіями. Закріплення асиметричних статусів та прав для різних типів нематерикових територій, включаючи різні формати позитивної дискримінації, впливають на процес тривалої поліморфізації європейського політичного простору.

Розвиток політичного простору ЄС випереджає процес трансформації територіальної морфології, що проявляється в розширенні політичних прав участі на наднаціональному рівні та збереженні специфічних цenzів політичної участі на національних рівнях.

Асиметричні підходи щодо розуміння стабілізації територіально-політичної системи також є результатом пошуку компромісу між базовими логіками розвитку ЄС як Європи регіонів та як Європи Націй. Національні держави з компактними територіями та унітарною логікою модерного

розвитку реалізують національно-територіальну реформу з акцентом на поліморфність національно-культурного простору, і на тлі постійної кореляції відносин з наднаціональним рівнем ЄС та тенденції до рецентралізації.

Впровадження стандартів територіальної реформи ЄС в державах Східної Європи стало умовою інтеграції їх національних просторів до складу Союзу. Результати реформ децентралізації можуть мати протилежні наслідки: 1) укрупнення регіонів та громад може сприяти досягненню їх фінансової та бюджетної спроможності та автономізму, або, за умов збереження локальної та регіональної диспропорції, унеможливити процеси дерегуляції; 2) розвиток горизонтальних та вертикальних форм співробітництва на договірній асиметричній основі може обумовити соціально-економічну та територіальну згуртованість, або, за умов низького рівня економічного розвитку територіальних спільнот, зробити форми співробітництва систем самоврядування мало ефективними; 3) впровадження механізмів етнонаціонального представництва на всіх рівнях реалізації влади може забезпечити впровадження консоціативної демократії, або відсутність повноважень місцевих спільнот впливати на формування виборчих округів може провокувати впровадження маніпулятивних технологій джеррімендерингу; 4) наслідком укрупнення територіальних громад може бути не лише оптимізація структур влади, але і обмеження кількості представницьких органів та зростання дистанції між бенефіціаром реформ – громадянином та місцевою владою, обумовлюючи надмірне навантаження на представників; 5) впровадження пропорційної системи виборів може сприяти політичній структуризації на рівні регіонів, але обумовити розвиток політичної централізації за умов її впровадження на рівні малочисельних громад (менше 50 тис. осіб).

Процес стандартизації територіально-політичних реформ в державах ЄС та в Європі в цілому пройшов шлях від реактивної політики щодо стабілізації територіально-політичних систем до формування інтегральної стратегії

просторового планування, визначив новий інструментарій та напрямки трансформації критеріїв просторового розвитку.

Територіальна політика як практичне втілення комплексу спеціальних заходів територіального управління в ЄС розвивається з середини ХХ ст. Метою територіальною політики є реалізація прав жителів та громадян на самостійне вирішення питань територіального (локального, регіонального та ін.) значення; реалізація колективних інтересів територіальних спільнот; регулювання та впорядкування процесів та відносин, що реалізуються в багаторівневій системі реалізації влади та управління в територіально-політичних утвореннях та складних системах; раціоналізація відносин та усунення територіально-політичних конфліктів; підтримка політичної комунікації між різними територіально-політичними утвореннями, та ін.

Сім десятиліть практики проведення територіальних реформ склали емпіричну основу (формування інструментів реструктуризації, впровадження систем наднаціонального моніторингу, виокремлення модульних одиниць та таксономічних рівнів, розробка комплексу механізмів 4D реформ, розробка механізмів впровадження асиметричних рішень, та інше) для становлення загальноєвропейської стратегії просторового розвитку та впливу, а також для теоретико-концептуального переосмислення конструктивістської моделі політичного простору та розвитку компаративної територіальної політики як інтегрального напрямку досліджень в політології, у яких територіальні атрибути політики чи політичні атрибути території визнаються значущими.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Агацци Э. Научная объективность и её контексты / пер. с англ. Д. Г. Лахути; под ред. В. А. Лекторского. М.: Прогресс–Традиция, 2017. 688 с.
2. Адамик В., Мельник А. Регіональна політика ЄС та України в умовах поглиблення суперечностей глобалізації. *Журнал європейської економіки*. 2013. Т. 12, № 1. С. 57 – 78.
3. Азаренко С. А. Социальный хронотоп и методология современного обществознания. *Социемы*. 2007. №13. URL: https://web.archive.org/web/20080514184429/http://www2.usu.ru/soc_phil/rus/texts/sociemy/13/azarenko.html (дата звернення 02.03.2021).
4. Акмалова А. А. Модели местного самоуправления. М.: Прометей, 2001. 168 с.
5. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. М.: Мысль, 1983. 350 с.
6. Алмонд Г., Далтон Р., Пауэлл Дж., Стром К. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. Учебное пособие / сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. М: Аспект Пресс, 2002. 537 с.
7. Аналіз доступних ресурсів ЄС для підтримки реформ в Україні. Міжнародний фонд відродження. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/icps_eu_funds.pdf (дата звернення 03.02.2021).
8. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / пер. с англ. В. Николаева; вступ. ст. С. Баньковской. М.: «КанонПресс-Ц», «Кучково поле», 2001. 288 с.
9. Анимица Е. Г. Пространственная организация общества: постановка проблемы и концептуальные установки. *Известия Уральского государственного экономического университета*. 2007. № 2. С. 82 – 85.

10. Анимица Е. Г., Власова Н. Ю., Силин Я. П. Городская политика: теория, методология, практика. Екатеринбург: ИЭ УрО РАН, 2004. 306 с.
11. Анимица Е. Г., Тертышный А. Т. Местное самоуправление: история и современность. Екатеринбург: УрГЭУ, 1998. 295 с.
12. Арах М. Европейский союз: видение политического объединения. М.: Экономика, 1998. 466 с.
13. Арендт Х. *Vita activa*, или о соотношении частного и общего в Античности / пер. с нем. и англ. В. Бибикина. СПб.: Алетейя, 2000. 437 с.
14. Арефьев А. Л., Баженов А. М. Социология международных отношений. *Ведущие представители* / под ред. Г. В. Осипова. М.: Юрайт, 2017. 341 с.
15. Арманд А. Д. Самоорганизация и саморегулирование географических систем / отв. ред. В. О. Таргульян. М.: Наука, 1988. 260 с.
16. Архипов Ю. Р. Моделирование территориальных систем расселения: монография. Казань: Изд-во КГУ, 1988. 121 с.
17. Ашкерев А. Ю. Политическое пространство и политическое время Античности. *Вестник МГУ*. 2001. Серия 12. Политические науки. № 2. С. 27 – 42.
18. Бабков А. Иконографический поход в работах французских геополитиков. *Власть*. 2010. № 7. С. 69 – 73.
19. Бабурин В. Л. Эволюция пространств: от большого взрыва до наших дней: инновационно-синергетический подход. М.: Изд-во Стереотип, 2017. 272 с.
20. Багров Н. В. Объект, предмет, базовые категории регионального геополитического анализа. *Культура народов Причерноморья*. Симферополь. 2001. № 26. С. 241 – 245.
21. Байков А. А., Шаклеина Т. А. Мегатренды: основные траектории эволюции мирового порядка в XXI веке. М.: Аспект Пресс, 2014. 448 с.
22. Бакланов П. Я. О категориях современной геополитики. *Известия РАН. Серия географическая*. 2003. № 2. С. 7 – 16.

23. Бакланов П. Я. Пространственное развитие региона: основные принципы и подходы к анализу и оценкам. *Социально-экономическая география. Вестник Ассоциации российских географов-обществоведов*. 2017. № 6. С. 4 – 11.
24. Баранов А. В. Социально-демографическое развитие крупного города. М.: Знание, 1981. 191 с.
25. Баранский Н. Н. Становление советской экономической географии: избранные труды / под ред. В. А. Анучин. М.: Мысль, 1980. 240 с.
26. Бариев Р. Р. Елисейский договор 1963 г. и европейская интеграция: постановка проблемы. *Современные проблемы международных отношений и политологии: сб. науч. труд.* / под ред. Р. Н. Имангалиев, Я. Я. Гришина. Казань: КГУ им. В. И. Ульянова-Ленина. 2004. Ч. 3. С. 181 – 187.
27. Баринська Я. О., Попович Т. П. Децентралізація публічної влади (досвід Польщі та Угорщини). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 45. Т. 1. С. 69 – 74.
28. Баталов Э. Я. Человек, мир, политика. М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2008. С. 52 – 53.
29. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике. *Вопросы литературы и эстетики*. М.: Худож. лит., 1975. С. 234 – 407.
30. Башляр Г. Избранное: Поэтика пространства / пер. с франц. Н. В. Кислова, Г. В. Волкова, М. Ю. Михеев. М.: РОССПЭН, 2004. 376 с.
31. Бедаш Ю. А. Анализ пространства в феноменологии Эдмунда Гуссерля и Мориса Мерло-Понти. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2014. №4 (28). С. 211 – 218.
32. Безруков Л. А. Географическая интерпретация геополитики. *География и природные ресурсы*. 2017. № 3. С. 201 – 202.

33. Березовська І. А. Правове регулювання відносин Європейського Союзу з асоційованими країнами: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.11. К., 2005. 15 с.
34. Бида Д. А. Концептуальные основы и правовое оформление европейской интеграции (опыт Франции: вторая половина XX – начало XXI вв.): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 2016. 221 с.
35. Бида Д. А. Концепция европейского строительства Ш. де Голля: политико-правовой анализ. *История государства и права*. 2012. № 16. С. 10 – 13.
36. Бида Д. А. Люксембургское соглашение и кризис наднациональности в европейской интеграции в 60-е-70-е годы XX века. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2011. № 8 (14). Ч. 3. С. 34 – 37.
37. Бирюков М. М. Европейское право до и после Лиссабонского договора. М.: Научная книга, 2010. 240 с.
38. Блажко Н. И. Математико-географические методы исследования городских поселений. Казань: Изд-во КГУ, 1970. 46 с.
39. Блендовски Я., Регульські Е., Чубара Т. Основная информация Польше. Щецин: вісішня школа державної адмінімстрації, 2010. 65 с.
40. Блум К., Варга М. Як популісти та консерватори перемагають лібералів. Приклад Польщі, Угорщини та Росії. 20.03.2018. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/yak-populisti-ta-konservatori-peremagayut-liberaliv-priklad-polshhi-ugorshhini-ta-rosiyi/> (дата звернення 18.02.2021).
41. Богатырева О. Н. Европейские модели регионализма: учеб. пособие. Екатеринбург: Урал, 2018. 171 с.
42. Богорад О. Д., Тевелєв О. М., Падалка В. М., Підмогильний М. В. Регіональна економіка. Словник-довідник. К.: НДІСЕП, 2004. С. 73.

43. Богословская О. В. Шарль де Голль и Поль-Анри Спаак: две концепции «объединенной Европы». *Шарль де Голль: 1890 – 1970: сб. статей* / под ред.: М. Ц. Арзаканян, А. О. Чубарьяна. М.: ИВИ РАН. 2000. С. 182 – 197.
44. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального / пер. с франц. Н. В. Сулова. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2000. 95 с.
45. Бойченко В. С. Соціальна інфраструктура в системі забезпечення людського розвитку міста.: автореф. дис... канд. економ. наук: 08.00.07 / Нац. Універ-т ім. В. Стуса. Вінниця, Донецьк, 2021. 23 с.
46. Болдырева О. М. Организационные основы начального этапа европейской интеграции. *История государства и права*. 2012. № 3. С. 3 – 27.
47. Борко Ю. А. От европейской идеи к единой Европе. М.: Деловая лит-ра, 2003. 464 с.
48. Браницкий А. Г. Достижения и уроки эпохи «еврозастоя» (1967-1984). *Регионоведение: теория и практика. Материалы научного семинара*. Н.-Новгород: ННГУ. 2003. С. 205 – 213.
49. Браницкий А. Г. Erit una Eurora? (Будет ли единой Европа?) История объединения Европы: противоречия, проекты, перспективы: монография Н.-Новгород: ННГУ, 2006. 322 с.
50. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. / пер. з франц. Г. Філіпчук. К.: Основи, 1998. 636 с.
51. Бродель Ф. Что такое Франция / пер. с франц. С. Н. Зенкина, В. А. Мильчиной. М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. Кн. 1., 406 с.
52. Бурдые П. О символической власти. *Социология социального пространства*. СПб.: Алетейя, 2007. С. 87 – 96.
53. Бурдые П. Политическая онтология М. Хайдеггера: монография. М.: Праксис, 2003. 272 с.
54. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики: монография / пер. с франц. и под ред. Н. А. Шматко. М.: Алетейя, 2007. 576 с.

55. Бурдьё П. Социология политики: монография / пер. с франц. и под ред. Н. А. Шматко. М.: Socio-Logos, 1993. 336 с.
56. Бурдьё П. Социология социального пространства: монография / пер. с франц. и под ред. Н. А. Шматко. М.: Алетейя, 2007. 288 с.
57. Бусыгина И. М. Европейский Союз: новые измерения концепции безопасности. *Политическая наука: сб. науч. трудов* / под ред. Ю. С. Пивоварова. 2005. С. 47 – 69.
58. Бусыгина И. М. Традиционные понятия и новые реалии: суверенитет в Европейском Союзе. *Суверенитет: трансформация понятий и практик* / под ред. М. Ильина, И. Кудряшовой. М.: МГИМО. 2008. С. 129 – 155.
59. Бусыгина И. М., Захаров А. Суверенитет. *Общие тетради*. 2006 № 2 (37). С. 82 – 89.
60. Бюджет участі в містах України: регіональний розріз Ресурсний центр ГУРТ 19.09.2018. URL: <https://gurt.org.ua/news/informator/42964/> (дата звернення 14.01.2021).
61. Валовий регіональний продукт / під ред. І. Нікітіної. Київ: Укрстат, 2019. 152 с.
62. Валовий регіональний продукт у 2017 році. *Державна служба статистики України. Експрес-Випуск*. 28.03.2019. URL: <https://ukrstat.org/uk/express/expr2019/03/42.pdf> (дата звернення 14.02.2021).
63. Вандышев М. Н., Веселкова Н. В., Прямикова Е. В. Места памяти и символический капитал территорий в ментальных картах горожан. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2013. Т. XVI. № 3 (68). С. 101 – 111.
64. Васильева М. Польша погрузилась в первую за 30 лет рецессию. *Euronews*. 13.08.2020. URL: <https://ru.euronews.com/2020/08/13/poland-first-recession-in-30-years> (дата звернення 19.02.2021).

65. Вахштайн В. К проблеме темпоральных механизмов социальной организации пространства. Анализ резидентальной дифференциации. *Социологическое обозрение*. 2003. Т. 3. № 3. С. 71 – 83.
66. Верлен Б. Общество, действие и пространство. Альтернативная социальная география. *Социологическое обозрение* / пер. с англ. С. П. Баньковская. 2001. Т. 1. № 2. С. 26 – 47.
67. Вершинина И. А. Коннектография Парага Ханна: сети городов в XXI веке. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2018. № 44. С. 147 – 154.
68. Вершинина И. А. Концепция Мегалополиса Жана Готтмана. *Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология*. 2019. Т. 25. № 3. С. 36 – 49.
69. Веселкова Н. В. Ментальные карты города: вопросы методологии и практика использования. *Социология: методология, методы, математическое моделирование*. 2010. № 31. С. 5 – 29.
70. Видал де ля Блаш П. Географические картины Франции / пер. с франц. и под ред. Д. А. Войнова. М.: Ваш Формат, 2000. 536 с.
71. Вітман К. М. Глокалізація як політична модель: європейський вимір. *Держава і право. Серія: Політичні науки*. 2016. Вип. 71. С. 55 – 66.
72. Вітман К. М. Євроскептицизм як прояв дезінтеграційних тенденцій в ЄС. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2017. № 13. С. 8 – 18.
73. Воронкова В. Г. Муниципальный менеджмент: навчальний посібник К.: Професіонал, 2004. 256 с.
74. Врублевський О. Про законодавчі новели щодо членства старост у виконавчому комітеті. *Децентралізація*. 03.07.2020. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12594> (дата звернення 10.03.2021).
75. Габарта А. Польша: 30 лет от начала социально-экономических трансформаций и 15 лет членства в ЕС. *Современная Европа*. 2019. № 17. С. 82 – 92.

76. Галактионов В. И. Теория политической системы Толкотта Парсонса. *Вестник университета*. 2014. № 7. С. 32 – 34.
77. Гарві Д. Право на місто. *Спільне*. 2010. № 2: Трансформації міського простору. URL: <https://commons.com.ua/uk/pravo-na-misto/> (дата звернення 16.02.2021).
78. Гарнер Д. Великобритания: центральное и местное управление / пер. с нем. Н. А. Шульженко, В. Л. Энтина; под ред. Г. В. Барабашева. М.: Прогресс, 1984. 289 с.
79. Гейден Г. Критика немецкой геополитики. М.: Изд-во иностр. лит., 1960. 312 с.
80. Географическое положение и территориальные структуры. Памяти И.М. Маергойза: сб. науч. труд. / под ред. П. М. Полян, А. И. Трейвиш. М.: Новый хронограф, 2012. 896 с.
81. Гибсон Дж. Экологический подход к зрительному восприятию / пер. с англ. и под ред. А. Д. Логвиненко. М.: Прогресс, 1988. 464 с.
82. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. М.: Весь мир, 2004. 120 с.
83. Гидденс Э. Устройство общества: очерк теории структуризации. М.: Академический проект, 2005. 528 с.
84. Гладкий О. В., Іщук С. І. Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту: Монографія. К.: ВГЛ «Обрії», 2005. 239 с.
85. Глобальная перестройка / под ред.: А. Дынкин, Н. Иванов. М.: Весь мир, 2014. 528 с.
86. Гнейст Х. Р. История государственных учреждений Англии / пер. с нем. С. А. Венгерова. М.: Б.и.б. 1885. 379 с.
87. Гнято Р., Гнято О., Станоевич М. Географическое пространство – стратегический ресурс и ключевой фактор процессов развития на всех уровнях геопространственной организации. *Социально-экономическая география. Вестник Ассоциации российских географов обществоведов*. 2016. № 5. С. 202 – 209.

88. Гончарова О., Олійник В. Теоретичні засади та практика моніторингу регіональної політики ЄС. *Міжнародна економічна політика*. 2014. № 2 (21). С. 155 – 178.
89. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / пер. с англ. А. Д. Ковалева. М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2000. 304 с.
90. Гохман В. М., Машбиц Я. Г. Проблемный подход в экономико-географическом страноведении зарубежного мира. *Известия АН СССР. Серия географическая* 1976. № 4. С. 43 – 52.
91. Грант Ч. Делор. Добро пожаловать в дом, который построил Жак. М.: Московская школа политических исследований, 2002. 472 с.
92. Гречко Т. К., Лісовський С. А., Романюк С. А., Руденко Л. Г. Публічне управління в забезпеченні сталого (збалансованого) розвитку: навчальний посібник. Херсон: Грінь Д. С., 2015. 264 с.
93. Гринин Л. Е., Коротаев А. Е. Социальная макроэволюция: генезис и трансформация Мир-Системы / под ред. Д. М. Бондаренко. М.: Книжный Дом «Либроком», 2009. 568 с.
94. Гриффитс Р. Т. Основания европейской интеграции. *Полис. Политические исследования*. 2002. № 4. С. 135 – 145.
95. Грищак А. Після реформи на Закарпатті залишаться 4 райони. *0312.ua. Сайт міста Ужгорода*. 14.04.2020. URL: <https://www.0312.ua/news/2729841/pisla-reformi-na-zakarpatti-zalisitsa-4-rajoni> (дата звернення 17.02.2021).
96. Грубінко А. В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990 – 2016 рр.): монографія. Тернопіль: Вектор, 2017. 668 с.
97. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли: монография. М.: Оникс, 2002. 560 с.
98. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. М.: Искусство, 1984. 352 с.

99. Гурін Д. Про новий законопроект «Про місцеве самоврядування». *Національний проект Децентралізація*. 09.03.2021. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/13337> (дата звернення 05.02.2021).
100. Гуссерль Э. Картезианские размышления / пер. с нем. Д. В. Складнева. СПб.: Наука Ювента, 1998. 315 с.
101. Давимук С. А., Куйбіда В. С, Федулова В. Л. Тенденції розвитку нової регіональної політики країн-членів ЄС. *Регіональна економіка*. 2019. № 1 С. 76 – 87.
102. Де Голль Ш. Мемуари надєжд. 1958 – 1962. М.: Прогресс, 2000. 340 с.
103. Дебор Г. Общество спектакля / пер. с франц. С. Офертаса, М. Якубович. М.: Логос, 1999. 224 с.
104. Декарт Р. Первоначала философии / пер. с лат. С. Я. Шейнман-Топштейн, пер. с франц. Н. Н. Сретенского, под ред. В. В. Соколова. М.: Мысль, 1989. Т. 1. 654 с.
105. Делёз Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато. Капитализм и шизофрения. Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель, 2010. 895 с.
106. Демографический энциклопедический словарь / под ред. Д. И. Валентей. URL: <http://nation.geoman.ru/demogr/item/f00/s01/e0001419/index.shtml> (дата звернення 15.01.2021).
107. Децентралізація по-французьки. *Інститут громадянського суспільства*. 27.12.2011. URL: <https://www.csi.org.ua/publications/detsentralizatsiya-po-frantsuzky1-chymo/> (дата звернення 14.02.2021).
108. Джаман М., Федій О. Управління розселенським процесом як чинник розвитку сільської місцевості (на прикладі Полтавської області). URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Chseg/2009_7/Djaman,Fediy (дата звернення 19.01.2021).
109. Джонсон М., Лакофф Д. Метафори, которими мы живем / пер. с англ. и под ред. А. Н. Баранова. М.: Едиториал УРСС, 2004. 256 с.

110. Джонстон Р. Дж. География и географы: очерк развития англо-американской социальной географии после 1945 г. / пер. с англ. Н. М. Алаевой и под ред. Э. Б. Алаева. М.: Прогресс, 1987. 368 с.
111. Дмитриев Ю., Хышиктуев О. К вопросу о делимости государственного суверенитета. *Право и жизнь*. 1996. № 10. С. 13 – 53.
112. Дністрянський М. С. Політична географія та геополітика України: навчальний посібник. Тернопіль: Навч. книга Богдан, 2010. 344 с.
113. Довідка щодо формування адміністративно-територіального устрою Закарпатської області станом на 20.05.2020. *Планування базового рівня, формування територій громад у Закарпатській області*. URL: <http://zakarpatoblarch.gov.ua/wp-content/uploads/2020/05/Dovidka-po-OTG-stanom-na-20.05.2020-roku.pdf> (дата звернення 08.02.2021).
114. Долгов А. Ю. Политическая онтология как область исследования и теоретико-методологический подход к изучению политики (аналитический обзор) *Социологический ежегодник*. 2016. № 2015 – 2016. С. 216 – 227.
115. Дружинин А. Г. Аквально-территориальные центрo-периферийные структуры инверсионного типа: подход к концептуализации. *Пространственная организация общества: теория, методология, практика: сб. мат. междунар. науч-пр. конф.* / под ред. Т. В. Субботиной, Л. Б. Чупиной. Пермь: Perm University Press. 2018. С. 53 – 57.
116. Дьомін М., Сингаївська О. Методологічне визначення фундаментальних понять теорії містобудування. *Досвід та перспективи розвитку міст України: збірник наукових праць*. 2008. № 14. С. 50 – 61.
117. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. *Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология* / пер. с англ., нем., фр. А. Б. Гофмана, под ред. А. Н. Красникова. М.: Канон+, 1998. С. 174 – 231.

118. Евдокимов В. Б., Старцев Я. Ю Местные органы власти зарубежных стран: правовые аспекты. М.: Спарк, 2001. 251 с.
119. Европейская региональная политика: источник вдохновения для стран, которые не входят в ЕС? Применение принципов и обмен опытом. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/international/external_ru.pdf (дата звернення 15.01.2021).
120. Ексголова Закарпатської ОДА про перспективи та ризики берегівського району. *Закарпатська правда*. 04.07.2020. URL: <https://zp247.com.ua/eksgolovi-zakarpatsko%D1%97-oda-pro-perspektivi-ta-riziki-stvorennya-beregivskogo-rajonu/> (дата звернення 25.03.2021).
121. Елацков А. Б. Политическое геопространство как объект исследования. I. Виды и пределы пространств. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2012. № 2. С. 125 – 135.
122. Елацков А. Б. Территориально-политические и региональные геополитические системы: соотношение понятий. *Балтийский регион*. 2012. № 1 (11). С. 81 – 89.
123. Елацков А. Б., Зиновьев А. Территориально-политическая система как объект политической географии. *Географическое изучение территориальных систем: сб. материалов конференции / под ред. М. Ивановой*. Пермь, 2010. Кн. 2. С. 103 – 107.
124. Елацков А. Б., Каледин Н. В. Политическая география и геополитика: деятельностно-геопространственный подход. *Пространственная организация общества: теория, методология, практика: сб. мат. междунар. науч.-пр. конф.* / под ред. Т. В. Субботиной, Л. Б. Чупиной. Пермь: Perm University Press. 2018. С. 52 – 62.
125. Елсуков М. Ю. Глобальный и региональный аспекты современных геополитических исследований. *Региональные исследования*. 2003. № 2. С. 31 – 35.

126. Європейська регіональна політика: натхнення для країн, що не входять до ЄС? Застосування принципів та обмін досвідом. 2009. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/international/external_uk.pdf (дата звернення 23.01.2021).
127. Європейська Хартія Регіональної демократії: науково-практичний коментар / под ред. Т. М. Безверхнюк, О. С. Орловський, С. Є. Саханенко та ін. Одеса: Хоббит Плюс, 2008. 186 с.
128. Єгорова А. Інтерв'ю з Лациба М. Стратегія розвитку громадянського суспільства: чого досягли за п'ять років і що потрібно зробити в наступні п'ять. *ЗМІ для змін*. 22.12.2020 р. URL: <https://zz.detector.media/law-and-money/texts/183529/2020-12-22-strategiya-rozvytku-gromadyanskogo-suspilstva-chogo-dosyagly-za-pyat-rokiv-i-shcho-potribno-zrobyty-v-nastupni-pyat/> (дата звернення 13.02.2021).
129. Жижек С. Щекотливый субъект: отсутствующий центр политической онтологии / пер. с англ. С. Щукиной. М.: Дело, 2014. 528 с.
130. Жукова Е., Миронюк М. Стейн Роккан – выдающийся создатель теорий и структур. *Политическая наука*. 2006. № 4. С. 7 – 15.
131. Замятин Д. Н. Феноменология географических образов. *Новое литературное обозрение*. 2000. № 6. (46). С. 255 – 275.
132. Замятин Д. Н. Метагеография Русских столиц. *Октябрь*. 2003. № 4. URL: <https://magazines.gorky.media/october/2003/4/metageografiya-russkih-stolicz.html> (дата звернення 15.01.2021).
133. Замятин Д. Н. Метагеография: Пространство образов и образы пространства: монография. М.: Аграф, 2004. 512 с.
134. Замятина Н. Ю. Модели политического пространства. *Политические исследования*. М.: Полис, 1999. № 4. С. 29 – 41.
135. Заяц Д. В. Географические типы сепаратизма. *Проблемы геоконфликтологии* / под ред. Н. С. Мироненко. М.: Пресс-Соло, 2004. С. 36 – 58.

136. Зобова Л. Л. Территория и пространство: близнецы или двойняшки? *Региональная экономика: теория и практика*. 2008. № 33. С. 6 – 12.
137. Изменения городского пространства в Украине / под ред. Л. Г. Руденко. К.: Реферат, 2013. 160 с.
138. Ильин И. А. Что есть государство – корпорация или учреждение (10 – 17.01.1949). URL: http://www.odinblago.ru/filosofiya/ilin/chto_est_gosudarstvo/ (дата звернення 13.01.2021).
139. Інформаційно–аналітичний журнал «Як працює твоя партія». URL: http://osf.org.ua/data/blog_dwnl/16.11.2009-2.pdf (дата звернення 15.01.2021).
140. Іщенко І. В., Дяченко Д. В. Аксиологічні чинники політичної нестабільності у контексті трансформаційних процесів. *Гілея. Політичні науки*. 2018. Вип. 130. С. 370 – 372.
141. Кавешников Н. Ю. Трансформация институциональной основы Европейского Союза. М.: Навона, 2010. 480 с.
142. Каганский В. Л. Невменяемое пространство. Отечественные записки. 2002. № 6(7). С. 13 – 23.
143. Каганский В. Л. Основные практики и парадигмы районирования. *Региональные исследования*. 2003. № 2. С. 17 – 30.
144. Каганский В. Л. Преодоление советского пространства. Публичная лекция в рамках проекта «Публичные лекции. 4.11.2004». URL: <https://polit.ru/article/2004/11/11/kagan/> (дата звернення 15.01.2021).
145. Каганский В. Л. Регионализм, регионализация, пострегионализация. Интеллектуальные и информационные ресурсы и структуры для регионального развития. М.: ИГ РАН, 2002. С. 12 – 18.
146. Каледин А. В. Геопространство: новые возможности теоретизации в географии. *Социально-экономическая география: теория и практика*. Калининград, 2011. С. 23 – 29.

147. Карабущенко П. Л. Элиты и этноконфликты в геополитическом пространстве «великого каспийского региона». *Каспийский регион: политика, экономика, культура*. 2009. № 3 (20). С. 17 – 22.
148. Карнаухова М. Демаркація публічного і приватного у дискурсивному просторі врядування. *Аспекти публічного управління*. 2019. Т. 7. № 3. С. 38 – 49.
149. Карпінський Ю. Аналіз проблем сучасного стану адміністративно-територіального устрою України. Вісник геодезії та картографії. 2005. №3. URL: <http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf> (дата звернення 11.01.2021).
150. Касавин И. Т. Пространство и время: в поисках «естественной онтологии». *Общественные науки и современность*. 2000. № 1. С. 90 – 99.
151. Кебуладзе В. Феноменологія публічності. Приватність, публічність, влада. *Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови*. Київ: Інститут ліберального суспільства, 2007. С. 108 – 120.
152. Колодій О. М. Досвід децентралізації у Франції. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Т. 29 (68), № 1. С. 195 – 199.
153. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект Пресс, 2001. 479 с.
154. Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи. Міністерство закордонних справ України. 25.10.2019. URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/rada-yevropi/kongres-miscevih-i-regionalnih-vlad-radi-yevropi> (дата звернення 08.02.2021).
155. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення: навчальний посібник. К.: Ін Юре, 2001. 447 с.
156. Коркунов Н. М. Русское государственное право. Т. I. Введение и общая часть. СПб.: Книжный магазин А. Ф. Цинзерлинга, 1892. 402 с.

157. Корнев Н. В. Вопросы европейской интеграции во внешнеполитической концепции Шарля де Голля. *Вестник РГУ им. И. Канта*. 2007. Вып. 12. С. 100 – 108.
158. Косолапов Н. А. Глобализация: территориально-пространственный аспект. *Мировая экономика и международные отношения*. 2005. № 6. С. 3 – 13.
159. Косолапов Н. А. От территории к пространствам: политико-исторический экскурс. *Транснациональные политические пространства: явление и практика* /под ред М. Стрежнева. М.: Весь мир, 2011. С. 15 – 33.
160. Костинский Г. Д. Географическая матрица пространственности. *Известия РАН. Серия география*. 1997. № 5. С. 16 – 31.
161. Костюченко Я. Вопросы онтологии в доктрине Европейского Союза. *Національний юридичний журнал: теорія та практика*. 2016. № 3 (49). С. 223 – 226.
162. Котляров И. Д. Разделенные государства и их роль в современной геополитике. *Вестник Рязанского государственного университета им. С. А. Есенина*. 2007. № 15. С. 68 – 81.
163. Коч С. В. Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 357 с.
164. Кравцова Т. Г. Трансформація розселення населення регіону: тенденції та перспективи розвитку (на прикладі Полтавської області): автореф. дис. ... канд. економ. наук. К., 2007. 31 с.
165. Кузик П. Конструктивістська позиція А. Вендта: від критики «міжнародної анархії» до ідеї невідворотності світової держави. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2013. Вип.32. С. 98 – 103.
166. Куйбіда В. С. Проблеми та напрями результативного проведення реформ місцевого самоврядування. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. Серія: Державне управління*. 2018. № 4. С. 5 – 13.

167. Куриляк М. Ю. Еволюція концепції «Європи регіонів» у рамках регіональної політики ЄС. *Економічний вісник Донбасу*. 2018. № 2 (52). С. 60 – 67.
168. Кутафин О. Е., Фадеев В. И. Муниципальное право Российской Федерации. М.: Юрист, 2004. 559 с.
169. Кушніренко О., Петренко-Лисак А., Шутюк О. Як досліджувати публічні простори в Україні: напрями і методи. Практичний посібник. К.: ВАДЕКС, 2020. 38 с
170. Лаппо Г. М. Концепция опорного каркаса территориальной структуры народного хозяйства: развитие, теоретическое и практическое значение. *Известия АН СССР. Серия географическая*. 1983. № 5. С. 16 – 28.
171. Левин И. Д. Суверенитет. М.: Юридическое изд-во, 1948. 375 с.
172. Лефевр А. Производство пространства / пер. с франц. И. Стаф. М.: Strelka Press, 2015. 432 с.
173. Лёш А. Географическое размещение хозяйства. М.: Госиздат, 1959. 455 с.
174. Ливингстон Д. Н. Наука, местоположение и язык: научное знание и риторические пространства / пер. с англ. Т. В. Виноградова. *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия. 8, Науковедение: Реферативный журнал*. М.: РАН ИНИОН. 2018. № 2. Социальные и психологические факторы развития науки. Личность ученого. С. 79 – 89.
175. Липец Ю. Г. Системное моделирование в экономической и социальной географии. М: Винити, 1987. 167 с.
176. Ліотар Ж. Ф. Що є істина (інтерв'ю з Річардом Керні). *Ї: незалежний культурологічний часопис*. Львів, 2003. № 30. С. 92 – 111.
177. Лісовський В. М. Центр-периферійні відносини в територіально-політичній системі держави з позицій просторової ідентифікації: автореф. дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.02. Миколаїв, 2007. 21 с.

178. Ло Дж. Объекты и пространства. Социология вещей / пер. с англ. и под ред. В. Вахштайн. М.: Территория будущего, 2006, Т. 5. № 1. С. 30 – 42.
179. Логинов А. В. Идеология и социальный хронотоп. Социемы. 2006. № 12. URL: https://web.archive.org/web/20080421220724/http://www2.usu.ru/soc_phil/rus/texts/sociemy/12/loginov.html (дата звернення 15.02.2021).
180. Луман Н. Общество как социальная система / пер. с нем. А. Антоновский. М.: Логос, 2004. 232 с.
181. Ляховенко О. И. Концепции критической геополитики Дж. О’Тоала: на пути к осмыслению геополитики XXI века. *Сравнительный анализ концепций и институтов*. 2014. № 4 (16 – 17). С. 15 – 21.
182. Маергойз И. М. Географическое учение о городах. М.: Наука, 1987. 118 с.
183. Маєв А. П. Децентралізація влади у Франції: Досвід України. *Теорії і практики державноо управління*. 2012. № 4 (27). С. 85 – 88.
184. Макарычев А. Деполитизированный федерализм и региональная политика режима В. Путина. *Казанский федералист*. 2005. № 2 – 3 (14 – 15). С. 128 – 137.
185. Макарычев А. С. Российские регионы и глобализация. Нижний Новгород. *Intern. Policy Fellowships*. 2001. URL: <http://www.policy.hu/makarychev/rus21.htm> (дата звернення 22.01.2021).
186. Малькова В. К., Тишков В. А. Антропология историко-культурных брендов территорий, регионов и мест. *Культура и пространство: историко-культурные бренды и образы территорий, регионов и мест*. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2012. С. 27 – 62.
187. Мартинов А. Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу. К.: ПанТот, 2009. 260 с.
188. Мартыненко Г. Я., Чебанов С. В. Семиотика описательных текстов. Типологический аспект. СПб.: СПбГУ, 1999. 424 с.

189. Мартынов В. Л. Пространственная самоорганизация общества и региональное развитие зарубежной Европы. *Региональные исследования*. 2003. № 2. С. 36 – 46.
190. Маруняк Е. А. Пространственные дилеммы глобализации и их концептуализация. *Український географічний журнал*. 2012. № 4. С. 36 – 42.
191. Маруняк Є. О. Геопросторові дослідження і практика планування: Україна на тлі світових трендів. Київ: Фенікс, 2018. 336 с.
192. Маруняк Є. О., Лісовський С. А., Гукалова І. В., Мозговий А. А., Покляцький С. А., Горміз О.В., Торушанко В. О. Суспільно-географічна оцінка збалансованості розвитку міст України: перцептивна складова. *Український географічний журнал*. 2021. № 3. С. 19 – 28.
193. Мацієвський Ю. Why Authoritarianism Has Weak Chances in Ukraine. *PONARS Eurasia Policy Memo No. 580*. 2019. URL: <http://www.ponarseurasia.org/memo/why-authoritarianism-has-weak-chances-ukraine> (дата звернення 09.01.2021).
194. Машбиц Я. Г. Географическая сущность политической географии. *Политическая география и современность: тенденции становления научного направления*. Л., 1988. С. 23 – 31.
195. Мельвиль А. Ю. Пространство и время в мировой политике. *Космополис*. М.: РАМИ. 2007. № 2 (18). С. 117 – 122.
196. Мерло-Понти М. Видимое и невидимое / пер. с франц. О. Н. Шпараги, под ред. Т. В. Щитцовой. Минск: Логвинов, 2006. 400 с.
197. Мещерякова О. М. Суверенитет государств-членов ЕС и механизм его защиты. М.: МПГУ, 2008. 159 с.
198. Митин И. И. Ментальные карты города: история понятия и разнообразие подходов. URL: https://gumgeo.ru/public/files/rgo/Mitin_GliP.pdf (дата звернення 15.03.2021).

199. Митин И. И. На пути к воображаемой географии: два поворота, три пространства. *Топос. Философско-культурологический журнал*. 2011. № 1. С. 62 – 73.
200. Михайленко Е. Б. «Старый» и «новый» регионализм: теоретический / пед ред. М. М. Лебедева. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2014. 116 с.
201. Мінрегіон оприлюднив проекти кордонів майбутніх районів України. *Національний проект Децентралізація*. 05.06.2020. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12513> (дата звернення 28.03.2021).
202. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування. *Національний проект Децентралізація*. 10.07.2020. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/591/Моніторинг__1_0.07.2020.pdf (дата звернення 14.02.2021).
203. Моніторинг процесу децентралізації. *Децентралізація*. 10.12.2018. URL: <https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/346/10.12.2018.pdf> (дата звернення 14.02.2021).
204. Моніторинг процесу децентралізації. *Національний проект Децентралізація*. 10.01.2020. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/526/10.01.2020.pdf> (дата звернення 14.02.2020).
205. Моніторинг процесу децентралізації. *Національний проект Децентралізація*. 09.04.2021. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/_09.04.2021.pdf (дата звернення 14.02.2021).
206. Монне Ж. Реальность и политика. Мемуары /пер. с франц. В. Божовича. М: Московская школа политических исследований, 2001. 664 с.
207. Назаров Н. Н., Субботина Т. В., Шарыгин М. Д. Опорный каркас устойчивого развития региона (теоретический аспект). *Географический вестник*. Пермь. 2005. №1 – 2. С. 15 – 22.
208. Найссер У. Познание и реальность. М.: Прогресс, 1981. 232 с.

209. Новий поділ Одеської області: пропонують створити 4 райони. Новини 7News (відео). 22.10. 2019. URL: <http://7kanal.com.ua/2019/10/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9> (дата звернення 06.12.2020).
210. Нові райони: карти + склад. *Національний проект Децентралізація*. 17.07.2020. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12639> (дата звернення 17.03.2021).
211. О'Тоал Дж. Геополитика постмодерна? Геополитические представления модерна и за их пределами. *Политическая наука*. 2009. № 1. С. 188 – 223.
212. Обрані депутати місцевих рад. Місцеві вибори 25.10.2020. *Центральна виборча комісія* URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm002pt001f01=695pt00_t001f01=695.html (дата звернення 14.01.2021).
213. Окунев И. Ю. Методологический синтез в современной геополитике: навстречу неоклассической (посткритической) геополитике. *Политическая наука*. 2015. № 2. С. 26 – 38.
214. Окунев И. Ю. Моделирование пространственных факторов развития микросоциальных и территорий Океании: дис... канд. полит. наук.: 23.00.02 / Государственный университет международных отношений. М. 2011. 188 с.
215. Олексієвець Т. І. Модерні концепції розвитку систем розселення в Республіці Польща URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Slv/2011_11/st23.pdf (дата звернення 15.03.2021).
216. Олійник Ю. Угода «Про асоціацію» ЄС з «третіми державами»: досвід Польщі. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2014. Вип. 26. С. 133 – 140.
217. Павліха Н. В. Управління сталим розвитком просторових систем: теорія, методологія, досвід: монографія. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. 380 с.

218. Паламарчук А. М. *Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование): монография*. К.: Наукова думка, 1992. 272 с.
219. Паламарчук М. М., Пистун Н. Д., Шаблій О. И. *Об экономико-географических законах. Экономическая география*. К.: Вища школа. Вып. 29. 1980. С. 16 – 26.
220. Парсонс Т. *Система современных обществ* / пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева, под ред. М. С. Ковалевой. М.: Аспект Пресс, 1997. 270 с.
221. Партизація місцевих виборів: голови та депутати громад звернулися до керівництва країни. *Національний проект Децентралізація*. 06.07.2020. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12597> (дата звернення 12.02.2021).
222. Перетц П. *Диссонирующий мир. Интервью с Мишелем Фуше* / пер. Дж. Цвеспера. *Гептер*. 24.06.2013 URL: http://gefter.ru/archive/9120_ (дата звернення 15.01.2021).
223. Писаренко С. М. *Організаційно-економічний механізм формування та реалізації спільної регіональної політики Європейського Союзу: монографія*. Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України. 2009. 152 с.
224. Підготовка проекту Національної стратегії розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 – 2026 роки. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva/pidgotovka-proektu-nacionalnoyi-strategiyi-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-2021-2025-roki> (дата звернення 02.04.2020).
225. Підгрушний Г. П. *Сутність категорії «територіальна організація суспільства»*. *Проблеми суспільної географії : зб. наук. пр.* К.: Інститут географії НАН України, 2010. Вип. 1. С. 49 – 54.
226. Плешаков К. *Геополитика в свете глобальных перемен. Международная жизнь*. 1994. № 10. С. 32 – 34.

227. Плоскіна В. Жалобні кольори Тріанону. *Радіо свобода*. 07.06.2005. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/931173.html> (дата звернення 04.03.2021).
228. Політична географія та геополітика : навчальний посібник / під ред. Б. П. Яценка. К.: Либідь, 2007. 255 с.
229. Полян П. М., Трейвиш А. И. И. М. Маергойз и становление концепции территориальных структур. *Географическое положение и территориальные структуры. Памяти И.М. Маергойза: сб. науч. труд. / под ред П. М. Полян, А. И. Трейвиш. Москва: Новый хронограф, 2012. С. 3 – 20.*
230. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. К.: Смолоскип, 2002. 164 с.
231. Право Европейского Союза /под ред. С Ю. Кашкина. М.: Юристь, 2009. 925 с.
232. Прем'єр Польщі: «Європа Батьківщин» - це єдиний реалістичний сценарій. *Polskie Radio S.A.* 05.07.2018 URL: <http://archiwum.polradio.pl/5/38/Artykul/371466> (дата звернення 16.03.2021).
233. Пригожин И., Стенгерс И. Время, Хаос, Квант. К решению парадокса времени. М.: Прогресс, 1994. 265 с.
234. Програмні документи щодо децентралізації та реформування місцевого самоврядування. Міністерство розвитку громад та територій України. 29.01.2016. URL: <http://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/regional-dev/rozvytok-mistsevoho-samovryaduvannya/reformuvannya/prohramni-dokumenty/prohramni-dokumenty> (дата звернення 07.02.2021).
235. Пролеєв С. Гетерогенність політичного дискурсу: три основні формації. *Філософська думка*. 2013. № 4. С. 25 – 35.
236. Пространственная организация общества: теория, методология, практика: сб. мат. междунар. науч.-пр. конф. / под ред. Т. В. Субботиной, Л. Б. Чупиной. Пермь: Perm University Press. 2018. 653 с.

237. Прохоренко И. Л. О методологических проблемах современных политических пространств. *Полис*. 2012. № 6. С. 68 – 80.
238. Прохоренко И. Л. Пространственный подход в исследовании международных отношений. М.: ИМЭМО РАН, 2015. 111 с.
239. Пузанов К. А. Внутригородская самоорганизация общества на примере США, России и стран Европейского Союза: автореф. дис... канд. географ. наук.: 25.00.24 / МГУ имени М.В. Ломоносова. М., 2012. 23 с.
240. Рагги Дж. Территориальная структура в конце тысячелетия. URL: http://www.worldpolit.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=75&Itemid=40 (дата звернення 24.12.2020).
241. Рамонова М. А., Чихарев И. А. Понятие и основные концепции многоуровневого управления в мирополитическом дискурсе. *Вестник московского университета. Серия 12. Политические науки*. 2011. № 5. С. 3 – 17.
242. Регіональна економіка. Словник-довідник. / под ред. О. Д. Богорад, О. М. Невелєв, В. М. Падалка, М. В. Підмогильний. К.: НДІСПМ, 2004. 346 с.
243. Регіональні суспільні системи: монографія / под ред. Л. К. Семів. Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2007. 496 с.
244. Результаты запровадження та реалізації бюджету участі в об'єднаних територіальних громадах у 2019 р. U-LEAD з Європою. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/581/Participatory-budget.pdf69133> (дата звернення 23.03.2021).
245. Реклю Ж.-Ж. Е. Человек и земля / пер. с франц. П. Ю. Шмидта. 1906. Т. 1. СПб.: Брокгаузъ-Ефронъ. 529 с.
246. Родоман Б. Б. География, районирование, картоиды. Смоленск: Ойкумена, 2007. 368 с.
247. Родоман Б. Б. Территориальные ареалы и сети. *Очерки теоретической географии*. Смоленск: Ойкумена, 1999. 256 с.

- 248.Рубинский Ю. И. Де Голль и европейское строительство. *Шарль де Голль: 1890-1970: сб. ст. / под ред. М. Ц. Арзаканян, А. О. Чубарьяна. М.: ИВИ РАН, 2000. С. 167 – 181.*
- 249.Рубинский Ю. И. Франция. Время Саркози. М.: Международные отношения, 2011. 320 с.
- 250.Руденко В. П. Професор Антін Синявський – подвижник української географії. К.: Видавничий Дім «КМ Academia», 1996. 404 с.
- 251.Рутинський М. Й. Курортна урбанізація як геопросторовий процес територіальної концентрації рекреаційного сервісу. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. Вінниця. 2008. Вип. 15. С. 200 – 208.*
- 252.Савицкий П. Н. Континент Евразия. М.: Аграф, 1997. 464 с.
- 253.Саид Э. В. Культура и империализм / пер. с англ. А. В. Говорунова. СПб.: Владимир Даль, 2012. 734 с.
- 254.Салинз М. Д. Бедняк, богач, бигмен, вождь: полинезийские типы в Меланезии и Полинезии. *Сибирские исторические исследования. 2018. № 1. С. 18 – 42.*
- 255.Санофф Г. Демократичне проектування. Тематичні дослідження співучасті у створенні середовища мегаполісів та малих міст. Дніпро: Книжкова літера, 2018. 172 с.
- 256.Саушкин Ю. Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. М.: Мысль, 1973. 559 с.
- 257.Саханенко С. Є. Политика децентрализации: от 2D матрицы к матрице 3D и далее... *Актуальні проблеми державного управління. 2017. Вип. 3. С. 157 – 165.*
- 258.Саханенко С. Є. Територіальна організація влади в Україні. Х.: ХарРІ НАДУ «Магістр», 2004. 204 с.
- 259.Семенов И. С. Пространственные факторы современных политических изменений: проблемы концептуализации. *Материалы заседания круглого стола в ЦЭСПИ ИМЭМО РАН 20.11.2013.*

URL: http://old.imemo.ru/ru/conf/2013/20112013/20112013_review.pdf (дата звернення 15.01.2021).

260. Семенов-Тянь-Шанский В. П. О могущественном территориальном владении применительно к России. *Известия ИРГО*. 1915. Т. 51, Вып. 8. С. 425 – 458.
261. Сиджански Д. Федералистское будущее Европы. От Европейского Сообщества до Европейского Союза / пер. с франц. Т. М. Фадеева. М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1998. 420 с.
262. Синявський А. С. Розвідки, дослідження, дрібні праці, статті за останні роки. Економічний район та економічний ландшафт. Нарис (Методологічна розвідка). *Записки Київ. ін-ту народ. освіти*. 1930. Кн. IV. С. 105 – 125.
263. Скопин А. Ю. Введение в экономическую географию. М.: ВЛАДОС, 2001. 272 с.
264. Смирнова Н. М. Когнитивные импликации феноменологического конструктивизма. *Философия науки и техники*. 2018. Т. 23. № 2. С. 10 – 13.
265. Смирнягин Л. В. Судьба географического пространства в социальных науках. *Известия РАН. Серия Географическая*. 2016. № 4. С. 7 – 19.
266. Сойя Э. Как писать о городе с точки зрения пространства? *Логос*. 2008. № 3 (66). С. 130 – 141.
267. Сочава Б. В. Введение в учение о геосистемах. Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1978. 319 с.
268. Спикмэн Н. Политическая карта Евразии. Часть 2 / пер. с англ. М. Н. Грачева. *Вестник Российского государственного гуманитарного университета. Серия «Политология. История. Международные отношения. Зарубежное регионоведение. Востоковедение»*. 2016. № 1 (3). С. 49 – 56.
269. Співробітництво громад. *Національний проект Децентралізація*. URL: <https://decentralization.gov.ua/cooperation> (дата звернення 14.03.2020).

270. Статистичні дані щодо адміністративних районів та громад. *Національний проект Децентралізація*. URL: <https://decentralization.gov.ua/gromada> (дата звернення 18.07.2020).
271. Стрежнева М. В. Институциональные формы европейской интеграции. XXI век: Европейский Союз и Содружество Независимых Государств. М.: Мир, 1998. С. 114 – 145.
272. Стрежнева М. В. Территориальный и функциональный типы организации политических пространств (в развитие интегративной теории). *Политическая наука*. 2014. № 2. С. 26 – 43.
273. Субботина Т. В. Гносеологический и онтологический аспекты территориальных природно-общественных систем. *Географический вестник*. 2017. № 2 (41). С. 31 – 42.
274. Субботина Т. В. Пространственная организация общества через призму системно-сетевых подходов. *Пространственная организация общества: теория, методология, практика: сб. мат. междунар. науч.-пр. конф.* / под ред. Т. В. Субботиной, Л. Б. Чупиной. Пермь: Perm University Press. 2018. С. 35 – 41.
275. Тихонравов Ю. В. Геополитика. М.: Интер-Синтез, 1998. 368 с.
276. Тишков В. А. Три карты. Теория и общие подходы к проблеме «Культура и Пространство». *Культура и пространство: историко-культурные бренды и образы территорий, регионов и мест* / под ред. В. К. Мальковой, В. А. Тишкова. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, 2012. С. 7 – 26.
277. Тіщенко І. Що таке міський публічний простір. *Mistosite: аналітичний журнал про місто*. 18.02.2015. URL: https://mistosite.org.ua/ru/articles/shcho-take-miskyi-publichnyi-prostir__ (дата звернення 15.02.2021).
278. Ткаченко А. А. Некоторые элементы общей теории территориальной организации общества. *Социально-экономическая география: традиции и*

- современность* / под ред. А. И. Шкириной и В. Е. Шувалова. М. – Смоленск: Ойкумена, 2009. С. 215 – 224.
279. Ткаченко А. А. Территориальная организация общества: элементы общей теории. *География на рубеже тысячелетий*. СПб., 2005. С. 169 – 173.
280. Токвиль А. О. Демократии в Америке / пер. с франц. М.: Наука, 1987. 515 с.
281. Топоров В. Н. Пространство и текст. *Текст: семантика и структура* / под ред. Т. В. Цивьян. М.: Наука, 1983. С. 227 – 284.
282. Топоров В. Н. Текст города-девы и города-блудницы в мифологическом аспекте. *Исследования по структуре текста*. М.: Наука, 1987. С. 121 – 132.
283. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посібник. Одеса: Астропринт, 2005. 632 с.
284. Транснациональные политические пространства: явление и практика / под ред. М. С. Стрежнева. М.: Весь Мир, 2011, 376 с.
285. Трофимов А. М., Чистобаев А. И., Шарыгин М. Д. Теория организации пространства. Сообщение I. Географическое пространство-время и структура геообразований. *Известия РГО*. 1993. Т. 125. Вып. 2. С. 10 – 19.
286. Туровский Р. Ф. Баланс отношений, центр, регионы, как основа территориально-государственного строительства. *Мировая экономика и международные отношения*. 2003. № 12. С. 54 – 65.
287. Туровский Р. Ф. Геопространство и метапространство: географические методы в политологии. *Метод*. 2015. № 1. С. 71 – 89.
288. Туровский Р. Ф. Местное самоуправление: принцип организации эффективной власти. *Общественные науки и современность*. 2005. № 6. С. 68 – 79.
289. Туровский Р. Ф. Центр и регионы: проблемы политических отношений. М.: ГУ ВШЭ, 2007. 399 с.
290. Узун Ю. В. Співробітництво територіальних громад в Україні та програми допомоги іноземних фондів. *Політичне життя*. 2016. № 4. С. 34 – 47.

291. Узун Ю. В., Коч С. В. Південно-західне прикордоння України в процесі державної децентралізації. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2020. Вип. 33. С. 106 – 142.
292. Узун Ю. В., Коч С. В. Регіональне конструювання в геополітиці західних сусідів України: Постправа Постімперій. *Міжнародні відносини та зовнішня політика держав в еру пост-прави / під ред. О. І. Брусилівської*. К.: Вадекс, 2018. С. 89 – 120.
293. Уилсон Э. Конец украинской мафии. *Россия в глобальной политике*. 2014. № 1. URL: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Konetc-ukrainskoi-mafii-16418> (дата звернення 08.02.2021).
294. Уилсон Э. Между двумя совершеннолетиями. 20 лет независимости Украины: чему научились. *Россия в глобальной политике*. 2012. № 1. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Mezhdu-dvumya-sovershennoletiyami-15465> (дата звернення 08.02.2021).
295. Уитц Р. Изобретение новой Венгрии в пылу революции: Декларация национального сотрудничества как руководство читателя по Основному закону 2011 года. *Сравнительное Конституционное обозрение / пер. с англ. Д. В. Сичинавы*. 2019. № 1 (128). С. 42 – 60.
296. Україна. Адміністративно-територіальний устрій: електронний довідник. *Верховна Рада України*. URL: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmist.html> (дата звернення 14.01.2021).
297. Україна. Виборчий кодекс: № 396-IX від 19.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення 21.02.2021).
298. Україна. Державна Стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.08.2014. №385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-п#Text> (дата звернення 23.02.2021).

299. Україна. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення виборчого законодавства: Закон України № 805-IX від 16.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/805-20#Text> (дата звернення 25.02.2021).
300. Україна. Про внесення змін до деяких законів України щодо визнання територій та адміністративних центрів територіальних громад: Закон України №562-IX від 16.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/562-IX#Text> (дата звернення 17.02.2021).
301. Україна. Про всеукраїнський референдум: Закон України № 1135-IX від 26.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (дата звернення 22.02.2021).
302. Україна. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України № 1706-VII від 20.10.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення 17.02.2021).
303. Україна. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України. № 2704-VIII від 25.04.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення 03.02.2021).
304. Україна. Про засади державної мовної політики: Закон України № 5029-VI від 03.07.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text> (дата звернення 22.02.2021).
305. Україна. Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2021 – 2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 р. № 408. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408-2021-п#Text> (дата звернення 23.02.2021)

306. Україна. Про корінні народи України: Закон України № 1616-IX від 01.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (дата звернення 18.07.2020).
307. Україна. Проект внесення змін до Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» № 280/97-ВР від 21.05.1997: текст Законопроекту від 08.04.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4535&skl=10 (дата звернення 17.04.2021).
308. Україна. Про ратифікацію Угоди про фінансування Дунайської транснаціональної програми (Interreg V-B Danube - CCI 2014TC16M6TN001): Закон України № 2554-VIII від 18.03.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2554-19#Text> (дата звернення 22.02.2021).
309. Україна. Про транскордонне співробітництво: Закон України № 1861-IV від 24.06.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-15#Text> (дата звернення 11.02.2021).
310. Україна. Про утворення та ліквідацію районів: Закон України № 807-IX від 17.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text> (дата звернення 22.07.2020).
311. Україна. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування окремих питань діяльності та організації органів державної влади, органів місцевого самоврядування у зв'язку з утворенням (ліквідацією) районів №3651 від 15.06.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69133 (дата звернення 11.06.2020).
312. Український електорат Орбана: прихована загроза Україні. *Західний інформаційний фронт*. 21.02.2018. URL: <https://zahidfront.com.ua/news/Ukranskij-elektorat-Orbana-prihovana-zagroza-Ukrani.html> (дата звернення 19.01.2021).

313. Ференс Б. В. Транснаціоналізація політичного простору України та ЄС: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Чорномосрський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2019. 24 с.
314. Филлипов А. Ф. Элементарная социология пространства. *Социологический журнал*. 1995. № 1. С. 45 – 69.
315. Форма для приєднання до відкритого Звернення сільських, селищних, міських голів, старост, депутатів місцевих рад та громадських активістів щодо недопустимості запровадження партійної виборчої системи на рівні сільських/селищних рад та рад малих міст з кількістю виборців менше 50000. URL: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdnozgvNh45M9n71kL437M4HdgqzYMgcRCuVyRCbvlsBMt9mg/viewform?fbclid=IwAR0D8InHrdux9YkjiLN3K_a_sL6rOKt1U2QRmcM4WxiKe9_rlnU1BXrteRE (дата звернення 22.03.2021).
316. Франция. В поисках новых путей / под ред. Ю. И. Рубинского. М.: Весь мир, 2007. 624 с.
317. Фуко М. Другие пространства. *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью* / пер. с франц. С. Ч. Офертаса, под ред. В. П. Визгина и Б. М. Скуратова. М.: Праксис. 2006. Ч. 3. С. 191 – 204.
318. Фуко М. Око власти. *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью*. М.: Праксис. 2006. Ч. 1. С. 220 – 249.
319. Фуко М. Пространство, знание, власть. *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью*. М.: Праксис. 2006. Ч. 1. С. 215 – 237.
320. Фуше М. Европейская республика: исторические и географические контуры. М.: 1999. С. 75 – 168 с.
321. Хакен Г. Основные понятия синергетики. *Синергетическая парадигма*. М.: Прогресс-Традиция. 2000. С. 36 – 37.

322. Хан Е. А. Пространственный подход к изучению общественных явлений. *Ученые записки Таврического национального университета*. 2001. Т. 14 (53). № 1. С. 92 – 98.
323. Хаусхофер К. Буква закона и натиск жизни. Границы в их географическом и политическом значении. *О геополитике. Работы разных лет* / пер. с нем. И. Усачева. М.: Мысль, 2001. С. 33 – 48.
324. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет / пер. с нем. И. Усачева. М.: Мысль, 2001. 427 с.
325. Хаусхофер К. Пан-Азия, Евразия и пан-Европа. *О геополитике. Работы разных лет* / пер. с нем. И. Усачева. М.: Мысль, 2001. С. 265 – 277.
326. Хаусхофер К. Панидеи в геополитике. *О геополитике. Работы разных лет* / пер. с нем. И. Усачева. М.: Мысль, 2001. С. 251 – 352.
327. Хорев Б. С. Территориальная организация общества: Актуальные проблемы регионального управления и планирования в СССР. М.: Мысль, 1981. 320 с.
328. Хохлов И. И. Наднациональность в политике Европейского союза. М.: Международные отношения, 2007. 163 с.
329. Цветкова О. В. Политико-территориальная структура государства: теоретико-методологические основы. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота. 2014. № 9 (47). Ч. 1. С. 193 – 196.
330. Цендровский О. Ю. Эпистемология феноменологического конструктивизма: возможности преодоления изъянов классических концепций истины. *Философская мысль*. 2014. № 2. С. 187 – 211.
331. Челлен Р. Государство как форма жизни / пер. со шведского М. А. Исаева. М.: РОССПЭН, 2008. 319 с.
332. Челлен Р. О политической науке, ее соотношении с другими отраслями знания и об изучении политического пространства / пер. со шведского М. А. Исаева. *Полис*. 2005. № 2. С. 115–126.

333. Черкасов А. И. Сравнительное местное управление: теория и практика. М.: Форум – Инфра-М, 1998. 160 с.
334. Черняк Л. Ю. Основные теории государственного суверенитета. *Сибирский юридический вестник*. 2005. № 4. С. 15 – 17.
335. Чиркин В. Е. Современная модель местного самоуправления. *Российский юридический журнал*. 1995. № 3 (7). С. 58 – 67.
336. Чистобаев А. И., Шарыгин М. Д. Экономическая и социальная география. *Новый этап*. Ленинград: Наука, 1990. 319 с.
337. Чистобаев А., Федулова С. Опыт пространственного планирования в Европейском Союзе и возможности его использования в России. *Балтийский регион*. 2018. Т. 10. № 2. С. 86 – 99.
338. Чихарев И. А. Проблематика политического пространства и времени в современной политологии и международных исследованиях. *Политическая наука*. 2009. № 1. С. 7 – 31.
339. Чичерин Б. М. Курс государственной науки. М.: Типография И. Н. Кушнерева и Ко., 1894. Т. 1. 453 с.
340. Чичерин Б. М. О народном представительстве: монография. М.: Типография И. Д. Сытина, 1899. 536 с.
341. Чубара Т. Розвиток місцевого самоврядування в Польщі. Досвід для України / пер. з польск. Л. Нестерова, під ред. С. Серьогіна. Щецин: Вища школа публічної адміністрації, 2008. 71 с.
342. Шаблий О. Межотраслевые территориальные системы (проблемы методологии и теории). Львів: Вища школа, 1976. 200 с.
343. Шарыгин М. Д. Региональная организация общества (теоретико-методологические проблемы совершенствования). Пермь: Пермский университет, 1992. 204 с.
344. Шарыгин М. Д. Современные проблемы пространственно-временной организации общества. *Пространственная организация общества: теория, методология, практика: сб. мат. междунар. науч.-пр. конф.* / под

- ред. Т. В. Субботиной, Л. Б. Чупиной. Пермь: Perm University Press. 2018. С. 41 – 46.
345. Шевчук Д. М. Постмодерні виміри політичної філософії. *Філософія, педагогіка, суспільство: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. 2011. Вип. 1. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/3748/1/Shevchuk.pdf> (дата звернення 12.01.2021).
346. Шматко Н. А. Социологическое пространство Пьера Бурдьё. В Бурдьё П. Социальное пространство: поля и практики / пер. с франц. и под ред. Н. А. Шматко. М.: Алетея, 2007. С. 554 – 576.
347. Шмитт К. Номос Земли: о праве народов. *Jus publicum Europaeum* / пер. К. Лощевского, Ю. Коринца; под ред. Ю. Кузницына. М.: Владимир Даль, 2005. 672 с.
348. Шупер В. А. Территориальная самоорганизация общества как область исследований и учебная дисциплина. *Региональные исследования*. 2014. № 4 (46). С. 40 – 49.
349. Щеглюк С. Д. Трансформація екістичного простору регіону в умовах формування регіональної політики. *Регіональна економіка*. 2011. № 3. С. 35 – 44.
350. Элиаде М. Космос и история: Избранные работы. М.: Прогресс, 1987. 312 с.
351. Эм П. П. Применение теории фракталов для изучения систем размытых центральных мест. *Известия Российской академии наук. Серия географическая*. 2014. № 6. С. 7 – 16.
352. Якименко Ю. Проблема нелегальної здобичі бурштину в Україні у відображенні ЗМІ. *Резонанс*. 2016. № 38. С. 3 – 8.
353. Яковюк І. В. Європейський регіоналізм в контексті розбудови Європейського Союзу. *Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук праць*. Харків: Право. 2004. Вип. 8. С. 57 – 69.

354. Ярошенко І. В. Аналіз соціально-економічного розвитку проблемних регіонів країн Європейського Союзу. *Проблеми економіки*. 2014. № 3. С. 45 – 53.
355. Яценко Б. П. Особливості територіально-політичних систем національного і транснаціонального рівня (до проблем концепції географічних місць). *Геополітика и экогеодинамика регионов. Симферополь*. 2014. Т. 10. Вып. 2. С. 69 – 71.
356. Яценко Б. П. Світове господарство: тенденції розвитку структури на межі тисячоліть. *Український географічний журнал*. 2000. № 1. С. 16 – 21.
357. Яценко А. Теория федерализма: Опыт синтетической теории права и государства: М.: Либроком, 2012. Т. 1. 408 с.
358. Abler R., Adams J. S., Gould P. *Spatial Organization: The Geographer's View of the World*. Englewood Cliffs NJ: Prentice Hall, 1971. 587 p.
359. Abrams Ph. Notes on the Difficulty of Studying the State. *Journal of Historical Sociology*. 1977. Vol. 1, Is. 1. P. 58 – 89.
360. AEBR. Association of European Border Regions. URL: <https://www.aebr.eu> (дата звернення 27.02.2021).
361. AER. Declaration on Regionalism. 30.08.1996. URL: <https://aer.eu/aer-declaration-regionalism/> (дата звернення 07.02.2021).
362. AER. From Subsidiarity to Success: The Impact of Decentralisation on Economic Growth. Part 1: Creating a Decentralisation Index. 30.05.2009. URL: <https://aer.eu/subsidiarity-success-impact-decentralisation-economic-growth/> (дата звернення 26.02.2021).
363. AER. Political Priorities 2020 – 2025. 05.12.2019. URL: <https://drive.google.com/file/d/1wc8kVHsc5q4FiCegZLU2ftGzBK6hFuvt/view> (дата звернення 26.02.2021).
364. AER. Reference Framework on Regional Democracy. 10.09.2009. URL: <https://aer.eu/reference-framework-on-regional-democracy/> (дата звернення 26.02.2021).

365. AER. Report on the State of Regionalisation in Europe: Strasbourg, 2017. URL: <https://aer.eu/aer-observatory-regionalisation/report-regionalisation/> (дата звернення 26.02.2021).
366. AER. Statute as adopted by the AER General Assembly in Oppland dd. 19.11.2020. *Assembly of European Regions*. URL. <https://aer.eu/aer-statute/> (дата звернення 12.12.2020).
367. AER. Strategy. 16.03.2016. URL: <https://aer.eu/statute-strategies/> (дата звернення 18.02.2021).
368. AER. Tabula Regionum Europae 2013. URL: <https://aer.eu/tabula-regionum-europae/> (дата звернення 03.02.2021).
369. AER. The History of AER. URL: <https://aer.eu/the-history-of-aer/> (дата звернення 08.02.2021).
370. Agnew J. Mapping Politics: The Importance of Context in Electoral Geography. *Political Geography*. London: Elsevier Science. 1996. Vol. 15. No. 2. P. 129 – 146.
371. Agnew J. Place and Politics. *The Geographical Mediation of State and Society*. London: Routledge, 1987. 286 p.
372. Agnew J. Space and Place. *Handbook of Geographical Knowledge* / J. Agnew, D. Livingstone (eds.). London: Sage, 2011 P. 316 – 330.
373. Agnew J., Corbridge S. Mastering Space: Hegemony, Territory and International Political Economy. London – NY: Routledge, 1995. 250 p.
374. Agnew J., Toal (Ó Tuathail) G. Geopolitics and Discourse: Practical Geopolitical Reasoning in American Foreign Policy. *Political geography*. 1992. Vol. 11. No. 2. P. 190 – 204.
375. Agranoff R. Autonomy, Devolution and Intergovernmental Relations. *Regional & Federal Studies*. 2004. Vol. 14. Is. 1. P. 26 – 65.
376. Ahmad Z. B., Jawan J. A., Soltani F., Constructivism, Christian Reus-Smit and the Moral Purpose of the State *Asian Social Science*. 2014. Vol. 10, No. 10. P. 153 – 158.

377. Allin-Dupre D., Chatry I., Moisisio A. Asymmetric Decentralisation Trends, Challenges and Policy Implications. *OECD Regional Development Papers*. 2020. No. 10. 37 p.
378. Almond G. Comparative Political Systems. *The Journal of Politics*. 1956. Vol. 18. No. 3. P. 391 – 409.
379. Amin A. Regions Unbound: Towards a New Politics of Place. *Geografiska Annaler. Series B Human Geography*. Abingdon: Taylor & Francis, Ltd. 2004. Vol. 86. No. 1. P. 33 – 44.
380. Annual Report 2019 – 2020. *Forum of Federation*. URL: http://www.forumfed.org/wp-content/uploads/2020/10/Annual_Report_2020.pdf (дата звернення 17.01.2021).
381. Antheaume B., Giraut F. Au nom du développement, une (re)fabrication des territoires (Introduction). *Le territoire est mort. Vive les territoires! Une (re) fabrication au nom du développement* / Antheaume B., Giraut F. (eds). Paris: IRD Éditions, Institut De Recherche Pour Le Developpement, 2005. P. 9 – 38.
382. Anthony K. The Political Representation of Ethnic and Racial Minorities. *Briefing Paper 3/06. NSW Parliamentary Library Research Service*. 2006. 95 p.
383. Atger P – M., Bakir A. E., Houldsworth J., Longueville E., Rocheron J – L. The French Experience of Decentralization. Paris, 2016. URL: <https://www.arricod.fr/wp-content/uploads/The-French-Experience-of-Decentralization.pdf> (дата звернення 22.04.2021).
384. Attinà F. The Global Political System / trans. from Ital. by A. Groom. NY: Palgrave Macmillan, 2011. 272 p.
385. Austria. Nationality Act: Federal Law concerning Austrian Nationality as of 1985 with amendments. URL: <https://www.legislationline.org/documents/id/6579> (дата звернення 22.04.2021).
386. Austria. The Federal Constitution; Law of 1920 as amended in 1929 as to Law No. 153/2004, 30.12.2004. URL:

- https://constitutionnet.org/sites/default/files/Austria%20_FULL_%20Constitution.pdf (дата звернення 11.03.2021).
387. Bache I., Flinders M. Multi-Level Governance and the Study of the British State. *Public Policy and Administration*. 2004. Vol. 19. Is. 1. P. 31 – 51.
388. Badie B. La fin des territoires. Essai sur le desordre international et l'utilite sociale du respect. Paris: Fayard, 1995. 278 p.
389. Badie B. Un monde sans souverainete. Les Etats entre ruse et responsabilité. Paris: Fayard, 1999. 306 p.
390. Badiee M., Miahmadi F., Mirheidar D., Zaki P. Mystery of Foundation of Political Geography: Ratzel or Turgot? *Geography*. 2014. Vol. 12, No. 40, P. 47 – 71.
391. Baldacchino G. Managing the Hinterland Beyond: Two Ideal-Type Strategies of Economic Development for Small Island Territories. *Asia Pacific Viewpoint*. 2006. Vol. 47 Is. 1. P. 45 – 60.
392. Baranowska G. Legal Regulations on National and Ethnic Minorities in Poland. *Przegląd Zachodni*. 2014. No. II. P. 35 – 48.
393. Barati-Stec I. Hungary: An Unfinished Decentralization? *IMFG Papers on Municipal Finance and Governance*. 2012. No. 11. 35 p.
394. Bardy R., Marchand A., Seze N., French Overseas Territories and the Euro. Banque de France. *Quarterly Selection of Articles*. 2012. No. 24. P. 101 – 124.
395. Belgium. Special Act Amending the Special Law of 08.08.1980 of Institutional Reforms. The Special Law of 06.01.1989 on the Constitutional Court and the Special Act of 12.01.1989 Relating to Brussels Institutions. URL: <https://www.global-regulation.com/translation/belgium/3031735/special-act-amending-the-special-law-of-8-august-1980-of-institutional-reforms%252c-the-special-law-of-6-january-1989-on-the-constitutional-court-and-th.html> (дата звернення 01.02.2021).
396. Bellamy A. J., Williams P. D. Who's Keeping the Peace? Regionalization and Contemporary Peace Operations. *International Security*. 2005. No. 29 (4). P. 157 – 195.

397. Bennett R. J. European Local Government Systems. *Local Government in the New Europe*. London – NY: Belhaven Press. 1993. P. 28 – 47.
398. Bennett R. J. Local Government in Post-Socialist Cities. *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe* / G. Enyedi (ed.). Budapest: Akademiai Kiado. 1998. P. 35 – 54.
399. Bergevin J. Compte rendu de [Lacoste, Yves (1990) Paysage politiques. Paris, Le livre de poche, 288 p.]. *Cahiers de géographie du Québec*. Paris: Le livre de poche. 1990. Vol. 35. No. 96. P. 626 – 628.
400. Berry B. J. L. Geography of Market Centers and Retail Distribution. New Jersey: Prentice Hall, 1967. 146 p.
401. Berstein S., René R. R., Sirinelli J-F. Les années Giscard. Institutions et pratiques politiques (1974 – 1978). Paris: Fayard, 2003. 286 p
402. Bertalanffy L. General System Theory. Foundations, Development, Applications. NY: George Braziller, 1968. 295 p.
403. BES Policy & Legislation: Bionews. *DCNA*. URL: <https://dcanature.org/bes-policy-legislation/> (дата звернення 01.03.2021).
404. Bloemraad I. Accessing the Corridors of Power: Puzzles and Pathways to Understanding Minority Representation. *West European Politics*. 2013. Vol. 36. No. 3. P. 652 – 670.
405. Bogdanor V. Devolution in the United Kingdom. Oxford: OUP, 1979. 342 p.
406. Bonnemaïson J., Blanc-Pamard C., Lasseur M., Thibault C. Culture and Space. Conceiving a New Cultural Geography. London: I. B. Tauris, 2005. 176 p.
407. Bossuat G. Histoire de l'Union européenne: foundations, élargissements, avenir. Paris: Berlin, 2009. 254 p.
408. Boudeville J.-R. Problems of Regional Economic Planning. Edinburg: University Press, 1966. 192 p.
409. Boulineau E. Jean Gottmann, La politique des États et leur géographie. *Géocarrefour*. 2008. Vol. 83/1. P. 4.

410. Bourdieu P. *Language and Symbolic Power* / J. B. Thompson (ed.); trans. from French by G. Raymond and M. Adamson. Cambridge: Harvard University Press, 1991. 302 p.
411. Bowman I. *The New World: Problems in Political Geography*. Yonkers-on-Hudson – NY – Chicago: World Book Company, 1928. 803 p.
412. Bratic V. *Local Self-Government in Central and Eastern Europe – A Strong and Independent Local-Level Management Tool or Just a Paper Tiger? Financial Theory and Practice*. 2008. Vol. 32, No. 2. P. 139 – 157.
413. Braudel F. *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris: Librairie Armand Colin, 1949. 1160 p.
414. Brenner N. *Global Cities, Glocal States: Global City Formation and State Territorial Restructuring in Contemporary Europe*. *Review of International Political Economy*. 1998. Vol. 5. No. 1. P. 1 – 37.
415. Brenner N. *Globalisation as Reterritorialisation: the Re-scaling of Urban Governance in the European Union*. *Urban Studies*. 1999. Vol. 36. Is. 3. P. 431 – 451.
416. Bulley D., Sokhi-Bulley B. *Big Society as Big Government: Cameron's Governmentality Agenda*. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2014. Vol. 16. Is. 13. P. 452 – 470.
417. Bulpitt J. *Territory and Power in the United Kingdom: an Interpretation*. Manchester: Manchester University Press, 1983. 250 p.
418. Burgess M. *Territoriality and Federalism in the Governance of the European Union*. *State Territoriality and European Integration* / M. Burgess and H. Vollaard (eds.). London: Routledge, 2006. P. 100 – 119.
419. Burgess M. *The British Tradition of Federalism: Studies in Federalism*. London: Leicester University Press. 1995. 197 p.
420. Burrows B., Denton G. *Devolution or Federalism*. Basingstoke: Macmillan, 1980. 94 p.
421. Buzan B., Richard L. *International Systems in World History: Remaking the Study of International Relations*. Oxford: OUP, 2000. 452 p.

422. Caledonia. Organic Law No. 99 – 209 of 19.03.1999 Relating to New Caledonia (as Amended to 19.04.2018). Law No. 99 – 209. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/anglais/eng_99-209_statutNC.pdf (дата звернення 11.03.2021).
423. CALRE. Strategy for Sustainable Development of the European Regions. 2018. URL: <https://www.calrenet.eu/working-groups/strategy-for-sustainable-development-of-the-european-regions> (дата звернення 17.03.2021).
424. Caporaso J. A. Changes in the Westphalian Order: Territory, Public Authority and Sovereignty. *International Studies Review*. 2000. Vol. 2, No. 2. P. 1 – 28.
425. Carmichael P., Massey A., McMillan J., Rhodes R.A.W. Decentralizing the Civil Service from Unitary State to Differentiated Polity in the United Kingdom. Buckingham: Open University Press, 2003. 208 p.
426. Carothers T. The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. No 1. P. 5 – 21.
427. Cartou L. Le Marché commun et le droit public. *International Comparative Law Review*. 1960. Vol. 12, No. 1. P. 252 – 255.
428. Casey E. S. Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place-World. Bloomington: Indiana University Press, 1993. 403 p.
429. Casey E. S. The Fate of Place: A Philosophical History. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1997. 488 p.
430. Catalonia. Charte en Faveur du Catalan approuvée par le Conseil Général des Pyrénées-Orientales 10.12.2010. *Òmnium Cultural Catalunya Nord*. URL: <https://www.omnium-catnord.eu/wp-content/uploads/2020/05/chartecatalan.pdf> (дата звернення 13.02.2021).
431. CEMR. Decentralisation at a Crossroads. Territorial Reforms in Europe in Times of Crisis. *Local and Regional Europe*. Brussels. 2013. URL: http://www.ccre.org/img/uploads/piecesjointe/filename/CCRE_broch_EN_complete_low.pdf (дата звернення 11.03.2021).

- 432.CEMR. Statutes. Council of European Municipalities and Regions AISBL, adopted by the CEMR Policy Committee in Maastricht on 12.12.2016. 12 p. URL: https://www.ccre.org/img/uploads/piecesjointe/filename/CCRE_AISBL_Statutes_EN-1.pdf (дата звернення 11.04.2021).
- 433.CEMR. Subnational Public Finance in the European Union. 2012. URL: https://www.ccre.org/docs/Note_CCRE_Dexia_EN.pdf (дата звернення 11.04.2021).
- 434.Chauprade A. Geopolitique – Constantes et changements dans l'histoire. Paris: Ellipses. 2007. 911 p.
- 435.Chenou J. Review of [Roger Keil et Rianne Mahon (dir.), 2010, *Leviathan Undone? Towards a Political Economy of Scale*, Vancouver, UBC Press, 369 p.]. *Études internationales*. 2011. Vol. 42, No. 2. P. 225 – 226.
- 436.Christaller W. Di zentralen Orte in Süddeutschland. Jena: Gustav Fischer, 1933. 331 p.
- 437.Christaller W. How I Discovered the Theory of Central Places: A Report about the Origin of Central Places. *Man Space and Environment: Concepts in Contemporary Human Geography* / P. W. English, R. C. Mayfield (eds.). NY – Oxford: OUP, 1972. P. 601 – 610.
- 438.Cities and Local Government Devolution Bill. *Local Government Association*. 12.01.2016. URL: <https://www.local.gov.uk/parliament/briefings-and-responses/cities-and-local-government-devolution-bill> (дата звернення 11.04.2021).
- 439.Clavin P. Defining Transnationalism. *Contemporary European History*. 2005. Vol. 14. No. 4. P. 421 – 439.
- 440.CoE ECRI. Country Monitoring in Ukraine. URL: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/Ukraine> (дата звернення 30.03.2021).

441. CoE ECRI. Joint Statement following the 20th EU-Ukraine Summit. Brussels. 09.07.2018. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/36086/joint-statement-eu-ua-summit-2018.pdf> (дата звернення 30.03.2021).
442. CoE ECRI. Report on Poland (fourth monitoring cycle). 28.04.2010. URL: <https://rm.coe.int/fourth-report-on-poland/16808b599d> (дата звернення 30.03.2021).
443. CoE PA. Abolition of Restrictions on the Right to Vote. PACE Resolution No. 1459. 24.06.2005. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17364&lang=en> (дата звернення 01.03.2021).
444. CoE PA. National Sovereignty and Statehood in Contemporary International Law: the Need for Clarification: PACE Resolution No. 1832. 04.10.2011. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=18024&lang=en> (дата звернення 01.03.2021).
445. CoE PA. Positive Experiences of Autonomous Regions as a Source of Inspiration for Conflict Resolution in Europe. PACE Resolution No. 1334. 24.06.2003. URL: <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17120&lang=en> (дата звернення 01.03.2021).
446. CoE PA. Regionalisation in Europe: PACE Resolution No. 1811 (2007) dd. 03.10.2007. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17582&lang=en> (дата звернення 22.03.2021).
447. CoE. Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Comments of the Government of Ukraine on the Fourth Opinion of the Advisory Committee on the Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Ukraine as of 05.03.2018. GVT/COM/IV(2018)002. URL: <https://rm.coe.int/comments-of-the-government-of-ukraine-on-the-fourth-opinion-of-the-adv/1680792f87> (дата звернення 17.04.2021).
448. CoE. Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Fourth Opinion on Ukraine as of 10 March 2017. ACFC/OP/IV (2017)002. 05.03.2018. URL: <https://rm.coe.int/fourth-opinion->

- on-ukraine-adopted-on-10-march-2017-published-on-5-marc/16807930cf
(дата звернення 17.04.2021).
- 449.CoE. *Autonomy and Borders in an Evolving Europe*, CPR30(2016)02-final. Strasbourg, 24.03.2016. URL: <https://rm.coe.int/autonomy-and-borders-in-an-evolving-europe-principles-frameworks-and-p/1680719262> (дата звернення 17.04.2021).
- 450.CoE. *CEMAT Guiding Principles for Sustainable Spatial Development of the European Continent*. 2000 (7). URL: <https://rm.coe.int/1680700173> (дата звернення 20.04.2021).
- 451.CoE. *Chart of Signatures and Ratifications of Treaty 144. Convention on the Participation of Foreigners in Public Life at Local Level*. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treatyenum=144> (дата звернення 17.04.2021).
- 452.CoE. *Convention on the Participation of Foreigners in Public Life at Local Level*. *ETS*. No. 144. Strasbourg, 05.02.1992. URL: <https://rm.coe.int/168007bd26> (дата звернення 17.02.2021).
- 453.CoE. *European Charter for Regional or Minority Languages* dd. 05.11.1992. *ETS*. Strasbourg: Council of Europe, 1992. No. 148. 14 p.
- 454.CoE. *European Charter of Local Self-Government* dd. 15.10.1985. *ETS*. Strasbourg: Council of Europe, 1985. No. 122. 6 p.
- 455.CoE. *European Convention on Nationality*. *ETS*. No. 166. Strasbourg. 06.11.1997. URL: <https://rm.coe.int/168007f2c8> (дата звернення 22.01.2021).
- 456.CoE. *Fair Distribution of Taxes in Transfrontier Areas: Potential Conflicts and Possibilities for Compromise: Congress of Local and Regional Authorities, 37th Session*, Strasbourg, 29.10.2019. Recommendation No. 438 (2019). CG37(2019)10final. URL: <https://rm.coe.int/fair-distribution-of-taxes-in-transfrontier-areas-potential-conflicts-/168097f09d>_____(дата звернення 12.01.2021).
- 457.CoE. *Fifth Report submitted by Croatia pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received*

- on 2 April 2019. ACFC/SR/V(2019)008. URL: <https://rm.coe.int/5th-state-report-croatia-english-language-version/168093c1ec> (дата звернення 17.01.2021).
- 458.CoE. Fifth Report submitted by Hungary pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 5 February 2019. ACFC/SR/V(2019)005. Budapest, January 2019. URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-hungary-en/168092522f> (дата звернення 17.01.2021).
- 459.CoE. Fifth Report submitted by Romania. Pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities – received on 8 November 2019. URL: <https://rm.coe.int/5th-sr-romania-en/16809943af> (дата звернення 17.01.2021).
- 460.CoE. Fourth Report submitted by Poland pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities - received on 9 April 2019. URL: <https://rm.coe.int/4th-sr-poland-en/168093ed27> (дата звернення 17.01.2021).
- 461.CoE. Framework Convention for the Protection of National Minorities dd. 01.02.1995. *ETS*. Strasbourg: Council of Europe, 1995. No. 157. 8 p.
- 462.CoE. Hungary: Time to Reverse “Clear Trend Towards Recentralisation”, according to new Council of Europe Monitoring Report. *News 2021*. Strasbourg, 12.02.2021. URL: <https://www.coe.int/en/web/congress/-/hungary-time-to-reverse-clear-trend-towards-recentralisation-according-to-new-council-of-europe-monitoring-report> (дата звернення 20.03.2021).
- 463.CoE. Local and Regional Democracy in Hungary: Congress of Local and Regional Authorities, 25th Session, Strasbourg, 29 – 31 October 2013. Recommendation No. 341 (2013). CG(25)7FINAL. URL: <https://rm.coe.int/local-and-regional-democracy-in-hungary-recommendation-artur-torres-pe/168071910d> (дата звернення 22.03.2021).
- 464.CoE. Local and Regional Democracy in Poland. Congress of Local and Regional Authorities 36th Session Report CG36(2019)13final. 02.04.2019. URL:

- https://search.coe.int/congress/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680939003 (дата звернення 17.02.2021).
- 465.CoE. Local and Regional Democracy in the Netherlands: Congress of Local and Regional Authorities, 26th Session, Strasbourg, 25 – 27 March 2014. Recommendation No. 352 (2014). CG(26)7FINAL. URL: <https://rm.coe.int/168071a7f4> (дата звернення 28.01.2021).
- 466.CoE. Local and Regional Democracy in Ukraine: Congress of Local and Regional Authorities, 25th Session, Strasbourg, 29 – 31.10.2013. Recommendation No. 348 (2013). CG(25)8FINAL. URL: <https://rm.coe.int/local-and-regional-democracy-in-ukraine-recommendation-mr-marc-cools-b/168071a834> (дата звернення 27.01.2021).
- 467.CoE. Opinion 24 (2004) on the Draft Outlook Report of the Committee of the Regions on New Legal Instrument for Cross-Border Co-operation. Congress of Local and Regional Authorities, 11th Session, Strasbourg, 25 – 27.05.2004. URL: <https://rm.coe.int/opinion-of-the-congress-of-local-and-regional-authorities-on-the-draft/1680719340> (дата звернення 22.02.2021).
- 468.CoE. Participation of Immigrants and Foreign Residents in Political Life in the Council of Europe Member States. Recommendation PA CoE, 1500 (2001). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16876&lang=en> (дата звернення 13.04.2021).
- 469.CoE. Post-Monitoring Ukraine. Roadmap (Adopted following the meetings held in Kyiv at the Ministry of Regional Development, Responsible for Implementing the Decentralization Reform). Congress of Local and Regional Authorities. Strasbourg, 24.03.2015. CG/MON/2015(27)16. URL: <https://rm.coe.int/168071b522> (дата звернення 22.04.2021).
- 470.CoE. Prospects for Effective Transfrontier Cooperation in Europe: Congress of Local and Regional Authorities, 25th Session, Strasbourg, 29 – 31.10.2013. Recommendation No. 363 (2013). CG(25)9FINAL. URL: <https://rm.coe.int/prospects-for-effective-transfrontier-co-operation-in-europe-resolutio/1680719122> (дата звернення 23.01.2021).

471. CoE. Recommendation Rec(2004)12 of the Committee of Ministers to Member States on the Processes of Reform of Boundaries and/or Structure of Local and Regional Authorities. 20.10.2004. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805dbeda (дата звернення 29.01.2021).
472. CoE. Reference Framework on Regional Democracy MCL-16(2009)11. URL: <https://rm.coe.int/168074721b> (дата звернення 17.01.2021).
473. CoE. Resolution No. 2 on The European Regional/Spatial Planning Charter (Torremolinos Charter): 6th CEMAT, Torremolinos, Spain: 19 – 20.05.1983 on “Prospects of Development and of Spatial Planning in Maritime Regions”. URL: <https://rm.coe.int/6th-european-conference-of-ministers-responsible-for-regional-planning/168076dd9309000016805dbeda> (дата звернення 29.01.2021).
474. CoE. Strengthening Democracy and Building Trust at Local Level in Ukraine as part of the CoE Action Plan for Ukraine 2018 – 2022. URL: <https://www.coe.int/en/web/congress/co-operation-activities-ukraine> (дата звернення 01.02.2021).
475. CoE. The Role of Local and Regional Governments in the Protecting Internally Displaced Persons: Congress of Local and Regional Authorities, 37th Session, Strasbourg, 29 October 2019. Recommendation No. 437 (2019). CG37(2019)09final. URL: <https://rm.coe.int/the-role-of-local-and-regional-governments-in-protecting-internally-di/168097f950> (дата звернення 22.01.2021).
476. CoE. Venice Commission. Act CCIII of 2011 on the Elections of Members of Parliament of Hungary. Opinion No. 662/2012 dd. 03.03.2014. CDL-REF (2014) 037. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2014\)037-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2014)037-e) (дата звернення 09.03.2021).
477. CoE. Venice Commission. Act on the Rights of Nationalities of Hungary No. CLXXIX of 2011. CDL-REF(2012)014. Opinion No. 671/2012.

- 10.05.2012. URL:
https://www.legislationline.org/download/id/6547/file/Hungary_act_rights_of_nationalities_2011_en.pdf (дата звернення 15.03.2021).
478. CoE. Venice Commission. Preliminary Opinion on the Proposed Constitutional Amendments Regarding the Territorial Structure and Local Administration of Ukraine dd. 24 June 2015. CDL-PN(2015)006. URL: [https://venice.coe.int/files/CDL-PI\(2015\)008-e.pdf](https://venice.coe.int/files/CDL-PI(2015)008-e.pdf) (дата звернення 22.03.2021).
479. CoE. Venice Commission. Report on Dual Voting for Persons Belonging to National Minorities Adopted by the Council for Democratic Elections at its 25th Meeting (Venice, 12.06.2008) and the Venice Commission at its 75th Plenary Session (Venice, 13-14.06.2008). Strasbourg, 16.06.2008. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2008\)013-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2008)013-e) (дата звернення 22.03.2021).
480. COELO. Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Lagere Overheden. Inzichten uit COELO-onderzoek. 2019. URL: <https://www.coelo.nl/index.php/over-coelo/inzichten-uit-coelo-onderzoek> (дата звернення 15.03.2021).
481. Cohen S. B. Geography and Politics in the World Divided. NY: Random House, 1963. 169 p.
482. Conzelmann T. Europa der Regionen. *Europäische Union*. B. Kohler-Koch, W. Woyke (eds.). München. 1996. S. 61 – 68.
483. Conzelmann T. Towards a New Concept of Multi-Level Governance? *Committee of the Regions*. 2009. P. 31 – 40.
484. Cooperation on EU Issues with the Federal states (Länder) and the Bundesrat. *Federal Foreign affairs*. URL: <https://www.auswaertigesamt.de/en/aussenpolitik/europa/deutsche-europapolitik/-/227858> (дата звернення 10.03.2021).

- 485.CoR. CALRE. Regional Legislative Parliaments: what role in EU's Cohesion Policy beyond 2020? 09.10.2018. URL: https://europa.eu/regions-and-cities/programme/sessions/34_en (дата звернення 11.03.2021).
- 486.CoR. Commission for Citizenship, Governance, Institutional and External Affairs (CIVEX). URL: <https://cor.europa.eu/en/our-work/Pages/civex.aspx> (дата звернення 11.03.2021).
- 487.CoR. Developing a Decentralization Index for the Committee of the Regions Division of Powers. 2021. URL: [https://cor.europa.eu/en/engage/studies/Documents/Developing%20a%20Decentralisation%20Index%20for%20the%20Committee%20of%20the%20Region s%20Division%20of%20Powers%20Portal/study_green%20deal.pdf](https://cor.europa.eu/en/engage/studies/Documents/Developing%20a%20Decentralisation%20Index%20for%20the%20Committee%20of%20the%20Regions%20Division%20of%20Powers%20Portal/study_green%20deal.pdf) (дата звернення 11.03.2021).
- 488.CoR. Division of Powers. Belgium. URL: <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Belgium-Introduction.aspx> (дата звернення 13.03.2021).
- 489.CoR. Division of Powers. France. URL: <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/France-Introduction.aspx> (дата звернення 10.03.2021).
- 490.CoR. Division of Powers. Hungary. URL: <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Hungary-Intro.aspx> (дата звернення 10.03.2021).
- 491.CoR. Division of Powers. Poland. URL: <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Poland.aspx> (дата звернення 11.03.2021).
- 492.CoR. Division of Powers. The Netherlands. URL: <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Netherlands-intro.aspx> (дата звернення 10.03.2021).
- 493.CoR. EGTC Full List. URL: <https://portal.cor.europa.eu/egtc/CoRActivities/Pages/egtc-list.aspx> (дата звернення 10.03.2021).

- 494.CoR. EU annual regional and local Barometer. Speech the President of the European Committee of the Regions. 12.10.2020. URL: <https://cor.europa.eu/en/about/president/Documents/EU%20annual%20regional%20and%20local%20barometer/4370-Barometer-speech%20brochure%20EN.pdf> (дата звернення 10.03.2021).
- 495.CoR. EU Annual Regional and Local Barometer. 02.10.2020. URL: <https://cor.europa.eu/en/our-work/EURegionalBarometerDocs/4370-Barometer%20optimized.pdf> (дата звернення 10.03.2021).
- 496.CoR. Europe in my Region. URL: <https://cor.europa.eu/en/regions/> (дата звернення 05.03.2021).
- 497.CoR. EU Regional Policy. Citizens' Awareness and Perception of EU Regional Policy. Summary. Eurobarometer 2019. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2227> (дата звернення 05.03.2021).
- 498.CoR. Opinion of the Committee of the Regions on the 'EU Citizenship Report 2010'. *OJ 2011/C 166/02*. 07.06.2011. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:166:0003:0008:EN:PDF> (дата звернення 05.02.2021).
- 499.CoR. Subnational Governments and EU Affairs. Make the Most of EU Resources for your Region or City. Eurostat. 2018. URL: <https://cor.europa.eu/en/engage/Documents/Моос/Моос%202018/МООС-Factsheet-Module-1-EN.pdf> (дата звернення 18.03.2021).
- 500.Council of the EU. Council Decision 2013/755/EU of 25.11.2013 (Overseas Association Decision, OAD). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32013D0755> (дата звернення 18.03.2021).
- 501.Cresswell T. Place: A Short Introduction. Oxford: Blackwell. 2004. 153 p.
- 502.Curaçao (Kingdom of the Netherlands). What Europe does for me. *In my Region*. 1500 notes on EU regions and cities. 21.05.2019. URL: <https://what-europe-does-for-me.eu/en/portal/1/NL998> (дата звернення 19.02.2021).

503. Dalby S. Geopolitics, Knowledge and Power at the End of the Century. *The Geopolitics Reader* / Toal (Ó Tuathail) G., S. Dalby, P. Routledge (eds). London – NY: Routledge, 1998. P. 305 – 312.
504. Dardanelli P. Europeanization as Heresthetics: Party Competition over Self-Government for Scotland, 1974–97. *Party Politics*. 2009. Vol. 15. No. 1. P. 49 – 68.
505. De Witte B., Ott A., Vos E. Between Flexibility and Disintegration: The Trajectory of Differentiation in EU Law. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2017. 448 p.
506. Dekking W., Havekes H., Koster M., Lazaroms R., Peters C., Uijterlinde R., Walkier R. Water Governance. The Dutch Regional Water Authority Model. Netherlands: Opmeer drukkerij bv, 2010. 72 p.
507. Delaney D. Territory: A Short Introduction. Oxford: Blackwell. 2005. 178 p.
508. Deschouwer K. Political Parties in Multi-Layered Systems. *European Urban and Regional Studies*. 2003. No. 10. P. 213 – 226.
509. Deutsch K., Singer D. Multipolar Power System and International Stability. *World Politics*. 1964. Vol. 16. No. 3. P. 390 – 406.
510. Devezas T., Modelski G., Thompson W. R. Globalization as Evolutionary Process. Modeling global change. London: Routledge, 2008. 464 p.
511. Devolution 'a disaster north of the border', says Boris Johnson. *The Guardian*. 16.11.2020. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2020/nov/16/scotland-devolution-a-disaster-north-of-the-border-says-boris-johnson> (дата звернення 30.02.2021).
512. Diaspora and Transnationalism: Concept, Theories and Methods / R. Bauböck, T. Faist (eds.). Amsterdam: Amsterdam University Press. 2010. 358 p.
513. Dix A. Politische Geographie. Munchen – Berlin, 1921. 196 s.
514. Downs R. M. Maps and Metaphors. *The Professional Geographer*. 1981 Vol. 33. No. 3. P. 287 – 293.
515. Doxiadis C. A. Building Entopia. Athens: Publishing Center, 1975. 331 p.

516. Duchacek I. D. *Comparative Federalism: The Territorial Dimension of Politics*. Lanham, MD: University Press of America, 1987. 370 p.
517. Duchacek I. D. *Perforated Sovereignties: Towards a Typology of New Actors in International Relations* / H. J. Michelmann, P. Soldatos (eds.) *Federalism and International Relations: The Role of Subnational Units*. Oxford: Clarendon Press. 1990. P. 1 – 33.
518. Duchene F. *Jean Monnet. The First Statesman of Interdependence*. NY: Norton, 1994. 478 p.
519. Duran I. – D. «Region» and «Euroregion». *The Annals of the University of Oradea. Economic Science*. 2007. No. 1. P. 230 – 234.
520. Durand M.-F, Lévy J, Retaillé D. *Le monde, espaces et systèmes*. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques & Dalloz, 1993. 596 p.
521. Duroselle J. – B. Gottmann (Jean) – *La Politique des Etats et leur géographie*. *Revue française de science politique*. 1952. N.º 2 – 4, P. 831 – 833.
522. Dusek T., Lukacs R., Racz I. *Development Differences Among the Regions of Hungary*. *Procedia Economics and Finance*. 2014. No. 9. P. 264 – 277.
523. *Dynamic Passenger Information System II. Grants Map EU*. URL: <https://mapadotacji.gov.pl/projekty/746882/?lang=en> (дата звернення 03.03.2021).
524. Easton D. *A Systems Analysis of Political Life*. NY: John Wiley & Sons. 1965. 507 p.
525. Easton D. *The Political System, an Inquiry into the State of Political Science*. NY: Alfred A. Knopf Inc. 1953. 320 p.
526. EC. *A Regional Policy for the Community*. COM (69) 950 final dd. 15.10.1969. URL: <http://aei.pitt.edu/5325/> (дата звернення 18.01.2021).
527. EC. *A Stronger and Renewed Strategic Partnership with the EU's Outermost Regions*. Communication COM(2017)0623. 24.10.2017. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=COM:2017:0623:FIN> (дата звернення 01.02.2021).

- 528.EC. A Study on Structural Reform in Poland 2013 – 2018. *Studies in the Area of European Competitiveness*. Luxemburg: Publications Office of the European Union, 2019. 238 p.
- 529.EC. Act on Housing, Spatial Planning and the Environment. 2014. URL: <https://ec.europa.eu/environment/action-programme/index.htm> (дата звернення 01.02.2021).
- 530.EC. Annual Report on the Implementation of the European Union's Instruments for Financing External Actions in 2017. URL: https://ec.europa.eu/international-partnerships/system/files/annual-report-2018-swd_en.pdf (дата звернення 01.02.2021).
- 531.EC. Brussels European Council. Presidency Conclusions. 21/22 June 2007. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/%20fr/DOC_07_2 (дата звернення 22.02.2021).
- 532.EC. Cohesion Policy at Work. The 7th Report on Economic, Social and Territorial Cohesion. Regional and Urban Policy. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion_7/7cr_factsheet_results.pdf (дата звернення 25.02.2021).
- 533.EC. Commission Staff Working Document Country Report Hungary 2016 Including an In-Depth Review on the Prevention and Correction of Macroeconomic Imbalances. Brussels, 26/02/2-16/ SWD (2016)85 final. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/cr_hungary_2016_en.pdf (дата звернення 25.02.2021).
- 534.EC. Completing the Internal Market: White Paper from the Commission to the European Council (Milan, 28 – 29.06.1985). COM/85/0310FINAL. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A51985DC0310> (дата звернення 26.04.2021).
- 535.EC. Economic Performance by country. 2021. URL: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-performance-and-forecasts/economic-performance-country_en (дата звернення 26.04.2021).

- 536.EC. EU Citizenship. Report 2020. Empowering Citizens and Protecting their Rights. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/eu_citizenship_report_2020_-_empowering_citizens_and_protecting_their_rights_en.pdf (дата звернення 26.04.2021).
- 537.EC. European Structural and Investment Funds. Based on ESIF 2014 – 2020 Finances Planned Details Funds. URL: <https://cohesiondata.ec.europa.eu/dataset/ESIF-Regional-Policy-budget-by-country-2014-2020/fift-a67j> (дата звернення 26.04.2021).
- 538.EC. European Structural and Investment Funds. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/funding/ (дата звернення 26.04.2021).
- 539.EC. Overseas Countries and Territories – Performance. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/eu-budget/performance-and-reporting/programmes-performance/overseas-countries-and-territories-performance_en (дата звернення 26.04.2021).
- 540.EC. Regional Policy Contributing to Smart Growth in Europe 2020. Communication from The Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/communic/smart_growth/comm2010_553_en.pdf (дата звернення 26.04.2021).
- 541.EC. The EU-UK Withdrawal Agreement, entered into force on 01.02.2020, after having been agreed on 17.10.2019 with Protocol on Ireland and Northern Ireland. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/relations-non-eu-countries/relations-united-kingdom/eu-uk-withdrawal-agreement_en (дата звернення 25.04.2021).
- 542.EESC. Cohesion Policy as a Fundamental Pillar for Bringing the EU Closer to its Citizens and for Reducing Disparities Among EU Regions and Inequalities Among People. The Views of Organised Civil Society for the Programming Period 2021 – 2027. 19.09.2019. URL:

- <https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/files/qe-04-20-656-en-n.pdf>
(дата звернення 15.02.2021).
- 543.EESC. Cohesion, Regional and Urban Policy. URL:
<https://www.eesc.europa.eu/en/policies/policy-areas/cohesion-regional-and-urban-policy> (дата звернення 15.02.2021).
- 544.EESC. Macro-Regional Areas and Strategies, and Related Horizontal Matters. Key Points. January 2017. 9 с. URL:
https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/resources/docs/key-points_-_october-2017-_eesc--opinions-on-macro-regions_online--2.pdf (дата звернення 15.02.2021).
- 545.Eggermon F. In the Name of Democracy: The External representation of the Regions in the Council. *The Role of the Regions in EU Governance* / C. Panara, A. De Becker (eds.). NY: Springer. 2011. P. 3 – 25.
- 546.Eichenberger R., Frey B. S. The New Democratic Federalism for Europe. Functional, Overlapping and Competing Jurisdictions. Cheltenham – Northampton: E. Elgar, 1999. 111 p.
- 547.Eisenstadt S. N., Rokkan S. Building States and Nations: Models and Data Resources. Building States and Nation: Analyses by Region. Beverly Hills, California: Sage. 1973; 1974. Vol. 1. 397 p., Vol. 2. 506 p.
548. Elazar D. J. American Federalism: A View from the States. NY: Crowell, 1966. 228 p.
- 549.Elazar D. J. International and Comparative Federalism. *PS: Political Science & Politics*. 1993. Vol. 26. Is. 2. P. 190 – 195.
- 550.Elden S. Understanding Henri Lebevre: Theory and the Possible. London: Continuum. 2004. 288 p.
- 551.ENTAN. Non-Territorial Autonomy in Theory and Practice: a 2020 Report. URL: <https://entan.org/entan-activity/non-territorial-autonomy-in-theory-and-practicea-2020-report/> (дата звернення 14.03.2021).

- 552.ESDP. European Spatial Development Perspective Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1999. 87 p.
- 553.EU Commission Working Document. The politiques nationales de developpement regional et de conversion. La conversion industrielle en Europe I / W. Giel, N. Nabokoff, M. Parodi, F. Ventriglia, P. Camy, F.J.J.H.M. Van Os, S. H. Levine. 1961. URL: <http://aei.pitt.edu/id/eprint/36599> (дата звернення 23.02.2021).
- 554.EU. Act Concerning the Conditions of Accession of the Kingdom of Norway, the Republic of Austria, the Republic of Finland and the Kingdom of Sweden and the Adjustments to the Treaties on which the European Union is founded, Protocol No. 2 – on the Åland Islands, 24.06.1994. Document 11994N/PRO/02. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/ALL/?uri=CELEX:11994N/PRO/02> (дата звернення 14.03.2021).
- 555.EU. Territorial Agenda 2030: A future for all Places. Informal meeting of Ministers responsible for spatial planning, territorial development and/or territorial cohesion. 1 December 2020, Germany. URL: https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/TA2030_jun2021_en.pdf (дата звернення 22.06.2021).
- 556.EU. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union, Protocols Annexes to the Treaty on the Functioning of the European Union, Declarations annexed to the Final Act of the Intergovernmental Conference which adopted the Treaty of Lisbon, signed on 13.12.2007. Tables of equivalences. *OJ. C 202/1*. 07.06.2016. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2016.202.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2016%3A202%3AFULL#C_2016202EN.01020101_____ (дата звернення 26.03.2021).
- 557.EU. Cooperation Agreement between the Federal Autonomy, the Communities and the Regions concerning the representation of the Kingdom of Belgium in

- the Council of Ministers of the EU. URL: <https://www.global-regulation.com/translation/belgium/3031735/special-act-amending-the-special-law-of-8-august-1980-of-institutional-reforms%252c-the-special-law-of-6-january-1989-on-the-constitutional-court-and-th.html> (дата звернення 22.02.2021).
- 558.EU. EU-Ukraine Parliamentary Association Committee. Final Statement and Recommendations pursuant to Article 467(3) of the Association Agreement EU-Ukraine PAC. 2018. URL: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/153263/PAC_UA_8th_18092018_recommendations.pdf (дата звернення 02.03.2021).
- 559.EU. Euratom. Consolidated Version of the Treaty establishing the European Atomic Energy Community. *OJ. C 203*, 07.06.2016. P. 1 – 112. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.C_.2016.203.01.0001.01.ENG&toc=OJ%3AC%3A2016%3A203%3ATOC (дата звернення 06.02.2021).
- 560.EU. Hungary. 2021. URL: https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries/hungary_en (дата звернення 11.02.2021).
- 561.EU. Laeken Declaration on the Future of the European Union. Presidency Conclusions of the Laeken European Council (14 – 15.12.2001). *Bulletin of the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. 2001. No. 12. P. 19 – 23.
- 562.EU. Ombudsman. European Democracy: Making Citizen Participation Meaningful. Written by the European Ombudsman’s Team. *European Network of Ombudsmen*. 2019. URL: <https://www.ombudsman.europa.eu/webpub/en-newsletter/2019/1/en/chapter1.html> (дата звернення 17.02.2021).
- 563.EU. Poland. 2021. URL: https://europa.eu/european-union/about-eu/countries/member-countries/poland_en (дата звернення 06.02.2021).
- 564.EU. Schuman Declaration 09.05.1950. URL: <http://europa.eu/about-eu/basicinformation/symbols/europe-day/schuman-declaration/> (дата звернення 06.01.2021).

- 565.EU. Treaty establishing a Constitution for Europe. *OJ C 310*. 16.12.2004. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=OJ%3AC%3A2004%3A310%3ATOC> (дата звернення 06.03.2021).
- 566.EU. Treaty Establishing the European Coal and Steel Community. 18.04.1951. URL: <http://data.europa.eu/eli/treaty/cesca/sign> (дата звернення 06.02.2021).
- 567.EU. Treaty Establishing the European Economic Community and Related Instruments. Rome. 25.03.1957. URL: <http://data.europa.eu/eli/treaty/teec/sign> (дата звернення 12.01.2021).
- 568.EU. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon. *OJ*. 17.12.2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT> (дата звернення 06.02.2021).
- 569.EU. Treaty on European Union as signed in Maastricht on 07.02.1992. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1992. 253 p.
- 570.Eurodistrict Strasbourg – Ortenau. *Eurodistrict*. URL: <http://www.eurodistrict.eu/fr/territoire> (дата звернення 06.02.2021).
- 571.EUROPARL. Charter of Fundamental Rights of the European Union dd. 07.12.2000. *OJ* 2000/C 364/01. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення 11.03.2021).
- 572.EUROPARL. Outermost regions (ORs) Fact Sheets on the European Union. URL: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/100/outermost-regions-ors-> (дата звернення 17.02.2021).
- 573.EUROPARL. Parliamentary Questions. Question Reference: E-3828/2006. 15.11.2006. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-6-2006-3828-ASW_EN.html (дата звернення 06.02.2021).

574. EUROPARL. Regulation (EU) 2011/211 of the European Parliament and of the Council of 16.02.2011 on the Citizens' Initiative. *OJ L* 65/1. 11.03.2011. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:065:0001:0022:EN:PDF> (дата звернення 06.02.2021).
575. EUROPARL. Regulation (EU) 2019/788 of the European Parliament and of the Council of 17.04.2019 on the European Citizens' Initiative. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1558082143592&uri=CELEX:32019R0788> (дата звернення 06.02.2021).
576. EUROPARL. Resolution on Community Regional Policy and the Role of the Regions and Annexed Community Charter for Regionalization: Minutes of the Sitting of 18.11.1988. *OJ C* 326. 19.12.1988. P. 289 – 301.
577. European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities No. 106. dd. 21.05.1980. Protocols (1995, 1998, 2009). URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=106> (дата звернення 18.03.2021).
578. Eurostat yearbook 2020. 196 p. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/11348978/KS-HA-20-001-EN-N.pdf/f1ac43ea-cb38-3ffb-ce1f-f0255876b670?t=1601901088000> (дата звернення 11.04.2021).
579. Eurostat. GDP per capita, consumption per capita and price level indices, 2020. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=GDP_per_capita,_consumption_per_capita_and_price_level_indices (дата звернення 11.04.2021).
580. Eurostat. Nomenclature of Territorial Units for Statistics. Base of Date 2021. URL: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Nomenclature_of_territorial_units_for_statistics_\(NUTS\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Nomenclature_of_territorial_units_for_statistics_(NUTS)) (дата звернення 11.04.2021).

581. Eurostat. The Current NUTS 2021. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/background> (дата звернення 15.04.2021).
582. Eurostat. Volume Indices of GDP Per Capita, 2020. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TEC00114/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=388837b6-18d3-422f-8339-fa23f0378454> (дата звернення 11.04.2021).
583. Faist Th. Diaspora and Transnationalism: What Kind of Dance Partners? *Diaspora and Transnationalism: Concept, Theories and Methods* / Edited by R. Bauböck, T. Faist (eds.). Amsterdam: Amsterdam University Press. 2010. P. 9 – 35.
584. Farinelli F. Geografia. Un'introduzione ai modelli del mondo. Turin: Einaudi. 2003. 237 p.
585. Fawcett L. Exploring Regional Domains: a Comparative History of Regionalism. *International Affairs*. 2004. Vol. 80. No. 3. P. 429 – 446.
586. Finland. Constitution. 01.03.2000. Ministry of Justice of Finland. URL: <https://oikeusministerio.fi/en/constitution-of-finland> (дата звернення 11.12.2020).
587. Flidner D. Raum, Leit und Umwelt eine theoretische Betrachtung aus anthropogeographischer sicht. *Geogr.* 1987. Bd. 75. № 2. S. 72 – 85.
588. Florida R. The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life. *Canadian Public Policy*. 2003. Vol. 29, Is. 3. P. 378 – 379.
589. Forest B. Electoral Geography: From Mapping Votes to Representing Power. *Geography Compass*. 2018. Vol. 12, Is. 1. URL: <https://doi.org/10.1111/gec3.12352> (дата звернення 22.03.2021).
590. Forum of Federation the Global Network on Federalism and Devolved Governance. URL: <http://www.forumfed.org/countries/> (дата звернення 13.03.2021).

591. Foucher M. An Original European Geopolitical Complex. *Inflexions*. 2015. Vol. 30, Is. 3., P. 177 – 186.
592. Foucher M. *Fronts et Frontières, un tour du monde géopolitique*. Paris: Fayard. 1991. 619 p.
593. Foucher M. *L'invention des Frontières*. Paris: Foundation pour les études de défense nationale. 1986. 320 p.
594. France again urged to decolonise New Caledonia. *Radio New Zealand*. 16.10.2020. URL: <https://www.rnz.co.nz/international/pacific-news/428498/france-again-urged-to-decolonise-new-caledonia> (дата звернення 11.03.2021).
595. France. Code général des collectivités territoriales. *Legifrance*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006070633/> (дата звернення 11.02.2021).
596. France. Constitution of the French Republic (1958, amended 2008) (English version). URL: <https://www.legislationline.org/documents/section/constitutions/country/30/France/show> (дата звернення 12.02.2021).
597. France. Portant création de la métropole dénommée «Métropole Nice Côte d'Azur»: Décret du 17 octobre 2011 du ministère de l'Intérieur, de l'Outre-mer, des Collectivités territoriales et de l'Immigration. *Journal officiel de la République française*. No. 242 du 18.10.2011. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/download/pdf?id=ImKs_8kz6tL-vhYDiiXT7MtLwN0K96F5mQLIWt1yovI= (дата звернення 22.02.2021).
598. France. Portant nouvelle organisation territoriale de la République: Loi n.°2015-991 du 7 août 2015. JORF n°0182 du 8 août 2015. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT00030985460&categorieLien=id> (дата звернення 15.02.2021).
599. France. Portant statut d'autonomie de la Polynésie française. Loi organique n° 2004-192 du 27 février 2004. URL:

- <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000435515/> (дата
звернення 15.02.2021).
- 600.France. Portant statut de la collectivité territoriale de Corse: Loi no 91-428 du
13 mai 1991. URL:
<https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000536085/> (дата
звернення 15.02.2021).
- 601.France. Portant statut particulier de la région Corse: organisation administrative.
Loi n°82-214 du 2 mars 1982. URL:
<https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000704430/> (дата
звернення 15.02.2021).
- 602.France. Portant statut particulier de la région de Corse: compétences. Loi n°82-
659 du 30 juillet 1982. URL:
<https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000880223/> (дата
звернення 15.02.2021).
- 603.France. Réforme territoriale. Vers une France à 1.265 intercommunalités. Le
Télégramme, 11 avril 2016. URL:
[https://www.letelegramme.fr/france/reforme-territoriale-vers-une-france-a-1-
265-intercommunalites-11-04-2016-11026026.php](https://www.letelegramme.fr/france/reforme-territoriale-vers-une-france-a-1-265-intercommunalites-11-04-2016-11026026.php) (дата
звернення 10.01.2021).
- 604.France. Relative à la Corse: Loi n°2002-92 du 22 janvier 2002.
URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000409466> (дата
звернення 15.02.2021).
- 605.France. Relative à la délimitation des régions, aux élections régionales et
départementales et modifiant le calendrier électoral (1): LOI n°2015-29 du 16
janvier 2015. URL:
<https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000030109622/> (дата
звернення 15.02.2021).
- 606.France. Relative à la répartition de compétences entre les communes, les
départements, les régions et l'Etat: Loi n° 83-663 du 22 juillet 1983 complétant
la loi n° 83-8 du 7 janvier 1983.

- URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000006068817/>
(дата звернення 11.02.2021).
607. France. Relative à la répartition de compétences entre les communes, les départements, les régions et l'Etat: Loi n° 83-8 du 7 janvier 1983. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000006068819/>
(дата звернення 11.02.2021).
608. France. Relative à la simplification des expérimentations mises en œuvre sur le fondement du quatrième alinéa de l'article 72 de la Constitution (1): Loi organique n° 2021-467 du 19 avril 2021. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000043390423> (дата звернення 25.04.2021).
609. France. Relative au renforcement et à la simplification de la coopération intercommunale: Loi n° 99-586 du 12 juillet 1999. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000396397/> (дата звернення 15.02.2021).
610. France. Relative aux droits et libertés des communes, des départements et des régions: Loi n°82-213 du 2 mars 1982. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000006068736/> (дата звернення 15.02.2021).
611. Frank A. G., Gills B. K. The World System. Five Hundred Years or Five Thousand? London: Routledge, 1993. 320 p.
612. Friedmann J. Regional Development and Planning: The Story of a Collaboration. *International Regional Science Review*. 2001. Vol. 24. Is. 3. P. 386 – 395.
613. Friedmann J. Intercity Networks in a Globalizing Era. *Global city-regions: Trends, Theory, Policy* / A. J. Scott (ed.). Oxford: OUP, 2001. P. 119 – 138.
614. Geoffrey J. M., Preston E. J. All Possible Worlds. A History of Geographical Ideas. NY: John Wiley & Sons, Inc, 1993. 573 p.
615. George St. Multi-Level Governance and the European Union. *Multi-level Governance* / I. Bache, M. Flinders (eds.). Oxford: OUP. 2004. P. 107 – 126.

616. Germany. Law on Nationality of German. 2020. URL: [https://www.auswaertiges-
amt.de/en/einreiseundaufenthalt/staatsangehoerigkeitsrecht-node](https://www.auswaertiges-amt.de/en/einreiseundaufenthalt/staatsangehoerigkeitsrecht-node) (дата
звернення 15.02.2021).
617. Giddens A. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 1991. 188 p.
618. Gil A. R., Piçarra N. *Report on Citizenship Law: Portugal*. Fiesole: European University Institute. 2020. 43 p.
619. Giordano B. Italian Regionalism or Padanian Nationalism – the Political Project of the Lega Nord in Italian Politics. *Political Geography*. 2000. No. 19. P. 445 – 471.
620. Globalization, Regionalization and Cross-Border Regions / M. Perkmann, N. Sum (eds.). Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2002. 266 p.
621. Goldring L. The Power of Status in Transnationalism Social Fields. *Transnationalism from Below* / L. E. Guarnizo, M. P. Smith (eds.). New Brunswick – NJ: Transaction Publishers, 1999. P. 165 – 196.
622. Gorzým-Wilkowski W. Euroregions in Poland. *Moravian Geographical Reports*. 2007. Vol. 15. P. 14 – 20.
623. Gottmann J. *La Politique des États et leur géographie*. Paris: Éditions du CTHS, 2007. 261 p.
624. Gottmann J. *Megalopolis the Urbanized North-eastern Seaboard of the United States*. NY: Twentieth Century Fund. 1961. 810 p.
625. Gould P. R. Geography 1957 – 1977: the Augean Period. *Annals of the Association of American Geographers*. 1979 No. 69. P. 139 – 151.
626. Graham E. Maps, Metaphors and Muddles. *The Professional Geographer*. 1982. Vol. 34. No. 3. P. 251 – 260.
627. Green S., Harvey P., Knox H. Scales of Place and Networks: an Ethnography of the Imperative to Connect Through Information and Communications Technologies. *Current Anthropology*. 2005. No. 46. P. 805 – 826.

628. Greer A., Hoggett P. Quangous and Local Governance. *Local Democracy and Local Government* / L. Pratchett, D. Wilson (eds.). London: Palgrave, 1996. P. 150 – 169.
629. Gregory D. Ideology, Science and Human Geography. London: Hutchinson. 1979 198 p.
630. Gregory D. The Colonial Present: Afghanistan, Palestine and Iraq. Wiley-Blackwell. 2004. 392 p.
631. Haas E. B. Regime Decay: Conflict Management and International Organizations, 1945–1981. *International Organization*. 1983. No. 37/2. P. 189 – 256.
632. Hägerstrand T. Diorama, Path and Project. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. 1982. No. 73. P. 323 – 339.
633. Hägerstrand T. Space, Time and Human Conditions. *Dynamic Allocation of Urban Space* / A. Karlqvist, L. Lundqvist, F. Snickars (eds.) Farnborough: Saxon House, 1975. P. 3 – 14.
634. Haggett P. Locational Analysis in Human Geography. London: Arnold, 1965. 339 p.
635. Halás M., Zuskáčová V. Travelling to Services in the Daily Urban System of Olomouc. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series* / D. Szymańska, J. Chodkowska-Miszczuk (eds.). Toruń: Nicolaus Copernicus University Press, 2013. No. 20. P. 23 – 41.
636. Hall E. T. Hidden Dimension. Garden City – NY: Doubleday, 1966. 201 p.
637. Hall E. T., Hall M. R. Understanding Cultural Differences: Germans, French and Americans. Yarmouth: Intercultural Press, 1990. 196 p.
638. Hall P., Hay D. Growth Centres in the European Urban System. London: Heinemann Education Books, 1980. 278 p.
639. Hartshorne R. Location as a Factor in Geography. *Annals of the Association of American Geographers*. 1927. Vol. 17, No. 2. P. 92 – 99.
640. Hartshorne R. Political Geography in the Modern World. *The Journal of Conflict Resolution*. 1960. Vol. 4, No. 1. P. 52 – 66.

641. Hartshorne R. Recent Developments in Political Geography. *The American Political Science Review*. 1935. Vol. 29. No. 5. P. 785 – 804.
642. Hartshorne R. The Concepts of 'Raison d'Être' and 'Maturity' of States; Illustrated from the Mid-Danube Area. *Annals of the Association of American Geographers*. 1940. Vol. 30, P. 59 – 60.
643. Harvey D. Social Justice and the City. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973. 336 p.
644. Harvey D. Spaces of Hope. Berkeley: University of California Press, 2000. 293 p.
645. Haushofer K., Lautensach H., Maull O., Obst E., Bausteine zur Geopolitik. Berlin – Grunewald: Kurt Vowinckel, 1928. 348 p.
646. Hay C. Neither Real nor Fictitious but «As if Real»? A Political Ontology of the State. *The British journal of sociology*. 2014. Vol. 65. No. 3. P. 459 – 480.
647. Hechter M., Mueller S., Siroky D. S. Center-Periphery Bargaining in the Age of Democracy. *Swiss Political Science Review*. 2016. Vol. 22. Is .4. P. 439 – 453.
648. Heinelt H., Hlepas T. – K. Typologies of Local Government Systems. *The European Mayor Political Leaders in the Changing Context of Local Democracy* / H. Bäck, H. Heinelt, A. Magnier (eds.). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. 2006. P. 21 – 42.
649. Held D., Goldblatt D., McGrew A., Perraton J. Global transformations: politics, economics and culture. *Politics at the Edge. Political Studies Association Yearbook Series* / C. Pierson, S. Tormey (eds). Palgrave Macmillan, London. 2000. P. 14 – 28.
650. Helmolt H. Weltgeschichte. Leipzig – Wien: Bibliographisches Institut, 1913, 594 p.
651. Hérodote. Revue de Géographie et de Géopolitique. URL: <https://www.herodote.org/spip.php?page=listeauteurs>____(дата звернення 10.02.2020).

- 652.Hettne B. Beyond the «New Regionalism». *New Political Economy*. 2005. No. 10/4. P. 543 – 571.
- 653.Hettne B., Söderbaum F. Theorising the Rise of Regionness. *New Political Economy*. 2000. Vol. 5. P. 57 – 472.
- 654.Hilton N. H., Gooskens C. Language Policy and Attitudes towards the Frisian Language in the Netherlands. *Phonetics in Europe: Perception and Production*. 2013. P. 139 – 157.
- 655.Hirst P. *Space and Politics: Politics, War and Architecture*. Cambridge: Polity. 2005. 258 p.
- 656.Hofland J. Kingdom of the Netherlands: One Kingdom – Four Countries; European and Caribbean. *Ministry of Foreign Affairs*. URL: [the-kingdom-of-the-netherlands-4-pager-eng.pdf](#)_(дата звернення 04.01.2021).
- 657.Hooghe L, Marks G., Johnson T., Schakel A. et. al. *Measuring Regional Authority: A Postfunctionalist Theory of Governance*. Regional Authority Index. Oxford: OUP, 2016. 707 p.
- 658.Hooghe L, Marks G., Johnson T., Schakel A. et. al. Regional authority index V.3. EUI Research Data 2021. *Robert Schuman Centre for Advanced Studies*. URL: <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/70298>_(дата звернення 03.03.2021).
- 659.Hooghe L., Marks G. A Postfunctional Theory of European Integration. URL: http://www.unc.edu/depts/europe/conferences/euroskepticism/papers/hooghe_marks.doc (дата звернення 15.02.2021).
- 660.Hooghe L., Marks G. *Multi-level Governance and European Integration*. Lanham – MD – Oxford: Rowman & Littlefield, 2001. 251 p.
- 661.Hooghe L., Marks G. Unraveling the Central State, but How? Types of Multi-Level Governance. *American Political Science Review*. 2003. No. 2. P. 233 – 243.
- 662.Howaniek H., Lis M. Euroregions and Local and Regional Development – Local Perceptions of Cross-Border Cooperation and Euroregions Based on the Euroregion Beskydy. *Sustainability*. 2020. No. 12 (18). P. 1 – 21.

663. Hungary – Slovakia – Romania – Ukraine. ENI Cross-border Cooperation Programme 2014 – 2020. URL: <https://huskroua-cbc.eu/documents/programme-documents> (дата звернення 15.01.2021).
664. Hungary: Magyarország és egyes kiemelt térségeinek területrendezési tervéről: Törvény: 2018. évi CXXXIX. URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1800139.TV> (дата звернення 11.02.2021).
665. Hungary. A Magyar állampolgárságról szóló 1993 évi LV – törvény módosításáról dd. 18.10.2011. URL: <http://www.parlament.hu/irom39/04699/04699.pdf> (дата звернення 09.02.2021).
666. Hungary. A Nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól: Törvény No. LXXVII/1993 dd. 22.07.1993. *Wolters Kluwer*. URL: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300077.TV> (дата звернення 09.02.2021).
667. Hungary. A Szomszédos államokban élő magyarokról: Törvény No. LXII/2001. Nemzeti Jogszabálytár. 2001. *Wolters Kluwer*. URL: <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0100062.TV> (дата звернення 09.02.2021).
668. Hungary. Act on Local Governments: LXV of 1990. URL: <http://adattar.adatbank.transindex.ro/Magyarország/6-1990-65ang.htm> (дата звернення 14.02.2021).
669. Hungary. Constitution of 2011 URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2011.pdf (дата звернення 15.02.2021).
670. Hungary. Magyarország Alaptörvénye. *Köztársasági Elnöki Hivatal*. 25.04.2011. URL: http://www.keh.hu/magyarorszag_alaptorvenye/1515-Magyarorszag_Alaptorvenye&pnr=1 (дата звернення 11.01.2021).
671. Hungary. Magyarország helyi önkormányzatairól: Törvény 2011. évi CLXXXIX. *Wolters Kluwer*. URL:

- <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100189.TV&searchUrl=/gyorskereso?keyword%3D1990.%2520%25C3%25A9vi%2520LXV.%2520t%25C3%25B6rv%25C3%25A9ny%2520az%2520%25C3%25B6nkorm%25C3%25A1nyz%25C3%25A1sr%25C3%25B31> (дата звернення 09.02.2021).
672. Hungary. On the Elections of Members of Parliament: Act CCIII of 2011. *Hungary National Election Office*. 22.12.2017. URL: http://www.valasztas.hu/en/ovi/241/241_1_11.html (дата звернення 01.12.2020).
673. Hungary. On the National Assembly: Act XXXVI of Hungary dd. 2012 / trans. from Hungarian. *Hungarian National Assembly*. URL: <https://www.parlament.hu/documents/125505/138409/Act+XXXVI+of+2012+on+the+National+Assembly/b53726b7-12a8-4d93-acef-140feef44395> (дата звернення 30.01.2021).
674. Husserl E. Ding und Raum: Vorlesungen 1907. Hamburg: Meiner, 1991. 316 p.
675. IMF. Government Finance Statistic (GFS). Main Aggregates and Fiscal Balances. Revenue, Expenditure. 09.09.2019. URL: <https://data.imf.org/?sk=A0867067-D23C-4EBC-AD23-D3B015045405> (дата звернення 12.02.2021).
676. INTERREG. 2021 – 2027 Programme. URL: <https://www.interregeurope.eu/about-us/2021-2027/> (дата звернення 12.04.2021).
677. INTERREG Danube Transnational Programme. *South East Europe Transnational Cooperation Programme*. URL: http://www.southeast-europe.net/en/about_see/danubeprogramme/ (дата звернення 12.02.2021).
678. INTERREG III B – CADSES. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/atlas/programmes/2000-2006/european/interreg-iii-b-cadses (дата звернення 12.02.2021).
679. Isard W. Location and Space-Economy. Cambridge: MIT Press, 1956. 350 p.

680. Italy. Constitution of 1947 with amendments through 2012. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6484/file/Constitution_Italy__am_2012_en.pdf (дата звернення 15.03.2021).
681. Jacobs J. *The Economy of Cities*. NY: Random House, 1969. 268 p.
682. Jeffery Ch., Lodge G., Schmuecker K. *The Devolution Paradox. Devolution in Practice 2010: Public policy differences in the UK* / A. Coutts, G. Lodge, K. Schmuecker. London: Institute for Public Policy Research, 2010. P. 9 – 27.
683. Jeffery Ch., Wincott D. *The Challenge of Territorial Politics: Beyond Methodological Nationalism. New directions in political science: Responding to the challenges of an interdependent world* / C. Hay (ed.). Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2010. P. 167 – 188.
684. Johnson R. W., McCullough J. S., Rondinelli A. *Analysing Decentralization Policies in Developing Countries: a Political-Economy Framework. Development and Change*. 1989. Vol. 20. P. 57 – 87.
685. Johnston R. J., Taylor P. J. *Geography of Elections*. Harmondsworth: Penguin Books. 1979, 528 p.
686. Jones M. *Phase Space: Geography, Relational Thinking, and Beyond. Progress in Human Geography*. 2009. Vol. 33. No. 4. P. 487 – 506.
687. Jones S. B. *A Unified Field Theory of Political Geography. Annals of the Association of American Geographers*. 1954. Vol. XLIV. No. 2. P. 11 – 123.
688. Kaplan M. A. *System and Process in International Politics*. UK: ECPR Press, University of Essex in Colchester, 2005. 253 p.
689. Kavrakova A. *Participation of European citizens in the EU legislative procedure. ERA Forum*. 2021. No. 22. P. 295 – 310.
690. Keating M. *Plurinational Democracy: Stateless Nations in a Post-Sovereignty Era*. Oxford: OUP, 2001. 212 p.
691. Keating M. *Thirty Years of Territorial Politics. West European Politics*. 2008. Vol. 31. Is. 1. P. 60 – 81.

692. Keating M., Stevenson L., Cairney P., Taylor K. Does Devolution Make a Difference? Legislative Output and Policy Divergence in Scotland. *The Journal of Legislative Studies*. 2003. No. 9 (3). P. 110 – 139.
693. Kelly Ph. A Critique of Critical Geopolitics. *Geopolitics*. 2006. Vol. 11, Is. 1. P. 24 – 53.
694. Kelly R. E. Security Theory in the “New Regionalism”. *Studies Review*. 2007. No. 9/2. P. 197 – 229.
695. Keohane R. O., Nye J. S. Transnational Relations and World Politics: Introduction. *International Organizations*. 1971. Vol. 25. No. 3. P. 329 – 249.
696. Koktsidis P. I. Bi-Ethnic Federalism and the Question of Sovereignty: Understanding the Competitive Security Postures in Cyprus. *Perspectives of Federalism*. 2018. Vol. 10, Is. 3 P. 244 – 277.
697. Kramsch O. T. Postcolonial Shadow Plays in the Dutch-German Borderlands. *The European’s Burden. Global Imperialism in EU Expansion / S. Engel-Di Mauro (ed.)*. Berlin: Peter Lang. 2006. P. 29 – 51.
698. Kratochwill F, Ruggie J. G. International Organization: a State of the Art of an Art of the State. *International organization*. 1986. Vol. 40, No. 4. P. 753 – 775.
699. Krugman P., Venables A. Globalization and Inequality of Nations. *Industriens Utredningsinstitut the Industrial Institute for Economic and Social Research*. 1995. No. 430. P. 4 – 37.
700. Lacoste Y. Geography, Geopolitics, and Geographical Reasoning. *Herodote*. 2012. Vol. 146 – 147. Is. 3 – 4. P. 14 – 44.
701. Lacoste Y. Paysages en action. *Herodote*. 1987. Vol. 44. P. 3 – 7.
702. Lacoste Y. The Geographical Pivot of History: A Critical Reading. *Herodot*. 2012. Vol. 146 – 147. Is. 3 – 4. P. 139 – 158.
703. Lacouture J. De Gaulle. Le souverain. Paris: Seuil, 1986. T. 3. 876 p.
704. Ladner A., Keuffer N. Creating an Index of Local Autonomy– Theoretical, Conceptual, and Empirical Issues. *Regional & Federal Studies*. 2021. Vol. 31. Is. 2. P. 209 – 234.

705. Laponce J. *Left and Right. The Topography of Political Perceptions*. Toronto: University of Toronto Press, 1981. 292 p.
706. Larcher S. *Un kaléidoscope de l'autonomie locale: théorie, pratique institutionnelle et déclinaisons ultramarines*. Rapport d'information n° 452 (2013 – 2014) fait au nom de la Délégation sénatoriale à l'outre-mer, déposé le 11 avril 2014. URL: https://www.senat.fr/rap/r13-452/r13-452_mono.html (дата звернення 17.02.2021).
707. Larkins J. *From Hierarchy to Anarchy: Territory and Politics before Westphalia*. NY: Palgrave Macmillan, 2009. 269 p.
708. Lefebvre H. *State, Space, World: Selected Essays*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2009. 330 p.
709. Lefebvre H. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishers, 1991. 454 p.
710. Lenz K., Florea M., Schabasser H. *EU Strategy for the Danube Region (EUSDR). Needs Assessment on the Engagement in Steering Groups (SGs)*. 2020. URL: https://danube-region.eu/wp-content/uploads/2021/02/EUSDR_Need-Assessment-SGs_02.2021_final.pdf (дата звернення 01.02.2021).
711. Leonardi R., Nanetti R. Y., Putnam R. D. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1993. 280 p.
712. Létourneau J. Review of [Lévy, Jacques (1996) *Le monde pour cité*. Débat avec Alfredo Valladão. Paris, Hachette Livre (Coll. « Questions de politique »), 143 p. (ISBN 23-5223-5).]. *Cahiers de géographie du Québec*. 1997. Vol. 41. Is. 113. P. 254 – 256.
713. *Leviathan Undone? Towards a Political Economy of Scale* / R. Keil, R. Mahon (eds.). Vancouver: UBC Press, 2010. 380 p.
714. Levy J. *L'Espace légitime: Sur la dimension géographique de la fonction politique*. Paris: Presses de Sciences Po, 1994. 442 p.

715. Linde-Laursen A. Small Differences – Large Issues: the Making and Remaking of a National Border. *South Atlantic quarterly*. 1995. Vol. 94. No. 4. P. 1123 – 1144.
716. Linz J., Stepan A., Yadav Y. *Crafting State-Nations: India and Other Multinational Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 2011. 336 p.
717. Lipset S. M., Rokkan S. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* / S. M. Lipset, and S. Rokkan (eds.). NY: Free Press, 1967. P. 1 – 64.
718. List F. *National System of Political Economy*. NY: Cosimo. 2005. Vol. 2. 248 p.
719. Lluch J. Autonomism and Federalism. *The Journal of Federalism*. 27.05.2011. P. 1 – 28.
720. Lorot P. La géoéconomie, nouvelle grammaire des réalités internationales. *L'information géographique*. 2001. Vol. 65 (1). P. 43 – 52.
721. Loughlin J. *Subnational Government: The French Experience*. Houndmills, Basingstoke, and NY: Palgrave Macmillan, 2007. 239 p.
722. Luke T., Toal (Ó Tuathail) G. Present at (Dis)Integration: Deterritorialization and Reterritorialization in the New World Order. *Annals of the Association of American Geographers*. 1994. P. 381 – 398.
723. Lynch K. *The Image of the City*. Massachusetts – London: The M.I.T. Press, 1990. 194 p.
724. MACIMIDE Global Expatriate Dual Citizenship Dataset / V. Maarten, D. G. Gerard-Rene, L. Ngo Chun (eds.). 2015. URL: <https://dataverse.harvard.edu/dataset.xhtml?persistentId=doi:10.7910/DVN/TTMZ08> (дата звернення 01.02.2021).
725. Mackinder H. J. The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal*. 1904. Vol. 23 (4). P. 421 – 437.
726. Magyarország közigazgatási helynévkönyve. *Gazetteer of Hungary. Központi Statisztikai Hivatal*. 01.01.2019. URL:

- https://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2019.pdf (дата звернення 03.02.2021).
727. Mahler S. J. Theoretical and Empirical Contribution Toward a Research Agenda for Transnationalism. *Transnationalism from Below* / L. E. Guarnizo, M. P. Smith (eds.) New Brunswick – NJ: Transaction Publishers, 1999. P. 64 – 100.
728. Malapert V. Décentralisation, déconcentration: le renouveau du préfet depuis les lois Defferre. 2020 URL: <https://ww.wsciencespo.fr/public/sites/sciencespo.fr.public/files/MALAPERT%20Vincent%20-%20M%C3%A9moire%20EAP.pdf> (дата звернення 01.02.2021).
729. Malpas J. Heidegger's Topology: Being, Place, World. Cambridge MA: MIT Press, 2006. 424 p.
730. Malyarenko T., Wolff S. Decentralization Reloaded in Ukraine? Opportunities and Challenges for its Latest Local Government Reform Project. 24.02.2020. *PONARS Eurasia*. URL: <https://www.ponarseurasia.org/decentralization-reloaded-in-ukraine-opportunities-and-challenges-for-its-latest-local-government-reform-project/> (дата звернення 08.02.2021).
731. Manifesto Altiero Spinelli. URL: http://www.altierospinelli.org/manifesto/it/manifestoit_it.html (дата звернення 15.01.2021).
732. Manifesto Di Ventotene Progetto Di Trattato Che Istituisce L'unione Europea: Per Rilanciare L'europa Federale Istituto di Studi Federalisti Altiero Spinelli Ventotene. 2014. URL: <https://www.docenti.unina.it/webdocenti-be/allegati/materiale-didattico/34109728> (дата звернення 15.01.2021).
733. Martin E. New Opportunities 2021: Will France Decentralize or Recentralize? *Geopolitical Intelligence Services*. 12.02.2021. URL: <https://www.gisreportsonline.com/new-opportunities-2021-will-france-decentralize-or-recentralize,economy,3435.html> (дата звернення 15.02.2021).
734. Massey D. Power – Geometries and the Politics of Space – Time: Hettner – Lecture 1998. Heidelberg: University of Heidelberg, 1999. 112 p.

735. Massey D. When Theory Meets Politics. *Antipod.* 2008. Vol. 40. No. 3. P. 492 – 497.
736. Maull O. Politische Geographie. Berlin: Gebrüder Borntraeger, 1925. 742 p.
737. Menasse R. Kurze Geschichte der europäischen Zukunft Oder Warum wir erringen müssen, was wir geerbt: Das Europa der Regionen. *Eurozine.* 17.07.2015. URL: <https://www.eurozine.com/kurze-geschichte-der-europaischen-zukunft/> (дата звернення 01.02.2021).
738. Merrifield A. Place and Space: a Lefebvrian Reconciliation. *Transactions of the Institute of British Geographers.* 1993. Vol. 18. No. 4. P. 516 – 531.
739. Mesarovic M., Pestel E. Mankind at the Turning Point: The Second Report to the Club of Rome. *Research and Documentation Papers: Economic Series.* 1975. No. 1. URL: <http://aei.pitt.edu/42190/1/A6277res.pdf> (дата звернення 15.03.2021).
740. Metropoolregio Amsterdam in cijfers. Redactie Cor Hylkema. 2018. 154 p. URL: <https://www.metropoolregioamsterdam.nl/wp-content/uploads/2019/08/Metropoolregio-Amsterdam-In-Cijfers-2018.pdf> (дата звернення 05.02.2021).
741. Meyer H. C. Mitteleuropa in German Thought and Action (1815 – 1945). The Hague: Nijhoff. 1995. 378 p.
742. Modelski G. From Leadership to Organization: The Evolution of Global Politics. *The future of global conflict.* / V. Bornschier, C. Chase-Dunn (eds.). London: Sage. 1999. P. 11 – 39.
743. Modelski G., Thompson W. R. The Long Cycle of World Leadership. *Seapower in Global Politics, 1494 – 1993.* London: Palgrave Macmillan. 1988. P.97 – 132.
744. Moravcsik A., Nicolaidis K. Explaining the Treaty of Amsterdam: Interests, Influence, Institutions. *Journal of Common Market Studies.* 1999. Vol. 37, Is. 1 P. 59 – 85.
745. Morgenthau J. H. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace., NY: Alfred A. Knopf, 1955. 600 p.

746. Movimento Federalista Europeo. URL: <https://www.mfe.it/port/> (дата звернення 07.03.2021).
747. Mozer A. Entwicklungspolitik zu Hause. *Entwicklungsregionen in der EWG. Schriften der Bundeszentrale für politische Bildung / C. Schöndube* (ed.). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung. 1973. S. 14 – 25.
748. Mueller S. Federalism and the Concept of Political Territoriality Towards an Analytical Framework for Comparative Territorial Politics. *Dans L'Europe en Formation*. 2012. Vol. 1 No. 363. P. 95 – 120.
749. Muller H., Matthijs B. Unravelling Territoriality in the European Union: Reconfiguring Territorial Affairs by Reconsidering the Guardian and Commercial Systems of Survival. *Open Journal of Social Sciences*. 2001. Vol. 9. No. 5. URL: <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=10913> (дата звернення 10.01.2021).
750. Muir R. Political Geography: Dead Duck or Phoenix? *Area*. 1976. Vol. 8., No. 3. P. 195 – 200.
751. NATO. The Atlantic Charter (1941): Declaration of Principles issued by the President of the United States and the Prime Minister of the United Kingdom. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_16912.htm (дата звернення 28.01.2021).
752. Netherlands: Wet dualisering gemeentebestuur. Wet van 28.02.2002. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0013462/2012-10-01> (дата звернення 04.02.2021).
753. Netherlands. Elections. *Government of the Netherlands*. URL: <https://www.government.nl/topics/elections> (дата звернення 04.02.2021).
754. Netherlands. Judgment of the Court (Grand Chamber) dd. 12.09.2006. European Parliament – Elections – Right to vote – Requirements of residence in the Netherlands for Netherlands citizens of Aruba - Citizenship of the Union. Case C300/04. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-300/04> (дата звернення 11.01.2021).

755. Netherlands. Kieswet. Wet van 28.09.1989. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0004627/2021-07-01> (дата звернення 11.02.2021).
756. Netherlands. Municipalities Act. Act of 14.02.1992. URL: <https://www.government.nl/documents/regulations/2014/09/25/municipalities-act> (дата звернення 11.01.2021).
757. Netherlands. Provinces Act as of 10.09.1992. URL: <https://www.government.nl/documents/regulations/2014/09/25/act-of-10-september-1992-containing-new-provisions-governing-provinces> (дата звернення 11.01.2021).
758. Netherlands. Rijkswet op het Nederlanderschap. 1984. Geldend van 01-04-2020 t/m heden. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003738/2020-04-01> (дата звернення 11.02.2021).
759. Netherlands. Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden. Wet van 28.10.1954. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0002154/2017-11-17> (дата звернення 11.02.2021).
760. Netherlands. The Constitution of the Kingdom of the Netherlands 2018. Ministry of the Interior and Kingdom Relations. URL: file:///D:/Downloads/WEB_119406_Grondwet_Koninkrijk_ENG.pdf (дата звернення 11.01.2021).
761. New Approaches in Introductory College Geography Courses. *Association of American Geographers* / S. B. Cohen (ed.). Washington, D.C. Publication. No. 4. 1967. 181 p.
762. New Caledonia: Working Paper Prepared by the Secretariat. A/AC.109/2013/16. 28.03.2013. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/748898> (дата звернення 12.02.2021).
763. Notre Europe: Discours prononcé par Monsieur Jacques Chirac, Président de la République, devant le Bundestag (Reichstag Berlin – Allemagne, mardi 27 juin 2000). *CVCE.EU*. URL: https://www.cvce.eu/obj/discours_de_jacques_chirac_devant_le_bundestag_n

- otre_europe_berlin_27_juin_2000-fr-6a747c46-88db-47ec-bc8c-55c8b161f4dc.html (дата звернення 04.03.2021).
- 764.OCTA. Discover the 13 Overseas Countries and Territories of the European Union. URL: <https://www.overseas-association.eu/octs/> (дата звернення 12.02.2021).
- 765.OCTA. Report on the Participation of the Overseas Countries and Territories in the European Union Programmes During the Period 2014 – July 2020. Brussels, 2020. 104 p. URL: https://www.overseas-association.eu/content/uploads/2021/03/octa-report_on_the_participation_of_oct_in_eu_programmes_2014_-_july_2020.pdf (дата звернення 12.02.2021).
- 766.OECD. Multi-level Governance Reforms: Overview of OECD Country Experiences / I. Chatry, C. Hulbert (ed.). Paris: OECD Publishing, 2017. 176 p.
- 767.OECD. Promoting Growth in all Regions. 2012. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/promoting-growth-in-all-regions_9789264174634-en#page1 (дата звернення 10.03.2021).
- 768.OECD. Reviews of Regional Innovation. Regions and Innovation: Collaborating across Borders. 2013. URL: http://www.programmemed.eu/fileadmin/PROG_MED/capitalisation/OECD_Regions_Collaborating_Across_Borders.pdf (дата звернення 10.03.2021).
- 769.OECD. Fiscal Decentralisation Database. Tax Autonomy Indicators. URL: https://www.oecd.org/tax/federalism/fiscal-decentralisation-database/#A_1 (дата звернення 06.04.2021).
- 770.OECD. Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions. Catching the Deliberative Wave. 2020. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/339306da-en/index.html?itemId=/content/publication/339306da-en#section-d1e892> (дата звернення 06.04.2021).

- 771.OECD. Maintaining the Momentum of Decentralisation in Ukraine. Multi-level Governance Studies. URL: <https://read.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/9789264301481-uk#page1>. (дата звернення 06.04.2021).
- 772.OECD. Making Decentralisation Work. A Handbook for Policy- Makers. OECD Multi-Level Governance Studies. Paris, 2019. 206 с. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/g2g9faa7-en/index.html?itemId=/content/publication/g2g9faa7-en> (дата звернення 11.04.2021).
- 773.OECD. Good Practices for Performance Budgeting. Paris: OECD Publishing. 2019. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/governance/oecd-good-practices-for-performance-budgeting_c90b0305-en#page4 (дата звернення 11.04.2021).
- 774.OECD. Practical Methodological Guide for the World Observatory on Subnational Government Finance and Investment. Paris: OECD, 2018. 538 p.
- 775.OECD. Overview. OECD Economic Surveys: [[]], OECD, Paris. 2018. 57 p. URL: <https://www.oecd.org/economy/surveys/Poland-2018-OECD-economic-survey-overview.pdf> (дата звернення 06.04.2021).
- 776.OECD. Regional Development Policy in Sweden. Regional Outlook. 2019. URL: https://www.oecd.org/cfe/_Sweden.pdf (дата звернення 06.04.2021).
- 777.OECD. Delineating Functional Areas in All Territories. OECD, Paris. 2018. 86 p. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/delineating-functional-areas-in-all-territories_07970966-en (дата звернення 06.04.2021).
- 778.OECD. Subnational Governments around the World. URL: <http://www.oecd.org/regional/regional-policy/sngs-around-the-world.htm> (дата звернення 06.04.2021).
- 779.Olsen J. P. The Many Faces of Europeanization. *Journal of Common Market Studies*. 2002. No. 40. Is. 5. P. 921 – 952.

780. Oostindie G., Veenendaal W. Headversus Heart: The Ambiguities of Non-Sovereignty in the Dutch Caribbean. *Regional & Federal Studies*. 2018. Vol. 28. Is. 1 P. 25 – 45.
781. Oprichting Regionale Ontwikkelingsmaatschappij stap dichterbij. *Metropoolregio Amsterdam*. 10.04.2021. URL: <https://www.metropoolregioamsterdam.nl/oprichting-regionale-ontwikkelingsmaatschappij-stap-dichterbij/> (дата звернення 01.02.2021).
782. Orenstein M. A. Why did Neoliberalism Triumph and Endure in the Post-Communist World? *Comparative Politics*. 2016. 48 (3). P. 313 – 331.
783. OSCE. Republic of Slovenia Early Elections of the National Assembly. 04.12.2011. OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report 17 – 19.10.2011. Warsaw: OSCE, 13 p. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/6/1/84558.pdf> (дата звернення 11.02.2021).
784. OSCE. The Lund Recommendations on the effective Participation of Yftional Minorities in Public Life & Explanatory Note. 1999. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/9/32240.pdf> (дата звернення 11.02.2021).
785. Over de Metropoolregio Amsterdam. URL: <https://www.metropoolregioamsterdam.nl/over-mra/> (дата звернення 15.01.2021).
786. Page E. C. Localism and Centralism in Europe: The Political and Legal Bases of Local Self-Government. Oxford: OUP, 1992. 200 p.
787. Parsons T. Politics and Social Structure. NY: Macmillan The Free Press, 1969. 557 p.
788. Parsons T. The Social System. London: Routledge, 1991. 575 p.
789. Patomäki H. After International Relations: Critical Realism and the (Re)contruction of World Politics. London and NY: Routledge, 2003. 257 p.

790. Penrose J. Nations, States and Homelands: Territory and Territoriality in Nationalist Thought. *Nations and Nationalism*. 2002. Vol. 8. No. 3. P. 280 – 281.
791. Perforated Sovereignties and International Relations: Trans-Sovereign Contacts of Subnational Governments / I. Duchacek, D. Latouche, G. Stevenson (eds.). Westport: Praeger, 1988. 256 p.
792. Peters B. G., Pierre J. Multi-Level Governance: A Faustian Bargain? // Multi-level Governance / I. Bache, M. Flinders (eds.). Oxford – NY: OUP, 2005. P. 76. – 94.
793. Phillips A. The Politics of Presence. Oxford: Clarendon Press, 1995. 209 p.
794. Piattoni S. The Theory of Multilevel Governance: Conceptual, Empirical, and Normative Challenges. Oxford: OUP, 2010. 320 p.
795. Piroddi L., Chesnel J. Les frontières de l'Europe: dialogue entre Michel Foucher et Bronislaw. Fondation Robert Schuman. *Entretiens d'Europe*. No. 27. 28.07.2008. URL: <https://www.robert-schuman.eu/fr/entretiens-d-europe/0027-les-frontieres-de-l-europe-dialogue-entre-michel-foucher-et-bronislaw-geremek> (дата звернення 01.04.2021).
796. Plan National de Relance et de Resilience. Gouvernement. Paris, 2021. 815 p. URL: https://www.economie.gouv.fr/files/files/directions_services/plan-de-relance/PNRR%20Francais.pdf (дата звернення 14.02.2021).
797. Poland. Act on National and Ethnic Minorities and on the Regional Languages: Act of Poland dd. 06.01.2005. *Urzędy centralne*. URL: http://ksng.gugik.gov.pl/english/files/act_on_national_minorities.pdf (дата звернення 14.02.2021).
798. Poland. Electoral Code: Act of 05.01.2011. *JL*. 2011. No. 21 /Electoral Preferences for Minorities were already included in the Ordinance on elections to the Sejm of the Republic of Poland issued on 28.05.1993, *JL*. No. 45 item 205.
799. Poland. Karcie Polaka: Ustawa z dnia 29.03.2007. Kancelaria Sejmu Polskiej. *Dz.U.* 2007. Nr. 180. poz. 1280. 17 s.

800. Poland. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 02.04.1997 r. Kancelaria Sejmu Polskiej. *Dz.U.* 1997. Nr. 78 poz. 483. 56 s.
801. Poland. O dochodach jednostek samorządu terytorialnego: Ustawa z dnia 13 listopada 2003 r. *Dz.U.* 2003 nr 203 poz. 1966. *Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Kontrast.* URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20032031966> (дата звернення 30.01.2021).
802. Poland. O samorządzie gminnym: Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. *Dz.U.* 1990. nr 16 poz. 95. *Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Kontrast.* URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19900160095> (дата звернення 14.03.2021).
803. Poland. O samorządzie powiatowym: Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. *Dz.U.* 1998. nr 91 poz. 578. *Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Kontrast.* URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19980910578> (дата звернення 14.03.2021).
804. Poland. O samorządzie województwa Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. *Dz.U.* 1998 nr 91 poz. 576. *Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Kontrast.* URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19980910576> (дата звернення 30.01.2021).
805. Poland. O ustroju miasta stołecznego Warszawy: Ustawa z dnia 15 marca 2002 r. *Dz.U.* 2002. No. 41. Poz. 361 URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20020410361> (дата звернення 11.02.2021).
806. Poland. O wojewodzie i administracji rządowej w województwie: Ustawa z dnia 23 stycznia 2009 r. *Dz.U.* 2009 nr 31 poz. 206. *Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Kontrast.* URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20090310206> (дата звернення 30.01.2021).
807. Poland. O wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa: Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. *Dz.U.* 1998 nr 96 poz.

603. *Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Kontrast*. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19980960603> (дата звернення 30.01.2021).
808. Poland. O związku metropolitalnym w województwie śląskim: Ustawa z dnia 9 marca 2017 r. *Dz.U.* 2017 poz. 730. *Strona główna Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Kontrast*. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170000730> (дата звернення 30.01.2021).
809. Poland. Repatriacji: Ustawa z dnia 09.11.2000. Kancelaria Sejmu Polskiej. *Dz.U.* 2000. Nr. 106 poz. 1118. 52 s.
810. Poland. Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina. Pročišćeni tekst N. 155/02, 47/10, 80/10, 93/11, 93/11. URL: <https://www.zakon.hr/z/295/Ustavni-zakon-o-pravima-nacionalnih-manjina> (дата звернення 11.01.2021).
811. Political Atlas of the Modern World: An Experiment in Multidimensional Statistical Analysis of the Political Systems of Modern States / A. Melville (ed.). *Institute for Public Projects, Expert Magazine*. M.: MGIMO University Press, 2009. 214 p.
812. Political Geography. Journal. URL: <https://www.journals.elsevier.com/political-geography> (дата звернення 15.03.2021).
813. Popper K. The Open Universe. An Argument for Indeterminism from the Postscript to the Logic of Scientific Discovery / W. W. Bartley (ed.). London – NY. Routledge 1992. 212 p.
814. Popper K. World of Propensities. Bristol: Thoemmes. 1990. 51 p.
815. Portugal. Constitution of the Portuguese Republic 1974, with amendments. URL: <https://dre.pt/constitution-of-the-portuguese-republic> (дата звернення 21.01.2021).

816. Pred A. Place as Historically Contingent Process: Structuration and the Timegeography of Becoming Places. *Annals of the Association of American Geographers*. 1984. Vol. 74. P. 279 –297.
817. Prescott J. R. V. The Function and Methods of Electoral Geography. *Annals of the Association of American Geographers*. 1959. Vol. 49. Is. 3. P. 296 – 304.
818. Preston E. J. An Outline of Geography. NY: Boston Ginn. 1935. 322 p.
819. Priorytety polskiej polityki zagranicznej na lata 2012 – 2016. Warszawa. 2012.
URL:
https://www.polskapomoc.gov.pl/download/files/Dokumenty_i_Publikacje/Priorytety_Polskiej_Polityki_Zagranicznej_2012-2016.pdf (дата звернення 14.03.2021).
820. Raffestin C. Pour une geographie du pouvoir. Paris: Litec, 1980. 249 p.
821. Raffestin C. Territoriality – A Reflection of the Discrepancies Between the Organization of Space and Individual Liberty. *International Political Science Review*. 1984. Vol. 5. No. 2. P. 139 – 146.
822. Rajca L. Reforms and Centralization Trends in Hungary and in Poland in a Comparative Perspective. *Przegląd Sejmowy*. 2020. No. 5 (160). P. 133 – 151.
823. Ratzel F. Die Erde und das Leben. Leipzig – Wien: Bibliographisches Institut, 1901. Vol. 2. 766 p.
824. Reasons for Changing to the US Dollar. *DeNederlandscheBank. Eurosystem. Cribisch Nederland*. URL:
https://www.cn.dnb.nl/en/payment_services/reasons_for_changing_to_the_us_dollar (дата звернення 30.03.2021).
825. Regional Policy. Readings in Theory and Applications / W. Alonso, J. Friedman (eds.). Cambridge: MIT Press, 1975. 808 p.
826. REGLEG. The Conference of European Regions with Legislative Power. URL:
https://web.archive.org/web/20161105210826/http://regleg.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=96&Itemid=83 (дата звернення 30.03.2021).

827. REGLEG. The Regions with Legislative Power in the Perspective of the Next Institutional Reform of the EU: URL: https://www.fdfa.be/sites/default/files/atoms/files/655_Akte%20in%20het%20Engels.pdf (дата звернення 30.03.2021).
828. Rekwest G. D. De Unierechtelijke status van de Caribische Koninkrijksdelen. *Caribisch Juristenblad*. 2019. Vol.8, Is. 4. p. 271 – 280.
829. Relph E. Place and Placelessness. London: Pion, 1976. 156 p.
830. Retailé D. De l'espace nomade à l'espace mobile en passant par l'espace du contrat: une expérience théorique. *Canadian Journal of African Studies*. 2014. No. 48(1). P. 13 – 28.
831. Retsikas K. Being and Place: Movement, Ancestors and Personhood in East Java, Indonesia. *Journal of the Royal Anthropological Institute*. 2007. Vol. 13. P. 969 – 986.
832. Reus – Smit C. Constructivism. *Theories of International Relations* / S. Burchill, R. Devetak, et al. (eds.). NY: Palgrave Macmillan, 2001. P. 209 – 230.
833. Riker W. Federalism: Origin, Operation, Significance. Boston: Little, Brown and Company, 1964. 169 p.
834. Rokkan S. Citizens, Elections, Parties. Approaches to the Comparative Study of the Processes of Development. Oslo: Universitetsforlaget, 1970. 470 p.
835. Romania. Prezentarea liniilor strategice DRP pentru perioada 2021 – 2024. Departamentului pentru Românii de Pretutindeni (DRP). 17.07.2020. URL: <http://dprp.gov.ro/web/prezentarea-liniilor-strategice-drp-pentru-perioada-2021-2024/> (дата звернення 14.12.2020).
836. Romania. A Cetățeniei Române: Lege nr. 21/1991 În vigoare de la 05.05.1991. *Monitorul oficial* nr. 576 din 13.08.2010. URL: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/121439> (дата звернення 11.03.2021).
837. Romania. Constitution of Romania. Camera Deputatilor. Parliament of Romania. URL: <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=371> (дата звернення 14.12.2020).

- 838.Romania. Pentru modificarea și completarea Legii cetățeniei române nr. 21/1991: Ordonanță De Urgență nr. 65 din 21.09.2017. *Monitorul Oficial*. nr. 760 din 25.09.2017. URL: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/193356> (data звернення 15.01.2021).
- 839.Romania. Privind sprijinul acordat românilor de pretutindeni: Legea nr. 299/2007 În vigoare de la 24.11.2007. *Monitorul oficial* nr. 261 din 22.04.2009 URL: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/87091> (data звернення 15.03.2021).
- 840.Romania. Strategiei naționale pentru românii de pretutindeni pentru perioada 2017 – 2020: Hotărârea nr. 405/2017. *Monitorul oficial*. nr. 485 din 27.06.2017. URL: http://www.mprp.gov.ro/web/wp-content/uploads/2017/10/Strategia-Nationala-2017-2020_site.pdf (data звернення 20.01.2021).
- 841.^Românii din Ucraina reclamă încălcarea dreptului la educație în limba maternă și acuză ”un genocid cultural-lingvistic”: Acțiunile statului român în această perioadă au fost și sunt mai mult decât modeste. News.ro. 16.07.2020. URL: <https://www.news.ro/politic-extern/romanii-ucraina-actiunile-statului-roman-aceasta-perioada-au-mult-modeste-1922400816552020070819422263> (data звернення 17.01.2021).
- 842.Rommele A. Cleavage Structure and Party Systems in East and Central Europe. *Cleavages, parties and voters: Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland and Romania* / Lawson K., et. al. (eds.). Westport: Praeger, 1999. P. 3 – 17.
- 843.Rosenau J. N. Along the Domestic-Foreign Frontier. Exploring Governance in a Turbulent World. NY: CUP, 1997. 467 p.
- 844.Rosenau J. N. Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity. Princeton: Princeton University Press. 1990. 504 p.
- 845.Rosenboim O. State, Power and Global order. *International Relations*. 2019. Vol. 33. Is. 2. P. 229 – 245.

846. Rosenboim O. The Value of Space: Geopolitics, Geography and the American Search for International Theory in the 1950s. *The International History Review*. 2020. Vol. 42, Is. 3. P. 639 – 655.
847. Ruggie J. G. Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations. *International Organization*. 1993. Vol. 47. No. 1. P. 139 – 174.
848. Russett B. M. An Empirical Typology of International Military Alliances? *Midwest Journal of Political Science*. Vol. 15, No. 2. 1971. P. 262 – 289.
849. Russett B. M. International Regions and the International System: a Study in Political Ecology. Chicago: Rand McNally. 1967. 252 p.
850. Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015 – 2020. URL: <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/rzadowy-program-wspolprac-z-polonia-i-polakami-za-granica-w-latach-2015-2020> (дата звернення 17.01.2020).
851. Sack R. D. Human Territoriality: Its Theory and History. Cambridge – NY: Cambridge University Press, 1986. 256 p.
852. Sack R. D. Place, Modernity, and the Consumer's World: A Relational Framework for Geographical Analysis. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992. 256 p.
853. Sack R. D. The Spatial Separatist Theme in Geography. *Economic Geography*. 1974. Vol. 50. P. 1 – 19.
854. Sakhanienko S., Nadolishniy P., Kolisnichenko N. Consolidation of Territorial Communities under the Conditions of Multi-Ethnicity in the South of Odessa Oblast. *Cross-Border Journal for International Studies*. 2017. No. 4, Vol. 2. P. 109 – 132.
855. Sassen S. The Global City: New York, London, Tokio. Princeton: Princeton University Press, 1991. 397 p.
856. Sauer C. O. The Morphology of Landscape. *Land and Life. A selection from the Writings of Carl Ortwin Sauer* / J. Leighly (ed.). Berkeley and Los Angeles: University of California Press. 1969. P. 315 – 350.

857. Schaefer F. Kurt 1953. Exceptionalism in Geography: A Methodological Examination. *Annals of the Association of American Geographers*. 1953. Vol. 43. Is. 3. P. 226 – 249.
858. Schakel A. H. Measuring Federalism and Decentralisation. 2017. URL: <http://50shadesoffederalism.com/theory/measuring-federalism-and-decentralisation/#more-898> (дата звернення 27.12.2020).
859. Schmitter P. C. Examining the Present Euro-Polity with the Help of Past Theories. *Governance in the European Union* / G. Marks, F. Scharpf, P. Schmitter, W. L. Streeck. (eds.) London: Sage Publications. 1996. P. 1 – 14.
860. Schone E. Politische Geographie. London: Forgotten Books 2019. 192 p.
861. Scott W. R. Conceptualizing Organizational Fields: Linking Organizations and Societal Systems. *Systems Rationally and Partial Interests* / H. Derlien, U. Gerhardt, F. Scharpf (eds.) Baden: Nomos, 1994. P. 203 – 221.
862. Self-Determination After Partial Integration: St. Eustatius. *Overseas Territories*. 30.07.2012. URL: <http://overseasreview.blogspot.com/2012/07/self-determination-after-partial.html> (дата звернення 10.03.2021).
863. Self-Determination in Conflict Prevention and Resolution. The Liechtenstein Initiative on Self-Determination. Summary Report. Princeton. 2019. URL: https://dataspace.princeton.edu/bitstream/88435/dsp018w32r8403/1/SDConflict_May2019.pdf (дата звернення 17.01.2020).
864. Shah A., Thompson T. Implementing Decentralized Local Governance: A Treacherous Road with Potholes, Detours and Road Closures. Policy Research Working Papers, No. 3353. World Bank, Washington D. C. 2004. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/14178> (дата звернення 17.01.2020).
865. Shaw J. EU Citizenship: Still a Fundamental Status? *Debating European Citizenship* / R. Bauböck (Ed.). 2019. P. 1 – 17.
866. Shils E. Center and Periphery: Essays in Macrosociology. Chicago: CUP, 1975. 516 p.

867. Sieger R. Die geographische Lehre von den Grenzen und praktischen Bedeutung. Verhandlungen des XXI. *Deutschen Geographentags*. Berlin. 1926. S. 176 – 185.
868. Siegfried A. Géographie électorale de l'Ardèche sous la 3e République. *Cahiers de la fondation nationale des sciences politiques N. 9*. Paris: Colin, 1949. 140 p.
869. Simmel G. The Sociology of Space. *Simmel on Culture: Selected Writings / D. Frisby, M. Featherstone. L.(eds.)*. London: Thousand Oaks; California: Sage Publications, 1997, 302 p.
870. Smith B. C. Decentralization: The Territorial Dimension of the State. London: G. Allen & Unwin, 1985. 227 p.
871. Smith N. Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space. Oxford: Basil Blackwell, 1984. 198 p.
872. Soja E. W. Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory. London: Verso, 1989. 266 p.
873. Soja E. W. The Political Organization of Space. Washington, D.C.: Resource paper No. 8., Association of American Geographers. Commission on College Geography. 1971. 54 p.
874. Soos E. State Reform and Public Administration in Hungary. 2019. URL: https://www.nispa.org/files/conferences/2019/e-proceedings/system_files/papers/state-reform-soos.pdf (дата звернення 01.02.2021).
875. Spain. Constitution of 1978 with Amendments through 2011. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6496/file/Spain_Constitution_1978_am2011_eng.pdf (дата звернення 11.01.2021).
876. Sprout H., Sprout M. Environmental Factors in the Study of International Politics. *The Journal of Conflict Resolution*. 1957. Vol. 1(4). P. 309 – 328.
877. Spykman N. The Geography of the Peace. NY: Harcourt, Brace and Co., 1944. 66 p.

878. Strupp K. *Vasallenstaaten - Zwangsverschickung Mit Anhang. Abessinien - Weltgerichtshof, Sachverzeichnis und Mitarbeiterregister.* Berlin: Boston De Gruyter, 2016. 1316 s.
879. *Sub-National Governments in the European Union. Organisation, Responsibilities and Finance / D. Hoorens; Dexia Crédit local (eds.)* Brussel: Dexia La Défense, 2008. P. 635 – 640.
880. *Sweden's National Strategy for Sustainable Regional Growth and attractiveness 2015 – 2020: short version. Government Offices of Sweden. Ministry of Enterprise and Innovation.* URL: <https://www.government.se/contentassets/ad5c71e83be543f59348b54652a0aa4e/swedens-national-strategy-for-sustainable-regional-growth-and-attractiveness-20152020---short-version.pdf> (дата звернення 20.01.2021).
881. Telò M. *Globalisation, Multilateralism, Europe. Towards a Better Global Governance?* Farnham: Ashgate, 2013. 512 p.
882. *The Regions with the Highest GDP are Named in Ukraine. ZN.UA.* 30.03.2019. URL: https://zn.ua/ECONOMICS/v-ukraine-nazvany-regiony-s-samym-bolshim-vvp-313304_.html (дата звернення 08.01.2021).
883. *The Self-Determination of Peoples: Community, Nation, and State in an Interdependent World / W. F. Dauspeckgruber.* Boulder Lynne Rienner Publishers, 2002. 467 p.
884. Thrift N. *On the Determination of Social Action in Space and Time. Environment and Planning D: Society and Space.* 1983. Vol. 1ю Is. 1. P. 23 – 57.
885. Toal (Ó Tuathail) G. *Critical Geopolitics.* Minneapolis: Borderlines, 1996. 314 p.
886. Toal (Ó Tuathail) G. *The Postmodern Geopolitical Condition: States, Statecraft and Security at the Millennium. Annals of the Association of American Geographers.* 2000. Vol. 90. P. 166 – 168.
887. Tolman E. C. *Cognitive Maps in Rats and Men. Psychological Review.* 1948. Vol. 55(4). P. 189 – 208.

888. Trowbridge C. C. On Fundamental Methods of Orientation and «Imaginary Maps». *Science. New Series*. 1913. Vol. XXXVIII. No. 990. P. 888 – 897.
889. Tuan Yi-Fu. *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977. 235 p.
890. Tuan Yi – Fu. *Topophilia: a Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1974. 260 p.
891. Tuan Y-F., Strawn, M. *Religion: From Place to Placelessness*. Chicago IL: Columbia College & Center for American Places, 2010. 168 p.
892. UN. Annex to the letter dd. 15.06.2016 from the Permanent Representative of Liechtenstein to the United Nations addressed to the Secretary-General. A/70/955–S/2016/547. 23.06.2016. URL: <https://undocs.org/en/A/70/955> (дата звернення 11.03.2021).
893. UN. Founding Member States of the United Nations. URL: <https://research.un.org/en/unmembers/founders> (дата звернення 15.04.2021).
894. UN. Non-Self-Governing Territories. The United Nation. URL: <https://www.un.org/geospatial/content/non-self-governing-territories-en> (дата звернення 15.04.2021).
895. UN. Overview. The United Nations. URL: <https://www.un.org/en/sections/about-un/overview/index.html> (дата звернення 15.04.2021).
896. UN. The world in 1945. URL: <https://www.un.org/geospatial/content/world-1945> (дата звернення 15.04.2021).
897. UN. Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the GA on 25.09.2015. A/RES/70/1. URL: <https://sdgs.un.org/2030agenda> (дата звернення 11.03.2021).
898. Understand, Analyse and Manage a Decentralization Process. The RED-IFO Model and its Use. Rome: Institutional for rural development, FAO. 2006. 97 p.
899. UNDP. Decentralization: A Sampling of Definitions”: Working Paper Prepared in connection with the Joint UNDP-Government of Germany. 1999. URL:

- http://web.undp.org/evaluation/documents/decentralization_working_report.PDF (дата звернення 11.03.2021).
900. Union of European Federalists (UEF). Official Website. URL: <https://www.federalists.eu/> (дата звернення 15.02.2021).
901. United Kingdom. Localism Act 2011: Overview. Ministry of Housing, Community & Local Government. 15.11.2011. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/localism-act-2011-overview> (дата звернення 15.02.2021).
902. Uzun Yu., Koch S. Decentralization vs Centralization: Scenarios of Regional Development of Ukraine in the Context of Internal Stability Establishment. *Przegląd Strategiczny*. 2020. No. 13. P. 243 – 262.
903. Valéry Giscard d'Estaing, ancien président de la République: «Il serait souhaitable qu'un Français préside la Convention sur les institutions européennes» // *Le Monde*. 16.10.2001. URL: https://www.lemonde.fr/archives/article/2001/10/16/il-serait-souhaitable-qu-un-francais-preside-la-convention-sur-les-institutions-europeennes_4191179_1819218.html (дата звернення 12.02.2021).
904. Van Boven J. Breathing Room for Democracy: The Restriction of Political Participation in EU Citizenship through Economics. *AUDENS. Revista eadudiantil dananlisi interdisciplinaria*. 2021. No. 5. P. 2 – 12.
905. Van den Brink T. Country Report: Netherlands. *Bridge Network Country Report*. 2021. URL: <https://bridgenetwork.eu/2021/09/27/country-report-netherlands/> (дата звернення 12.02.2021).
906. Veschambre V. Penser l'espace comme dimension de la société. Pour une géographie sociale de plain-pied avec les sciences sociales. *Penser et Faire la géographie sociale*. / R. Séchet, V. Veschambre (eds.). Rennes: Presse universitaires de Rennes, 2013. P. 211 – 227.
907. Vidal de la Blache P. La geographic Humaine. P.: A. Colin, 1921. P. 46 – 51.

908. Vidal de La Blache P. *Principes de Geographie Humane*. Lion: ENS Editions. 2015. URL: <https://books.openedition.org/enseditions/351> (дата звернення 15.02.2021).
909. Vimmr M. K. Political Representation of Ethnic Minorities at Local Level: Factors, Context and Empirical Examples. *Slovak Journal of Political Sciences*. 2015. Vol. 15. Is. 4. P. 352 – 373.
910. Wallerstein I. *The Modern World System*. NY: Academic Press, 1974. 410 p.
911. Walsh D. *Territorial Self-Government as a Conflict Management Tool*. London: Palgrave Macmillan, 2018. 245 p.
912. Waltz K. *Theory of International Politics*. Cambridge: Addison-Wesley Pub, 1979. 251 p.
913. Weller M., Wolff S. *Self-Determination and Autonomy. Autonomy, Self-Governance and Conflict Resolution*. Abington: Routledge, 2008. 292 p.
914. Wendt A. Anarchy Is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics *International Organization*. 1992. Vol. 2. P. 391 – 425.
915. Wendt A. *Social Theory of International Politics*. Cambridge: CUP, 1999. 433 p.
916. Werlen B. *Society, Action and Space. An alternative Human Geography*. London – NY: Routledge, 1993. 249 p.
917. Werner J. Cahnman Concepts of Geopolitics. *American Sociological Review* Vol. 8, No. 1. 1943. p. 57.
918. Wolpert J. The Decision Process in Spatial Context. *Annals of the Association of American Geographers*. 1964. No. 54. P. 537 – 58.
919. World Bank. Data. Hungary, 1991 – 2020. URL: <https://data.worldbank.org/country/hungary?view=chart> (дата звернення 12.02.2021).
920. World Federalist Movement (WFM). URL: <https://www.wfm-igp.org/> (дата звернення 12.02.2021).
921. Zieliński M. Tak Polskę zbudowano. 30-lecie planu Balcerowicza. *Gazeta Wyborcza*. 01.01.2020. URL: <https://wyborcza.pl/7,75968,25559301,tak->

polske-zbudowano-30-lecie-planu-balcerowicza.html?disableRedirects=true
(дата звернення 07.02.2021).

922. Zimmerman J. F. Contemporary American Federalism: The Growth of National Power United States and Canada. Leicester: Leicester University Press, 1992. 233 p.
923. Zipf G. Human Behavior and the Principle of Least Effort. Cambridge: Addison Wesley. 1949. 573 p.
924. Żółciak T. Druzgocąca opinia o naszej samorządności. Czy postępuje centralizacja państwa? *Gazeta Prawna*. 09.04.2019. URL: <https://serwisy.gazetaprawna.pl/samorzad/artykuly/1407241,centralizacja-panstwa-opinia-o-samorzadnosci.html> (дата звернення 12.02.2021)

ДОДАТКИ

Додаток 2.1

Таблиця Д.2.1

Територіальні системи (концепція Клода Раффестіна)

Елементи простору	Системи цілей та дій			
	Економічні	Політичні	Соціальні	Культурні
Поверхні (<i>Surfaces</i>)	Сітки (<i>Maillages</i>)	Так само.	Так само.	Так само.
Точки (<i>Points</i>)	Вузли (<i>Noeuds</i>)	Так само.	Так само.	Так само.
Лінії (<i>Lignes</i>)	Мережі (<i>Réseaux</i>)	Так само.	Так само.	Так само.

Див.: [820, с. 206].

Додаток 2.2

Таблиця Д.2.2

Види територіально-політичних систем

Географічні місця	Юридично визначені ТПС	Функції географічних місць
Первинне географічне місце	Первинна самоврядна одиниця IV рангу (комуна, громада, село, невелике місто, громада в місті, тощо)	відтворення робочої сили; відтворення політичної культури; соціалізація, в тому числі політична; адаптація до загальнонаціональних впливів; спротив інноваціям; захист стереотипу, традиції
Локальна система географічних місць	Політико-адміністративна одиниця III-го рангу (район, департамент, повіт, графство)	інтеграція первинних географічних місць, поєднання виробничої діяльності та функцій обслуговування; дифузія культурних та політичних інновацій
Політико-географічний район	Політико-адміністративно-одиниця II-го рангу (область, префектура, воєводство, округ, регіон, метрополіси)	інтеграція локальних систем ТПС; багатофункціональне господарство; потужні обслуговуючі функції; відтворення регіональної культури (в тому числі політичної); регулювання сталості політичної системи
Країна	Політико-адміністративно-одиниця I-го рангу Держава	реалізація права націй на самовизначення; захист національних інтересів держави; відтворення капіталу; оберіг культури та інших умов буття; організація багатофункціональних дій керування; адаптація до глобальних впливів
Країна, що має самоврядні утворення	Різновид держави: федерація конфедерація	самоврядним територіям (автономні республіки, штати, землі, тощо) передається частина функцій регіонального самоврядування і зберігається автономія в політичному житті, культурі, релігії та ін.

Географічні місця	Юридично визначені ТПС	Функції географічних місць
Транснаціональний рівень		
Геополітичний регіон	Форми регіональної інтеграції конфедерація	регулювання взаємодії між державами регіону; регулювання політичного розвитку міжнародних відносин; утворення спільної ринкової зони або митного союзу; координація відповідних функцій
Історико-географічний етнокультурний регіон	Форми міжнародної регіональної організації	політична і економічна взаємодія країн відбувається в рамках статуту і програми відповідної організації

Таблицю складено на основі [355, с. 70; 153, с. 291].

Додаток 2.3

Таблиця Д.2.3

Регіони ЄС (дані на 2021 рік) за єдиною номенклатурою територіальних одиниць статистики – NUTS (The Nomenclatur of Territorial Units for Statistics)

Країна	NUTS 1		NUTS 2		NUTS 3		LAU	
Австрія	Групи земель	3	Землі	9	Групи районів	35	Муніципалітети	2096
Бельгія	Регіони	3	Провінції	11	Райони	44	Комуни	581
Болгарія	Зони	2	Райони	6	Області	28	Муніципалітети	265
Німеччина	Федеральні Землі	16	Адміністративні райони	38	Райони	401	Муніципалітети	11087
Греція	Великі географічні райони	4	Регіони	13	Групи регіональних одиниць	52	Місцеві громади	6134
Данія	----	1	Адміністративні регіони	5	Провінції	11	Комуни	99
Ірландія	----	1	Регіони	3	Регіони регіональної влади	8	Муніципалітети	166
Іспанія	Групи автономних спільнот	7	Автономні спільноти та міста	19	Провінції, Острови, Сеута та Мелілья	59	Муніципалітети	8131
Італія	Групи регіонів	5	Регіони	21	Провінції	107	Муніципалітети	7926
Кіпр	----	1	----	1	----	1	Муніципалітет	615
Латвія	----	1	----	1	Статистичні регіони	6	Муніципалітети	119
Литва	----	1	----	2	Округи	10	Муніципалітети	60
Люксембург	----	1	----	1	----	1	Комуни	102
Мальта	----	1	----	1	Регіони	2	Ради (Кунсілли)	68
Нідерланди	Землі	4	Провінції	12	Регіони	40	Муніципалітети	355
Польща	Макро регіони	7	Регіони	17	Субрегіони	73	Гміни	2478

Країна	NUTS 1		NUTS 2		NUTS 3		LAU	
Португалія	Материк + автономні райони	3	Групи міжмуніципальних утворень + автономних районів	7	Міжмуніципальні утворення (міжмуніципальні громади + столичні райони) + автономні райони	25	Парафії	3092
Румунія	Макро регіони	4	Регіони	8	Повіти + Бухарест	42	Муніципалітети	3181
Словаччина	----	1	Області	4	Краї	8	Муніципалітети	2927
Словенія	----	1	Регіони згуртованості	2	Статистичні регіони	12	Муніципалітети	212
Угорщина	Статистичні макро регіони	3	Планово-статистичні райони	8	Округи (Медьє) + Будапешт	20	Поселення	3155
Фінляндія	Материкова частина Фінляндії, Аландські острови	2	Великі райони	5	Провінції	19	Комуни	311
Франція	Регіони + DOM	14	Регіони + DOM	27	Департаменти + DOM	101	Комуни	36970
Хорватія	----	1	Регіони	4	Повіти	21	Міста, муніципалітети, општіни	556
Чеська Республіка	----	1	Регіони згуртованості	8	Регіони (Край)	14	Муніципалітети	6258
Швеція	Групи національних областей	3	Національні області	8	Повіти	21	Комуни	290
Естонія	----	1	----	1	Групи округів	5	Муніципалітети	79
EU 27	NUTS 1	92	NUTS 2	242	NUTS 3	1166	LAU 1	97313

Таблицю складено на основі даних [578, с.9; 580; 581].

*DOM (département d'outre-mer) - заморські департаменти Франції.

Додаток 2.4

Карта Д.2.4

Регіони – одиниці NUTS 1 (дані на 2021 рік)
за єдиною номенклатурою територіальних одиниць статистики –
NUTS (The Nomenclatur of Territorial Units for Statistics)

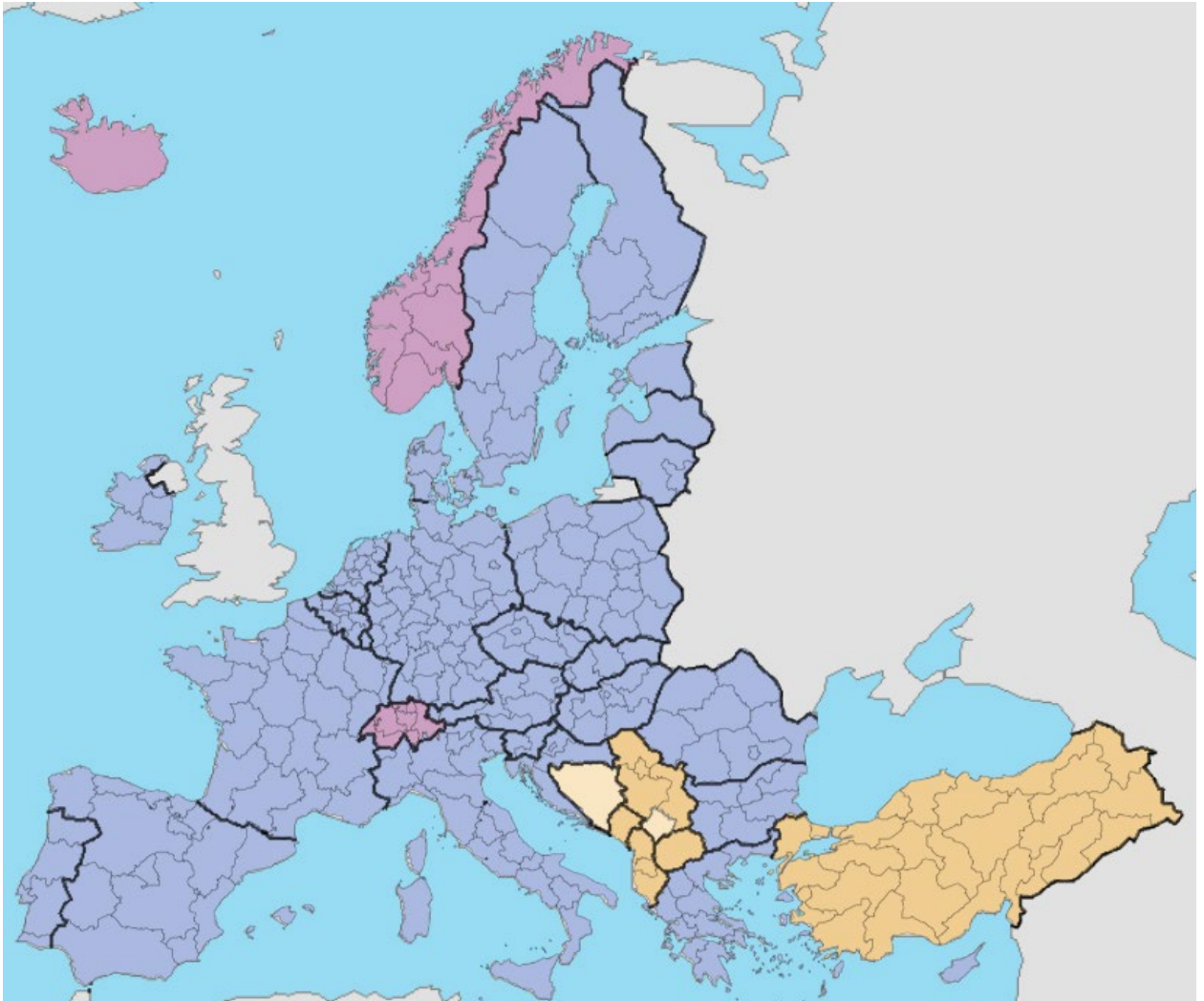

Джерело [581].

Додаток 2.5

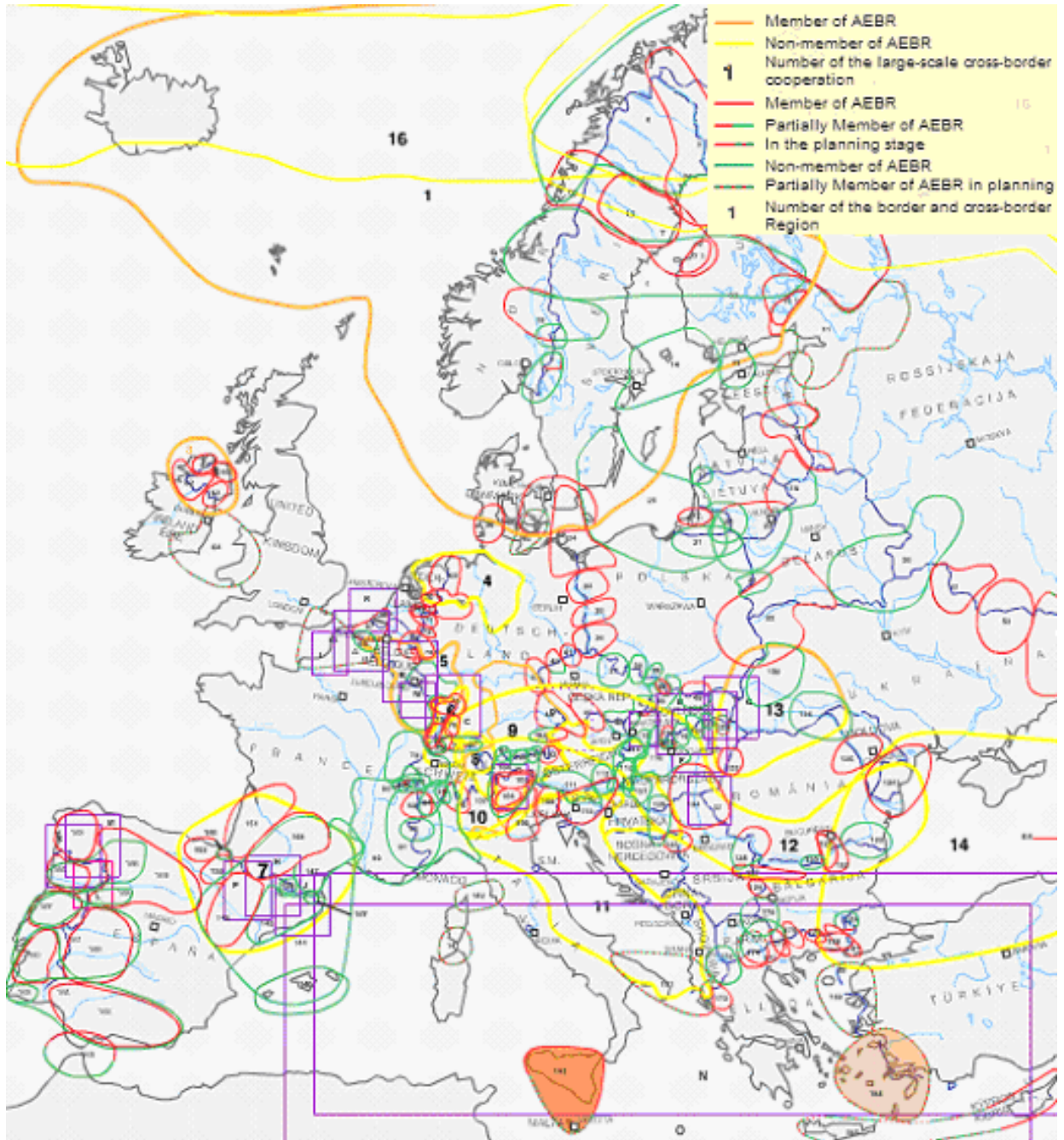
Карта Д.2.5

Регіони – одиниці NUTS 2 (дані на 2021 рік)

Джерело [581].

**Транскордонне співробітництво в Європі
за даними Асоціації європейських прикордонних регіонів
(Association of European Border Regions, AEBR)**

Джерело [360].

Додаток 4.1

Таблиця Д.4.1

Динаміка індексу локальної автономії
(Local Autonomy Index – LAI)
в державах-членах ЄС в 1990 – 2014 років

Країни	LAI_1990	LAI_2014	Різниця
Угорщина	62,80	50,80	12,00
Люксембург	62,60	55,90	6,70
Іспанія	60,60	55,00	5,60
Данія	75,80	74,70	1,10
Естонія	64,50	63,70	0,80
Німеччина	73,50	73,90	-0,40
Австрія	63,50	64,80	-1,30
Швеція	73,70	75,10	-1,40
Франція	64,20	66,80	-2,60
Латвія	51,30	54,20	-2,90
Фінляндія	75,20	79,40	-4,20
Ірландія	30,40	34,90	-4,50
Кіпр	37,10	42,30	-5,20

Країни	LAI_1990	LAI_2014	Різниця
Польща	68,50	74,10	-5,60
Нідерланди	53,60	59,60	-6,00
Греція	41,50	47,90	-6,40
Мальта	30,10	39,20	-9,10
Бельгія	51,90	61,30	-9,40
Португалія	51,80	61,60	-9,80
Хорватія	41,00	56,70	-15,70
Словаччина	44,00	60,90	-16,90
Італія	51,10	68,20	-17,10
Литва	47,30	65,10	-17,80
Чехія	43,70	64,90	-21,20
Словенія	23,60	48,90	-25,30
Румунія	29,30	58,10	-28,80
Болгарія	25,30	66,20	-40,90
Велика Британія	46,80	45,70	1,10
Україна	42,40	47,70	-5,30

Таблицю створено на основі вибірки з бази даних [772, с. 68 – 78]. До таблиці додані дані по Великій Британії (екс-державо-член ЄС) та Україні (Асоційований член ЄС з 2017 року).

Додаток 4.2

Таблиця Д.4.2

**Індекс Регіональної Автономії (Index of Regional Autonomy – RAI)
в державах-членах ЄС з урахуванням співвідношення
двох основних складових**

Назва країни	Само- врядування	Спільні повноваження	RAI
Німеччина	25,67	12	37,7
Іспанія	22,72	12,95	35,7
Бельгія	22,4	11,48	33,9
Італія	22,6	3,22	25,8
Австрія	14	9	23
Франція	21,84	0,01	21,9
Нідерланди	10	7,5	17,5
Чехія	12,32	0	12,3
Швеція	12	0	12
Польща	11,32	0	11,3
Ірландія	11	0	11
Румунія	10,09	0	10,1
Хорватія	9,55	0	9,55

Назва країни	Само-врядування	Спільні повноваження	RAI
Португалія	9,24	0,27	9,51
Греція	9	0	9
Словаччина	8,84	0	8,84
Угорщина	8,13	0	8,13
Данія	7,19	0,15	7,34
Фінляндія	7,05	0,04	7,09
Латвія	4	0	4
Словенія	3,23	0	3,23
Болгарія	2	0	2
Литва	2	0	2
Кіпр	1	0	1
Естонія	0	0	0
Люксембург	0	0	0
Мальта	0	0	0
Велика Британія	8,48	1,11	9,59
Україна	7,06	0	7,06

Таблицю складено на основі вибірки з бази даних Cadmus [658].
До таблиці додані дані по Великій Британії (екс-державо-член ЄС)
та Україні (Асоційований член ЄС з 2017 року).

Додаток 4.3

Діаграма Д.4.3

**Індекс регіональної автономії (RAI)
в державах-членах ЄС за всіма складовими, 2018**

Країна	Інституційна глибина	Політична автономія	Фіскальна автономія	Автономія запозичень	Представництво
Німеччина	5,82	4,94	2,67	3,82	8,42
Іспанія	5,12	4,53	3,79	1,90	7,37
Бельгія	4,80	4,22	4,78	1,90	6,70
Італія	4,94	4,37	3,99	2,98	6,33
Австрія	3,00	3,00	2,00	2,00	4,00
Франція	4,61	3,64	2,31	4,61	6,66
Нідерланди	2,00	2,00	1,00	2,00	3,00
Чехія	2,64	2,64	0,12	1,00	5,92
Швеція	2,00	2,00	3,00	2,00	3,00
Польща	2,66	2,66	0,33	1,33	4,33
Ірландія	3,00	2,00	1,00	0,00	5,00
Румунія	3,00	1,09	1,00	1,00	4,00
Хорватія	2,00	2,00	0,55	1,00	4,00
Португалія	3,00	2,05	0,15	1,00	3,05
Греція	3,00	2,00	0,00	0,00	4,00
Словаччина	2,15	1,15	0,08	2,15	3,31
Угорщина	2,00	1,38	0,38	0,38	4,00
Данія	2,02	1,04	0,08	0,06	4,00
Фінляндія	3,00	1,02	0,02	0,02	3,01
Латвія	1,00	1,00	0,00	0,00	2,00
Словенія	1,27	0,27	0,00	0,14	1,55
Болгарія	1,00	0,00	0,00	0,00	1,00
Литва	1,00	0,00	0,00	0,00	1,00
Кіпр	1,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Естонія	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Люксембург	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Мальта	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Велика Британія	1,88	1,52	1,01	0,86	3,21
Україна	2,00	1,06	0,00	1,00	3,00

Країна	Законотвор- чість	Виконавчий контроль	Фіскальний контроль	Контроль запозичень	Конституцій- на реформа
Німеччина	2,00	2,00	2,00	2,00	4,00
Іспанія	1,50	2,00	1,14	2,00	6,32
Бельгія	1,50	1,99	1,99	2,00	4,00
Італія	0,00	1,02	0,17	0,00	2,03
Австрія	1,00	1,00	1,00	2,00	4,00
Франція	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01
Нідерланди	1,50	0,00	2,00	0,00	4,00
Чехія	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Швеція	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Польща	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Ірландія	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Румунія	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Хорватія	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Португалія	0,02	0,05	0,05	0,05	0,10
Греція	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Словаччина	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Угорщина	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Данія	0,02	0,02	0,04	0,00	0,08
Фінляндія	0,01	0,01	0,01	0,00	0,02
Латвія	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Словенія	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Болгарія	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Литва	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Кіпр	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Естонія	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Люксембург	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Мальта	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Велика Британія	0,31	0,16	0,00	0,00	0,64
Україна	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00

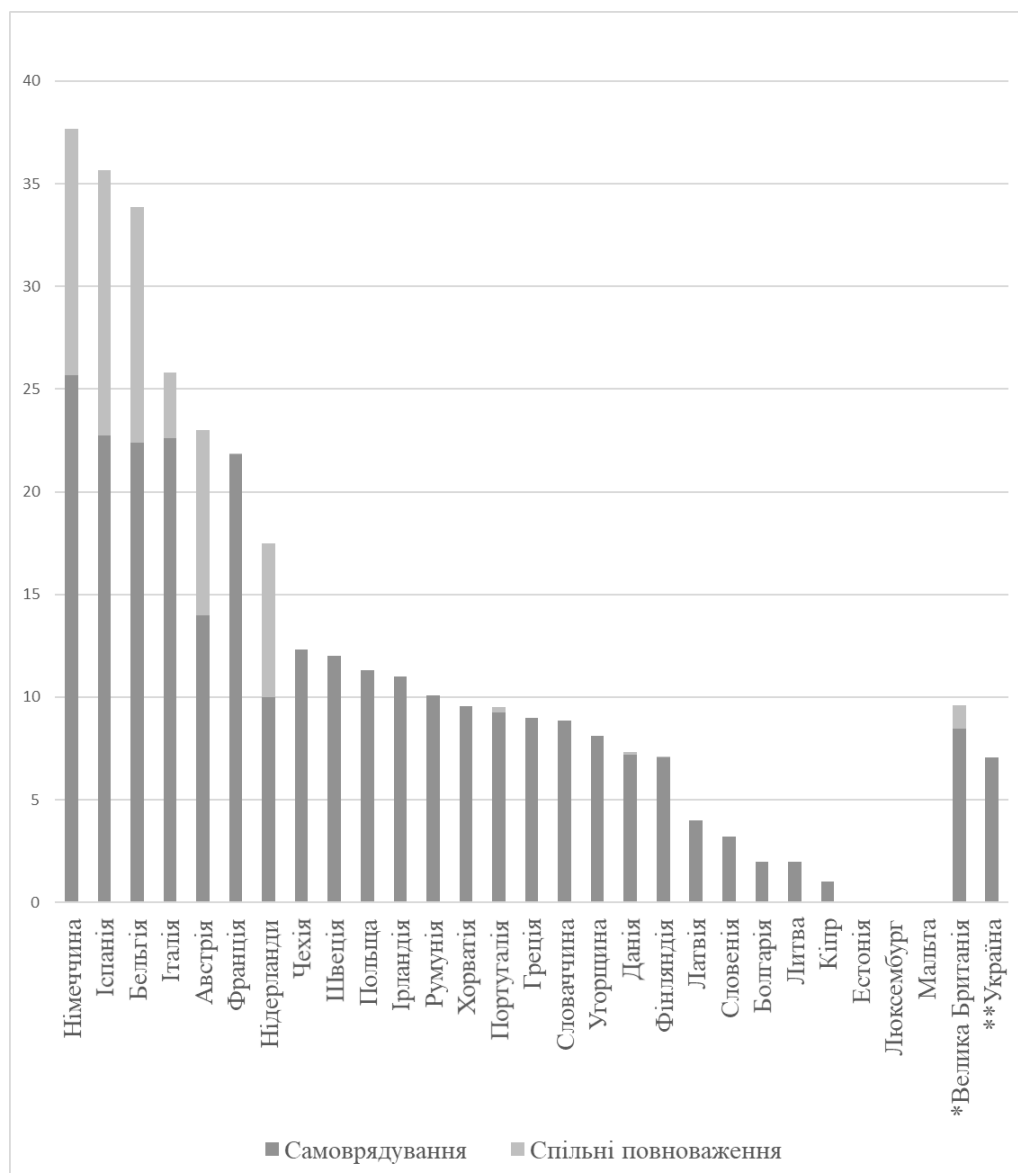
Країна	Само-врядування	Спільні повноваження	RAI
Німеччина	25,67	12,00	37,67
Іспанія	22,72	12,95	35,67
Бельгія	22,40	11,48	33,88
Італія	22,60	3,22	25,82
Австрія	14,00	9,00	23,00
Франція	21,84	0,01	21,85
Нідерланди	10,00	7,50	17,50
Чехія	12,32	0,00	12,32
Швеція	12,00	0,00	12,00
Польща	11,32	0,00	11,32
Ірландія	11,00	0,00	11,00
Румунія	10,09	0,00	10,09
Хорватія	9,55	0,00	9,55
Португалія	9,24	0,27	9,51
Греція	9,00	0,00	9,00
Словаччина	8,84	0,00	8,84
Угорщина	8,13	0,00	8,13
Данія	7,19	0,15	7,34
Фінляндія	7,05	0,04	7,09
Латвія	4,00	0,00	4,00
Словенія	3,23	0,00	3,23
Болгарія	2,00	0,00	2,00
Литва	2,00	0,00	2,00
Кіпр	1,00	0,00	1,00
Естонія	0,00	0,00	0,00
Люксембург	0,00	0,00	0,00
Мальта	0,00	0,00	0,00
Велика Британія	8,48	1,11	9,59
Україна	7,06	0,00	7,06

Таблицю складено на основі вибірки з бази даних Cadmus [658].
До таблиці додані дані по Великій Британії (екс-державо-член ЄС)
та Україні (Асоційований член ЄС з 2017 року).

Додаток 4.4

Діаграма Д. 4.4

**Індекс регіональної автономії в державах-членах ЄС
з урахуванням співвідношення двох основних складових
(спільні повноваження; самоврядування)**

Діаграму створено на основі вибірки з бази даних Cadmus [658].
Додані дані по Великій Британії (екс-держави-член ЄС) та
Україні (Асоційований член ЄС з 2017 року).

Додаток 4.5

Таблиця Д. 4.5

Податкова «влада» субнаціональних урядів, 2018

Країна	Як % від ВВП	Як % від загальних	Країна	Як % від ВВП	Як % від загальних
Австрія	1,9	4,5	Латвія	5,7	18,1
Землі	0,7	1,6	Локальн.	5,7	18,1
Локальн.	1,3	3,0	Литва	0,4	1,2
Бельгія	6,5	14,8	Локальн.	0,4	1,2
Країни	4,5	10,2	Люксембург	1,8	4,5
Локальн.	2,0	4,6	Локальн.	1,8	4,5
Чехія	0,4	1,0	Нідерланди	1,4	3,5
Локальн.	0,4	1,0	Локальн.	1,4	3,5
Данія	12,0	27,0	Польща	4,5	12,7
Локальн.	12,0	27,0	Локальн.	4,5	12,7
Естонія	0,3	0,8	Португалія	2,5	7,2
Локальн.	0,3	0,8	Локальн.	2,5	7,2
Фінляндія	9,6	22,7	Словаччина	0,6	1,8
Локальн.	9,6	22,7	Локальн.	0,6	1,8
Франція	6,2	13,5	Словенія	3,4	9,0
Локальн.	6,2	13,5	Локальн.	3,4	9,0
Німеччина	12,4	32,2	Іспанія	8,5	24,6
Землі	9,1	23,6	Регіони	5,3	15,3
Локальн.	3,3	8,6	Локальн.	3,2	9,3
Греція	0,9	2,4	Швеція	15,4	35,1
Локальн.	0,9	2,4	Локальн.	15,4	35,1
Угорщина	2,2	5,8	*Швейцарія	11,3	40,4
Місцевий	2,2	5,8	Кантони	7,0	24,9
Ірландія	0,5	2,1	Локальн.	4,3	15,5
Локальн.	0,5	2,1			
Італія	4,9	11,7			
Локальн.	4,9	11,7			

Таблицю складено на основі даних [769].

В таблицю додані дані Швейцарії для порівняльного аналізу.

Додаток 5.1.

Таблиця Д.5.1

**Карти-проекти зміни районного поділу
в південно-західних прикордонних регіонах України**

Область	Станом на 1.07.2020	За планом Мінрегіону на 12.07.2020	Згідно з Постановою ВРУ від 17.07.2020
Одеська			
	26 районів	6 районів	7 районів
Чернівецька			
	11 районів	3 района	3 района
Закарпатська			
	13 районів	5 районів	6 районів
Вінницька			
	27 районів	5 районів	6 районів
Івано-Франківська			
	14 районів	5 районів	6 районів

Таблицю складено на основі: [201; 210; 310; 311; 291].

Додаток 5.2.

Таблиця Д.5.2

**Утворення районів
в період 12 липня 2020 – 17 липня 2020**

Область	За планом Мінрегіону на 12.07.2020	Кількість населення (тис.)	Згідно з Постановою ВРУ від 17.07.2020	Кількість населення (тис.)
Одеська	Болградський	154,5	Болградський	154,5
	Ізмаїльський	206,2	Ізмаїльський	206
	Білгород- Дністровський	201,4	Білгород- Дністровський	201,4
	Одеський	1413	Одеський	1375,9
	Подільський	229,2	Подільський	229,9
	Роздільнянський	175,4	Роздільнянський	104,2
			Березівський	109,4
Чернівецька	Хотинський	157,8	Дністровський	157,8
	Сторожинецький	253,8	Вижницький	91
	Чернівецький	492,8	Чернівецький	655,6
Закарпаття	Ужгородський	255,8	Ужгородський	255,8
	Мукачівський	254,6	Мукачівський	254,6
	Берегівський	199,8	Берегівський	209,2
	Хустський	278,6	Хустський	269,1
	Тячівський	268,1	Тячівський	185,3
			Рахівський	82,8

Область	За планом Мінрегіону на 12.07.2020	Кількість населення (тис.)	Згідно з Постановою ВРУ від 17.07.2020	Кількість населення (тис.)
Вінницька	Хмільницький	188,3	Хмільницький	188,3
	Гайсинський	243,3	Гайсинський	243,3
	Тульчинський	157,2	Тульчинський	157,2
	Могилів- Подільський	206,2	Могилів- Подільський	146,9
	Вінницький	766,4	Вінницький	657,6
			Жмеринський	165,8
Івано- Франківська	Коломийський	278,2	Коломийський	278,2
	Калуський	286,6	Калуський	286,6
	Надвірнянський	200	Надвірнянський	130,6
	Івано- Франківській	490,7	Івано- Франківській	560,1
	Косівський	117,8	Косівський	85,7
			Верховинський	30,5

Таблицю складено на основі [201; 210; 310; 291].

Додаток 5.3.

Таблиця Д.5.3

**Утворення районів
Одеської та Закарпатської областей
щодо виокремлення районів
з компактним проживанням етнічних груп**

Область	Запропоновані проекти районоутворення (2019)	Утворені (згідно з Постановою ВРУ від 17.07.2020)
Одеська		
Закарпатська		

Таблицю складено на основі [120; 209; 311; 310].

Додаток 5.4.

Таблиця Д.5.4

Південно-західні регіони в рейтингу формування ОТГ

Кількість громад до реформи	Кількість ОТГ за перспективними планами	Кількість громад, що об'єдналися	Кількість, утворених ОТГ	Площа ОТГ у % до загальної площі в області	Кількість населення, охопленого ОТГ	% громад, що не об'єдналися добровільно	Кількість громад в області, затверджена Постановою ВРУ 17.07.2020 р.
Одеська область							
490	44	166	37	34,69%	15%	66,12%	91
Чернівецька область							
271	42	134	37	47,92%	39%	50,60%	52
Закарпатська область							
337	57	95	26	20%	28,34%	79,80%	64
Вінницька область							
707	66	184	46	21,01%	48%	74%	63
Івано-Франківська область							
516	61	174	39	29%	52%	66,28%	62
Всього в досліджуваних областях							
2341							332

Таблицю складено на основі [113; 270; 204, с. 10; 310].

Додаток 5.5.

Таблиця Д. 5.5

Приклади структурної асиметрії серед утворених ОТГ

Область	Міські ОТГ (населення)	Громади	Селищні ОТГ (населення)	Громади	Сільські ОТГ (населення)	Громади
Одеська	Березівська ОТГ (11,154)	2	Цебриківська (5,023)	3	Чогодарівська (1,423)	2
	Балтська ОТГ (32,598)	18	Окнянська (15,844)	11	Куяльницька (25,799)	18
Чернівецька	Герцаївська (6,324)	3	Кострижівська (4,359)	3	Усть- Путильська (2,231)	2
	Сторо- жинецька (38,664)	11	Глибоцька (14,557)	4	Велико- кучурівська (13,908)	3
Закарпатська	Іршавська (11,318)	2	Велико- березнянська (8,409)	2	Оноківська (4,186)	2
	Берегівська (35,017)	8	В Закарпатській області лише 1 селищна ОТГ		Холмківська (12,214)	3
Вінницька	Гніванська (14,811)	2	Ситковецька (2,749)	2	Мельниківська (1,442)	2
	Іллінецька (19,000)	10	Томашпільська (14,531)	13	Іванівська (7,610)	3
Івано- Франківська	Тлумацька (18,810)	13	Букачівська (3,346)	4	Білоберізька (2,757)	3
	Калуська (242,102)	7	Печеніжинська (17,229)	8	Пасічнянська (16,856)	3

Таблицю складено на основі [204].

Додаток 5.6.

Таблиця Д.5.6

Кількість місцевих рад і кількість депутатів місцевих рад, –2020 років

Кількість рад / Кількість мандатів / депутатів	Місцеві вибори 25.10.2015	Місцеві вибори 25.10.2020
Ради, склад яких обирається на місцевих виборах	10562	1577
Ради де були призначені вибори	10558	1577
Депутатські мандати у місцевих радах	158399	43122
Обрані депутати місцевих рад	108941	42983

Таблицю складено на основі даних [212].

Додаток 5.7.

Таблиця Д.5.7

**Нова система адміністративно-територіального устрою України
та кількість депутатів місцевих рад**

Область	Кількість адмін-терит. одиниць субрегіонального рівня (районів)	Кількість адмін-терит. одиниць базового рівня (громад)	Кількість депутатів місцевих рад		
			Обласних рад	Районних рад	Рад громад
Вінницька	6	63	84	274	1630
Волинська	4	54	64	176	1316
Дніпропетровська	7	86	120	350	2174
Донецька	8	66	-	246	1008
Житомирська	4	66	64	180	1604
Закарпатська	6	64	64	248	1580
Запорізька	5	67	84	232	1644
Івано-Франківська	6	62	84	240	1556
Київська	7	69	84	318	1810
Кіровоградська	4	49	64	176	1190
Луганська	8	37	-	172	448
Львівська	7	73	84	316	1936
Миколаївська	4	52	64	180	1276
Одеська	7	91	84	308	2252
Полтавська	4	60	84	192	1452
Рівненська	4	64	64	176	1532
Сумська	5	51	64	214	1254

Продовження табл. Д.5.7

Область	Кількість адмін-терит. одиниць субрегіонального рівня (районів)	Кількість адмін-терит. одиниць базового рівня (громад)	Кількість депутатів місцевих рад		
			Обласних рад	Районних рад	Рад громад
Тернопільська	3	55	64	150	1342
Харківська	7	56	120	332	1510
Херсонська	5	49	64	210	1210
Хмельницька	3	60	64	148	1456
Черкаська	4	66	64	180	1592
Чернівецька	3	52	64	134	1236
Чернігівська	5	57	64	214	1374
м. Київ	-	1	-	-	120
АР Крим	10	-	-	-	-
	136	1.470	1.660	5.366	35.534

Таблицю складено на основі [202].